

594
м. аўгуст.

Зок-2
2954

5

Пралятары ўсіх краёў, злучайцеся!

ІНСТЫТУТ БЕЛАРУСКАЙ КУЛЬТУРЫ
DAS INSTITUT FÜR WEISSRUTHENISCHE KULTUR

АДДЗЕЛ ІІІ. СЭРЫЯ І-ІІ-ІІІ-ІV-V. КНИГА 3.

АПІСАНЬНЕ ГОРАЦКАГА РАЁНУ
(ПРЫРОДА, ГАСПАДАРКА, ГІСТОРЫЯ І БЫТ)

ПРАЦА НАВУКОВАГА ТАВАРЫСТВА
па вывучэньню Беларусі пры БДАСГ з удзелам
Горацкага Раённага Таварыства Краязнаўства

ТОМ ІІІ

Beschreibung des Gorkischen Kreises

(Natur, Wirtschaft, Geschichte und Lebensgewohnheiten)

ARBEITEN DER GELEHRTEN GESELLSCHAFT

zur Erforschung Weissrutheniens bei der W. Ldw. St.-Akademie
unter Beteiligung der Gorkischen Gesellschaft für Heimatkunde

BAND III

ГОРКІ, БССР
Друкарня Акадэміі
1927

041

Надрукована ў ліку 1000 прымернікаў згодна пастановы
Кіраўніцтва Навуковага Таварыства ад 29 красавіка 1927 г.

Старшыня Таварыства, Правадзейны Член
Інстытуту Беларускай Культуры,

праф. Ф. В. Лянгэрсгаўзен.

Горкі, 15 кастрычніка 1927 г.

ЗВМЕСТ

Прысьвячаецца

10-цігодзьдзю

Жастрычнікавае

Рэвалюцыі

ЗЬМЕСТ

I.

Стар.

1. Праф. Ф. В. Люнгерсгаўзен. Нарыс геалягічнае пабудовы Горацкага раёну 1
2. Кучынскі Пётра. Глебы Горацкага раёну 15
3. Праф. І. Г. Васількоў. Матар'ялы да флёры Горацкага раёну. 35
4. Праф. П. Салаўёў. Фаўна Горацкага раёну 74

II.

5. Х. А. Плятнер. Эканоміка сельск. гаспадаркі Горацкага раёну . 86
6. Г. І. Несьцярчук. Лясы Горацкага раёну 134
7. Б. І. Фэдэрака. Кароткі нарыс паляўнічай г-ркі Горацк. раёну . 141

III.

8. Д. М. Васілеўскі. Кароткі нарыс гісторыі Горацкага раёну і г. Горак 149
9. Праф. Н. Пелехай. Аб становішчы сялян Горацкага раёну ў палове мінулага стагоддзя 155
10. Д. М. Васілеўскі. Народная асьвета ў Горацкім раёне 169
11. М. М. Сраговіч. Яўрэйскае насельніцтва Горацкага раёну . . 177
12. Т. Котай. I. Вяселье. II. Купалье 202
13. М. М. Ганчарык. Да гісторыі вышэйшай сельска-гаспадарчай школы ў Гары-Горках 216
14. А. І. Гарэлікаў і К. С. Загорскі. Статыстычны абгляд Горацкага раёну 231

INHALTSVERZEICHNISS

I.

	Seite
1. Prof. F. W. Lungershausen. Eine Übersicht des geologischen Aufbaues des Gorkischen Kreises	1
2. P. Kutschinsky. Die Böden des Gorkischen Kreises	15
3. Prof. I. G. Wassiljkow. Materialien zur Flora des Gorkischen Kreises	35
4. Prof. P. Solowjew. Die Fauna des Gorkischen Kreises	74

II.

5. Ch. A. Pijatner. Die Ökonomik der Landwirtschaft des Gorkischen Kreises	86
6. G. I. Nestertschuk. Die Waldungen des Gorkischen Kreises	134
7. B. I. Federaka. Ein kurzer Ueberblick über das Jagdwesen im Gorkischen Kreises	141

III.

8. D. M. Wassilewsky. Ein kurzer Ueberblick über die Geschichte des Gorkischen Kreises und der Stadt Gorki	149
9. Prof. N. Pelechow. Ueber die Lage der Bauernschaft des Gorkischen Kreises um die Mitte des vorigen Jahrhunderts	155
10. D. M. Wassilewsky. Die Volksaufklärung im Gorkischen Kreise	169
11. M. M. Sragowitsch. Die jüdische Bevölkerung des Gorkischen Kreises	177
12. T. Kotow. Hochzeit, Johannismacht	202
13. M. M. Gontscharik. Zur Geschichte der Hoheren Landwirtschaftlichen Schule in Gory-Gorki	216
14. A. I. Gorelikow und K. S. Sagorsky. Statistische Uebersicht des Gorkischen Kreises	241

ПРАДМОВА.

Прапануемы чытачу III том „Праца Навуковага Таварыства“ рашучым чынам адрозьніваецца ад звычайнага тыпу працы вучоных таварыстваў. Паперш за ўсё, усе зьмешчаныя ў зборніку артыкулы, будучы арыгінальнымі напісаны, ў той жа час па магчымасьці, моваю агульнаразумелаю і носяць характар зводных нарысаў. Усе артыкулы далей падабраны з такім разьлікам, каб узятыя разам яны маглі накідаць зьвязаны малюнак прыроды, с.-г. быту і гісторыі нашага Горацкага раёну, г. зн. даць, кажучы іначай, яго поўны гэаграфічны нарыс. Мы ставім сабе гэтым задачу даць у рукі мясцоваму краязнаўцу добры падручнік, які мог-бы замяніць яму шэраг спэцыяльных, разрозьненых і цяжка даступных літаратурных крыніц. Мы жадалі, разам з тым, даць краязнаўчым таварыствам наогул некаторы прыклад дзеля іх магчымых імкненьняў. На жаль гэтая задача ўдалася нам ня ў поўнай меры. Так, са зборніку цалкам выпаў кліматычны нарыс. Адбылося гэта таму, што спэцыялісты, які ўзяў на сябе складаньне гэтага нарысу, ў апошні момант рашуча адмовіўся ад удзелу ў зборніку, чым Навук. Тавар. было пастаўлена ў бязвыхаднае становішча. Недалікам зборніку зьяўляецца і тое, што ня ўсе артыкулы прасякнуты адным і тым-жа разуменьнем сучаснага гэаграфічнага (краязнаўчага) мэтаду, а таму і не маглі быць сурова вытрыманымі ў адным і тым жа духе. Справа крытыкі—адзначыць і другія якія-небудзь хібы ў нашым выданьні, а яны, напэўна, зьяўляюцца няўхільнымі, як ува ўсякай новай і цяжкай справе...

Мы спадзяёмся, тым ня меней, што наш зборнік, складзены пры сяброўскім удзельніцтве Горацкага Раённага Краязнаўчага Т-ва, усё-ж зьявіцца карыснай падмогаю для беларускага краязнаўцы. Выхад у сьвет гэтага тому зьяўляецца культурным сьвятам Н. Т., бо дзiesiąткі гадоў існавала Вышэйшая Земляробская Школа, потым сярэдняя агранамічная і ізноў—С. Г. ВНУ, але ледзь цяпер зьявілася магчымасьць падрахаваць вядомыя вынікі мясцовай краязнаўчай працы і пазнаёміць з імі шырокія масы.....

Старшыня Навуковага Таварыства
праф. Ф. В. Лянгэрэгаўзэн.

г. Горы-Горкі,
15-га кастрычні. 1927 г.

I. ПРЫРОДА.

Праф. Ф. В. ЛЮНГЭРСГАЎЗЭН.

„Нарыс геалягічнае пабудовы Горацкага раёну“.

(з дадаткам 4-х малюнкаў).

Краявід мясцовага краю з усімі дэталямі іх рэльефу, з іх далінамі і равамі, з іх глебамі, з тым ці іншым пашырэннем лясоў, палёў і сенажаццяў, з тым ці іншым характарам пасёлкаў, з усімі асаблівасцямі сельскае гаспадаркі, промыслаў, заняткаў і бытам мясцовага насельніцтва, вызначаюцца, у галоўных рысах, ужо агульным ходам геалягічнай эвалюцыі дадзенай краіны. Так і ў нас, геалягічная гісторыя краю пакінула свой яскравы адбітак на усім абліччы краіны і выкавала яе тыповыя рысы.

Найбольш вялікія праявы ў гісторыі Горацкага раёну, якія вызначылі яго пабудову і дадалі яму сучаснае аблічча, звязаны, так ці інакш, з эпохаю вялікага зьледзянення. Як вядома, ў тыя далёкія часы з фінаскандынаўскіх узвышшаў насунуўся магутны ледавік і пахаваў пад сваім ледзяным саванам і наш раён і ўсю Беларусь.

З часам, у залежнасці ад змены клімату, ледавік адыйшоў на поўнач і пакінуў на месцы ўвесь адломкавы матар’ял, прынесены ім з далёкае Фіна-скандыі, ці захоплены дзе небудзь на дарозе. Такого паходжання звычайныя ў нас чырвона-бурыя, грубыя суглінкі, скрозь распаўсюджаныя, пароды якія уяўляюць з сябе, так званую, асноўную марэну даўнейшага ледавіку. Помікам таго-ж зьледзянення з’яўляюцца і, так званыя, эратычныя валуны-адломкі каменных, галоўным чынам, масыўна-крышталічных (выбухавых) парод. Больш ці менш абкругленыя валуны гэтыя, уключоныя ў марэнавы суглінак і ў іншыя ледавіковыя пароды, сустракаюцца ў якасці каменяў і проста на паверхні. Вада, пры адступленні ледавіка, утварала цэлыя вадаёмы і шырокія струмяні. Гэта вода размывала толькі што разгружаныя ледавіком пароды, пераносіла розныя адломкавы матар’ял і рана ці позна адкладала апошні пластаватымі, характэрнымі нашаму краю, пяскова-жвіровымі адкладамі.

Гэтыя, так званыя, флювіагляцыяльныя ўтварэнні і перакрываюць зверху марэнавы суглінак. У наступную эпоху ледавік зноў вярнуўся ў нашу старану, і пасля свайго другога адступлення пакінуў другі марэнавы насцьціл, у сваю чаргу засланы новымі пасляледавіковымі нано-

самі. Вось, прыблізна, грубая схэма пабудовы пасылятраццёвых адкладаў нашага раёну. Але-ж трэба ўсё-такі мець на увазе, што прасачыць усю паступовасць адзначаных напластаванняў на адным якім небудзь старчакowym перарэзе у нас, на вялікі жаль, немагчыма. Прычына тая, што магутнасць пасылятраццёвых адкладаў у нас вельмі значная (да 65 і больш мэтраў), а нашы даліны і равы няглыбокія і даюць магчымасці вывучаць толькі верхнія напластаванні. Такім чынам, мы прымушаны альбо звязваць паасобныя назіранні, зробленыя ў розных мясцінах, альбо карыстацца выведвальнымі сьвідраваннямі, ці, што самае лепшае, кожным выпадкам капання ў пасёлку глыбокага калодзежа, у які яшчэ пакуль ня спушчаны зруб, і які дасць магчымасць аглядзець яго бакі і апісаць дадзены ім сьвежы разрэз.

Толькі за межамі Горацкага раёну, напрыклад, каля чыгункі ў выемцы каля вёскі Кледневічы, магчыма непасрэдна назіраць абодва марэнавыя насцілы. Больш таго, можна ў адзначаных выемках заўважыць нават наляганьне сподняй марэны на шэра-зеленаватыя глінавыя пяскі з перапластаванасцю валуновага гравію і з асобнымі буйнейшымі валунамі. Гэтыя пяскі і зьяўляюцца ў нас, мусіць, найдаўнейшымі ўдзельнікамі ледавіковых адкладаў.

У граніцах ужо Горацкага раёну споднюю марэну можна бачыць толькі ў адным абгаленні, у права-берегавым абрыву р. Проні, каля вёскі Каралёўкі, дзе яна залягае амаль што на ўзроўні ракі.

Ва ўсіх іншых пунктах раёну гэта марэна можа быць знойдзена, як вышэй адзначана, толькі у калодзежах. Гэта сподняя марэна вызначана шчыльным чырвона-бурым суглінкам, часта карычневым ці больш смуглым цмянаценым, чым верхавая марэна. Шчыльнасць гэтых марэны часта бывае на столькі вялікая, што пры капанні калодзежа пароду прыходзіцца біць ломам, ды і то з вялікаю напружанасцю. У такіх выпадках парода бывае пранізана шчылінамі, па якіх сыякае маленькімі раўчакамі вада. Парода багатая валунамі досыць значнага разьмеру, трымае ў сабе ня рэдка, прапластаванні і гнёзды пяску.

Таму што, ледавіковыя адклады пахавалі пад сабою даўнейшую сушу з усімі яе горкамі, нізінамі і далінамі, марэна наша абавязкова павінна была адзначаць усе няроўнасьці перакрытага рэльефу. Далей, марэнавы матар'ял адкладаўся ледавіком без усякага парадку. І нарэшце ў міжледавіковы час марэна часткова размывалася вадзянымі струмянамі. Дзякуючы ўсім гэтым абставінам марэнавы пласт павінен залегаць няроўна, ствараючы ў глыбіні, пад нашай верхняй, даволі складаны буграсты рэльеф. Больш таго, мне думаецца, напрыклад, што ля поўднёвай мяжы нашага раёну ў вадазбору р. Проні пазнейшымі наносамі пахаваны куток марэнавага краявіду першага зледзянення... Разам з тым выяўлена, што магутнасць сподняй марэны ня стала; яна хістаецца ў граніцах ад 2—24 мэтраў, і бязсыстэмна пры гэтым узрастае па напрамку к поўночы. Апісаная марэнавая тоўшча і была ў далейшым (міжледавіковым) часе,

як сказана вишэй, перакрыта пластавымі флювіагляцыальнымі адкладамі. Яны прадстаўлены ў нас сярэдня-зернявымі пяскамі з прапластаваньнямі валунавага гравія і з асобнымі больш вялікімі валунамі. Гэтыя пяскі—кварцавыя-жоўта-бурага колеру, калінікалі слаба ажалезьняныя, яскрава-пластовыя. Сподняя частка пясковай таўшчыні мае часам шэра-зеленаваты цьмяна-цень, і пясок апрача кварцу прымае ў сабе, таксама, зерна палявога шпату, лушчаку, адломкі ападкавых парод, даляміту і інш. Тоўшча пясковай сэрыі так сама не сталая і хістаецца ў граніцах ад 2—2,5 мэтраў. Апісаныя флювіагляцыальныя пяскі абголены па берагавых абрывах р. Проні, Капылкі, Галыша і др. тутэйшых рэк, пры чым у паўднёвай частцы раёну яны ўсё вышэй і вышэй узьнімаюцца над паверхняю рэк.

На пластаваную пескавую сэрыю, у сваю чаргу, налягла **верхняя марэна**,—гэта чырвона-буры суглінак (часамі праходзячы ў сугліна-супесь, альбо супесь) параўнальна бедны валунамі. Гэта марэна таксама ня рэдка мае ў сабе прапласты і гнёзды пяску. Названая парода ў большасьці сваёй, пераважна сустракаецца ва ўсіх прыродных агаленьнях нашага раёну, скрозь выходзіць у берагавых абрывах рэк, па баках равоў і г. д. Таўшчыня гэтае марэны хістаецца ў граніцах ад 3—9 мэтраў.

К канцу другога зьледзяненьня мясцовасьць уяўляе з сабе тыповую марэнавую раўніну, з слаба вызначанымі коса-ляжачымі пераваламі і ўзгоркавымі выглядамі. Толькі на поўнач ад нашага раёну ўжо сьцелецца плошча так званага марэнавага краявіду.

Што тычыцца далейшай гісторыі Горацкага раёну, то яна, як гэта ня дзіуна на першы погляд, ня досыць ясная. У розных нізінах і западзінах таго даўнейшага краявіду, між адзначанымі раней пераваламі, павінна была застойвацца вада і ўтвараць цяпер ўжо пахаваныя вазёры і балоты. У гэтакіх вадаёмах і ўтваралася асяданьне і адклад тых цёмных ілаватых глін і тарфяна-балотных адкладаў, што залягаюць у шмат якіх мясцінах нашага раёну непасрэдна на марэнавым суглінку і могуць быць выяўлены пры капаньні калодзежаў. Так, па даных праф. Б. А. Мажароўскага, на месцы сучаснага гор. Горак, знаходзілася тады вялізарнае тарфяное балота. Калодзеж на „Мсьціслаўскай гары“ выявіў, на глыбіні 9,81 мэтр. пад лёсам, пласт зямлістага торфу да 0,3 м. таўшчыні, які падасланы шэра-зялёнага ілаватаю глінаю у 1 м. таўшчыні; гліна гэта ляжыць ужо проста на марэне (гл. малюнак 1). Падобны разрэз даюць таксама іншыя калодзежы г. Горак. Адзін з такіх нават прышлося кінуць, таму што, дзякуючы разлажэньню торфяна-балотных утварэньняў, выдзеліўся балотны газ, стаўшы прычынаю сьмерці двух рабочых.—Усе гэтыя даўнейшыя балотныя ўтварэньні былі ў далейшым часе перакрыты лёсам.

У другіх выпадках лёс залягае непасрэдна на марэне, альбо з пачатку падсыціаецца тонкім гумозным пластом, які сьведчыць аб вядомым перарыве ў часе між адкладамі марэны і лёсу. На погляд некаторых

вучоных, пасля эпохі мокрага клімату, які ўтварыўся па сканчэнні другога зьледзянення, к часу якога адносяцца і раней адзначаныя вазёрцы і балоты, надыйшло панаваньне больш сухаземнага клімату. Толькі тады пераносіўся вятрамі (ледавіковымі фёнамі) пыл, які асядаў і грунтуючыся утварыў наш лёсавы насыціл. На погляд другіх вучоных, лёс зьяўляецца адкладам вады. Мы на гэтых спрэчках ня спынемся таму, што яны завялі-б нас вельмі далёка... Тыповы лёс — аднародная, з пылаватаю структураю, палявая альбо жоўтаватая парода, з вялікім лікам вапнавых уключэнняў.

Перараз калодзежа на „Меціслаўскай гары“.
Горкі.
Мал. 1.

калак ці журачываў. Такая парода, звычайна, бурна кіпіць з едзячай кіслотой. Ніколі яна бывае пластаватаю, наадварот, хіліцца да старчаковага раскальвання. Лёсавідныя-ж пароды (суглінкі і гліна) бываюць пластаватыя, і могуць трымаць у сабе астачу прэснаводных ракавін. Найвышэйшы кругавід лёсаватага насыцілу бывае ў нас прыкладна да глыбіні 1,5 мэтра, які пад уплывам атмасфэрных агэнтаў, розных гідра-хэмічных і гідра-мэханічных працэсаў, некалькі зьмяняе сваю структуру, часам вылучаючы (з кіслотой ня кіпіць) і нажывае сабе цяжкую ржавую афарбоўку. Самы сподні кругавід лёсаў пад уплывам грунтовае вады таксама часам бедны вапнаю і прымае асабліваю шэравата-зялёнаватаю афарбоўку. Таўшчыня лёсаватага насыцілу даходзіць у нас да 10—11 мэтраў, з павялічэньнем на падараздзельных прасторах і з памяншэньнем па напрамку да нізін. Лёсавыя пароды займаюць на тэрыторыі Горацкага раёну вялізарныя абшары мясьцінамі перамяжаныя плоскімі бязлеснымі нізінамі рэльефу, дзе лёс альбо адсутнічае зусім (замяшчэньнем, напрыклад, валунаваю супясью), альбо робіцца мала магучым. Гэткія абставіны дазваляюць думаць, што лёс залягаў у нас раней скрозь адным насыцілам, размытым у апошнія часы.

Абшары*) пакрытыя лёсам (напрыклад к паўночы, і паўночна-ўсходу ад гораду Горак) маюць асаблівы адбітак, які можа толькі быць у так званых „лёсавых краявідаў“. Гэты краявід зьяўляецца настолькі характэрным, што глянуўшы на яго, не вылазячы з калымагі, можна быць упэўненым, што насыцілаючаю пародаю данай мясцовасьці абавязкова — лёс. Аднастайная дагэтуль мясцовасьць ажыўляецца тут спадзістымі

*) Карту распаўсюджваньня лёсу і іншых пакрываючых парод, складзеную глеба-ведамі, чытач знойдзе ў П. Кучынскага „аб глебах Горацкага раёну“ у гэтым-жа зборніку.

хвалямі градаў, грудавінамі, няправільнымі грудаваньнямі і раскіданымі катлінамі. На фоне апошніх ляжаць дробныя абкругленыя западзіны, якія напамінаюць сподачак (назваваюць іх у нас аборкамі). Гэтыя западзіны належаць ужо к утварэньням мікрарэльефу і паходзяць, трэба думаць, ад вымываньня (лугаваньня) з пароды карбанатных (вапнавых) частак, чым выклікаецца мясьцінамі абвісаньне грунту.

Вясной, калі аборкі поўняцца вадою, краявід рабіць багацьцем невялічкіх вазёркаў... (гл. малюнак 2*). Сярод другіх характэрных утварэньняў лёсавага краявіду, адзначым наступныя.

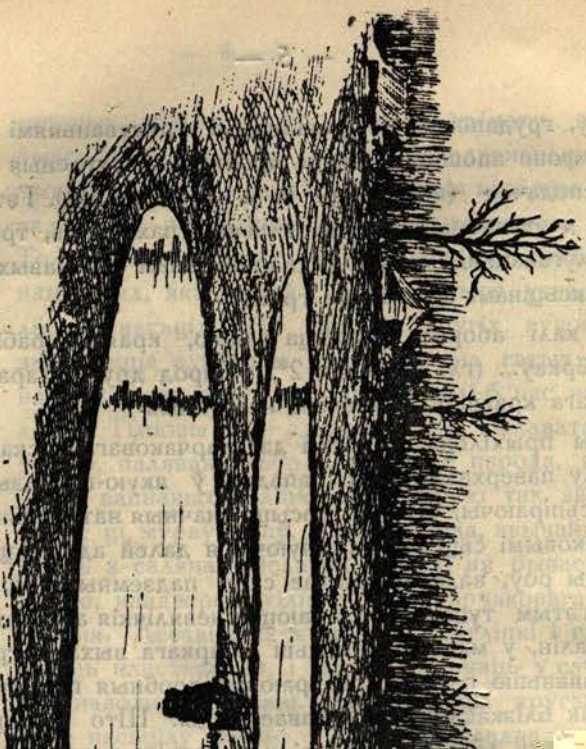
Дзякуючы прыхільнасьці лёса да старчаковага раскалваньня, зьбягаючая па схілу паверхавая вада пападае ў якую-небудзь шчэлку, паступова яе расьпіраючы, утварае досыць значныя натуральныя калодзежы з зусім старчаковымі сьценамі. Імкнуючыся далей адшукаць сабе выход у побач ляжачы роў, вада пракладае сабе падземны ход, пры чым на паверхні, над гэтым тунэлям утвараюцца невялічкія абсяданьні і правалы. Па бакох-жа далін, у мясьцінах больш шпаркага выхаду грунтовае вады, дзякуючы лугаваньню пароды, ствараюцца дробныя паўкруглыя выхілы, верны паказьнік блізкасьці падглебавае вады. Што тычыцца да агульна хвалевага грунту лёсавага краявіду, напамінаючага застыгы рэльеф „лёсавай пустыні“, дык ён, магчыма, адбівае няроўную падсыцілаючую лёс марэнавую ложа.

Сярод пасля-траццёвых парод, прымаючых удзел у складаньні раёну, застаецца толькі адзначыць навейшыя наносы—дэлювіяльныя і алювіяльныя. Першымі з іх называюцца адклады слабых дажджавых раўчакоў, што зьбягалі з узгоркаў у лагчыны і пераносілі розны дробны адломкавы матар'ял, адкладаючы яго на мяккіх спадах грунту ў якасьці чахла. Дэлюві да некаторай ступені хавае запраўдную пабудову мясцовасьці, і часта на тым ці іншым спадзе ўтварае яго насыцілаючую пароду. Дзякуючы таму, што дэлювіяльныя адклады ўтварыліся за кошт мясцовых парод, пачынаючы ад марэны і канчаючы лёзам,—яны вельмі рознастайныя па выглядзе і складзе, ў залежнасьці ад характару пачатковага матар'ялу.

Так можна сустрэць грубыя бурыя, падобныя да марэны, але перамытыя суглінкі, пясковыя наносы, напасьледак, тонкатабраныя пластаватыя лёсападобныя суглінкі.—Алювіяльнымі адкладамі завуцца адклады сучасных рэк і іншых прэсных вадаёмаў. Сюды належаць глініста-пясковыя і ілаватыя пароды нашых рачных далін, тарфяныя і нагул тарфяна-балотныя ўтварэньні. і г. д.

Такім чынам, мы азнаёміліся, ў агульных рысах, зьтымі горнымі пародамі, што складаюць наш раён, і з галоўнымі ўмовамі іх заляганьня. Характар пабудовы мясцовасьці выключае на абшары раёну магчымасьць

Малюнак зусім не дасягае мастацкага выкананьня, але-ж дададзем як узор простых, але карысных краязнаўчых замалёвак з прыроды.

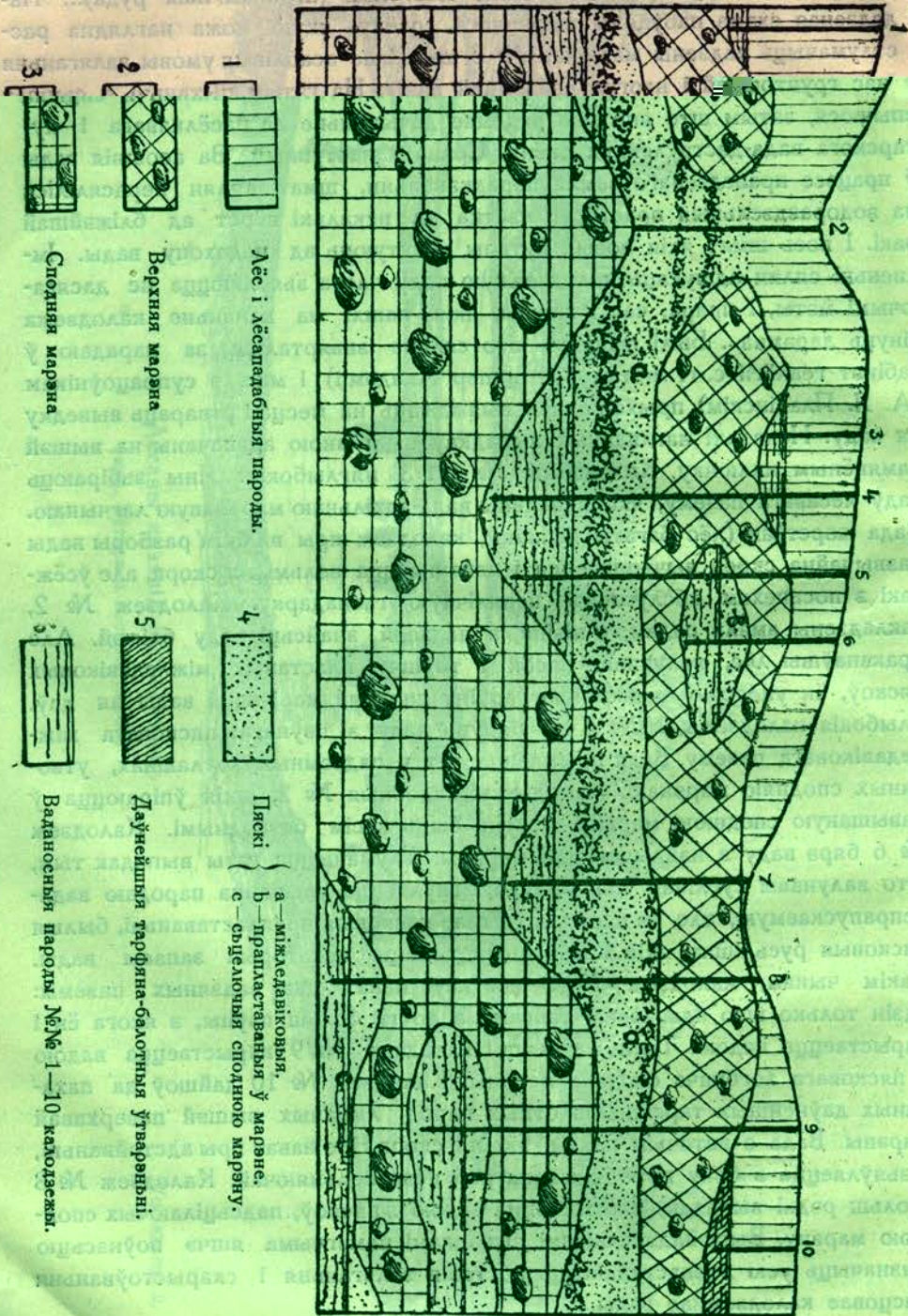

Jëccan
 (ma

знаходжаньня якіх небудзь асабліва карысных выкапняў. Тут трэба быць здаволеным звычайнымі падарункамі пасьля-траццёвых адкладаў: будаўнічымі і брукавымі матар'яламі (булыжнік, пясок, граві і валуновая жарства), цаглянай глінаю, торфам, лугавым маргелем (агранамічная руда)... Паддзёная схэма пабудовы Горацкага раёну, якую можа наглядна растлумачыць дадзены малюнак № 3, выклікае асаблівыя умовы заляганьня ў нас грунтовай і наогул падземнай вады. На гэтым пытаньні я сьцісла спынюся, затым што яно мае вядомае дачыненне да пасёлкавага і хутарскога вада-дастаўленьня раёну. Справа ў наступным. За апошнія гады ў працэсе праведзенаго земляўпарадкаваньня, шмат сялян перасяліліся на водораздзельныя прасторы, частка за некалькі вёрст ад бліжэйшай ракі. І вось шмат якія новыя хутары пакутуюць ад недахопу вады. Імкненьні сялян адшукаць калодзежную ваду часта зьяўляюцца не дасягачымі мэты, і праца, час і грошы, якія пашлі на капаньне калодзежа гінуць дарэмна.. Былі выпадкі, што сяляне зьвярталіся за нарадаю ў габінэт геалёгіі с.-г. інстытуту (цяпер Акадэміі) і мне з супрацоўнікам (А. Я. Плавінскім) прыходзілася выязджаць на месца і ўтвараць выведку на ваду. Некалькі нагляданых выпадкаў былі мною адзначаны на вышэй памянёным малюнку. Калодзежы № 1 і 3 няглыбокія. Яны зьбіраюць ваду лёсавога пазему, які падасланы вада-адхільнаю марэнаваю лагчынаю. Вада жорсткая (лёс багаты вапнаю), калодзеж пры вялікім разборы вады назвычайна скоро вычэрпваецца і нападняецца вельмі ня скоро, але ўсёж такі з посьпехам абслугоўвае невялічкую гаспадарку. Калодзеж № 2, закладзены амаль радам, у нізіне, з надзеяй знайсці ваду бліжэй. Але пракапаўшы лёс, валунавы пясок і тоўшчу пластавых міжледавіковых пяскоў, ён упёрся ў падземную гарбіну сподняй марэны і вады ня даў. Глыбокія калодзежы №№ 4 і 7 бяруць ваду з пэўнага пясковага міжледавіковага пазему. Вада прымаецца тут у падземных катлавінах, утвораных сподняю марэнаю. Калодзежы падобныя № 2, якія ўпіраюцца ў павышаную споднюю марэну, могуць быць зусім бязводнымі. Калодзеж № 6 бярэ ваду з найвышэйшай марэны. Тлумачыцца гэты выпадак тым, што валунавы суглінак, які, праўда, зьяўляецца звычайна пародаю вада-непрапускаемую, але ён нярэдка трымае пясковыя прапластаваньні, былыя пясковыя русьлішча, якія і могуць прымаць некаторыя запасы вады. Такім чынам, калодзеж № 5 спаткаў нават два вадзяных паземы: адзін толькі што адзначаны таксама, а другі больш пэўны, з якога ён і карыстаецца вадою. Такім-жа чынам калодзеж № 9 карыстаецца вадою з пясковага логбішча сподняе марэны. Калодзеж № 10 дайшоў да пахаваных даўнейшых тарфяна-балотных парод, ляжачых вышэй паверхавай марэны. Вада з ваточым пахам, які ня скоро гіне нават пры адстойваньні, і зьяўляецца з боку гігіянічных патрэб незадавольняючай. Калодзеж № 8 (больш рэдкі выпадак) карыстаецца вадою з пяскоў, падсцьцілаючых споднюю марэну. Вышэйадзначанымі выпадкамі немагчыма яшчэ поўнасьцю вызначыць усю рознастайнасьць абставін заляганьня і скарыстоўваньня мясцовае калодзежнае вады...

Схэма заляганьня грунтавай (і падземнай) вады паўднёвай часткі
Горацкага раёну.

(па дасьледваньню Ф. В. Люнгэрсгаўзэна)

Маюнак 3.

Каб паўней закончыць апісаньне геалёгічнае пабудовы Горацкага раёну, нам застаецца адказаць на адно пытаньне, якое абавязкова павінна ўзьняцца ў чытача. Казаў я аб тым, што ледавік у свой час насунуўся на нашу страну і што ён пахаваў пад сваімі адкладамі даўнейшае сухазем'е з яе цяперашнімі выкапнямі рэльефу, з яе ўзгоркамі і нізінамі. Дык што-ж гэта был за сухазем'е? Якія горныя пароды яго складалі? На чым ляжаць пасля-траццёвыя нашы адклады? У нашым раёне толькі глыбокія (ня менш 70 м.) буравыя шчыліны маглі-б даць просты адказ на высунутае пытаньне. Толькі яны маюць магчымасьць прабіць магутны каптур пасля-траццёвага пэрыяду і абмацаць падсыцілаючая яго асноўныя пароды. Аднак, такіх шчылін на абшары раёну мы ня маем зусім. Робленыя жа тут у розны час выведковыя сьвярдленьні не дасягаюць мэты, таму што яны няглыбокія.

Такім чынам, аб характару, ўзросту і пашырэньні ў нас даледавіковых парод мы можам разважаць толькі па тых ці іншых пабочных дадзеных. Так, нам вядома, што з поўдня-ўсходу к Горацкаму раёну прылягаюць абшары разьвіцьця крэйдавых адкладаў. Самы блізкі к раёну выхад крэйды знойдзены ў даліне ракі Проні ў м. Дрыбіна. Ёсць магчымасьць дапусьціць, што крэйдавае мора заходзіла нават некалькі далей на поўнач, прыблізна да таго месца, дзе ў сучасны момант стаіць вёска Добрая. Такім чынам, толькі ў самай паўднёвай акраіне раёну маецца шанца знайсці сьвярдленьнем падсыцілаючыя ледавіковыя-крэйдавыя пароды. На ўсёй астатняй плошчы раёну ледавіковыя адклады залягаюць проста непасрэдна на дэвонскіх пародах. Дэвонскае мора некалі шырока разсыцілася на месцы сучаснай Беларусі, затапіўшы яе паўночную і сярэдняю часьціны, а ў тым ліку ўвесь Горацкі раён. Найбліжэйшыя к нам выходы дэвону на дзенную паверхню маюцца на рацэ Дняпру і яго прыцёку Аршыцы, на працягу г. Воршы, (даляміты з характэрнымі дэвону акамяненьнямі), затым на рацэ Сожы, у Прапойску і Крычаве. Сьвярдзельная пракруціна—ля м. Лядоў, на глыбіні 69,5 мэтраў, таксама ўперлася ў дэвонскія вапнякі. Гэтыя дадзеныя прымушаюць нас гаварыць аб тым, што пахаваная пад ледавіковымі адкладамі у нас суша, была складзена дэвонскімі пародамі.—Аб пашырэньні на плошчы раёну парод больш старажытных, чым дэвонскія, можна дапускаць толькі гадальныя думкі.

Так, судзячы па палеаграфічных картах і даных, дэвонскія пароды могуць у нас залягаць на сылурыйскіх, а гэтыя апошнія, альбо непасрэдна, альбо падсыцілаючыся, могуць быць, кэмбрыйскімі адкладамі, ляжаць ўжо на першаўтвораным масьйна-крышталявым лёжа.

Такім чынам, даўнейшая гісторыя нашага раёну малюецца нам у наступных рысах: Магчыма гэта плошча сучаснага раёну была некалі затоплена кэмбрыйскім морам, хоць аб гэтым мы пэўна нічога ня ведаем. Вельмі магчыма, што і сылурыйскае мора пакрывала нашу ста-

ронку. Ужо бяспрэчна затапляла наш край мора дэвонскае. Выкапнёвы іл гэтага мора і склаў тыя вапна-далямітныя пароды, некаторыя выходы якіх вышэй былі адзначаны, пароды, што і склалі даўнейшае сухазем'е нашага раёну. Вышаўшы з мора, наша мясцовасць доўга заставалася сушай на ўсім прасторы геалагічных часоў, аж да самага крэйдавага пэрыяду, калі паўднёвая краявіна раёну была часова толькі захоплена морам. Сушаю заставаўся наш раён у часы траццёвага пэрыяду (аб пашырэнні траццёвых утварэнняў на плошчы раёну, дадзеных у нас ніякіх няма). Праз сотні мільёнаў гадоў паступова складаўся вапняковы рэльеф сухазем'я, у сучасны момант выкапнёвы, які апошні час быў перакрыты ледавіковымі і пасляледавіковымі (новымі) адкладамі.

Сучасны-ж рэльеф Горацкага раёну, бачылі мы, склаўся канчаткова ў пасля ледавіковы час. Раён наш у сучаснасці знаходзіцца у так званым Смаленска-Аршанскім кліне сярэдня-рускага узгор'я, пры гэтым паасобныя ўзвышшы ў нас па Цімо, даходзяць да 220, нават 240 мэтр.(?) над узроўнем мора. Агульны рэльеф раёну, там і тут рознастайны лёсавы краявід, аднатыповы, спадзіста-ўзгоркавы мала-разроўнены. Самыя вышэйшыя вадападзельныя вышыні амаль што не перавышаюць найбольш глыбокія даліны больш чым на 40 мэтраў. Гідраграфічная сетка мала развітая. Равы рэдкія, сьвежых размываў амаль нідзе ня сустраем. Берагі далін у большасці добра задзірванелыя. Мала характэрныя нашы рэкі пабудавалі свае даліны ў апошні-ледавіковыя часы. Толькі адносна адной р. Проні, можна зрабіць дапушчэнне аб тым, што яна скарыстала некаторыя паніжэнні рэльефу, якія былі намечаны ў даледавіковыя часы.

Канчаючы, я стаўлю такое пытаньне: што можа зрабіць на карысць геалагічнага вывучэння нашага раёну, аматар краявед, калі ён ня мае ня толькі спецыяльнай, але і наогул поўнай прыродазнаўчай навуковай падрыхтоўкі? І зараней адкажу—шмат што! Перш на перш трэба адзначыць, што пасля-траццёвыя адклады зьяўляюцца ў геалёгіі, наогул, найбольш цёмнымі і найменш вывучанымі, а таму пытанні з імі звязаныя—найбольш няпэўныя. Галоўнаю прычынаю таму зьяўляецца марудная аднастайнасць пасля-траццёвых парод пры надзвычайнай разнастайнасці іх паходжаньня—абставін іх заляганьня. Дасьледваньне нашага раёну (як і другіх мясцовасьцяў Беларусі) занадта марудна ў дадатак рэдкасцю і нязначнасцю прыродных разрэзаў. Геолёг траціць ня мала часу на бескарысныя, часамі, шуканьні агаленьня, які-б высветліў склад і гісторыю мясцовасці, у той час, калі патрэбнае яму агаленьне знаходзіцца ў баку ад яго шляху і застаецца ім недасьледваным...

Такім чынам, нават простая запіска краяведа—ў Горацкае краязнаўчае т-ва аб тым, што ў ваколіцах яго пасяленьняў, там-то і там, знаходзяцца якія небудзь абгаленьні, якая будзе дастаўлена спецы-

ялісту, зможа саслужыць яму досыць значную службу. Лепш за ўсё калі краявед прышле зробленае ім апісаньне разрэзу, і ўзоры гэтых парод. Я прыведу адзін прыклад досыць поўнага апісаньня аднаго з Горакіх абгаленьняў:

Абгаленьне № . . . левага падмытага асноўнага берагу ракі Парасіцы блізка ля гораду Горак, ля хутара Блэсфэльда, недалёка ад перасячэньня даліны ракі Аршанскім брукам:

Пад глебай вызначаюцца:

- а) дробнаадмучаны палевы делювіяльны лёсавідны суглінак; парода ўтварае асобныя ўскіпаючыя з салянаю кісьляй дзяланкі, да 2,0 мэтр.
- б) пяскова-гліністы пластаваты дэлюві таўшчынёй да 1,0 "
- с) афарбованы арганічным матэрыямі ў чорны колер буйна-зернявы пясак, які пераходзіць у груба абкруглены граві і жарству да 0,21 "
- д) чырвона-буры марэнавы суглінак з валунамі крышталічных парод да падшвы абрыву 3,0 "

Магчыма нават, што краявед, асабліва ў першы момант, ня зможа даць сам тлумачэньне абгледжанага разрэзу, як гэта зроблена ў адзначаным апісаньні (напрыклад, лёсавідны суглінак прызнаны дэлювіяльным).

Таксама можа здарыцца, што цяжка вызначыць і самую пароду. Але гэта і няважна. Крайвед мог-бы, скажам, абмяжавацца такім даступным яму апісаньнем гэтага самага агаленьня:

- а) жоўтая гліна да 2,0 м.
- б) пяскі шэрыя і жоўтыя да 1,0 "
- с) чорны пясак і жарства 0,21 "
- д) чырвоная гліна з валунамі 3,0 "

Важна толькі, каб было правільна паказана месцазнаходжэньня агаленьня (каб другая асоба магла па гэтых даных знайсці агаленьне і на карце і ў полі) і каб на кожны пласт паасобку быў дадзены ўзор (фунтаў 2 вагаю, абверчаны бумагаю), ўзяты з самага пласту. На ярлычку павінна быць правілова запісана з якога пласту ўзяты ўзор (напр. „агаленьне № 3, пласта d (глядзіце апісаньне), „гліна“). Дублікаты ўзораў застаюцца ў краяведа. З краязнаўчага Т-ва будзе краяведу пасланы адказ з тлумачэньнем памянёнага разрэзу і з навуковым азначэньнем дасланных узораў. Тлумачэньні краявед зможа скарыстаць на практыцы. А тыя ўзоры, якія ў яго застануцца, могуць папоўніць школьны музей і быць скарыстанымі пры выкладаньні. Пажадана таксама каб апісаньне агаленьняў было дапоўнена ня хітрым малюнкам. Прыкладам такога схематычнага малюнку для вышэй вызначанага абгаленьня прыведзены малюнак 4. Малюнак папаўняе апісаньне, тлумачыць расклад пластаў і часткова—іх характар.

Абгахенне ля хутара Блѣсфэльда
(Горкі.)

Малюнак А. А.

Цяпер пойдзем далей. Я ужо выясніў неабходнасць на даследванне нашай мясцовасці, так званых, штучных разрэзаў, але выведковае свярджэнне абыходзіцца дорага, і да яго трэба-пыходзіць толькі ў выключных выпадках. Застаюцца калодзежы. Кожны свежа-выкапаны калодзеж ёсць свайго роду архіўны дакумант, які зможа яскрава асвятліць пабудову таго ці іншага кутка нашага раёну а магчыма і якое небудзь больш складанае і агульнае пытанне геалёгіі. А між тым на пасёлках ці на хутарах капаюць калодзежы, не паведаміўшы геолёга. Калодзеж удаўся дрэнны, і яго засыплюць, а калі дае воду, ў яго спускаюць зруб. І справе канец. Важны навуке дакумант так ці інш

знік. А каб-жа мясцовы крайвед у свой час спусціўся ў калодзеж, запісаў парадак парод, іх характар і таўшчыню, ды ўзяў узор з кожнага пласту, то дакумант гэты будзе скарыстаны на вывучэнне раёну з вялікаю карысцю. І найперш за ўсё, такога роду абсцледванне мае чыста практычнае значэнне ў справе выведка на ваду, з мэтай сялянскага вада-дастаўлення^{*)}. Разрэз, які даў калодзеж, неабходна замаляваць (у якасці прыкладу прыводзіцца малюнак № 1), а ў свой музей можна зрабіць мадэль разрэзу наступным спосабам. Бяруць дошчачку і, адпаведна чарзе пластаў у калодзежы і тоўшчы кожнага з іх, наклеіваюць (столярным клеем) узятых пароды: пясок, гліну, цвёрдую пароду, ў якасці адломкаў... З боку такога паказальнага зрэзу прыклеіваецца паперка, на якой зроблена запіс і тлумачэнне. Альбо размяшчаюць узоры па чарзе ў вузенькай зашклёнай скрынчцы.

Здараецца, што пры капанні калодзежа сяляне спаткаюць выкапнёвыя кавалкі і вымершых жывёлін; гэта будуць часцей за ўсё: косці, зубы, альбо біўні маманта. Сустрэкаюцца яны ў большасці ў тых даўнейшых тарфяна-балотных утварэннях, што закладваюцца пад лясам. Алеж, на вялікі жаль, большасць такіх знаходак да гэтых часоў гінула.

Трэба аб кожным выпадку знаходкі ў той жа час даць знаяць у раённае краязнаўчае Таварыства, каб спецыяліст змог па свежых слядох, абгледзіць самае месцазнаходжэння касцей і вывучыць абставіны іх залягання. Гэтыя ж самыя косці неабходна захаваць і зрабіць з імі

^{*)} У в а г а. Да ведама крайведа: выведка на ваду рабілася габінэтам геалёгіі Акадэміі заўсёды дарэмна (з мэтай навуковага досьледу раёну, габінэт клапаціцца здабыць новыя дадзеныя глыбокіх разрэзаў). На карысць навукі і мясцовага насельніцтва, было-б вельмі пажадана, каб кр. т-ва сваёчасова паведамлялася аб тых ці іншых патрэбах сялянства. Па магчымасці і па меры сіл спецыялісты прыдуць сваёю выведкаю на дапамогу насельніцтву.

тое, што скажа Т-ва. Некаторае значэньне могуць таксама мець паведамленьні аб знаходжаньні у гэй ці іншай мясцовасьці якіх-небудзь карысных выкапняў, альбо, чым небудзь цікавых крыніц і г. д.

У краязнаўчае Таварыства зьбіраецца запас усякіх паведамленьняў, нагляданьняў, досьледаў і разрэзаў і інш. У выніку гэта дасьць магчымасьць накідаць больш дэтальную гісторыю раёну і пазнаць падрабязную яго пабудову. Я прывёў прыклады той карысьці, якую можа даць справе геалягічнага вывучэньня нашага раёну краявед, ня маючы досыць значнай навуковай падрыхтоўкі*).

Зацікаўлены-ж справаю, і ўцягнуты ў працу і звязаны з спэцыялістамі з кругу Краязнаўчага Навуковага Таварыства, краявед змога заняцца і больш адказнымі досьледамі. Разам з гэтым ён абагаціць свой школьны музэй узорамі горных парод, малюнкамі і мадэлямі нагляданых ім разрэзаў, накідамі з прыроды тыповых куткоў ваколіцы, краявідамі і гэтак далей.

І. Глебы і пароды.

У гэтым артыкуле я даю толькі накід геалягічнае пабудовы і гісторыі раёну, затым, што ў сучасны момант я ня маю дадзеных рэльефу, ня маю матар'ялу, каб скласьці геалягічную карту раёну, яго профілю і падрабязнага апісаньня. Літаратура па гэтаму пытаньню, пакуль што, зусім бедная. Працы, якія датычацца Горацкага раёну будуць:

1) Мирчинк Г. Ф.—„Геологические исследования вдоль линии Новобелица—Прилуки и Орша—Ворожба“. Известия Геологического Комитета, 1918, т. XXXVII.

2) Можаровский Б. А.—„Послетретичные отложения и водоносные горизонты в верховьях реки Прони“. Материалы Запомо, 1923, № 2. (хоць гэтая праца і засталася няскончанаю, алеж яна зьяўляецца для нашага раёну асноўнай і ў значнай меры скарыствана пры ўкладаньні гэтага артыкулу).

3) Афанасьев Я. Н. „Этюды о покровных породах Белоруссии“. Записки Горедского С.-Х. Института, 1924 г.

4) Люнгэрсгаўзэн Ф. В. „У шуканьні вады“. Плуг, 1925.

5) „Нарыс геалягічнае пабудовы Аршаншчыны“. Аршаншчына, 1926 (да артыкулу даданы сьпіс літаратуры).

*) У в а г а: Для першапачатковага азнаямленьня з геалёгіяй можна раіць лёгка здавывасмыя і чытасмыя кнігі:

1) Вальтер Иоганн—„Первые шаги в науке о земле“, агульна-даступныя ўводзіны ў геалёгію і настаўленьне да вытворчасьці нагляданьняў. Маюцца некалькі выданьняў

2) Рубакин Н. А. „История русской земли“. Ленинград, 1920 г.

3) Агафонов В. К. „Настоящее и прошлое земли“, — апошняе выданьне.

4) Асобныя кіраўнічыя артыкулы ў часопісе „Наш Край“.

6) Люнгерсгаўзэн Ф. В. „Аб лёсавым карсьце і аб асобным тыпу равочкаў“. Працы Навуковага Таварыства пры Беларускай Д. С. Г. Акадэміі, т. I, 1926.

7) Афанасьев Я. Н. „Очерки почв по Белоруссии“. Записки Белорусской Гос. Академии С. Х., т. I, 1926

КУЧЫНСКІ Пётра.

Глебы Горацкага раёну.

„Зямельку ботам, капарне,
У рукі возьме, азірне
І расьцірае ў пальцах грудку,
Каб лепш дазнацца таго скутку“.
Я. Колас „Новая Зямля“.

I. Глебы і пароды.

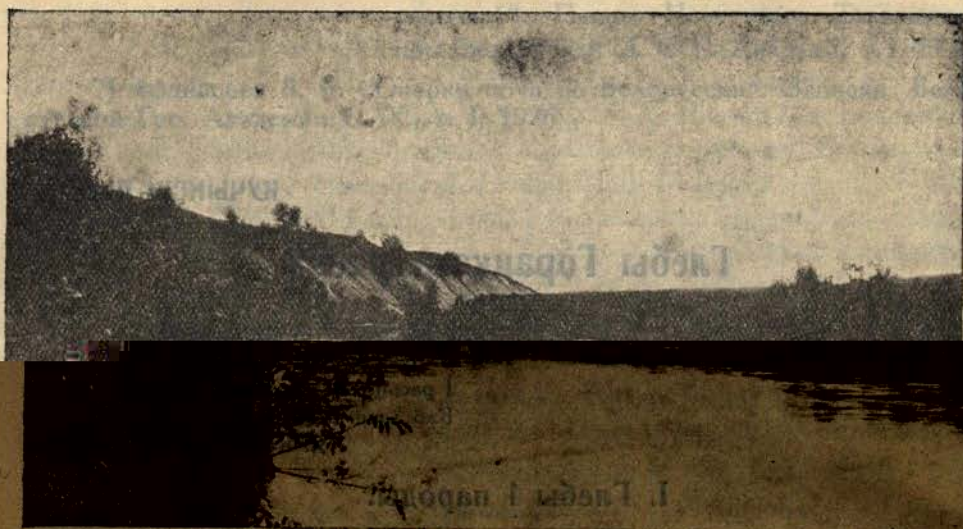
Перш чым падыйсці да разгляду глебавых тыпаў Горацкага раёну, я хачу спыніцца на некаторых пытаннях тэарэтычнага і практычнага характару, якія могуць мець значаньне для мясцовай краязнаўчай працы ў сэнсе правільнага падыходу да азнаямленьня з глебай.

У кожны геалагічны пэрыяд існаваньня зямнай кулі паверхня зямнай кары складалася з пластоў розных горных парод, якія мелі розны склад, характар, афарбоўку ў залежнасьці ад тых умоў, у якіх яны стварыліся: ці яны стварыліся дзякуючы вульканічным выбухам, ці адклаліся на дне былога мора і г. д. Адзін пэрыяд зьмяняўся другім, зьмяняліся ўмовы, зьяўляліся новыя пласты горных парод. Гэтыя пласты **горных парод**, якія ляжаць адзін на другім у парадку, адпавядаючым часу іх узьніканьня, завуцца **караннымі пародамі**.

На абшарах Беларусі ёсьць цэлы шэраг месц, дзе мы можам бачыць гэтыя пароды, але яны не знаходзяцца ўсюды на самай паверхні зямлі,— яны пакрыты досыць моцным пластом іншых парод, якія ўтварыліся ў перадапошнія часы гісторыі зямлі—у так званы ледавіковы пэрыяд. У Калінінскай акрузе, напрыклад, выходзіць па паверхню зямлі крэйда а дэвонскі вапняк магчыма бачыць, напрыклад, у г. Воршы па беразе рэчкі Варшыцы. Фатаграфічны малюнак 1 паказвае выходы крэйды каля рэчкі Вехры недалёка ад Амсьціслава*). Гэткім чынам, амаль што ўся Беларусь мае на сваёй паверхні не каранныя пароды, а іншыя, якія іх **пакрываюць** і завуцца, дзякуючы гэтаму, **пакрыўнымі пародамі**.

Пахаджэньне пакрыўных парод Беларусі звязана, як адзначана вышэй, з ледавіковым пэрыядам. Быў час, калі кліматычныя ўмовы зямнай кулі далі магчымасьць сабрацца на поўначы вялікай колькасьці лёду; гэтым лёдам былі пакрыты Скандынаўскія горы і з гэтых гор пад сваім

*) Я ня буду больш падрабозна разглядаць каранныя пароды, бо гэтае пытаньне разгледжана ў папярэдняй працы праф. Ф. В. Лянггэргаўзэна.

Малюнак 1.

ўласным цяжарам лёд пачаў спаўзаць к поўдню. На горных верхавінах замест споўзшага лёду зноў ствараўся новы лёд, пачынаў ціснуць на ніжэйшы і гэтым прымушаў яго паўзці ўсё далей і далей. Гэта лёдавая рэчка дапаўзала і да Беларусі, перапаўзала яе і зайшла значна далей за яе паўднёвыя межы. Таўшчыня гэтага лёдавага пласту была прыблізна каля 1 кілёметра.

Зусім зразумела, што гэтакі лёдавы пласт ня мог спаўзаць з гор дошыць ціха, без ўсякіх парушэнняў; ён і парушаў тую горы, адзіраў ад іх каменны, крышыў іх, пераціраў аб сыценкі даліны, па якой поўз, перамешваў з тымі каранымі пародамі, па якіх праходзіў; уся гэтая мешаніна з буйных каменяў, дробных адшчэпкаў горных парод, дробна перацёртых частачак гэтых парод, каменчыкаў каранной пароды (дэвонскага вапняку) умярзала з бакоў і дна ў лёд і валаклася разам з ім па ўсіх абшарах, па якіх праходзіў ледавік. Далей новыя кліматычныя змены далі магчымасць гэтаму лёду растаіваць; пласт яго рабіўся больш тонкім, зусім знікаў у тым ці іншым месцы, — ледавік як-бы адыходзіў назад на поўнач. Зразумела, што ўся маса ўмерэшага ў лёд матэрыялу заставалася на тым месцы, дзе апошні час знаходзіўся ледавік, дзе ён растаіваў. Гэтая апісаная мешаніна буйных і вельмі дробных частак горных парод, якая засталася на месцы пасля ледавіку, завецца марэнай, на народнай мове — чырвонай глінай.

Чырвоная гліна — марэна — трымае ў сабе, гэтакім чынам, і вельмі буйныя каменны крышталёвых парод, іншы раз вагою каля некалькіх дзясяткаў пудоў, і вельмі дробныя частачкі, якія мажуцца на руцэ, грузкі і ліпучыя. Першая марэна ляжыць на каранной пародзе і мае ў сабе адшчэпкі гэтай пароды. Таўшчыня яе хістаецца ад $\frac{1}{2}$ метра да некалькіх дзясяткаў метраў.

Праз доўгі час растайваньня лёду ўтвараліся вельмі моцныя струмені ледавіковай вады, якія перш за ўсё пачалі размываць пакінутую ледавіком марэну, вымываць з яе больш дробныя частачкі і пераносіць іх сваім цячэньнем на вялікія абшары. Калі паступова моц вады змяншалася, частачкі ападалі на дно, і гэткім чынам стварыліся пласты **пяскоў** самай разнастайнай таўшчыні, якія пакрылі сабой першую марэну. Але ледавіковая вада трымала ў сабе і настолькі дробныя часьцінкі, што яны не ападалі вельмі доўга, заносіліся з вадой на найбольш высокія месцы і адкладаліся там. Гэтыя дробныя часьцінкі, якія завуцца часьцінкамі **пескавога пылу**, сваімі адкладамі стварылі пласты так званага **лёсу**. Лёс, гэткім чынам, уяўляе з сабе пакрыўную пароду, якая мае таўшчыню ня меней 3-5 мэтраў, складаецца з частчак пескавога пылу і наогул мае ў сабе некаторыя ўласьцівасьці, якія былі і ў марэне, з якой ён утварыўся. Ён мае асобны колер, сьветла-жоўты, так званы—палевы, бязумоўна ня мае зусім і каменяў і буйнага пяску, трымае ў сабе досыць многа вапны, якую мела марэна ў форме адшчэпкаў дэвонскага вапняку. На народнай мове лёс часта завецца жоўтай глінай, або пухляцом.

Гэткім чынам, мы каротка разгледзілі тры асноўныя тыпы пакрыўных парод Беларусі—марэну, пяскі і лёс. Глыбокія сьвідравальныя шчыліны, глыбокія калодзежы, розныя вялікія абгаленьні па берагох рэчак, равоў і г. д. паказваюць нам, што на Беларусі мы маем не адну марэну а болей: значыць ледавік не адзін раз быў у нас, а прыходзіў сюды некалькі разоў, пакідаючы кожны раз на месцы марэну і прадукты яе размываньня—пяскі і лёс. І мы бачым, што рыючы коладзеж іншы раз прабываюць два пласты марэны, два-тры пласты пяскоў, адзін-два пласты лёсу, пры чым гэтыя пароды перапластаваны адна на другой у залежнасьці ад часу і ўмоў іх узьніканьня і адкладваньня.

Што-ж выяўляла з сабе паверхня Беларусі пасля апошняга гасьцяваньня ледавіку, пасля таго, як скончыўся ледавіковы пэрыяд (у канцы якога зьявіўся чалавек), і пачаўся новы, які працягваецца і да нашых дзён? На поўначы Беларусі засталася апошняя марэна з вельмі няроўным, бугрыстым рэльефам паверхні,—так званая **канцавая марэна** (там знаходзіўся **канец** апошняга ледавіку). На поўдзень ад яе ідуць абшары адкладаў ледавіковай вады—пяскі; больш высокія часткі займаюцца лёсам а найбольш высокія, на якія **ледавіковая вада** апошняга (ці, нават, і першага) ледавіку можа і не заходзіла, засталіся непакрытымі ніякімі пакрыўнымі пародамі,—гэта, меж іншым, ўжо памянёная частка Калінінскай акругі, дзе да паверхні зямлі падступае крэйда—парода каранная.

Што-ж зьяўляецца галоўнаю адзнакаю, па якой мы можам адрозьніць адну пакрыўную пароду ад другой? Перш за ўсё, бязумоўна, яе знадворны выгляд—афарбоўка, склад, прысутнасьць каменяў; але гэтая адзнака не зьяўляецца рашаючай, бо часта розныя пароды могуць мець аднолькавы колер і г. д. Рашаючай будзе зьяўляцца прысутнасьць у пародзе часьцінак горнай пароды тэй ці іншай велічыні, яе так званы,

мэханічны склад. Возьмем, напрыклад, звычайны пясок і гліну. Зусім зразумела, што пясок мае інакшыя ўласцівасці чымся гліна, дзякуючы таму, што ён складаецца з больш менш **буйных** частачак прыблізна аднолькавай велічыні. Тое самае магчыма сказаць пра гліну,—яе ўласцівасці залежаць ад пануючых у ёй надзвычайна дробных частачак, так званай, **фізычнай гліны**, якія робяць яе грузкай, вадастойкай і ліпучай. Знача, галоўную характарыстыку пароды трэба рабіць па яе мэханічнаму складу, па прысутнасці ў ёй часцінак тэй ці іншай велічыні.

Усе часцінкі па іх велічыні магчыма падзяліць на чатыры галоўныя групы з наступнымі назвамі:

- 1) Часцінкі дыяметрам больш 1 міліметру—буйны пясок, каменні.
- 2) „ „ ад 1 мілім. да 0,1 мілім.—дробны пясок.
- 3) „ „ „ 0,1 „ „ 0,01 „ —пескавы пыл.
- 4) „ „ менш 0,01 міліметру—фізычная гліна.

Кожная пакрыўная парода ўяўляе з сябе мешаніну з часцінак усех адзначаных груп, але побач з гэтым яна мае якую небудзь групу часцінак, якая зьяўляецца пануючай у гэтай пародзе і толькі ў ёй адной. Возьмем, напрыклад, марэну. Умовы яе стварэння былі адзначаны вышэй: ледавіку было аднолькава магчыма несці ў сабе і вялікія і вельмі дробныя часткі. Мы і знаходзім у марэне прыблізна аднолькавую колькасць (у процантах) ўсіх груп часцінак. Інакшыя вынікі пакажа нам пясок. У ём мы знойдзем найбольшы процант часцінак 2 групы, мала 3 і сусім няпрыкметную колькасць 4 групы—фізычнай гліны. Гэтым і тлумачыцца пухкасць пяску. Лёс дасць нам галоўную масу часцінак пескаваго пылу—3 групы, меншую колькасць 4 і вельмі мала (долі процанту) 2 групы; групу 1 ў лёсе мы ня знойдзем. Сустрэкаюцца ў іншых мясцох пласты пароды, якая складаецца, амаль што, выключна з частак 4 групы—фізычнай гліны—гэта будуць пласты, так званых, тлустых, ляпных глін; умовы іх утварэння зразумелы: яны адкладаліся на досыць высокіх мясцох у спакойнай стаячай вадзе.

Кожная парода па свайму мэханічнаму складу мае асобную назву, якая даецца ў залежнасці ад пануючай групы часцінак. Калі часцінак фізычнай гліны будзе ў пародзе больш 35%,—яна завецца гліністая, або глінаю; калі гэтых часцінак будзе ад 35 да 20%—гэта будзе сугліністая парода, суглінак; ад 20 да 15%—супясок і менш 15%—пясок. У тым выпадку, калі якая небудзь парода будзе мець, напрыклад, 25% фізычнай гліны, мы назавем яе, значыць, суглінкам, але ў ёй можа панавать група 3—пескавы пыл, якога будзе, скажам, 65%, як у лёсе; умовы яе стварэння, знатворны выгляд, афарбоўка, таўшчыня і г. д. паказваюць нам, што гэта ня будзе лёс,—тады гэткую пароду, якая толькі падобна да лёсу па свайму мэханічнаму складу, мы будзем зваць пародай **лёсавіднай**, у нашым выпадку гэта будзе лёсавідны суглінак. Пералічыць усе тыя камбінацыі, у якіх сустракаюцца пакрыўныя пароды, няма магчымасці. Гэта можна зрабіць толькі ў кожным асобным выпадку, вывучаючы на месцы гэтыя пароды.

Якім жа спосабам лепш усяго вывучыць пароды? Гэта робіцца перш за ўсё на прыродных абгаленьнях па крутых і высокіх берагох рэчак, равоў, вазёр. Фатаграфічны малюнак 2 паказвае гэткае прыроднае абгаленьне лёсу ў раву, бліз рэчкі (каля г. Амсьціслава).

Малюнак 2.

Вывучаючы гэткія абгаленьні, трэба заўсёды абчысьціць рыдлёўкаю сыценку, бо яна часта засьмечваецца рознымі зплывамі з паверхні зямлі ў часы дажджоў; неабходна запісаць месца гэткага абгаленьня, на якім берагу і якой рэчкі яно ёсьць, з якіх парод яно складаецца. Трэба адзначыць таўшчыню парод, іх колер, мэханічны склад (прыблізна ў залежнасьці ад таго, наколькі парода мажэцца на руцэ) і г. д.

Яшчэ адзін досыць добры спосаб—гэта назіраньні пры капаньні калодзежаў.

Цяпер перад намі гойдае пытаньне—ці заўсёды тая ці іншая парода застаецца аднолькавай з самага часу свайго ўтварэньня і да нашых дзён? Калі мы будзем вывучаць пароду, напрыклад, лёс на якім небудзь абгаленьні, дзе магчыма прасачыць з ёю на значную глыбіню,—дык мы заўсёды заўважым, што чыстая, непарушаная парода пачынаецца толькі з глыбіні каля $1\frac{1}{2}$ —2 мэтраў. З самай-жа паверхні да гэтай глыбіні парода будзе зьменена, дзякуючы чаму яна прыймае новы знадворны выгляд, колер, склад і г. д. Што-ж прымушае пароду зьмяняцца? На гэтае пытаньне ёсьць толькі адзін адказ: пароду зьмяняе расьліннасьць, якая на ёй пасялілася (лёс, луг, балота), клімат (паветравыя ападкі, тэмпература) і дзейнасьць чалавека і жывёлін. І вось тая верхняя частка пароды

(пакрыўной, ці каранной), якая парушана дзейнасьцю памянёных фактараў, завецца глебаю, а самыя гэтыя фактары завуцца фактарамі глебаўтварэньня.

Вельмі часта і да гэтага часу магчыма пачуць, што глеба гэта ёсьць толькі верхні пласт зямлі, які разворваецца чалавекам, у якім селюцца расьліны. Гэткі погляд на глебу бязумоўна зусім няправільны, бо глебаўтвараючыя працэсы не абмяжоўваюцца толькі адным ворным пластом, а заўсёды захапляюць досыць глыбокую частку пароды і тыя зьмены, якія ўтвараюцца ў пародзе, дзякуючы гэтым працэсам, адбываюцца заўсёды на значнай глыбіні і, бязумоўна, таксама робяць свой уплыў на насяляючыя глебу расьліны. Працэсы, якія зьмяняюць пароду, бязумоўна ня ўсюды аднолькавыя, яны залежаць, як заўважана вышэй, ад клімату, расьліннасьці. А калі мы ўспомнім, што клімат на земнай кулі ня ўсюды аднолькавы, што на ёй існуюць кліматычныя паясы, дык стане зусім зразумелым, што і глебы па земнай кулі таксама распаўсюджваюцца паясамі, або як кажуць—зонамі.

Кожная глебавая зона мае свае ўласьцівасьці, часта непадобныя да другой зоны, у залежнасьці ад тэмпературы, колькасьці ападкаў, тыпу расьліннасьці (лес, стэп, луг) і іншых кліматычных фактараў. Наша Беларусь знаходзіцца ў так званай падзолістай зоне і за гэтым мы каротка разгледзім толькі тыя працэсы, якія адбываюцца ў пародах у гэтай падзолістай зоне.

Пачнём вывучаць якое-небудзь абгаленьне лёсу. Мы заўважым, што верхняя зьмененая частка пароды будзе не аднолькавая а вельмі рознастайная і па колеру і па складу і г. д. З самае паверхні зямлі мы заўважым **ворны** пласт, афарбаваны ў шэры, або цёмна-шэры колер, таўшчынёй каля 10-20 сантымэтраў; пад ім знойдзем пласт часта зусім белага колеру, які падобны да колеру залы (попелу) і атрымаў за гэтым назву **падзолістага**. Пад падзолістым пластом будзе знаходзіцца пласт чырвона-буры і толькі потым пачнецца ўжо чыстая непарушаная парода—лёс—палевага колеру. Апісаныя пласты завуцца **глебавымі паземамі** і тлумачуць нам жыцьцё глебы ў яе мінулым і сучасным стане. Атмасфэр. ападкаў—ў форме дажджу, сьнегу—падаючы на паверхню зямлі пачынаюць прасачвацца ў сярэдзіну яе і разам з гэтым вымываюць з верхніх паземаў, як розныя солі гэтак-жа й больш дробныя часьцінкі пароды; у падзолістай зоне, дзякуючы значнай колькасьці ападкаў, працэсы вымываньня адбываюцца найбольш моцна і гэтая моцнасьць у сваю чаргу адбіваецца на знадворным выглядзе, як кажуць **марфалёгіі** паземаў. Першыя два (лічучы зверху) паземы загэтым і маюць назву **паземаў вымываньня** і азначаюцца звычайна літараю А. Ворны пазем, гэткім чынам, азначаецца літараю А₁, падзолісты—А₂. Розныя солі, якія лёгка разыходзяцца ў вадзе, вымываюцца з ёю цалком з глебы, пападаюць у грунтовую вадку і знікаюць на заўсёды. Дробныя-ж частачкі, вымываючыся з верхніх паземаў, затрымліваюцца ў больш глыбокіх, якія завуцца, дзякуючы гэтаму, **паземамі ўмываньня**. Гэткія паземы, якія азначаюцца літараю В, у залеж-

насьці ад розных умоў могуць знаходзіцца на рознай глыбіні і вельмі часта настолькі абагачаны ўмытымі часьцінкамі, што робяцца вадастойкімі; праз іх, амаль што, зусім ня можа прасачвацца вада, якая на іх і зьбіраецца.

Зусім зразумела, што мы ня можам абыйсьці гэткае паземы ўмываньня пры разглядзе глебы, бо яны ствараюцца фактарамі глебаўтварэньня і зьяўляюцца неабходнаю адзнакаю глебы. Прысутнасьць гэтых, часта вадастойкіх, паземаў ня можа не адбівацца на жыцьці расьліннасьці і ў залежнасьці ад іх глыбіні могуць знаходзіцца розныя тыпы апрацоўкі глебы і расьлінавыя севазвароты. У глебе можа быць некалькі гэтых паземаў, якія адрозьніваюцца сваім колерам, складам,—тады яны азначаюцца літарамі B_1 , B_2 і г. д.; самая парода—матчына глебе парода—азначаецца літараю C . Апісанья паземы сустракаюцца ў кожнай глебе, на якой-бы пародзе яна ні стварылася, і будуць адрозьнівацца толькі па свайму колеру (больш цёмнаму, ці больш сьветламу), таўшчыні і шчыльнасьці.

Гэтакім чынам мы бачым, што пад словам „глеба“ трэба разумець ня толькі адзін ворны пласт зямной паверхні, а досыць моцную верхнюю частку пароды, непадобную да больш глыбокай чыстай пароды, парушаемую фактарамі глебаўтварэньня.

II. Глебы і рэльеф.

Калі мы будзем углядацца ў паверхню якой-небудзь больш менш вялікай мясцовасьці, дык мы заўважым, што яна ніколі не бывае зусім роўнай; мы убачым на ёй заўсёды больш высокае месца і больш нізкае, якія злучаюцца паміж сабой, або стромкім, або адхонным схілам. Найбольш высокае месца вельмі часта падзяляе сабою дзьве рэчкі, дзякуючы чаму, завецца вадападзелам. Найбольш нізкае месца завецца нізінаю. Гэтыя тры часткі паверхні (яе рэльефу) якія маюць іншы час досыць вялікі працяг, складаюць так званы макрарэльеф. Але як верхавіна вадападзелу, гэтак-жа і схілы часта таксама не бываюць роўнымі: на іх сустракаюцца як-бы нейкія нізінкі, западзінкі, бугры, грывы; гэтакі тып рэльефу завецца мікрарэльефам. Ён, значыць, як-бы паўтарае макрарэльеф у вельмі невялікіх разьмерах і можа знаходзіцца на кожнай яго частцы.

Паглядзім цяпер, якая сувязь ёсьць паміж рэльефам і пакрыўнымі пародамі. Гэтае пытаньне стала зразумелым, як толькі мы ўспомнім апісаны вышэй спосаб стварэньня парод. Найбольш высокія часткі—вадападзелы—будуць заняты пародамі больш тонкімі па свайму мэханічнаму складу,—напрыклад, лёсам; схілы будуць пакрыты больш грубымі пародамі—якім небудзь лёсавідным грубым суглінкам, або супяском і нізіны—найбольш грубым матар'ялам—пяском. Зусім зразумела, што калі ў тым ці іншым месцы пануючая вышыня—вадападзел—заняты марэнай (ад першага ці ад другога лёдавага наступу) і на гэтую вышыню ледавіку вада з уважанымі ў ёй часьцінкамі не падымалася, дык верхавіна вадападзелу і ў сучасны момант будзе зложена толькі марэнай, а

больш лёгка пароды будуць знаходзіцца або на схілах (тэрасах) або па нізкіх мясцох гэтага марэнавага вадападзелу. Пералічыць усе магчымыя выпадкі чаргавання парод у залежнасці ад рэльефу і вышыні мясцовасці ў гэтым кароткім нарысе няма магчымасці. Гэтае пытанне, як асабліва аб пакрыўных пародах Беларусі, цалком высветлена ў працы праф. Я. М. Афанасьева—„Нарысы аб акрышчэвых пародах Беларусі“, да якой я і адсылаю жадаючых больш падрабязна азнаёміцца з гэтымі пытаннямі.

Калі гэтакім чынам мы ўстанавілі сувязь паміж рэльефам і пародамі з аднаго боку і (раней) паміж пародамі і глебамі—з другога,—дык мы зможам заўважыць, што і **глебы павінны адпавядаць рэльефу**. Гэта мы і бачым у прыродзе. На кожнай частцы макрарэльефу будзе знаходзіцца, ў залежнасці ад пароды, яе таўшчыні ўніз па схілу, перапластавання з іншымі і г. д.,—асобны тып глебы з сваймі ўласцівасцямі, як знадворнымі, гэтак-жа і ўнутранымі. Амаль што тое самае мы заўважым у выпадку існавання мікрарэльефу. Тып глебы будзе змяняцца ня толькі ад верхавіны вадападзелу да нізіны ў залежнасці ад пароды,—але і на кожнай пародзе ў залежнасці ад пануючага на ёй мікрарэльефу. Толькі тут будуць праходзіць некалькі інакшых працэсы глебаўтварэння: яны будуць звязаны з больш вялікай колькасцю **вады**, якая заўсёды збіраецца ў западзінках.

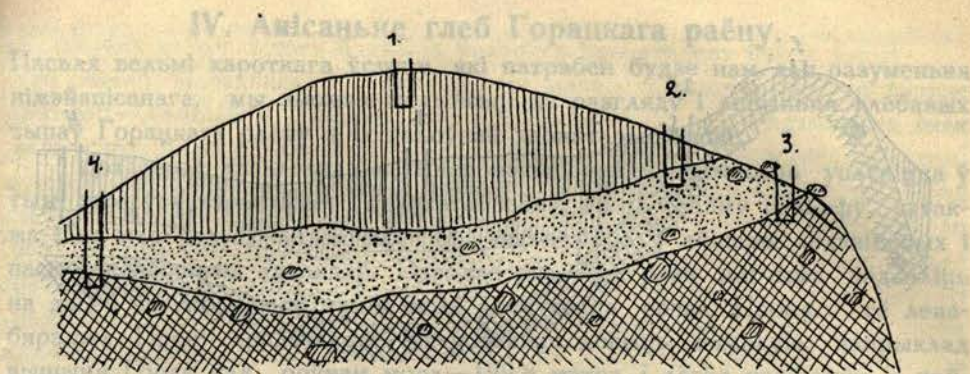
III. Пастаноўка досьледаў.

Цяпер мы зможам падыйсці да кароткага апісання правядзення глебавых досьледаў, якія далі-б магчымасць азнаёміцца з пародамі і глебамі гэі ці іншай мясцовасці.

Для высвятлення існуючых парод, а часткаю таксама і глеб, трэба бязумоўна скарыстаць усе **абгаленыі** па берагох рэчак, равоў, па дарогах, якія часта паглыбляюцца ў пароду і ствараюць з бакоў невялікія абгаленыі; на гэтых абгаленнях магчыма вывучыць і тып глебы. Таксама патрэбна абгледзіць усе **калодзежы** на вёсках, выкінуты з іх матар'ял; трэба запытацца ў сялян, якія пласты праходзілі рыючы калодзеж і якой яны былі таўшчыні. Усё гэта неабходна дакладна запісаць, як матар'ял для далейшай працы.

Але іншы час на мясцовасці мы ня знойдзем ні воднага абгалення,—рэчкі цякуць у нізкіх берагох, забалочаны; равоў, абрываў няма. У гэтым выпадку адзіным сродкам вывучэння парод з'яўляюцца звычайныя **ямы**, якія рыюцца па элямэнтах макрарэльефу. Тып гэткага макрарэльефу схэматычна прадстаўлен на малюнку 3 (гл. на 23 стар.).

Калі мы ўспомнім, што з сябе ўяўляе глеба, дык будзе зразумела, што гэтакія ямы могуць нам служыць і для вывучэння глебы. Наогул, вывучэнне глебы і пароды павінна ісьці адно з другім,—яма для вывучэння глебы павінна быць на столькі глыбокаю, каб у ёй была відаць чыстая непарушаная парода. Гэтая глыбіня хістаецца ад $\frac{1}{2}$ мэтра на марэне і 2 мэтраў на лёсе, да 2-3 мэтраў на пухкіх пясках. Яма павінна

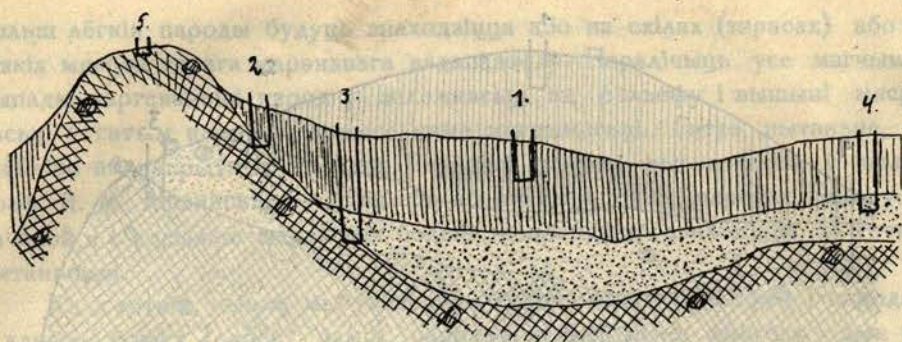
Малюнак 3.

быць шырынёй у 70-75 сантымэтраў (чатыры штыкі рыдлёўкі), адна сьценка павінна быць досыць роўнай і ісьці проста таўна ўніз, а процілежная—спушчацца прыступкамі. Перад вывучэньнем патрэбна проста таўную сьценку досыць добра абчысьціць рыдлёўкай, каб было добра відаць глебавыя паземы. За гэтым робіцца апісаньне паземаў, усе іх адзнакі. Таўшчыня іх вымяраецца сантымэтрам і ў маштабе наносіцца на паперу.

Першая яма павінна быць зроблена на верхавіне вадападзелу. На малюнку 3 яна азначана праз 1. Гэтая яма дасць нам магчымасьць устанавіць прысутнасьць моцнага лёсавога пласту (ён адзначан старчавой штрыхоўкай). Мы ўбачым, што чыстая парода пачынаецца на глыбіні прыблізна каля 2 мэтраў. Другую яму трэба зрабіць на сярэдзіне схілу (2) і тут мы ўбачым, што пласт лёсу зрабіўся тонкім і падсыцілаецца ўжо пяском. Прарыць увесь пясок, каб паглядзець што ляжыць пад ім, у гэтай ямцы нам не ўдалося. Мы павінны паглядзець яшчэ ніжэй па схілу і тут бачым, што пясок ужо знаходзіцца на паверхні,—лёс скончыўся. Трэцяя яма павінна быць зроблена на гэтым пяску і ў ёй мы хутка дарымся да новай пароды—марэны. Яшчэ ніжэй па схілу мы ўбачым, што пясок зьнікае і самая марэна выходзіць на паверхню. Заўважыўшы апісанае чаргаваньне парод па адным баку (схіле) вадападзелу, мы павінны праверыць на другім схіле—ямка 4 павінна быць зроблена ў канцы схілу, яшчэ на лёсе. Гэтую ямку трэба зрабіць досыць глыбокай (мэтраў 3) і ў ёй мы ізноў убачым знойдзенае ўжо чаргаваньне парод: з паверхні лёс, які падсыцілаецца пластом пяску, а пад пяском ляжыць марэна. Сабраны намі матар'ял дасць магчымасьць зляжыць, як кажуць, **профіль парод** дасьледванага вадападзелу. Гэта і зроблена на малюнк. 3.

Разгледзім яшчэ адзін профіль парод, паказаны на малюнку 4. (гл. малюнак 4 на 24 стар.).

Профіль паказвае мясцовасьць, якая ад галоўнай вышыні спушчаецца на абодвы бакі прыступкамі—тэрасамі. Ямка 1 зроблена на гэткай тэрасе; ізноў мы бачым, што тэраса зацягнута лёсавым пластом (як ямка 1 мал. 6). Трэба даведацца, на чым ляжыць гэты лёс,—робім ямку 2, якая паказвае, што ў гэтым месцы лёс ляжыць непасрэдна на марэне. Каб

Малюнак 4.

упэўніцца ў гэтым канчаткова, робім яшчэ адну ямку крыху ніжэй па схілу за 2,—і знаходзім пласт пяску паміж лёсам і марэнай. Значыць вызначаная паводле першага профілю (мал. 3) схэма чаргавання парод засталася і ў апісаным выпадку. На самай верхавіне мы знаходзім марэну і робім тут толькі прыкопку 5—няглыбокую ямку (каля чвэрці мэт.) для сьцьвярджэння існавання ў гэтым месцы марэны. Чацвёртую ямку, глыбокую, робім далёка у канцы тэрасы і ізноў знаходзім пад лёсам пласт пяску. На падставе апісанага дасьледваньня і складзён профіль малюнка 4, узяты, як і профіль малі. 3, з абшараў Беларусі. Пэралічыць усе магчымыя камбінацыі чаргавання парод, наогул, досыць цяжка,—гэта магчыма рабіць на месцы, асобна ў кожным выпадку.

Для правядзеньня глебавых досьледаў тэй ці іншай мясцовасьці вельмі пажадана (часта неабходна патрэбна) мець карту гэтай мясцовасьці, звычайна ў трохвярстовым маштабе. Гэткая, дакладна зробленая, карта дазволіць наперад азнаёміцца з рэльефам месца, галоўнымі вадападзеламі, балотамі і інш., намяціць плян працы, парадак аб'езду мясцовасьці і, прыблізна, месцы ямак. На гэтую карту заўсёды ў полі наносіцца тое месца, дзе робіцца ямка, і ставіцца яе нумар. Гэты-жа нумар ставіцца ў сшытку, дзе вядзецца апісаньне глебавых паземаў і пароды гэтай ямкі. Вельмі добра, часта наогул неабходна, рабіць у сшытку малюнак абчышчанай сьценкі ямкі каляровымі алоўкамі, па магчымасьці дакладна падбіраючы адпавядаючы натуры колер.

Трэба яшчэ заўважыць, што побач з апісаньнем глебавых паземаў і пароды, з кожнага пазему бярэцца абразец вагою, прыблізна, каля паловы кіляграма; ён выразаецца з кожнага пазему нажом па магчымасьці ў форме цэльнай пліткі, каб было добра відаць і будову і склад глебы. Абразец потым апрацоўваецца ў лябараторыі для высвятленьня глебавых уласьцівасьцяў, а таксама скарыстоўваецца як музэйны матар'ял.

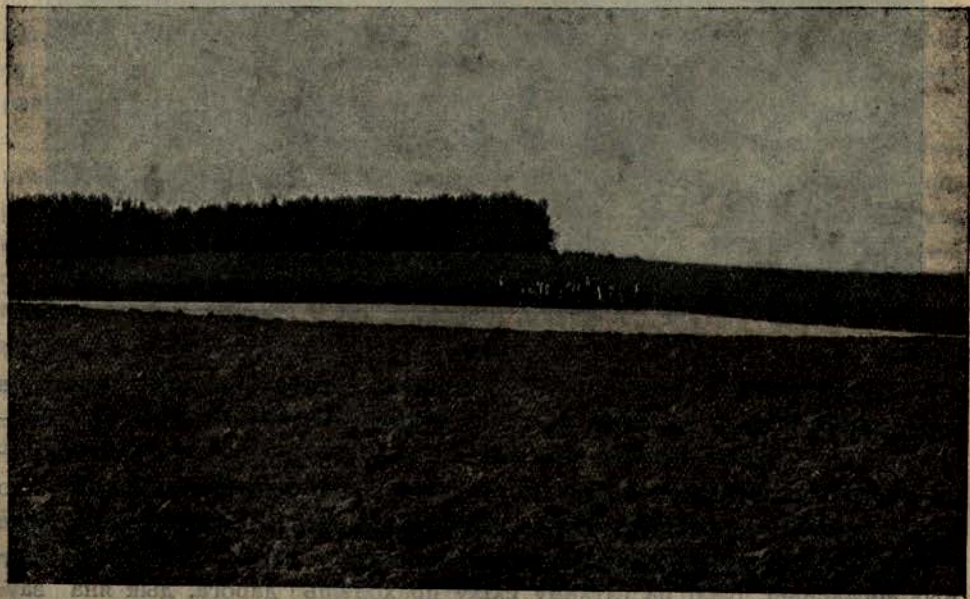
Зразумела, што апісаны спосаб дасьледваньня глебы ў полі на элемэнтах макрарэльефу цалком праводзіцца і ў выпадку мікрарэльефу,—ямы рыюцца на ўсіх яго элемэнтах: на бугры, на схіле, у западзіне, і ў палявым сшытку кожная заносіцца пад асобным нумарам, таксама як і на картцы.

IV. Апісаньне глеб Горацкага раёну.

Пасьля вельмі кароткага ўступу, які патрэбен будзе нам для разуменьня ніжэйапісанага, мы зможам падыйсьці да разгляду і апісаньня глебавых тыпаў Горацкага раёну з іх галоўнай характарыстыкай.

Дэталёвае дасьледваньне мясцовасьці дае магчымасьць упэўніцца ў тым, што ўся тэрыторыя Горацкага раёну, як па свайму рэльефу, гэтак жа і па пародах, складаючых яе, знаходзіцца ў абшары ледавіковых і пасьляледавіковых адкладаў. Паводле рэльефа раён магчыма падзяліць на дзьве часткі, мяжой паміж якімі зьяўляецца рэчка Проня. Усё левабярэжжа Проні прадстаўляе мясцовасьць досыць высокую, напрыклад вышыня Горак над роўнем мора—199,8 мэтра, і лёгка нахіленую з поўначы на поўдзень. Як відаць з прыложанай карты, гэтая мясцовасьць мае досыць значную перарэзанасьць равамі і рачнымі далінамі. Гэтая перарэзанасьць тлумачыцца характарам самае пароды, якая тут знаходзіцца,—ўся мясцовасьць пакрыта моцным пластом лёсу (8-10 мэтраў глыбіні), які падсыцілаецца марэнай. Я ня буду спыняцца на дэталёвым апісаньні чаргаваньня парод, бо гэта высьветлена ў папярэднім артыкуле прафэсара Ф. В. Люнгэрсгаўзэна, адзначу толькі, што паміж марэнай і лёсам знаходзіцца пласт чорнага арганічнага матар'ялу, які сьведчыць аб перапынку паміж адкладам марэны і потым лёсу: марэна нейкі час была абгалена і на ёй стварылася балота.

Найбольш важнаю адзнакаю гэтай мясцовасьці зьяўляецца прысутнасьць на лёсе мікрарэльефу,—грывы і бугры чаргуюцца з зьніжэньнямі, западзінамі, якія ў вясну бываюць запоўнены вадой, зьбегаючаю з таллага сынегу з бугроў і схілаў. Фатаграфічны малюнак 5 паказвае нам гэткую западзіну з вадой.

Малюнак 5.

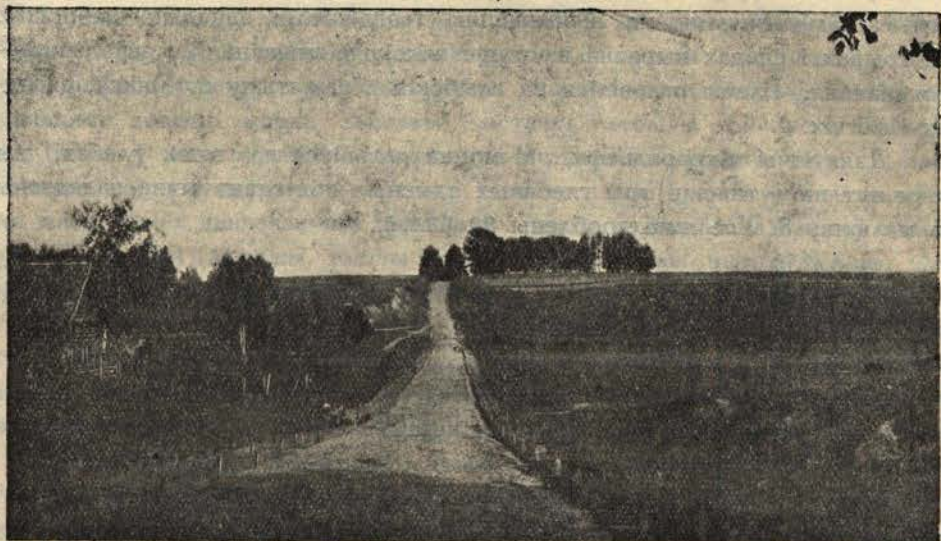
Яшчэ аднэй характэрнай адзнакай апісанай часткі раёну зьяўляецца значна распаўсюджаны тэрасавы тып рэльефу. Вадападзелы паміж рэчкамі, напрыклад—Проняй і Парасіцай, або Проняй і Капылкай,—Быстрая (глядзі карту) спушчаюцца да рачных далін тэрасамі. Зусім зразумела, што чым бліжэй да рэчкі будзе знаходзіцца тэраса, тым пласт лёсу будзе рабіцца больш тонкім, асабліва на апошняй тэрасе, дзе побач з гэтым будзе зьнікаць і мікрарэльеф, які разьвіваецца толькі на моцным лёсе. Вельмі часта гэткае ніжэйшая тэраса будзе складзена ўжо ня чыстым лёсам, а больш грубым насыцілам—лёсавідным суглінкам, або супяском, або суглінкам буйна-пескавым, у якім да чыстага лёсу дамешваецца частка пескавых грубых часьцінак, якія, зразумела, і змаглі адкласьціся ў больш нізкіх мясцовасьцях. Марэна на гэтых апошніх тэрасах часта ляжыць вельмі блізка ад паверхні і мае часам паміж сабою і пакрываючым яе суглінкам прапластак пяску. Гэткія тэрасы, значыць, паказваюць досыць роўную мясцовасьць, якая іншы час распаўсюджваецца на значныя абшары ўздоўж рэчкі. Фатаграфічны малюнак 6 дае нам гэткую тэрасу (перадапошнюю) каля р. Проні пад в. в. Нівішчы—Іванова.

Малюнак 6.

Вельмі часта магчыма бачыць, што адна тэраса досыць паступова пераходзіць у другую, іншы час досыць цяжка заўважыць гэты пераход,—здаецца, што мясцовасьць увесь час паступова ўзвышаецца да вадападзелу, адкуль далей ізноў пачынаецца зьніжэньне; але бывае і гэтак, што непасрэдна ад лугавой тэрасы рачной поймы першая тэраса ўзьнімаецца на значную вышыню з досыць стромкім схілам, які часта стварае моцныя абгаленьні. Калі па гэткаму схілу праходзіць дарога, дык яна заўсёды досыць глыбока ўразаецца ў лёсавы пласт і па берагох яе таксама

знаходзяцца абгаленыні, якія даюць магчымасць прагледзіць чаргаваньне парод. Фатаграфічны малюнак 7 і паказвае пад'ём на апісаную тэрасу каля Горак, якая далей непасрэдна пераходзіць у вадападзельную вышыню.

Малюнак 7.

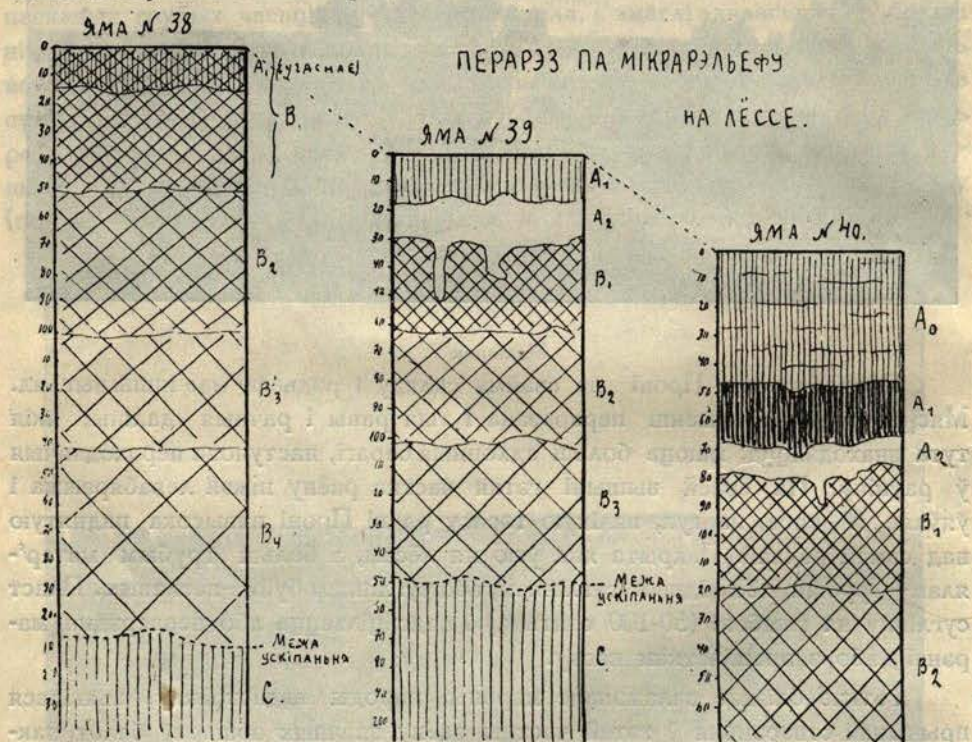
Правабярэжжа Проні па свайму складу і рэльефу мае іншы выгляд. Мясцовасць гэта менш перарэзана і тыя равы і рачныя даліны, якія тут знаходзяцца, маюць больш адхонныя берагі, паступова пераходзячыя ў раўніну. Па сваёй вышыні гэтая частка раёну ніжэй левабярэжжа і ўяўляе з сябе, наогул, вялікую тэрасу рэчкі Проні нявысока паднятую над самай рэчкай. Пакрыта яна ўжо ня лёсам, а больш грубым матар'ялам—грубым лёсавідным суглінкам, або суглінкам буйна-пескавым. Пласт суглінку ня глыбокі (50-100 сантым.) і падсыцілаецца або непасрэдна марэнай, або з прапласткам пяску.

Гэткае блізкае палажэньне марэны, пародна-валастойкай, з'явілася прычынай стварэньня ў гэтай частцы раёну значных абшараў балот, пакрытых торфам, або проста моцна забалочаных глеб. Мікрарэльефу тут мы ўжо ня знойдзем, бо ён, як заўважана вышэй, можа стварацца толькі на моцным лёсе. Наогул рэльеф, гэтай мясцовасці адбываецца на сабе рэльеф падсыцілаючай марэны,—тут мы маем толькі элемэнты макрэльефу—нявысокія роўныя вадападзелы паміж даўкамі і гарамі схілач, якія

наступныя 10 тыпаў (глядзі на картцы адпавядаючыя чарговыя нумары; карта зроблена ў маштабе 6 вёрст у 1 цалі).

1) Глебы моцна ападзоленыя ў комплексе з глебамі часова-надмернага абвільгатнення па зніжэннях (тыпу катлін, западзін—„аборкі“). Па грывах і спадах выразна выступае зьявішча змывання, у западзінах—намывання. Глебы развіліся на глыбокіх лёсах, тыпу суглінкаў, сярэдніх і лёгкіх.

Дзякуючы мікрарэльефу, які моцна развіўся на гэтых глебах, мы маем тут па сутнасці тры глебавых адмены, якія схэматычна пададзены на малюнку 8. Усе ямкі зроблены на раллі.

Малюнак 8.

Яма № 38 зроблена на грыве, № 39 на схіле і № 40 у западзіне. Вывучаючы глебавыя паземы мы зможам заўважыць, што № 38 адрозніваецца ад іншых адсутнасцю падзолістага пазему A₂ (кожны пазем на гэтым малюнку, як і на далейшых, азначаецца належнымі літарамі A₁, A₂, B₁ і г. д., глумачэнне якіх зроблена ў канцы I аддзелу), а глеба развілася непасрэдна на паземе В. Гэткі тып глебы, развіты па грыўках і бугрох лёсавага мікрарэльефу, прадстаўляе сабой так званую змытую глебу. Ямка № 39 паказвае нам, што тут развіццё глебы праходзіла нармальна, усе паземы выяўляны ясна, ніякага змывання мы не назіраем. Яма № 40, у западзіне, мае зусім іншы выгляд і з паверхні мы маем досыць моцны пласт глебы, якога раней ня было, а пад ім пласт чорнага колеру, які чаргуецца з падзолістым. У западзіне існуе глеба

намытая. Раствлумачыць апісаны малюнак глеб і працэсы, якія тут адбываліся магчыма тады, калі мы зробім гэткія-ж ямкі па мікрарэльефу пад лясной расьліннасьцю. Тут мы ўжо ня знойдзем ні змыву, ні намываньня, глебы разьвіваюцца нармальна і на грыве і ў западзіне. Значыць, нейкія іншыя працэсы пачынаюць адбывацца, калі гэткая мясцовасьць будзе разворана. Працэсы гэтыя наступныя. Лясная расьліннасьць сваімі карэньнямі досыць моцна зьвязвае частачкі глебы, а той лясны насыціл, які бывае ў лесе заўсёды і складаецца з апаўшых лісьцяў, моху і інш., стварае моцную пакрыўку верхняга глебавага пласту. На ральлі мы ўжо ня маем гэткіх зьвязваючых фактараў і глеба падпадае пад уплыў паветраных зьявішч (дажджы, таючы сьнег) значна больш, чымся ў лесе. Атмасфэрныя ападкі пачынаюць змываць з бугроў і грыў дробныя частачкі глебы і адкладаць іх, зразумела, ў ніжэйшым месцы—западзіне. І калі гэткі працэс адбываецца, скажам, на працягу сотні гадоў, дык у сучасны момант значная частка грывак будзе смыта і ўвесь змыты матар'ял, не затрымоўваючыся на схіле, зносіцца і адкладаецца непасрэдна ў западзіне.

Адкладаючыся ў западзіне, новы матар'ял пакрывае сабой той пласт глебы, які раней быў ворным, самым верхнім; гэткая ранейшая глеба, якая знаходзіцца цяпер пад досыць моцным пластом, змытага з грывак матар'ялу, завецца пахаванай глебай.

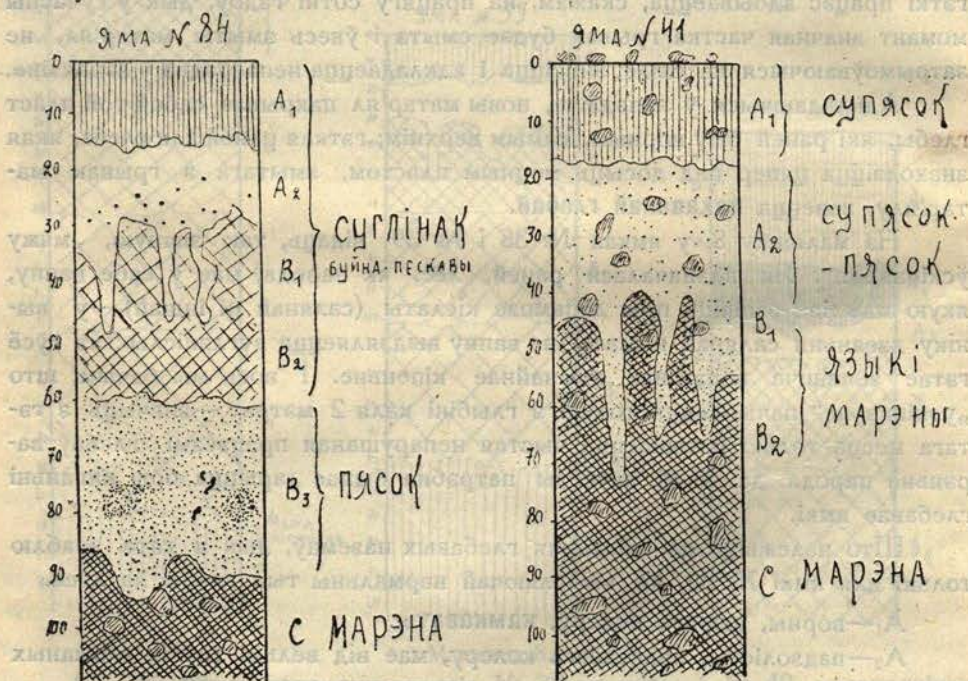
На малюнку 8, у ямках № 38 і № 39 відаць, так званую, „мяжу ўскіпаньня“. Як адзначалася раней, лёс, як парода, мае ў сабе вапну, якую мажліва выявіць пры дапамозе кіслаты (саянай ці іншай),—у выніку дзеяньня саянай кіслаты на вапну выдзяляецца вуглякіслы газ і ўсё гэтае зьявішча напамінае звычайнае кіпеньне. І вось мы бачым, што „ўскіпаньне“ пачынаецца толькі з глыбіні каля 2 мэтраў,—значыць з гэтага месца толькі пачынаецца чыстая непарушаная працэс.

только мощнасть лёсавага пласту будзе каля 6 метраў, а па механічнаму складу тут будзе суглінкі лёгкія або супяскі (лёсавыя і лёсавідныя). Апісанне глебавых тыпаў і паземаў непатрэбна, бо яно паўтарае ўжо зробленае для тыпу 1); таксама прысутнічаюць зьявішча змывання і намывання.

3) Глебы сярэдня ападзоленыя на супясках [буйна-пескавых, мощнасьцю каля 50 сантым., падасланыя пухкім пяском, потым марэнай. Па схілах вельмі часта выходы пяскоў.

4) Глебы моцна ападзоленыя на буйна-пескавым суглінку моцнасьцю каля 50 сантым., падасланыя пухкім пяском і потым марэнай.

Гэтыя два тыпы глеб, як бачым, адрозьніваюцца толькі па сваёй верхавіннай частцы,—тып 3 мае з паверхні камяністы супясок, тып 4—буйна-пескавы суглінак. Абодва тыпы схэматычна прадстаўлены на малюнку 9—тып ямаю № 41 і тып—ямаю № 84.

Малюнак 9.

Характарыстыка глебавых паземаў наступная: яма № 41, на ральлі. Плято, невялічкі схіл на захад.

A₁—ворны, шэра-бураватага колеру, пухкі супясок з каменчыкамі, камкаватасьцяў амаль што зусім няма.

A₂—падзолісты, супясок-пясок жоўтавата-шызаваатага колеру, з каменчыкамі.

B₁—верхняя частка марэны, перамешаная з насыцілаючым пяском, з працёкамі з падзолістага пазему; колер іржава-чырвоны; каменчыкі.

C—марэна звычайная, камяністая, досыць шчыльная, буравата-чырвоного колеру, па механічнаму складу—суглінак буйна-пескавы, лёгкі ці сярэдні.

Яма № 84, на ральі. Плято.

A₁—ворны, шэрага колеру, суглінак буйна-пескавы.

A₂—падзолісты бялёсава-шызаватага колеру з лёгкім блакітным адценнем і прысутнасцю сыцяжэнняў вокіслаў жалеза ў форме дробных гарошын-шроцянак.

B₁—пазем умывання, суглінак буйна-пескавы, іржава-чырвонага колеру, шчыльны.

B₂—пясок пухкі, жоўта-іржавага колеру з плямамі моцна іржавага колеру і досыць шчыльнымі.

C—марэна звычайная, як у № 41.

Растлумачыць сабе існаванне апісаных тыпаў вельмі лёгка, калі заўважыць, што тып 3 распаўсюджаны на мясцовасці ніжэйшай, чымся мясцовасць з тыпам 4,— гэтым сыдзьярдаецца апісаная раней схэма ўтварэння парод: на больш высокіх месцы адклаўся матар'ял больш тонкі (суглінак), чымся на больш нізкім, дзе мы маем і пясок і каменчыкі.

5) Глебы слаба ападзоленыя на пухкіх пясках моцнасьцю часцей больш 1 мэтру, падасланыя на глыбіні марэнай. Гэты тып глебы вельмі просты і зразумелы бяз усякага апісання. Можна толькі заўважыць, што глебавыя паземы бываюць на пясках досыць **нявыразныя**, бо прамыванне пухкага матар'ялу ідзе скрозь да самай марэны; над марэнай часта бывае зграмаджэнне вокіслаў жалеза ў відзе палос (яно бывае і **замест пазему В**), якія прамыліся вадой з верхніх паземаў.

6) Глебы падзоліста-балотавыя па зніжэннях, развітыя на тыпе 9. Я раней адзначаў, што ўсё правабярэжжа проні, зложанае больш буйнымі па механічнаму складу пародамі і глебамі, мае блізкую вадастойкую падсыілку—марэну; яна і стварае зьявішча забалочвання: вада застоіваецца па невялічкіх зніжэннях і агульны выгляд глебы тут зьменьваецца. Не разглядаючы яго падрабязна, адзначу толькі, што тут будуць панаваць працэсы аглейвання. Мы знойдзем у глебе, звычайна над самай марэнай, пласт глею, а самая мясцовасць, занятая гэтакімі глебамі, прадставіць сабою гэтак званую „**прыпадзь**“.

7) Сфагnavыя тарфянікі. Наогул тлумачэння не патрабуюць. Магчыма толькі заўважыць, што моцнасьць торфу бывае вельмі разнастайная—ад часткі мэтру да некалькіх мэтраў; пад торфам знаходзіцца або непа-срэдна марэна, або з прапласткай пяску.

8) Глебы гэтага тыпу, наогул, паўтараюць глебы 1 тыпу з тэй толькі розніцай, што ворны пазем мае зусім цёмны колер, дзякуючы чаму яны атрымалі назву **падзолістых цёмна-шэрых** Гэтыя глебы развіліся на мясцох, дзе ў пародзе маецца значная колькасць вапны, якая часта падыходзіць, амаль што да верху—„**ускіпаньне**“ з салянай кіслотой пачынаецца з глыбіні 35-40 сантымэтраў. Гэткіх глеб у раёне невялікая плямка ў паўночна-ўсходняй яго частцы.

9) Глебы моцна падзолістыя на маламоцных (50-100 сантымэтраў) лёгкіх лёсавідных суглінках, або маламоцных грубых лёсах, падасланыя

прапласткаю пяскоў, або проста марэнаю. Дзякуючы невялікай моцнасьці лёсавіднага насыцілу, зьніжэньні тыпу западзін сустракаюцца плямкамі,— дзе верхні пласт суглінку робіцца больш моцным, дзе, значыць, марэна зрабіла глыбокі прагін,— там мы маем няглыбокія западзінкі. Наогул, пераважае вельмі слаба ўсхваляваная раўніна. Тып гэткай глебы схэматычна прадстаўлен на малюнку 10.

Мы маем тут выпадак, калі лёсавідны суглінак, або грубы маламоцны лёс ляжыць непасрэдна на марэне. Характарыстыка пазему наступная.

Яма № 104, на ральлі. Роўнае месца.

A_1 —ворны, шэрага колеру, камкаваты, па механічнаму складу лёсавідны суглінак.

A₂—падзолісты, таксама суглінак, жоўтавата-бялёсавага колеру, мае тонкую ліставатасць.

A₃—падзолісты, суглінак, бялёсавага колеру, таксама ліставаты.

В₁—пазем умывання, шчыльны, жоўтавата-бурага колеру, суглінак, у верхняй частцы мае прадёкі з пазему А₃.

С—марэна звычайная, камяністая, іржава-чырвона-бурага колеру; каменьяў асабліва многа на мяжы з паземам В₁; суглінак; досыць шчыльная.

Апісаны 9 тып глебы пануе на ўсім правабярэжжы прані, за выключэннем мясцовасцяў, занятых тыпамі 3 і 4.

Малюнак 10.

10) Наносныя глебы рачных далін (пойм), якія развіліся на адкладах рачной вады ў часы разліваў.

Гэткім чынам мы разгледзелі ўсе 10 тыпаў глеб Горацкага раёну і цяпер паспрабуем зрабіць кароткія агульныя вывады.

Перш за ўсё наогул адносна характарыстыкі глебавых тыпаў. На першым месцы па сваёй якасці і здольнасці да агранамічных мерапрыемстваў павінны стаяць глебы 1 і 2 тыпу. Дзякуючы сваім добрым фізічным уласцівасцям і механічнаму складу, яны трымаюць у сабе досыць многа неабходнага расьлінам паветра; добра прапушчаюць праз сябе ваду, але маюць здольнасць і трымаць доўгі час у сабе гэтую ваду, што, бязумоўна надзвычайна важна. Наогул, гэтыя глебы найбольш урадлівыя, бо яны маюць усе ўласцівасці, дапамагаючыя найлепшаму развіццю расьліннасці і пры плянавым дадатку ў гэткія глебы штогодна дакладнай колькасці ўгнаенняў яны не пакінуць свайго першага месца. Крыху горш справа з глебамі западзін,—азімыя пасевы адчуваюць сябе тут дрэнна, дзякуючы застоюванню вады ў восень і асабліва ў вясну,

але яравыя, асабліва ў сухое лета, даюць усёж-такі моцны ўраджай. Наогул-жа западзіны зьяўляюцца досыць моцным рэгулятарам вады суседніх схілаў і бугроў,—у сухое лета азімыя будуць адчуваць сабе досыць добра і на бугрох, бо яны могуць здабываць сабе ваду з запасу, зробленага западзінай. Гэтыя глебы трэба паставіць на першым месцы таксама за іх прыстасаванасьць да садоўніцтва. Пладовыя дрэвы патрабуюць глыбокіх глеб з прыродным дрэнажам і глебы, разьвітыя на сіткаватым лёсе, як раз і зьяўляюцца маючымі гэты дрэнаж, асабліва ў сэнсе лёгкага прасякненьня ў іх паветра. Досьледы праф. Беларускай С. Г. Акадэміі М. І. Бурштэйна як-раз і вырашылі памянёнае пытаньне адносна лёсавых глеб, як надзвычайна прыгодных асабліва дзеля костачкавых парод. Важна таксама прысутнасьць у лёсе вапны, на якую добра адклікаюцца ігрушы.

Глебы тыпаў 3, 4, 6 і 9 стаяць аднолькава на другім месцы; усе гэтыя глебы раўняе адзіная для ўсіх іх адзнака—блізасьць падсыцілаючай марэны. Гэта раён прыпадлівых месц; пасевы часта вымякаюць і барацьба з гэтым можа ісьці толькі у напрамку штучнага дрэнаваньня гэтых глеб, адводу надмернай вады і ў сувязі з гэтым магчымасьці прасякненьня ў глебу належнай колькасьці паветра, бо адсутнасьць паветра і зьяўляцца амаль што, адзінай прычынай іх дрэннай урадлівасьці. Але калі мы ўспомнім, што мясцовасьць, занятая гэтымі глебамі, па свайму рэльефу вельмі слаба ўсхвалявана, што зьніжэньні макрарэльефу хоць і не глыбокія, але вялікія па працягласьці,—стане зразумела, што мы маем тут сток вады, якая ідзе на марэне ў напрамку сярэдзіны вялікай катліны і адвод гэткай вады—справа досыць цяжкая. На гэтых глебах найбольш добра адчувалі-б сябе пасевы кармавых траў, лёну. Трэба адзначыць, што сярод апісаных чатырох тыпаў найлепшымі будуць глебы тыпу 9, а найгоршымі—тыпу 6.

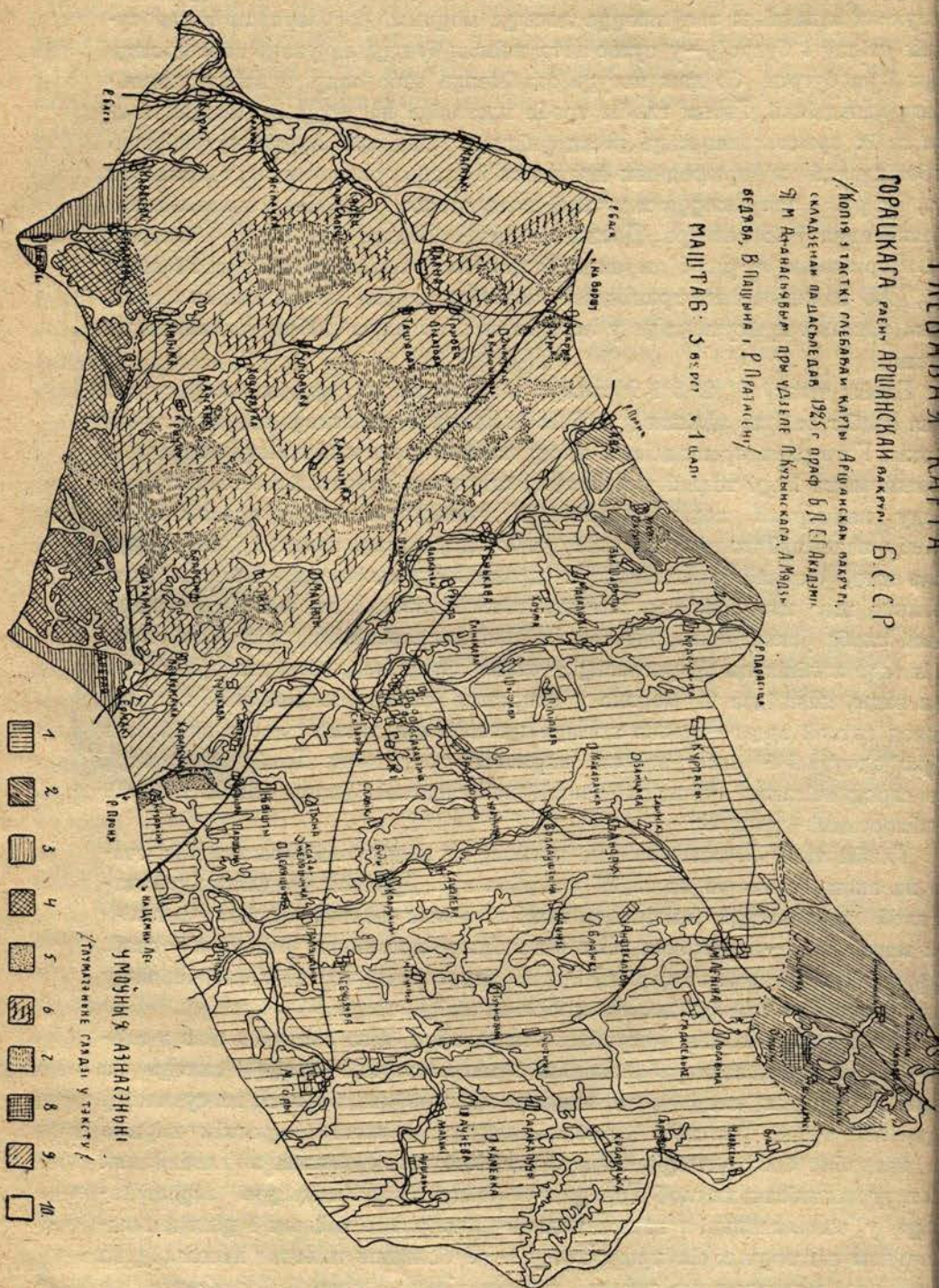
Глебы тыпу 5, разьвітыя на пясках, як наогул песчавыя глебы, стаяць на апошнім месцы па сваёй урадлівасьці. Дрэнная ўрадлівасьць гэтых глеб тлумачыцца выключна тым, што яны вельмі бедныя арганічным матар'ялам—перагноем. Яны патрабуюць арганічнае ўгнаеньне—гной, торф, зялёнае ўгнаеньне (лубін) і пры правільным чаргаваньні расьлін у севазвароце яны могуць досыць добра аплаціць працу.

У заключэньне лічу патрэбным адзначыць, што азнаямленьне з глебай—яе жыцьцём, запатрабаваньнямі і магчымасьцямі—павінна стаяць на адным з першых месц дзеля кожнага краянаўцы, бо гэта па сутнасьці ёсьць той грунт, на якім існуе ўсё жыцьцё. У гэтых кароткіх нарысе мне патрэбна было намяціць некаторыя віткі азнаямленьня з глебай, як падставу для апісаньня глеб Горацкага раёну і калі зьявіцца зацікаўленьне ў азнаямленьні з гэтым надзвычайна разнастайным і цікавым выўленьнем вытворчых сіл прыроды, у якое большае палова насельніцтва земнай кулі ўкладае сваю працу, я буду лічыць, што ўсё напісанае не загінула дарэмна.

ГОРАЦКАГА РАЙОН АРШАНСКИЙ ОКР. Б.С.С.Р

Копия с тактической карты Аршанского окр.,
составленная в декабре 1925 г. проф. Б. С. Вильямс
и М. А. Ахмедовым при участии П. Кучинского, А. Носова,
Б. Давидова, В. Павлова и Р. Павловского.

МАШТАБ: 5 верст = 1 см.

І. Г. ВАСІЛЬКОЎ.

Матар'ялы да флёры Горацкага раёну.

Горацкі раён, які знаходзіцца на даволі ўзвышаным (200—170 мэтр. над узроўнем мора) плято, на ўсходзе сярэдняй раўніннай часткі Беларусі, ракою Проняй, якая працякае амаль што ў мэрыдыянальным напрамку, дзеліцца на дзве паловы: праваберажную—заходнюю і леваберажную—ўсходнюю. Па абсалютнай вышыні і рэльефу абедзвё гэта часткі не адрозніваюцца адна ад другога колькі-небудзь прыметна, у глебавых жа адносінах некаторая розніца назіраецца.

Глебы леваберажнай часткі наогул вызначаюцца прафэсарам Я. Н. Афанасьевым як „палева-падзолістыя суглінкі ў комплексе з падзоліста-балоцістымі і балoцістымі глебамі“; па пародам і механічнаму складу гэта—„лёсавыя безвалунныя суглінкі, якія на глыбіні 6—10 мэтр. падсыцілаюцца марэнай; часам на кантакце лёса з марэнай—праслой пясчоў“.

У праваберажнай заходняй частцы мы маем ужо па тым жа аўтару „палева-падзолістыя глебы са спорадычнымі плямамі балoцістых і падзоліста-балоцістых глеб па паніжэньням“, якія складаюцца „з безвалунных лёсавідных суглінкаў, што на глыбіні ад $\frac{1}{2}$ да 1 м. падсыцілаюцца праслой пясчоў, а ніжэй марэнай; радзей—проста на марэне“. Глебы гэтага другога тыпу характэрны і для заходніх раёнаў Аршанскай акругі, а таксама распаўсюджваюцца на поўдзень у напрамку Магілёва, пераходзячы далей у прылягаючым к Горацкаму раёну з паўдня раёне Дрыбінскім у супесі, а яшчэ далей на поўдзень—у пяскі, якія сустракаюцца таксама і ў Магілёўскай акрузе.

Глебы-ж леваберажнай часткі, насупроць, па тыпу і складу зьяўляюцца як бы непасрэдным працягам глеб вобласці, якая пашыраецца к усходу і паўдневаму ўсходу ад Горацкага раёну (заходняя частка Смаленшчыны і Мсьціслаўскі раён).

Напэўна затым мы ня можам чакаць поўнай аднастайнасці і ў расьліннасці гэтых абедзвёх палоў. Розніца можа быць як у большай ці меншай сустракаемасці паасобных відаў у той ці другой палове, так і ў групіроўках расьлін у тыя ці іншыя „сообщества“¹⁾ і ў тым ці іншым распаўсюджваньні апошніх.

Але ўсё-ж такі паперш за ўсё агульны характар расьліннасці раёну і яе тыпы вызначаюцца становішчам яго ў межах акрэсьленай фітагеогра-

¹⁾ Згуртаваньні.

фічнай зоны і вобласьці ў сувязі з уласьцівымі апошняй кліматычнымі асаблівасьцямі.

У нашым выпадку гэта будзе „Лясная зона Эўрапейскай Расіі“, пры чым месца Горацкага раёну—ў паўднёва-заходнім кутку гэтак званай „правінцыі лясоў Вазёрнай вобласьці“. (Гл. карту ботаніка-геаграфічных правінцый Эўрапейскай Расіі і Сібіры Н. А. Буша ў яго „Ботанико-географическом очерке России“).

Займаючы паўднёвую частку вобласьці распаўсюджваньня елкі, к якой тут ужо ў значнай меры прымешваюцца лісьцёвыя пароды, такія як асіна, востралісты клён, бяроза, алешына, ясень, вяз, ліпа і др., наш раён ляжыць яшчэ па-за межамі распаўсюджваньня жастра (*Prunus spinosa*), паўночная мяжа якога праходзіць тут раўналежна лініі Чавусы—Магілёў к паўдню ад апошняй.

З другога боку паўднёвая мяжа канцавоснай *Limnaea borealis*, характэрнай для імшыстых яловых лясоў данай зоны, ідзе паўночней нашага раёну, не пераходзячы за Дняпро, па лініі Смаленск—Віцебск.

Дзікая расьліннасьць раёну затым можа быць аднесена к тыпам лясной, лугавой, балотнай і воднай расьліннасьці. Дзякуючы таму, што большая частка зямельнай плошчы скарыстоўваецца у нас для земляробных культур, мы знаходзім тут у значнай колькасьці таксама і прадстаўнікоў сьмятнікоў, роўна як і прадстаўнікоў расьліннасьці насьмётнікавай, якая заўжды спадарожнічае чалавеку.

Роўным чынам да вядомай ступені прадстаўлена у нас, як і ўсюды, флёра абгаленьняў (па пераважнасьці гліністых).

Плошча лясоў, калісьці ў нашым раёне досыць значная, (да 27^{0/0} у даваенны час) у сучасны момант моцна скарацілася і лясістасьць выражаецца цяпер толькі 6^{1/2}^{0/1}).

З насадак, якія сустракаюцца у нас, можна указаць розныя тыпы яловых зьмешаных лясоў з болей ці меней значным удзелам лісьцёвых парод.

Сасна сустракаецца толькі як прымешка ў яловых насадках; у чыстым жа выглядзе яе можна адзначыць толькі на тарфяных болотах у заходняй частцы раёну.

З лісьцёвых парод, якія часам ствараюць чыстыя насадкі, можна назваць бярозу (беразьнякі па балоце, часам чыстыя, часам супольна з хвойя), алешыну, якая сустракаецца па далінам рэчак і раўчукоў і ў чыстым выглядзе і з прымешкаю бярозы і ясеня; таксама сустракаецца і асіна, як у чыстых насадках, так і супольна з бярозай.

Дуб сустракаецца выключна як прымешка.

З другіх дрэўных парод, якія прыймаюць той ці іншы удзел у стварэньні нашых ялова зьмешаных лясоў назавём востралісты клён, вяз, ліпу; парою можна спаткаць у лесе дзікую яблыню, грушу; верабіна, чаромха і розныя хмызьнякі, як арэшына, крушына, жыламосьць (*L. хуло-*

¹⁾ Гл. ў гэтым зборніку артыкул Г.І. Несьцяρχука „Ласы Горацкага раёну“.

steum і *L. coerulea*), каліна, смародыня, маліна, шыпшыньнік, розныя віды іваў, воўчае лыка, бружмель (*E. europaeus* і *E. verrucosus*) і др., часта ўваходзяць у склад падлеску.

Травяністы насцьціл нашых лясцоў у залежнасьці ад іх тыпу, ад глебавых і іншых умоў болей ці меней розных, складаецца з цэлага шэрагу расьлін.

Для прыкладу прыводжу сьпісы відавога складу расьліннасьці некаторых тыпаў лясных насадак лясное дачы Б. С. Г. Акадэміі.

Сьпісы ўзяты з матар'ялаў, атрыманых пры флёрыстычным абсьледваньні гэтай дачы, якое вытваралася летам 1925 г. Е. І. Васільковай па заданьням катэдры лесагадоўлі пры маім удзеле і агульным кіраўніцтве.

I. Рамень пад елкай.

Дрэўная шата створана ёлкай (*Picea excelsa*)—поўн. 0,7 з примешкай (0,2) асіны (*Populus tremula*). Падлеску амаль няма ці ён вельмі рэдкі; у ім сустракаюцца: верабіна (*Sorbus aucuparia*), воўчае лыка (*Daphne Mezereum*), каліна (*Viburnum Opulus*), арэшнік (*Corylus Avellana*), ліпа (*Tilia cordata*), калі-ні-калі маладыя адзінкі ясеню (*Fraxinus excelsior*) і клёну (*Acer platanoides*).

Травяністы насцьціл складаецца з:

папараці <i>Phegopteris Dryopteris</i> ,	сустракаецца ў раскошы
чарніцы (<i>Vaccinium Myrtillus</i>)—у нязначнай колькасьці	
заяччых ягад (<i>Majanthemum bifolium</i>)— у значнай колькасьці	
заяччай кісьліцы (<i>Oxalis Acetosella</i>)	" "
прасяніка разложыстага (<i>Milium effusum</i>)	" "
асака (<i>Carex sp.</i>)	" "
<i>Pteridium aquilinum</i>	асобнымі адзінкамі.
грушніцы (<i>Pirola minor</i>)	" "
ясноткі (<i>Lamium maculatum</i>)	" "
язычкоў (<i>Luzula pilosa</i>)	" "
шчамяліцы (<i>Pulmonaria officinalis</i>)	" "
зборнай яжы (<i>Dactylis glomerata</i>)	" "
вярбішніка (<i>Lysimachia vulgaris</i>)	" "
суніцы (<i>Fragaria vesca</i> L.)	адзіночнымі групамі
пад'алешніка ці капытніка (<i>Asarum europaeum</i>)	" "
ёлачкі (<i>Equisetum sp.</i>)	" "
пралескі (<i>Hepatica triloba</i>)	асобнымі адзінкамі
куп-купены (<i>Polygonatum officinale</i>)	" "
вароньяга вока (<i>Paris quadrifolia</i>)	" "
сныткі (<i>Aegopodium Podagraria</i>)	" "
скрыпеня (<i>Epilobium angustifolium</i>)	" "
касьцянікі (<i>Rubus saxatilis</i>)	" "
мурагу (<i>Deschampsia caespitosa</i>)	" "
палявіцы белай (<i>Agrostis alba</i>)	" "

палявіцы сабачай (<i>Agrostis canina</i>)	асобнымі адзінкамі
бурнэлькі (<i>Brunella vulgaris</i>)	„ „
пырніка (<i>Stellaria Holostea</i>)	„ „
павіліцы (<i>Asperula odorata</i>)	„ „
зьявэрца (<i>Orobus vernus</i>)	„ „

і некаторых другіх.

Акрамя гэтага на глебе больш ці менш багата сустракаюцца махі і лішайнікі. У прамежках між асобнымі плямамі расьліннасьці глеба пакрыта хвой і лісьцём, якое не расклалася і ня згінула.

II. Грудавая рамень.

Дрэўная шата з дуба (*Quercus pedunculata*), клёна (*Acer platanoides*), ясеня (*Fraxinus excelsior*) і калі-ні-калі—елкі (*Picea excelsa*). Ясень—у крыху большай у параўнаньні з другімі пародамі колькасцьці.

У падлеску даволі многа вяза (*Ulmus scabra*), арэшніка (*Corylus Avellana*) і асобнымі адзінкамі—верабіна (*Sorbus Aucuparia*). З другіх хмызьнякоў адзначаюцца ў больш ці меней значнай колькасцьці маліна (*Rubus Idaeus*) і адзіночныя экзэмпляры жыламосьці (*Lonicera Xylosteum*), смародыні (*Ribes nigrum*), бружмеля барадаўчатата (*Evonymus verrucosa*). Пападаецца хмель (*Humulus Lupulus*).

З зелья і хмызьнячкоў багата сустракаецца заружа (*Ranunculus repens*) і не ў такой вялікай колькасцьці: папараць баравы (*Asplenium Filix femina*), трава—*Cinna pendula*, глісьнік (*Solanum Dulcamaria*), заячча кісьліца (*Oxalis Acetosella*), пад'алешнік (*Asarum europaeum*), грудніца (*Phegopteris Dryopteris*) і трыперсьціца (*Geranium palustre*); адзіночна сустракаюцца: снытка (*Aegoropodium Podagraria*), асот (*Cirsium oleraceum*), зялезьнік (*Equisetum silvaticum*), скрыпень (*Epilobium angustifolium*), папараць *Polypodium Pheopteris*, пырнік (*Stellaria Holostea*), пралеска (*Hepatica triloba*), павіліца (*Asperula odorata*), гарлянка сіняя (*Ajuga reptans*), літпа (*Circaea alpina*), вароньняе вока (*Paris quadrifolia*), папараць *Aspidium spinulosum*, шчамяліца (*Pulmonaria officinalis*), залатушная трава (*Leontodon autumnalis*), зьявэрэц (*Orobus vernus*), плямістая яснотка (*Lamium maculatum*), скрыпень балотны (*Epilobium palustre*), прыгаўка (*Impatiens Noli tangere*), мурог (*Deschampsia caespitosa*), дзягіль ці блёкат (*Angelica silvestris*), рудзянец ці перастрэл (*Lampsana communis*), заяччы ягады ці майнік (*Majanthemum bifolium*), дзікая мята (*Mentha arvensis*) грушніца (*Pirola secunda*), браткі балотныя (*Viola palustris*), браткі цудоўныя (*Viola mirabilis*), паасобнымі групамі калі-ні-калі пападаюцца: спырнік вязалісты (*Spirea Ulmaria*), падмарэньнік шызы (*Galium palustre*), касьцянка (*Rubus saxatilis*), літпа (*Circaea lutetiana*), панікніца (*Geum intermedium*), дрост ці вадзяная гарчыца (*Polygonum Hydropiper*), гарлянка ці бурнэлька (*Brunella vulgaris*), *Pteris aguilina* і др.

III. Сасна па балоце.

Дрэўная шата з большай ці меншай поўнасьцю прадстаўлена вык-

лючна сасною (*Pinus silvestris*), з характерным для такіх згуртаваньняў абліччам у той ці іншай ступені прыгнечаньня.

Над дываном *sphagnum*'а адзначана наступная расьліннасьць з нізкарослых хмызьнякоў, хмызьнячкоў і травяністых расьлін, якія розна, ў залежнасьці ад розных умоў, разьмяркоўваюцца па паверхні балота ў рознай ступені збытку:

дурніца ці буякі (*Vaccinium uliginosum*)
дурэц (*Andromeda polyfolia*)
багун (*Ledum palustre*)
пьянец ці дурнап'ян (*Lyonia calyculata*)
багноўка (*Empetrum nigrum*)
брусьніцы (*Vaccinium Vitis idaea*)
журавіны (*Oxycoccus palustris*)
зайцы ці ядрэц (*Eriophorum vaginatum*)
розныя віды тарфяных асок,
шэйхцэрыя (*Scheuchzeria palustris*)
жытніца ці бабоўнік (*Calla palustris*)
трылісьнік (*Menyanthes trifoliata*)
верас (*Calluna vulgaris*)
расіца ці загарушка (*Dioscorea rotundifolia*) і др.

IV. Алешына па багне.

Дрэўная шата складаецца з алешыны (*Alnus glutinosa*) паўнатаю— 0,7; к ёй прымешваюцца адзіночныя экзэмпляры вяза (*Ulmus scabra*), верабіны (*Sorbus Aucuparia*) і клёна (*Acer platanoides*).

З хмызьнякоў сустракаюцца: іва (*Salix* sp.), крўшына (*Rhamnus Frangula*), маліна (*Rubus Idaeus*), чорная смародыня (*Ribes nigrum*). Ў раскошы сустракаецца хмель (*Humulus Lupulus*).

Травяністы насьціл складаецца галоўным чынам з жытніцы ці бабоўніка (*Calla palustris*), які расьце вельмі багата, глісьніка (*Solanum Dulcamara*), папарацця *Aspidium Filix mas.*, дзікае мяты (*Mentha arvensis*), шызага падмарэнніка (*Galium palustre*); к ім прымешваюцца там і сям адзіночныя экзэмпляры вярбішніка (*Lysimachia vulgaris*), скрыпеня (*Epilobium angustifolium*), дзікага дзядоўніка (*Cirsium palustre*), дзягіля ці блёкату (*Angelica silvestris*), *Digraphis arundinacea*, панікніцы *Geum rivale*, папоўніка (*Filipendula Ulmaria*), *Scutellaria galericulata*, папараці *Aspidium spinulosum* і *Phegopteris Dryopteris*, зялёўніка (*Equisetum silvaticum*), скрыпеня балотнага (*Epilobium palustre*), незабудкі бал. (*Myosotis palustris*), сныткі (*Aegoropodium Podagraria*), кісьліцы (*Oxalis Acetosella*), разгалістага сітніка (*Juncus effusus*), прыгаўкі (*Impatiens Noli Tangere*), шчаўлюка крынічнага ці конскага шчаўя (*Rumex Hydrolapathum*) і др. расьлін.

Абмяжуюся гэтымі нямногімі прыкладамі, якія даюць некаторае ўяўленьне аб характары нашае лясное расьліннасьці. Дабаўлю толькі тое, што к лясной флёры належыць і большасьць нашых веснавых расьлін, якія рана зацвітаюць.

Ня кажучы аб тым, што цэлы шэраг парод дрэў і хмызьнякоу, якія ўваходзяць у склад лесу, зацвітае да зьяўленьня ці адначасова з распусканьнем на іх лісьця,—і сярод лясных траў ня мала такіх, якія цвітуць зараз жа, як толькі сышоў сьнег і атаяла глеба.

К ліку такіх хмызьнякоў нашай флёры адносяцца: чорная алешына (*Alnus glutinosa*), белая алешына (*Alnus incana*), арэшнік (*Corylus Avellana*), розныя віды іваў (*Salix*), воўчае лыка (*Daphne Mezereum*), асіна (*Populus tremula*), ясакар (*Populus nigra*), вяз (*Ulmus pedunculata*), ільм (*Ulmus scabra*) і др.

З травяністых расьлін у лесе часта ў самым пачатку красавіка мы знаходзім у цьвеце пад'алешніка (*Asarum europaeum*), шчамяліцу (*Pulmonaria officinalis*), пралеску (*Hepatica triloba*) і, крыху пазьней, *Adoxa moschatellina*, *Corydalis solida*, зьвярца (*Orobus vernus*), маленькую гусіную цыбулю (*Gagea minima*), курасьлепа (*Anemone nemorosa*), пняікніцу ці курасьлепа жоўтага (*Anemone ranunculoides*), чыстацела (*Ficaria ranunculoides*), чужаедам на карэньні арэшніка цар-траву (*Lathraea Sguamaria*), каменналомніка (*Chrysosplenium alternifolium*), мядзьвежу цыбулю (*Allium ursinum*), віды браткавых: *Viola hirta*, *V. mirabilis*, *V. odorata* і др. расьліны.

Большая частка плошчы нашага раёну, аднак, не пакрыта лесам, і нявораныя, нескарыстаныя пад пасевы і другія культуры дзялянкі яе заняты звычайна лугавою, а часам, у залежнасьці ад ступені і характару абвільгаценьня, і балотнай расьліннасьцю. Сустрэкаюцца розныя тыпы лугоў, як сухадольных, якія займаюць вадападзельныя плято і пакаты, так і такіх, якія разьмешчаны ў поймах рэчак: Проні, Басі і па іх прытоках і адрозьніваюцца больш здавальняючым, а часам і залішнім абвільгаценьнем, якое часта зьяўляецца умовай для іх забалачваньня.

З расьліннасьці сухадольных лугоў адзначым такія хравы,—як сівец (*Nardus stricta*), маньнік (*Festuca ovina*), мятлюжкі (*Poa compressa* і *Poa pratensis*), здрыжнік ці сьлёзкі (*Briza media*), касьцёр *Bromus mollis*, авёс *Avena pubescens*, цімафейка (*Phleum pratense*) і др.

Некаторыя з іх часам ствараюць фон, зьяўляючыся пераважнай расьлінай дадзенага згуртаваньня. К ліку гэтакіх расьлін можна аднесьці, напр. *Nardus stricta*, які стварае так званыя „сіўцы“, *Festuca ovina* і др.

К травам у большасьці выпадаў прымешваецца цэлы шэраг двулісьценёвых расьлін, якія часам ствараюць даволі прэстую мешаніну. З бабовых назавём тут белую высокую дзятліну (*Trifolium montanum*), хмялька ці дзікую кашку (*Trifolium agrarium*), злотніка (*Trifolium procumbens*), палявую акацыю (*Lotus corniculatus*), мядунку хмелявідную (*Medicago lupulina*), зяноўца ці мядунку серпавідную (*Medicago falcata*), мышачы гарох (*Vicia Cracca*), люткі ці гусіны гарох (*Lathyrus pratensis*), са складанакветных: цьмена ці магільніка (*Antennaria dioica*), валасьнякі (*Hieracium pratense* і *H. Pilosella*), зарадку ці купалу (*Erigeron acer*), шапашніка (*Centaurea lacea*), ласкутніцу (*Centaurea Scabiosa*), пунаўку (*Anthemis*

tinctoria, криваўніка ці падбела (*Achillea Millefolium*), залатушныя травы (*Leontodon hastilis* і *Leontodon autumnalis*), старыну (*Senecio Jacobae*), рамон ці кукіш-ня-любe (*Chrysanthemum Leucanthemum*), казялка (*Tragopogon pratensis*); з гваздычных: ясколку (*Cerastium arvense*), смолку (*Lychnis Viscaria*), звончыка (*Silene inflata*), цалняка (*Stellaria graminea*); са званцовых: іванаву галаву (*Campanula glomerata*), званкі круглалісьц. (*Campanula rotundifolia*), обмарака (*Iasione montana*); з розных другіх сямействаў: курасьлепаў (*Ranunculus acer* і *R. polyanthemos*), гарлянку белую ці срэбраньніка (*Potentilla argentea*), гарніка (*Alchemilla vulgaris*), пастэрнака палявога (*Pimpinella Saxifraga*), парэзьніка (*Libanotis montana*), кміна (*Carum Carvi*), вароньніка (*Veronica serpyllifolia*), зарніцу (*Linaria vulgaris*), дзівану вялікую (*Verbascum nigrum*), міра ці сухалома (*Galium verum* L.), градніка ці маруну (*Galium Mollugo*), верадніка (*Polygala comosa*), трыпутнікаў (*Plantago media* і *Plantago lanceolata*), чабора (*Thymus Chamaedrys*), сьвятаянак (*Hypericum perforatum* і *H. quadrangulum*), трыперсьціцу (*Geranium pratense*), цвѣнтарыю (*Erythraea Centaurium*), раньніка (*Knautia arvensis*), *Arabis hirsuta* і др.

Лугі большага і вялікага абвільгаценьня, якія ляжаць у рачных далінах і па паніжэньням, адрозьніваюцца болей буйнай расьліннасьцю з пераважаьнем траў, якія ствараюць фон.

З траўнай флѳры такіх лугоў адзначым: лісахвоста (*Alopecurus pratensis*), амялу (*Festuca arundinacea*), кастра *Bromus inermis*, пырніка ці жытвіца (*Triticum repens*), мятлюжка белага (*Agrostis alba*), мурожніцу чырвоную (*Festuca rubra*), зборную яжу (*Dactylis glomerata*), *Digraphis arundinacea*, мятлікоў (*Poa pratensis* і *P. serotina*), мурог (*Deschampsia caespitosa*), томку (*Anthoxanthum odoratum*), бэкманію (*Beckmannia eruciformis*), сіўца (*Nardus stricta*), маньніка пышнага (*Glyceria spectabilis*) і др.

З бабовых: канюшыны: (*Trifolium repens*, *T. hybridum*, *T. spadicum*, *T. pratense*), лютку ці гусіны гарох (*Lathyrus pratensis*), мышачы гарох (*Vicia Cracca*) і мышака (*Vicia sepium*) і др., а з іншых двулісьценевых: папоўніка (*Filipendula Ulmaria*), пажытніка ці расходніка (*Thalictrum angustifolium*), валерыяну (*Valeriana officinalis*), марэну (*Galium rubioides*), *Gratiola officinalis*, кміна (*Carum Carvi*), гірчу (*Selinum carvifolia*), бязыменкі (*Lysimachia Nummularia*), конскае шчаўе (*Rumex confertus*), гарлёўніка ці чальчака (*Lythrum Salicaria*), зюзьніка (*Lycopus europaeus*), дзікую мяту (*Mentha arvensis*), буцкікі ці соньніка (*Gentiana Pneumonanthe*), цвѣнтарыю (*Erythraea pulchella*), кустаўніка (*Nasturtium palustre*), скерду двухгадовую (*Crepis biennis*), залатушную траву *Leontodon autumnalis*, падхлопа ці бурачніка (*Veronica longifolia*) і др.

Пры залішнім абвільгаценьні на такіх лугох можна спаткаць ужо некаторых прадстаўнікоў сям. асокавых і сітнікавых, якія пераважаюць на лугавых балотах.

У расьліннасьці лугоў здавальняючага і залішняга абвільгаценьня

аданым асокам гэтага пораснуць пайчужыя прадстаўнікоў сям. залознікавых: цяццюшніка (*Euphrasia officinalis*), дзярэчу (*Odontites rubra*), гніднікаў ці ўвярэднікаў (*Pedicularis palustris* і *P. sceptrum Corolinum*) і ключыкаў ці званца (*Rhinanthus Crista galli*).

Апошні сустракаецца часта ў такой раскошы, што прыдушвае ўсю іншую расьліннасьць і пры яго цвіцценьні занятыя ім абшары ствараюць суцэльны жоўты фон.

У нашым раёне, які арашаецца невялікімі рэчкамі, ня прыходзіцца, аднак, гаварыць пра тыповыя заліўныя паплавы, якія мы звычайна сустракаем у поймах вялікіх рэк.

Расьліннасьць траўных і асокавых балот адрозьніваецца пераважаньнем у яе складзе адналісьцевых расьлін з неяскавымі і малапрыметнымі кветкамі.

На траўных балотах мы сустракаем з траў: круглую траву (*Calamagrostis lanceolata*), *Catabrosa aquatica*, *Glyceria fluitans*, чарот (*Phragmites communis*), з дзуріх адналісьцен. адзначаем: трысьцё (*Scirpus lacustris* і *Scirpus silvaticus*), сцінікі (*Juncus compressus* і *J. lamprocarpus*), пухайкі (*Typha latifolia* і *T. angustifolia*), касачы (*Jris Pseudacorus* і *J. sibirica*), аер ці яер (*Acorus Calamus*), жытніцу (*Calla palustris*); з двулісьцевых: балотнік (*Comarum palustre*), гніднікі (*Pedicularis sceptrum Corolinum* і *P. palustris*), бабоўнік (*Menyanthes trifoliata*), ніцая лаза ці вярбішнік (*Lysimachia thyrsoiflora*), гарлёўнік (*Lythrum Salicaria*), *Sium latifolium*, вяха (*Cicuta virosa*), гольнік (*Galium uliginosum*), *Stellaria glauca* і, з вышэйшых зароднікавых, елачка (*Equisetum limosum*).

Асокавыя балоты адрозьніваюцца ад траўных, галоўным чынам, пераважаньнем у іх складзе асок.

Водная расьліннасьць таксама прадстаўлена ў нашым раёне са здавальняючай поўнасьцю. З донных расьлін назаву: балотныя шышачкі (*Myriophyllum verticillatum* і *M. spicatum*), пярыльцы (*Hippuris vulgaris*), *Callytriche autumnalis*, віды урэчніку (*Potamogeton crispus*, *P. lucens*, *P. perfoliatus*, *P. rutilus* і др.), курасьлепа *Ranunculus circinatus*; з расьлін паглыбленых, але не прымацаваных да дну вадазбораў: дзяружку (*Lemna trisulca*), *Utricularia vulgaris*, вадзяную крапіву (*Ceratophyllum demersum* і *C. submersum*), *Hottonia palustris*; прымацаваныя і не прымацаваныя расьліны з лісьцямі, якія плаваюць на паверхні, прадстаўлены: двума відамі дзяружкі (*Lemna minor* і *L. polyrrhiza*), *Hydrocharis morsus ranae*, жоўтай вадзяною лілеяй (*Nuphar luteum*), белаю вадзяною лілеяй (*Nymphaea alba*), плаваючым урэчнікам (*Potamogeton natans*), гарцом (*Polygonum amphibium*); са ўзбярэжнаводных, акрамя вышэйпамянёных ужо пры пералічваньні балотных расьлін, трэба адзначыць: лэарсію (*Leersia oryzoides*), кустаўніка (*Nasturtium amphibium*), *Sparganium ramosum*. Да гэтага часу яшчэ не ўдалося мне спаткаць на тэрыторыі раёну гэтак распаўсюджанай усюды элёдэі (*Helodea canadensis*). Расьлін сьмецьцёвых і насьметнікавых, таксама як і расьліннасьці абгаленьняў, кранацца асобна ня буду; яны

приведзены ў зьмешчаным ніжэй агульным сьпісу відаў, якія зарэгістраваны да гэтае пары мною па тэрыторыі Горацкага раёну.

Акрамя прадстаўнікоў нашае дзікае флёры ў сьпіс увайшлі таксама некаторыя расьліны, якія ў нас разводзяцца (гэта па пераважнасьці дрэўныя і хмызьняковыя расьліны), як добра дастасаваныя да нашага клімату і часам дзічаюць.

Наогул параўнаўча мяккі клімат і нясьцюдзёныя зімы нават усходніх раёнаў Беларусі, к якім адносяцца і Горацкі раён, даюць магчымасьць выжываць тут некаторым расьлінам, напэўна паўднёвым з болей ці меней павышанымі патрабаваньнямі к цяплу. У якасьці прыкладу можна прывесць цілы шэраг расьлін, якія не ўласьцівы нашай флёры і зьяўляюцца прадстаўнікамі чужых флёр.

Так у Батанічным садзе С. Г. Акадэміі маюцца і найлепш сябе адчуваюць некалькі ўжо досыць старых пладаносных экзэмпляраў *Corylus Colurna*—дзерава сярэдняе марское флёры, і шаўкавіцы (*Morus alba*), таксама штагодна багата пладаноснай. Добра зімуе вінаград (*Vitis vinifera*) і маладыя экзэмпляры *Ginkgo biloba*, якія зьяўляюцца прадстаўнікамі выміраючай голанасеннай расьліны японскай флёры. Шасьцігадовыя дрэўцы белай акацыі (*Robinia Pseudoacacia*) растуць вельмі добра і цвітуць. Такія паўднёўцы, як *Paulownia imperialis*, *Wistaria chinensis*, *Periploca grasea*, *Ficus carica*, *Cytisus Laburnum*, *Ailantus glandulosa* і др. болей, ці меней зносна зімуюць у адчыненым грунту з невялікай абаронай. Цэлы рад паўднёвых травяністых многагоднікаў добра пераносяць зіму таксама ў адчыненым грунту Батанічнага саду. Назаву *Cyclamen abchasicum*, шальвію (*Salvia officinalis*), руту (*Ruta graveolens*), *Peganum Harmala*, *Lygophyllum Fabago*, *Fragaria indica*, *Andropogon Ischaemum*, *Ruscus aculeatus*, *Crambe maritima*, *Tencrium Chamaedrys*, *Phytolacea decandra* і інш.

Зьвяртаючыся да сьпісу расьлін нашай дзікай флёры, які ніжэй прыводзіцца, адзначу, што большасьць зарэгістраваных у ім відаў зьяўляецца звычайнай і для сярэдня-расейскай флёры; аднак уплыў захаду пачынае ўжо адбывацца і можна указаць некалькі больш ці менш заходніх форм, як напрыклад: воўча лыка ці бружмэль (*Evonymus europaeus*), пералёт (*Scorzonera humilis*), пажарніца палявая (*Holcus mollis*), зіглінгія (*Sieglingia decumbens*), урэчнік *Potamogeton rutilus*, мак-самасей (*Paraver Rhoas*); магчыма такіх відаў нашлося і больш, і адсутнасьць іх у нашым сьпісу можна да некаторай ступені тлумачыць толькі яго няпоўнатаю.

Як і ўва ўсякай флёры, мы сустракаем і тут значную колькасьць відаў чужаземных, якія ўпоўне і даўно натуралізаваліся ў Эўропе і Расіі. Асабліва распаўсюджаны яны сярод сьмятнякоў.

Мы знаходзім у нашым сьпісу і аер (*Acorus Calamus*) і калатоўку (*Erigeron canadense*) і рамонак (*Matricaria suaveolens*) і многія др.

З расьлін, якія параўнаўча нядаўна праніклі к нам, спаткана паўночна-амэрыканская *Rudbeckia hirta*. Тым дзіўней адзначаць, што такі шырока распаўсюджаны у расейскіх раках і вадазборах прышлы з Амэрыкі від, як *Elodea canadensis*, у Горацкім раёне, як відаць, адсутнічае.

Цяпер некалькі слоў адносна самога сьпісу.

Аграмадная большасьць прыведзеных у ім расьлін маюцца у выглядзе гэрбарных экзэмпляраў і інсэрыраваны ў пабудаваны мною агульны зельнік катэдры, які ўтрымоўвае ў сабе таксама і прадстаўнікоў другіх флёра, ня толькі Горацкай і Беларускай. Віды нашай флёры, якія адсутнічаюць у агульным зельніку, былі, ува ўсякім выпадку, спатканы і адзначаны мною у час маіх экскурсій у межах раёну. Акрамя гэтага пры складаньні сьпісу часткова скарыстан багаты гэрбарны матар'ял, які намножыўся пры катэдры са студэнцкіх збораў; большая частка гэтага матар'ялу, праўда, да гэтага часу яшчэ не разабрана і ня прыведзена ў парадак, а затым і не магла быць скарыстанай у гэтым нарысе. У далейшым, магчыма, наконт гэтага матар'ялу значна папоўніцца наш, напэўна далёка няпоўны, сьпіс.

Некаторыя старыя зборныя віды ў цяперашні час расчленены на цэлы шэраг самастойных відаў, прыводзяцца ўсё-ж такі ў сьпісу пад старымі назвамі без такога расчленьня, бо мясцовы матар'ял па ім яшчэ не падлягаў прапрадоўцы. К гэтакім відам адносяцца, напр., *Alchemilla vulgaris*, *Taraxacum officinale*, *Euphrasia officinalis* і др.

Роўным чынам, як відаць, у сьпісу вельмі няпоўна указаны віды валасьнякоў (*Hieracium*), асок (*Carex*), іваў (*Salix*) і некаторых другіх.

Напэўна, лік відаў такіх радоў у нашым раёне павінен быць значна больш прыведзенага, і няпоўнасьць сьпісу ў гэтых адносінах варта аднесці наконт таго, што назіраньні над нашай флёрай і рэгістрацыя яе відавочна склада вытвараліся мною толькі урыўкамі (ўсе, што можна было зрабіць у умовах нашай працы) і сьпісы, такім чынам, складаліся на основе выпадковага і адрывачнага матар'ялу. Да гэтае пары, насколькі мне вядома, плянавага сыстэматычнага вывучэньня флёры нашага раёну не прадпрымалася¹⁾ і затым, думаю, нават такія няпоўныя сьпісы могуць мець некаторае значэньне, як першы крок к уразуменьню флёры нашай мясцовасьці.

На той жа аснове—дзякуючы няпоўнасьці сьпісу—я не палічыў магчымым той матар'ял, які маецца, як-небудзь статыстычна апрацоўваць і рабіць тыя ці іншыя вывады.

У сьпіс увайшлі толькі вышэйшыя расьліны: папартнёвыя (*Pteridophyta*), голанасенныя (*Gymnospermae*) і схавананасенныя (*Angiospermae*), як двулісьцен. (*Dicotyledonea*), так і адналісьцен. (*Monocotyledonae*); па такім групам і разьбіты зарэгістраваныя ў ім віды нашай флёры. У межах кожнай групы, як для сямействаў так і для радоў і відаў, прынята альфавэтная чарга іх лацінскіх навуковых назоў. Для кожнага віду указаны: 1) лацінская назва яго, 2) беларуская назва, 3) даўгавечнасьць (аднагад., шматгадов. і інш.) звычайнымі умоўнымі знакамі: ☉, ☉, 4, 5.

¹⁾ Па чуткам, яшчэ прафэсарам б. Горы-Горацкага Земляробчага Інстытуту Рэго быў сабраны некаторы матар'ял па відавочнаму складу флёры мясцовасьці, акаляючых гор. Горкі. Аднак ні зельнікаў яго ні сьпісаў якіх небудзь мне раздабыць не ўдалося.

4) месяцы цвітіння ці зароднікання (III, IV, V і г. д.), 5) месцы мяшкання і, для многіх раслін, 6) практычнае значэнне іх (атрутная, лекавая, сьмецьцёвая, мёданосная, кармавая, чужаедная).

Што датычыцца мхоў і ніжэйшых зароднікавых раслін (грыбоў, вадаростаў і інш.), то я іх пакуль што зусім не кратаюся.

С Ы П І С

відаў папаратнёвых, голанасенных і схавананасенных (адна—і двулісьценевых), якія зарэгістраваны мною ў Горацкім раёне да 1927 году.

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва ¹⁾	Дыягн.	Час за-роднікав.	Месца жыцця	Практыч. значэнне
PTERYDOPHYTES (Папаратнёвыя),						
<i>Сям. Equisetaceae (хвощовыя).</i>						
1	<i>Equisetum arvense</i> L.	Скрып ці хвощ паляв.	24	IV, V	На палёх, лугох, выгонах	Сьмецьцёвая і лекавая
2	„ <i>Heleocharis</i> Chrh	Елачка ці хвощ на-мульны	24	VI, VII	На багнах, пры берагах	
3	„ <i>v. verticillatum</i> Döll.		24	VI, VII	„ „	
4	„ <i>silvaticum</i> L.	Зялёнык ці хвощ лесав.	24	IV, V	У лясох (сыр.), паміж кустамі	
5	„ <i>pratense</i> Ehrh.	Стукі ці хвощ лугав.	24	IV, V	У лясох, на лугох, паміж кустамі	Лекавая
6	„ <i>palustre</i> L.	Хвощ балотны	24	VII, VIII	На балотах і балотных лугох	Лекавая
<i>Сям. Lycopodiaceae (вілаковыя).</i>						
7	<i>Lycopodium annotinum</i> L.	Вілак-дзе-раза	24	VII, VIII	У вільготных яловых лясох у імшарных балотах	Лекавая
8	„ <i>clavatum</i> L.	Вілак сьціснуты	24	VII, VIII	У хвойных лясох	Лекавая
<i>Сям. Ophioglossaceae (вужоўнікавыя).</i>						
9	<i>Botrychium Lunaria</i> L.	Вужава	24	V, VI	На лясных лугох, узгорках, выганах, верашчатнік.	
10	„ <i>Matricaria</i> Spr.	зелье	24	VI	На лугох, паміж кустамі	
<i>Сям. Polypodiaceae (качадыжнікавыя ці папараці).</i>						
11	<i>Asplenium Filix femina</i> Bernh.	Папараць баравы	24	VI, VII	У цяністых, вільгот. лясох	
12	<i>Aspidium cristatum</i> Sw.		24	VII, VIII	У лясных балотах, тар-фяніках	

¹⁾ Паказаны пераважна народныя назвы ў межах 6. Магілёўскай губ.

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Другач.	Час зарад- нікання ці дрэцен.	Месца жыцця	Практыч. значэнне
13	<i>Aspidium Filix mas.</i> Sw.		4	vi, vii	У лясох	Лекавая
14	" <i>spinulosum</i> Sw.		4	vii, viii	У цяністых лясох	
15	" <i>Thelypteris</i> Sw.		4	vii, viii	У імшарных балотах, паміж кустамі	

GYMNOSPERMAE (Голанасенныя).

Сям. *Abietaceae* (ельніцавыя).

16	<i>Abies balsamea</i> Mill.	Ельніца	4	v	Культур. у садох і парках	Драўніна
17	" <i>pectinata</i> D. C.		4	v	" "	
18	<i>Larix europaea</i> D. C.	Мадрына эўрапейская	4	iv, v	" "	
19	" <i>sibirica</i> Ledeb.	Мадрына сібірская	4	v	" "	Лекавая і драўніна
20	<i>Picea excelsa</i> Link	Елка звычай.	4	v	У лясох	
21	<i>Pinus Cembra</i> L.		4	v	Культурн. у садох і парках	
22	" <i>silvestris</i> L.	Хвоя лесава	4	v	У лясох	
23	" <i>Strobus</i> L.		4	v	Культурн. у садох і парках	

Сям. *Cupressaceae* (кіпарысавыя).

24	<i>Juniperus communis</i> L.	Яловец звычайны	4	v	У лясох (рэдка)	Лекавая
25	<i>Thuja occidentalis</i> L.	Туя	4	v	Культурн. у садох і парках	
26	" <i>orientalis</i> L.		4	v	" " "	

ANGIOSPERMAE DICOTYLEDONEAE (Схавананасенныя двулісьцевыя).

Сям. *Aceraceae* (кляновыя).

27	<i>Acer platanoides</i> L.	Клён звычайны	4	iv, v	У лясох	Драўніна
28	" <i>tataricum</i> L.	Клён татарскі	4	v, vi	Сустракаецца ў садох і парках і дзічае	

Сям. *Amarantaceae* (аксамітнікавыя).

29	<i>Amaranthus Blitum</i> L.	Зельбор ці аксамітнік звычайны	⊙	vi, vii	На сьметніках. (Род з паўночнай Амэрыкі)	Сьмецьцёвая
30	" <i>paniculatus</i> L.		⊙	vii, viii	" "	Сьмецьцёвая
31	" <i>retroflexus</i> L.	Псярка ці аксамітнік жорсткі	⊙	vi, vii	На сьметніках. (Род з паўночнай Амэрыкі)	Сьмецьцёвая

Сям. *Ampelidaceae* (вінаградныя).

32	<i>Ampelopsis quinquefolia</i> R. et Sch.	Вінаград даікі	4	vii	Разводзіцца як дэкарац. у садох (Род з паўночн. Амэрыкі)	Медавая
----	--	-------------------	---	-----	--	---------

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Доўгавен. Час цві- цення	Месца жыцця	Практыч. значэнне	
Сям. Amygdalaceae (міндалавыя).						
33	Prunus avium L.		½	iv, v	У садох і парках; сустра- каецца адзічальым	В. Медавая страўныя плады
34	Prunus Padus L.	Чаромха	½	v	У вільготных лясох, па далінам рэк	Медавая, страўныя плады
35	„ cerasus L.	Вішня	½	v	Разводзіцца ў садох і дзічае	Медавая, страўныя плады
Сям. Aristolochiaceae (кірказонавыя).						
36	Asarum europaeum L.	Пад'алешнік эўрапейскі	¼	iii, iv	У цяністых мясцох (пад кустамі арэшніку)	
Сям. Asclepiadaceae (ластачнікавыя).						
37	Asclepias syriaca L.		¼	vii-ix	Сустракаецца часам адзі- чалае (Родам з паўн. Амерыкі).	Медавая і атрутная
38	Vincetoxicum officinale Mönnch.	Ластачнік ці пташанец	¼	v-viii	На сухіх пакат, хмызь- някох, лугох	Медавая і атрутная
Сям. Balsaminaceae (бальзамінавыя).						
39	Impatiens Noli tangere L.	Прыгаўка ці пстрыкаўка	○	vi, vii	У цяністых вільгот. лясох і равах	
Сям. Berberidaceae (барбарысавыя).						
40	Berberis vulgaris L.	Кісьлянка	½	v, vi	У сад. і парках. Эдзічал.	Медавая
Сям. Betulaceae (бярэзаваыя).						
41	Alnus glutinosa Gärtn.	Алешына	½	iii	Па балотах, балоцістых лясох, берагох рэчак	Драўніна
42	„ incana Willd.	Алеш. белая	½	iii	У лясох (узлесьсе). Бе- рагі рэк (на сухой глебе)	Драўніна
43	Betula pubescens Ehrh.	Бярэза-ча- чотка	½	iv, v	У сырых балотных лясох	Драўніна і лекавая
44	„ verrucosa Ehrh.	Бярэза гу- заватая	½	iv, v	У лясох	Драўніна і лекавая
45	„ humilis Schrank	Бярэза нізкая	½	iv, v	Па тарфавым балотам	
46	Corylus Avellana L.	Арэшына	½	iii, iv	У лясох	Страўныя плады
47	„ Columna L.		½		Культурная	
Сям. Boraginaceae (агурочнікавыя).						
48	Borrago officinalis L.	Агурочнік лекавы	○	vi, viii	На гародах эдзічалае (Род. з паўдн. Эўропы)	Медавая і сьмецьцёвая

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Доўга-вечнасьць	Час цві-цення	Месца жыцця	Практыч. значэнне
49	<i>Cynoglossum officinale</i> L.	Касталом лекавы	⊙	v, vi	На сьмецьц. мясцох, абрывах, узгорках, берагах рэчак	Сьмецьцёвая і лекавая
50	<i>Echium vulgare</i> L.	Печаніца	⊙	vi, vii	На сьмецьц. мясцох, палях у дарог	Медавая і сьмецьцёвая
51	<i>Lappula Myosotis</i> Moench.		⊙, ⊙	vi, vii	На сьмецьц. мясцох, палях у дарог	Сьмецьцёвая
52	<i>Lithospermum arvense</i> L.		⊙		У пасевах (сярод жыта)	Сьмецьцёвая
53	<i>Lycopsis arvensis</i> L.	Крывацвет ральлявы	⊙, ⊙	vi, vii	На сьмецьц. мясцох, палях	Сьмецьцёвая
54	<i>Myosotis arenaria</i> Schrad.	Незабудка пеская	⊙, ⊙	iv, v	На папары, на сьмецьц. мясцох і сухім лугам	Сьмецьцёвая
55	„ <i>caespifosa</i> Schultz.	Нез. дзярнов.	⊙, ⊙	v, vi	На сырых мясцох, берагах балот, часам, як сьмецьц. расьлін.	Сьмецьцёвая
56	„ <i>intetmedia</i> Link.	Лазініца	4	v, vi	На пакатах, сухіх лугох, папарох, сьмецьц. мясцох	Сьмецьцёвая
57	„ <i>palustris</i> Both.	Незабудзіца	4	v, vi	На сырых лугох, балотах, берагах	Сьмецьцёвая
58	„ <i>sparsiflora</i> Mikon				У цяністых лясах, сыр-хмызняках і садох	Сьмецьцёвая
59	<i>Pulmonaria officinalis</i> L.	Шчамяліца лекавая	4	iii, iv	У цяністых лясах (лісьц.)	Медавая
60	<i>Symphytum officinale</i> L.	Жывакоств бурачнік лек.	4	v, vi	На сырых лугох, на канавах, на берагах	Медавая

Сям. *Callitrichaceae* (вадазоржавыя).

61	<i>Callitriche vernalis</i> Knetz.	Вадазорка	4	vi, vii	У стаячай і памалу бягучай вадае, у рэчках, канавах, сажал., балот.	
----	------------------------------------	-----------	---	---------	---	--

Сям. *Campanulaceae* (званковыя).

62	<i>Campanula glomerata</i> L.	Іванава галава ці званк. купкаватыя	4	v, vi	На сухіх лугох, палянах, у лясах	
63	„ <i>latifolia</i> L.		4	vi, vii	У сыраватых лясах і лясных равах; рэдка	
64	„ <i>patula</i> L.	Гардачыкі ці званкі лугав.	⊙	v, vi	У лясных лугох, палянах на пакатах	
65	„ <i>persicifolia</i> L.	Званкі лесав.	4	v, vi	У лясах і на пакатах	
66	„ <i>rapunculoides</i> L.	Званкі адна-бокія	4	vi, vii	На трав. мясцох, сухіх пакатах, паплавах	
67	„ <i>rotundifolia</i> L.	Званкі круг-лалісьцёв.	4	vi, vii	На сухіх лугох, палёх, у хмызьн.	
68	„ <i>trachelium</i> L.	Званкі кра-півалісьцёв.	4	vi, vii	У лясах і хмызьн.; рэдка	
69	<i>Jasione montana</i> L.	Обмарак	⊙	vi, vii	На сухіх лугох, на пашы, на дзірванох	Медавая

Сям. *Cannabaceae* (каналёвыя).

70	<i>Humulus Lupulus</i> L.	Хмель звычай.	4	vi, vii	На лясных балотах, каля рэк	Лекавая і тэхнічная
----	---------------------------	---------------	---	---------	-----------------------------	---------------------

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Доўга- вечнасць	Час цві- ценьня	Месца жыцця	Практыч. значэнне
<i>Сям. Caprifoliaceae (жымаласьцевыя).</i>						
71	<i>Adoxa moschatellina</i> L.		4	iv	У лясох і хмызьняках на перагнойнай глебе; рэдка	
72	<i>Lonicera Caprifolium</i> L.	Жымаласьць	7	vi	Культурн. у садох і парках (Родам з паўдн. Эўропы)	
73	" <i>tatarica</i> L.	Жымаласьць татарскі	7	v, vi	Культурн. у садох і парках; дзіка—па Волзе	Медавая
74	" <i>Xylosteum</i> L.	Жымаласьць бружмель	7	v	У лясох і хмызьняк	Медавая
75	" <i>coerulea</i> L.		7	v, vi	У балюістых лясох і хмызьняках	Медавая
76	<i>Sambucus nigra</i> L.	Бузіна чорн.	7	vi, vii	Дзе-ні-дзе пры плоце, паміж кустамі (адзічалае?)	Лекавая і атрутная
77	" <i>racemosa</i> L.		7	v, vi	Каля жылья	Атрутная?
78	<i>Synporicarpus racemose</i> Michx.		7	vii, viii	Культурн. у садох і парках (Родам з паўноч. Амэрыкі)	Медавая
79	<i>Viburnum Lautana</i> L.		7	v	Культурн. у садох і парках (Родам з заходн. Эўропы)	
80	" <i>Opulus</i> L.	Каліна звыч.	7	v, vi	У лясох, хмызьняках, на берагох	Медавая
<i>Сям. Caryophyllaceae (іскарковыя).</i>						
81	<i>Agrostemma Githago</i> L.	Кукаль звычайны	⊙	vi, vii	У засевах аўса і др.	Атрутная і сьмяцц.
82	<i>Arenaria serpyllifolia</i> L.	Пяскоўніца чабаралісьц.	⊙	vi, vii	На лугох, папарох і г. д.	Атрутная?
83	<i>Cerastium arvense</i> L.	Рагавінка польная	4	iv, v	На палёх, сухіх лугох	Медавая
84	" <i>triviale</i> L.	Рагавінка звычайная	4	v-viii	На палёх, у дарог, на сухіх лугох, пакатах	Медавая
85	<i>Dianthus barbatus</i> L.	Гваздыкі	4	vi, vii	Адзічалае па садох	
86	" <i>deltoides</i> L.	Іскаркі звыч.	4	vi, vii	На сухіх лугох, хмызьн., лясох	
87	" <i>superbus</i> L.	Іскаркі пышныя	⊙, ⊙ 4	vii, viii	Дзе-ні-дзе на лясных паллях, вільготных лугох	
88	<i>Gypsophila muralis</i> L.	Вапнаўка муравая	⊙	vi, vii	Каля дарог, у полі	Сьмяццёвая
89	<i>Lychnis Flos cuculi</i> L.	Смолка балацкая	4	v, vi	На вільготных паплавых	Медавая
90	" <i>pratensis</i> Spreng.	Шчалкушкі ці сьветнік лугавы	⊙	v-viii	На палёх і ў хмызьняк	Сьмяццёвая
91	" <i>viscaria</i> L.	Крываўнік ці сон-трава	4	v-vii	На сухіх лугох і пакатах	Медавая
92	<i>Malachium aquaticum</i> Fr.		4	v-viii	У цяністых вільг. лясох, пры берагох	

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Добутачч.	Час цві- ценьня	Месца жыцця	Практычн. значэнне
93	<i>Sagina nodosa</i> Tenz.	Гарыца вуз- лаватая	4	vi, vii	На балацістых сырых лу- гох і балотах	
94	" <i>procumbens</i> L.	Гарыца ля- жачая	4	v, vi	На сырых лугох, палёх, намуле і торфавай глебе	
95	<i>Saponaria officinalis</i> L.	Мыльнік ле- кавы	4	vi, vii	Каля жылля, на палёх і ў хмызьнякох	Атрутная і лекавая
96	<i>Scleranthus annuus</i> L.	Галадок ад- нагадовы	⊙	vi, vii	На папарох і пасевах	Сьмяцьцёвая
97	<i>Silene dichotoma</i> Ehr.	Ласкаўка	⊙	vi-viii	Часам сустракаецца ў засевах	Сьмяцьцёвая
98	" <i>inflata</i> Sm.	"	4	vi	На сухіх лугох, палёх, у лясах, пры дарогах	Сьмяцьцёвая
99	<i>Spergula arvensis</i> L.	Сьвінакроп палявы	⊙	v, vi	На палёх і пасевах	Сьмяцьцёвая і кармовая
100	<i>Spergularia rubra</i> Pers.	Сьвінакроп чырвоны	⊙, ⊙ 4	v-ix	" "	Сьмяцьцёвая
101	<i>Stellaria glauca</i> With.	Макрыца- цапняк	4	vi, vii	На сырых паплавых і балотах	
102	" <i>graminea</i> L.	Зоркаўка травяніст.	4	v, vi	На лугох (сух.), палянах і ў хмызьнякох	
103	" <i>Holostea</i> L.	Зорк. пырнік	4	iv, v	У лясах і хмызьнякох	
104	" <i>media</i> vill.	Макрыца сярэдн.	⊙	v-viii	У гарадах, палёх, каля жылля	Сьмяцьцёвая
105	" <i>nemorum</i> L.	Зоркаўка гаёвая	4	v, vi	У цяністых сырых мяс- цох, у лясах. Рэдка	
106	<i>Vaccaria vulgaris</i> Host.	Смолка	⊙	vi, vii	На палёх у пасевах	Сьмяцьцёвая

Сям. *Celastraceae* (бружмелевыя).

107	<i>Evonymus europaeus</i> L.	Бружмель эўрапейскі	7	v	У лясах і хмызняках	Атрутная
108	" <i>verrucosus</i> Scop.	Бружмель барадаўчаты	7	v	У лясах і гаёх	Атрутная

Сям. *Ceratophyllaceae* (рагалісьцікавыя).

109	<i>Ceratophyllum demer- sum</i> L.	Рагалісьцік жорсткі	4	vi-viii	На рэках, сажалк., канавах	
110	<i>Ceratophyllum submer- sum</i> L.	Рагалісьцік гладкі	4	vi-viii	" " "	

Сям. *Chenopodiaceae* (лебядовыя).

111	<i>Chenopodium album</i> L.	Лебядз бела- я	⊙	vi, vii	На палёх, засевах, каля мешкання	Сьмяцьцёвая
111	" <i>hybridum</i> L.	Гусіньнік	⊙	vi, vii	На сьмяцьцёв. мясцох, у платоў	Сьмяцьцёвая
113	" <i>polyspermum</i> L.	Л. многа- насенная	⊙	vii, viii	На сьмяцьцёвых мясцох пахадзі, берагах рэк	Сьмяцьцёвая

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Дуравеч. Час цві- цення	Месца жыцця	Практычн. значэнне	
Сям. Compositae (складанакветныя).						
114	Achillea Millefolium L.	Крываўнік звычайны	4	vi, vii	На палёх, лугох і ў лясох	Лекавая і кармовая
115	Antennaria dioica Gaertn.	Магільнік	4	v, vi	На ўзгорках, у кустох, на сухіх лугах	
116	Anthemis arvensis L.	Пупаўка палявая	⊙	v, vii	На палёх і сьмяцьцёвых мясцох	Сьмяцьцёвая
117	" tinctoria L.	Пупаўка фарбоўная	4	vi, vii	На палёх, сухіх пакатах, пры дарогах	
118	Artemisia Absinthium L.	Палын	4	vii, viii	На папарох, пасевах, уз- горках, сьмяцьцёвых мясцох	Сьмяцьцёвая і лекавая
119	" campestris L.	Касталом	4	vii, viii	На сухіх лугох і палёх	
120	" vulgaris L.	Чарнабыль	4	vii	На пусьдечы, гародах, сьмяцьцёвых мясцох, кустох, пры берагох	Сьмяцьцёвая
121	Aster salicifolius Scholler.		4	vii, viii	Адзічалае па садох і пар- ках. (Род. з захаду)	
122	Bellis perennis L.	Стакротка многолетняя	4	iv-ix	Сустракаецца адзічалае (род. з захаду)	
123	Bidens tripartitus L.	Ваўчкі тры- дзельныя	⊙	vii, viii	На балотах, пры берагох	Лекавая
124	" cernuus L.	Ваўчкі ніцыя	⊙	vii, viii	" "	
125	Carduus crispus L.	Будзяк	⊙	vii, viii	У лясох, хмызьнякох, ра- вох, на пусьдечы	Медавая
126	Carlina vulgaris L.	Урочнік звы- чайны	⊙	vi, vii	На сухіх мясц., узлесьсі	
127	Ceutaurea Cyanus L.	Валашка— васілёк	⊙	vi, vii	На папарох, пасевах (у жыцц)	Сьмяц., мед.
128	" Jacea L.	Валашка лугавая	4	vi, vii	На сухіх лугох, куст., гаі	Медавая
129	" Phrygia L.		4	vi, vii	Дзе-ні-дзе па лясн. паля- нах, пакатах, гайкох	
130	" Scabiosa L.	Валашка— ласкутніца	4	vi-vii	На палёх, сухіх луг., куст.	Медавая
131	Chrysanthemum Leucan- thumum L.	Рамон квет- кавы	4	ix-x	У лясках, па парках, у садах, на пасевах, у кустох, пры дарогах	

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Доўгавеч.	Час цві- ценьня	Месца жыцця	Практыч. значэнне
140	<i>Speris tectorum</i> L.	Зубнік да- хаваты	○	v, vi	На палёх і засевах, пры дарогах	Сьмяцьцёвая
141	<i>Erigeron acer</i> L.	Загадка ку- пала	4	vi, vii	На палёх, сухіх лугох	
142	" <i>canadensis</i> L.	Калатоўка	○	vi, vii	На палёх, засевах, сьмяц. мясц. (родам з паўн. Амэрыкі)	Сьмяцьцёвая
143	<i>Filago arvensis</i> L.	Гарлянка белая	○	vi-viii	На пакатах, палёх, засевах	Сьмяцьцёвая
144	<i>Gnaphalium silvaticum</i> L.	Чарвіўнік ці сушніца ле- савая	4	vii, viii	У гаёх, лясах і хмызьні.	
145	<i>Gnaphalium uliginosum</i> L.	(Аплавічнік) сушніца ба- лотная	○	vi, vii	На сыр. лугох, берагох, сырых палёх	Лекавая
146	<i>Helychrysum arenarium</i> DC	Цымен жоўты	4	vi, vii	На сух. (пясч.) мясцох, узгорках, хмызьнякох Рэдка.	
147	<i>Hieracium Pilosella</i> L.	Валасьняк	4	v, vi	На сухіх лугох, узгорках, верасох	
148	" <i>pratense</i> Tausch.	Ястрабок лугавы	4	vi, vii	На лугох, хмызьні. (на тарф. глебах)	
149	" <i>umbellatum</i> L.	Манец	4	vi, vii	На сух. лугох, хмызьні, узгорках	
150	<i>Hypochoeris radicata</i> L.	Жоўтакруг жорсткі	4	vi, vii	На лугох	
151	<i>Inula Helenium</i> L.	Дзівасіл звы- чайны	4	vii, viii	Дзе-ні-дзе на мокрых лу- гох, у хмызьнякох, пры канавах	Лекавая
152	<i>Lactuca muralis</i> Less.	Салата насць- ценная	○	vii	У лясах	Атрутная
153	<i>Lampsana communis</i> L.	Рудзянец звычайны	○	vi, vii	У лясах, на сьмяцьцёвых мясцох	Сьмяцьцёвая
154	<i>Lappa major</i> Gaert.		○	vii, viii	У хмызьні, на сьмяцьцёв. мясцох	Сьмяцьцёвая і лекавая
155	" <i>minor</i> DC.		○	vii, viii	У будынкаў, на сьмяцьц. мясцох	Сьмяцьцёвая і лекавая
156	" <i>tomentosa</i> Lam.		○	vii, ix	У будынкаў, на сьмяцьц. мясцох	Сьмяцьцёвая і лекавая
157	<i>Leontodon autumnalis</i> L.	Залатышная трава	4	viii	На палёх і лугох	Медавая
158	" <i>hastilis</i> L.		4	vi, vii	На лугох, у хмызьні.	
159	<i>Matricaria Chamomilla</i> L.	Рамянак праўдзвы	○	v-viii	На палёх, засевах, сьмяц.	Сьмяцьцёвая
160	" <i>inodora</i> L.	Рамянак непахучы	○	vi, vii	" "	Сьмяцьцёвая
161	" <i>suaveolens</i> Buchen		○	vi-viii	На палёх, засевах, сьмяц. (Род. в Зах. Амэрыкі)	
162	<i>Petasites officinalis</i> Moench	Маташнік лекавы	4	iv	На вільготных мясцох, берагох	
163	<i>Rudbeckia hirta</i> L.		○	vii	Дзе-ні-дзе ў пасевах. (Род з паўн. Амэрыкі)	Сьмяцьцёвая
164	" <i>lacinata</i> L.		4	vii	Адаічалае ў садох	
165	<i>Scorzonera humilis</i> L.	Пералёт	4	v, vi	На лугох (сыр.), паміж хмызьнякоў	

№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Другач.	Час цві- ценьня	Месца жыцця	Практыч. значэнне
166	<i>Senecio Jacobea</i> L.	Старына ці пійма	4	vi, vii	На ўзгорках, сухіх лугох, хмызняках	
167	„ <i>vulgaris</i> L.	Старасцець звычайны	○	v-ix	На палёх і гарадах	Сымяццёвая
168	<i>Solidago virga aurea</i> L.	Сумнік за- лацсты	4	vi, vii	У сухіх лясках, на лугох	
169	<i>Sonchus arvensis</i> L.	Жаўтасот палывы	4	vi, vii	На гарадах, пасевах, берагох	Сымяццёвая і медавая
170	„ <i>asper</i> Vill.	Жаўтасот жорсткі	○	vi, vii	На палёх, сымяццёвых мясках	Сымяццёвая
171	„ <i>oleraceus</i> L.	Дзедзьвір	○	vi, vii	На гарадах, палёх, сым. мясках	Сымяццёвая
172	<i>Tanacetum vulgare</i> L.	Пійма звы- чайная	4	vi, vii	На палёх, межы, хмызны.	Сымяццёвая і лекавая
173	<i>Taraxacum officinale</i> Wigg.	Дзыхавец звычай.	4	v, vi	На лугох, палёх, гайках	Сымяццёвая і лекавая
174	<i>Tragopogon pratensis</i> L.	Кавалок лу- гавы	○	v, vi	Дзе-ні-дзе на лугох	
175	<i>Tussilago Farfara</i> L.	Падбел звы- чайны	4	iv	На палёх, равах, абга- леньнях на гліні. глеб.	Лекавая
176	<i>Xanthium Strumarium</i> L.		○	vii, viii	На сымяццёвых месках, пры дарогах	Лекавая

Сям. Convolvulaceae (павойныя).

177	<i>Calystegia sepium</i> K. B.	Вярозка	4	vi, vii	На вільг. мясц., пры бе- рагах, паміж хмызны.	Атрутная
178	<i>Convolvulus arvensis</i> L.	Павой палыв.	4	vi, vii	На палёх, дарогах, сымяц- цёвых мясках	Сымяццёвая і атрутная

Сям. Crassulaceae (скрытубовыя).

179	<i>Sedum acre</i> L.	Скрыпун востры	4	v, vi	На пясчавых і камяніст. мясках	Медавая і атрутная
180	„ <i>purpureum</i> Link.	Скрыпун пурпуровы	4	vii, viii	Дзе-ні-дзе на палёх, у хмызняках	Сымяццёвая

Сям. Cruciferae (крыжыкавыя).

181	<i>Arabis hirsuta</i> Scop.		4○	vi	На ўзгорках, у хмызні. (сух. адч. месцы)	
182	<i>Barbarea stricta</i> Andr.	Свярбіга простая	○	v, vi	На нізкіх мясках	Медавая і сымяццёвая
183	„ <i>vulgaris</i> K. Br.	Свярбіга звычайная	4	v	На лугох, папарох, у хмызняках	Медавая і сымяццёвая
184	<i>Berteroa incana</i> D. C.	Гаралда шэ- разалёная	○	vi-ix	На палёх, сымяццёвых мясках, сухіх папасах, пры дарогах	Сымяццёвая і медавая
185	<i>Brassica campestris</i> L.		○	v-viii	У засевах	Сымяццёвая і мед.
186	<i>Bunias orientalis</i> L.	Свярбігуз уходзі	○4	vi, vii	На сымяццёв. мясках, лу- гах, берагах. Радка	Медавая
187	<i>Camelina sativa</i> Crantz.	Рыжы лён	○	vi, vii	У прамых пасевах, пры дарогах	Сымяццёвая і медавая
188	<i>Capsella bursa pastoris</i> Maench.	Страпкі звы- чайныя	○○	v-viii	У пасевах, на сымяццёв. м.	Сымяццёвая

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Додаточн.	Час цвіт- ценьня	Месца жыцця	Практычн. значэнне
189	<i>Cardamine amara</i> L.	Буйміна горкая	4	v-vi	На багнах, вільг. і мок- рых лугох	Страўныя карэньні
190	" <i>pratensis</i> L.	Буйміна луговая	4	v	На балотных лугох, сы- рых лясох	
191	<i>Cochlearia Armoracia</i> L.	Хрэн	4		На бер., сырых мясцох адзічалае?	
192	<i>Dentaria bulbifera</i> L.		4	v	Рэдка. У цянiстых лясох	
193	<i>Draba verna</i> L.	Крупка вес- навая	○	iv, v	На палёх, пакатах	Сьмяцьцёвая
194	<i>Erysimum cheiranthoides</i> L.	Жаўтушка дробнаквет.	○	vii, viii	На палёх, сьмяцьцёвых мясцох	Сьмяцьцёвая
195	<i>Hesperis matronalis</i> L.	Гаштва ці вячорніца звычайная	○4	v, vii	Дзе-ні-дзе, як адзічалае, у хмызьнякох, у садох	
196	<i>Lepidium ruderales</i> L.	Клапоўнік звычайны	○○	vi-viii	На сьмяцьцёвых і на- сьметн. мясцох	
197	<i>Lunaria rediviva</i> L.		4	v, vi	У сырых лясох	
198	<i>Nasturtium amphibium</i> R. Br.	Кустаўнік земнаводны	4	v, vi	Пры берагох, балотн. мясцох	
199	<i>Nasturtium officinale</i> R. Br.	Кустаўнік лекавы	4	vi, vii	Пры рэчках і крыніцах	
200	" <i>palustre</i> D. C.	Кустаўнік балотны	○	vi-viii	На сырых лугох, лясох, берагох	
201	" <i>silvestre</i> R. Br.	Кустаўнік лесавы	4	v, vi	На наплавах, балотах, берагох	
202	<i>Neslia paniculata</i> Desv.		○	v, vi	У засевах	Сьмяцьцёвая
203	<i>Raphanistrum silvestre</i> Aschrs.	Сьвірэпа звычайн.	○	v, vi	На папарох, у ярне, засев.	Сьмяцьцёвая і атрутная
204	<i>Sinapis arvensis</i> L.	Гарчыца па- лявая	○	v-ix	У засевах	Сьмяц. мед. і атрутная
205	<i>Sisymbrium officinale</i> Scop.	Кудзер ле- кавы	○	vi, vii	На сьмяц. мясцох (у га- радох)	
206	" <i>Sophia</i> L.	Кудзер-паля- вая рута	○	v-viii	На сьмяц. мясцох, папа- рох, каля будынкаў	Сьмяцьцёвая
207	" <i>Thalianum</i> Gay et Monn		○	v	На сьмяц. мясц., папарох	Сьмяцьцёвая
208	<i>Thlaspi arvense</i> L.	Торбачнік палявы	○	v-viii	На папарох, пахачі, сьметніках	Сьмяцьцёвая
209	<i>Turritis glabra</i> L.	Вежыца глад- кая	○	vi	На адчын. сухіх пакатах, узгорках	
Сям. <i>Cuscutae</i> (павітухавыя).						
210	<i>Cuscuta epilinum</i> Weihe		○	vii, viii	На лёну	Сьмяцьцёвая і чужаед. Сьм. і чужая
211	" <i>europaea</i> L.	Павітуха эўрап.	○	vi, vii	На хмялі, крапіве, выцы	
Сям. <i>Dipsacaceae</i> (поўсьніцавыя).						
212	<i>Knautia arvensis</i> Coult.	Раньнік	4	vi, vii	У хмызьн. сух. лугох, па- пар.	Медавая
213	<i>Succisa pratensis</i> Moench.	Куманіца	4	viii, ix	У кустоў, яasn. лугох, па- лянах	Медавая

№№	Латинская наукова назва	Беларуская назва	Доўга-вечнасьць	Час цві-цення	Месца жыцця	Практычн. значэньне
232	<i>Gentiana Pneumonanthe</i> L.	Буцікі	4	viii	На вільг. тарф. лугох, хм., гайкох	Лекавая
233	<i>Menyanthes trifoliata</i> L.	Бабоўнік	4	iv, v	На балотах, топкіх луг., берагох	

Сям. *Geraniaceae* (гераніевыя).

234	<i>Erodium cicutarium</i> L'Herit.	Чарвівец	⊙	v-viii	На палёх, сьметніках	Сьмяцьцёвая
235	<i>Geranium palustre</i> L.	Трыперсь-ціца	4	vi, vii	На вільг. лугох, сыр. ляс.	Медавая Сьмяцьцёвая
236	" <i>pratense</i> L.	Зьмяёўка	4	vi, vii	На луг. (сух.) палянах	
237	" <i>pusillum</i> L.	Геранія мяккая	⊙	vi-viii	На палёх, сьмети., каля хат	
238	" <i>Robertianum</i> L.		⊙⊙	vi, vii	Дзе-ні-дзе ў цянiстых вільг. ляс.	
239	" <i>silvaticum</i> L.	Геранія лесавая	4	vi, vii	У лясох і хмызьнякох	

Сям. *Halorrhagaceae* (шышняковыя).

240	<i>Myriophyllum spicatum</i> L.	Шышняк каласовы	4	vi, vii	У стаячай і памалу цяк. водзе	
241	" <i>verticillatum</i> L.	Шышняк кружковы	4	vi, vii	У стаячай і памалу цяк. вадзе	

Сям. *Hippocastanaceae* (каштановыя).

242	<i>Aesculus Hippocastanum</i> L.	Каштан конскі	7	v	Культ. у садох і парк.	Медавая
-----	----------------------------------	---------------	---	---	------------------------	---------

Сям. *Hippuridaceae* (пярыльцавыя).

243	<i>Hippuris vulgaris</i> L.	Пярыльцы звычайныя	4	vi, vii	На балот., бал. лугох, бераг.	
-----	-----------------------------	--------------------	---	---------	-------------------------------	--

Сям. *Hypericaceae* (сьвятаяньнікавыя).

244	<i>Hypericum perforatum</i> L.	Сьвятаяньнік звычайны	4	vi, vii	На сух. лугох, хм., палян.	Лекавая і атрутная
245	" <i>quadrangulum</i> L.	Сьвятаяньнік чатырохбочны	4	vi, vii	" " " " "	Атрутная?

Сям. *Labiatae* (губаткі).

246	<i>Ajuga reptans</i> L.	Гарлянка сіняя	4	v, vi	У ляс., вільг. луг., выган.	Сьмяцьцёвая і медавая
247	<i>Betonica officinalis</i> L.	Златнік ці буквіца	4	vi, vii	У сух. ляс. і хмызьн.	
248	<i>Brunella vulgaris</i> L.	Бурнэлька	4	vi, vi	На лугах, палянах, уз-лесьях	
249	<i>Clinopodium vulgare</i> L.	Вырачка звычайная	4	vi, vii	У лясох і хмызьнякох	
250	<i>Dracosephalum thymiflorum</i> L.			v, vi	Дзе-ні-дзе на палёх і пасевах	

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Доўга- вечнасьць	Час узы- цання	Месца жыцця	Практычн. значэньне
251	<i>Elsholtia cristata</i> Willd	Псярка звычайная	⊙	vii, viii	На сьметн. у будынкаў	Медавая і сьмяцьцёвая
252	<i>Galeobdolon luteum</i> Huds.	Дабраполь жоўты	4	v	У лясох	
253	<i>Galeopsis Ladanum</i> L.	Зябер па- лявы	⊙	vi, vii	На дзірванах, папар., зас.	Медавая і сьмяцьцёвая
254	" <i>speciosa</i> Mill.	Зябер вялікі	⊙	vi, vii	" " " "	Медавая і сьмяцьцёвая
255	" <i>Tetrahit</i> L.	" дроб- накветны	⊙	vii, viii	У сырав. лясох, палёх, сьметн.	Медавая і сьмяцьцёвая
256	<i>Glechoma hederacea</i> L.	Каціная мята	4	iv-vi	На лугох, гаёх, хмызьн.	
257	<i>Lamium album</i> L.	Яснотка белая	4	v-ix	Дзе-ні-дзе ў садох, ля плоту, на сьметн.	
258	" <i>amplexicaule</i> L.		⊙⊙	v-ix	На палёх, сьметнік.	Сьмяцьцёвая
259	" <i>maculatum</i> L.	Яснотка пля- містая	4	iv-ix	Дзе-ні-дзе па сырых лясох хмызьнякох і равох	
260	" <i>purpureum</i> L.	Яснотка чырвоная	4	iv-ix	На палёх, гарод., сьмяц. м.	Сьмяцьцёвая
261	<i>Leonurus cardiaca</i> L.	Глухая кра- піва	4	vi, vii	На пусьцечы, сьметніках	Медавая
262	<i>Lycopus europaeus</i> L.		4	vi, vii	На сыр. луг., канавах, бер.	
263	<i>Mentha arvensis</i> L.	Дзікая мята	4	vi-viii	На сыр. луг., бераг., у ляс.	Медавая
264	<i>Nepeta Cataria</i> L.	Лясная крапіва	4	vi-viii	На сьметн., пры дарог., у хм.	Медавая
265	<i>Origanum vulgare</i> L.	Мацярдушка звычайная	4	vi-viii	У хмызьнякох і лясох	Медавая і лекавая
266	<i>Scutellaria galericulata</i> L.		4	vi, vii	На вільготных мясцох, берагох	
267	<i>Stachys palustris</i> L.	Чысьцік балотны	4	vi, vii	На сырых палёх, канав., берагох	
268	" <i>silvatica</i> L.	Чысьцік лясны	4	vi, vii	У вільготных лясох, хмызьнякох	Медавая
269	<i>Thymus Chamaedrys</i> Fr.	Чабор ка- ляровы	4	vii, viii	На сухіх пакатах, выго- нах	Медавая
270	" <i>Serpyllum</i> L.	Чабор звы- чайны	4	vii, viii	На сухіх, сырых і ад- чыненых мясцох	Медавая і лекавая

Сям. *Lentibulariaceae* (пльвунковыя).

271	<i>Utricularia vulgaris</i> L.	Пльвун звычайны	4	vi, vii	У стаячай і памалу цяк. вадзе	
-----	--------------------------------	--------------------	---	---------	----------------------------------	--

Сям. *Linaceae* (лёнавыя).

272	<i>Linum catharticum</i> L.	Лён лугавы	⊙	v, vii	На сырав. лугох	
273	<i>Kadiola linoides</i> Gmel.		⊙	vi-viii	Дзе-ні-дзе па сырых і тарф. месцах	

Сям. *Lythraceae* (чальчакавыя).

274	<i>Lythrum Salicaria</i> L.	Гарлёўнік	4	vi, vii	На сырых лугох, берагох, канав.	Медавая
275	<i>Peplis Portula</i> L.		⊙	vi, vii	На сырых месцах, у бе- рагоў	

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Аўтавеч. Час цві- цення	Месца жыцця	Практычн. значэнне	
Сям. <i>Malvaceae</i> (мальвовыя).						
276	<i>Lavathera thuringiaca L.</i>	Груднішнік	4	vi, vii	Дзе-ні-дзе між хмызня- коў, у буд.	Медавая
277	<i>Malva Alcea L.</i>	Палявая рожа	4	vi-viii	Каля будынкаў, на сьметн., хмызнякох. Рэдка	
278	<i>Malva rotundifolia L.</i>	Праскуркі	⊙ 4	vi, vii	Каля хат, на сьметніках	
Сям. <i>Nymphaeaceae</i> (жбанковыя).						
279	<i>Nuphar luteum Sibth.</i>	Ж. вадз. лілея	4	vi, vii	У стаяч. і памалу цяк. вадзе	Медавая
280	<i>Nymphaea alba L.</i>	Б. вадз. лілея	4	vi-viii	У стаяч. і памалу цяк. вадзе	
Сям. <i>Oleaceae</i> (маслічныя).						
281	<i>Fraxinus excelsior L.</i>	Ясень звы- чайны	7	iv, v	У лясох	Драўніна
282	<i>Syringa vulgaris L.</i>	Бэз звыч.	7	v, vi	Культурн. ў садох і парк.	Медавая?
Сям. <i>Onagraceae</i> (скрыпнёвыя).						
283	<i>Circaea alpina L.</i>	Літва	4	vi, vii	У сырых цяністых лясох	Медавая
284	„ <i>lutetiana L.</i>		4	vi, vii	У цяністых лясох і хмызь- някох	
285	<i>Epilobium angustifolium L.</i>	Скрыпень вузкалісты	4	vi, vii	У лясох, на вырубках	
286	„ <i>hirsutum L.</i>	Скрыпень калматы	4	vi, vii	На вільготных мясцох, пры берагох, сажал., канаў	Медавая
287	„ <i>montanum L.</i>	Купена	4	vi, vii	У лясох і хмызнякох	
288	„ <i>palustre L.</i>	Скр. ба- лотны	4	vi, vii	На балотах і берагох	
289	„ <i>roseum Schreb.</i>	Скр. ружовы	4	vi, vii	Дзе-ні-дзе на вільготных мясцох на берагох	
Сям. <i>Oxalidaceae</i> (кісьлічныя).						
290	<i>Oxalis Acetosella L.</i>	Кісьліца заячча	4	iv, v	У цяністых лясох	
Сям. <i>Papaveraceae</i> (макавыя).						
291	<i>Chelidonium majus L.</i>	Цындалей	4	v, vi	У цяністых мясцох, у гаёх, хмызнякох, на сьметніках	Атрутная і лекавая
292	<i>Papaver Rhoeas L.</i>	Мак-самасей	⊙	v, vi	На палёх, сьметніках	Сьмяц. атрут.
Сям. <i>Papilionaceae</i> (стружавыя).						
293	<i>Anthyllis vulneraria L.</i>		4	vi	Дзе-ні-дзе на лугох, уз- горках, траўных па- катах	Харчав.
294	<i>Astragalus glycyphylus L.</i>		4	vi, vii	У сухіх лясох і хмызь- някох	

№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Доўгае	Час цвіцення	Месца жыцця	Практыч. значэнне
295	<i>Caragana arborescens</i> L.		h	v, vi	Разводзіцца і дзічае (Род. з Алтаю)	Медавая
296	" <i>frutescens</i> D. C.		h	v	Разводзіцца і дзічае (стэпавая)	Медавая
297	<i>Ervum hirsutum</i> L.	Сачоўка жорстка	o	vi, vii	На папарох, у засевах	Сьмяцьцёвая
298	<i>Lathyrus pratensis</i> L.	Гусіны гарох	4	vi, vii	На лугох і ў хмызьняках	Кармавая
299	" <i>silvestris</i> L.	Жураўліны гарох	4	vi, vii	Дзе-ні-дзе у ляс., хмызьняках	Кармавая
300	<i>Lotus corniculatus</i> L.	Палявая акацыя	4	v, vi	На сухіх лугох, пакатах	Кармавая
301	<i>Medicago falcata</i> L.	Зяновец	4	vi	На сухіх лугох, пакатах, хмызьняках	Медавая, кармавая
302	" <i>lupulina</i> L.	Люцэрна хмел.	o 4	v, vi	На лугох, выганах	Кармавая
303	" <i>sativa</i> L.	Люцэрна сеўная	4	vi-vii	Дзе-ні-дзе адзіч., на сьметніках	Медавая, кармавая
304	<i>Melilotus albus</i> Desr.	Баркун белы	o	vi-viii	На палёх, пустэчы, пры дар.	Сьмяцьцёвая і медавая
305	" <i>officinalis</i> Desr.	" ле-кавы	o	vii, viii	На палёх, пустэчы, пры дар.	Сьмяцьцёвая лекав. і мед.
306	<i>Onobrychis sativa</i> Lam.	Эспарцэт сеўны	4	vi, vii	Сустрак. часам адзічал.	Мед., карм.
307	<i>Orobis vernus</i> L.	Зьвярзец веснавы	4	iv, v	У лясках, хмызьняках	Медавая
308	<i>Robinia Pseudacacia</i> L.	Акацыя	h	v, vi	Культ. дзе-ні-дзе па сьд. і парк	Медавая
309	<i>Trifolium agrarium</i> L.	Хмялёк	o	vi, vii	На палёх, пакатах сухіх лугох	Кармавая
310	" <i>arvense</i> L.	Кашуркі	o	vi, vii	На ўзгорках, папарох. засевах	Сьмяцьцёвая
311	" <i>hybridum</i> L.	Краснабай	4	v-viii	Дзе-ні-дзе на сырых лугох, пал., берагах	Атрутная?
312	" <i>medium</i> L.	Дзяцеліная баравая	4	vi, vii	У хмызьняках, сухіх і сьветлых лясках	Медавая, кармавая
313	" <i>montanum</i> L.	Б. высокая дзяцеліна	4	v-vii	На пакатах, узгорках, сух. лугох	Медавая
314	" <i>pratense</i> L.	Чырвоная дзяцеліна	o 4	v-vii	На лугох	Кармавая
315	" <i>procumbens</i> L.	Злотнік	o	v-viii	Дзе-ні-дзе на палёх і лугох	
316	" <i>repens</i> L.	Белая дзяцеліна	4	v-vii	На сырых лугох, выган. папарох	Кармавая, сьмяцьцёвая і медавая
317	" <i>spadiceum</i> L.	Пажарнік	o	vi-vii	На сырых тарфяных лугох	
318	<i>Vicia angustifolia</i> Roth.		o	v, vi	На папарох, меж., засевах	Сьмяцьцёвая
319	" <i>cassubica</i> L.		4	vi, vii	Рэдка у лясках, хмызьняках	
320	" <i>Cracca</i> L.	Гарох мышыны	4	vi, vii	На лугох, хмызьняках, палях.	Кармавая
321	" <i>sativa</i> L.	Выка сеўная	o	v, vi	Адзічалае ў папарох, засевах.	Кармавая

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Дадатк. Значэння	Месца жыцця	Практыч. значэнне	
322	<i>Vicia sepium</i> L.	Мышак	4	v, vi	У хмызняках, на лугох, пры плоце	Кармавая
323	" <i>silvatica</i> L.	Злучы гарох	4	vi, vii	У лясках, хмызняках	
Сям. <i>Philadelphaceae</i> .						
324	<i>Philadelphus coronarius</i> L.		5	vi	Разводзіцца у садах і парках (Род. з Усход.)	
Сям. <i>Pirolaceae</i> (Грушніковыя).						
325	<i>Pirola minor</i> L.	Грушніца малая	4	v, vi	У лясках	
326	" <i>rotundifolia</i> L.	Палявы перац	4	v, vi	"	
327	" <i>secunda</i> L.	Станоўнік бабскі	4	v, vi	"	
Сям. <i>Plantaginaceae</i> (трыпуднікавыя).						
328	<i>Plantago lanceolata</i> L.	Востралісты трыпуднік	4	v, vi	На сухіх лугох, пакатах, палянах	Сьмяцьцёвая
329	<i>Plantago major</i> L.	Вялікі тры- пуднік	4	vi, vii	На лугох, палянах, сьмет- ніках, пры дар.	
330	" <i>media</i> L.	Сярэдні тры- пуднік	4	v, vi	На сухіх лугох, палянах, выган.	
Сям. <i>Polemoniaceae</i> (сінюшнікавыя).						
331	<i>Polemanium coeruleum</i> L.	Сінюшнік	4	vi, vii	На балотах, лясн. лугох, хмызн.	Медавая
Сям. <i>Polygalaceae</i> (крапінцовыя).						
332	<i>Polygala comosa</i> Schk.	Вераднік	4	v, vi	На сухіх лугох, узгорк., хмызняках	
333	" <i>vulgaris</i> L.	Крапінец	4	v, vi	На сырых лугох, пакат., хмызняках	
Сям. <i>Polygonaceae</i> (драсёнавыя).						
334	<i>Fagopyrum tataricum</i> Gaertn.	Грэчка татарская	5	v-viii	Сустр. у засев. жыта (Род. з Сібіры)	Сьмяцьцёвая
335	<i>Polygonum amphibium</i> L.	Гарэц	4	vi, vii	У балотах, на берагах і ў вадзе	
336	" <i>aviculare</i> L.	Зэрніца	5	vi, vii	Пры дарогах, на выг., сьметніках	Сьмяцьцёвая
337	" <i>Bistorta</i> L.	Рачыкі	4	vi, vii	На паплавах	Мед. і лекав.
338	" <i>Convolvulus</i> L.	Грачышка	5	vi, vii	На палёх, засевах, сьмет- ніках	Сьмяцьцёвая
339	" <i>Hydropiper</i> L.	Дрсет	5	vii, viii	На багнах, сырых м. бе- рагах	Лекавая
340	" <i>lappathifolium</i> L.	Дрост белы	5	vii, viii	На паплавах і сьметніках	Медавая
341	" <i>mite</i> Schsrk.	Дросень	5	vii, viii	На вільготных лугох і берагах	

№№	Латинская навуковая назва	Беларуская назва	Доўгавечн.	Час цвіцення	Месца жыцця	Практычн. значэнне
342	<i>Polygonum Persicaria</i> L.	Дросень герчак	⊙	vii, viii	На сырых мясцох, у засевах	Сьмяцьцёвая і лекавая
343	" <i>tomentosum</i> Schr.		⊙	vi-viii	На папавох і берагох	
344	<i>Rumex Acetosa</i> L.	Шчавель праўда.	2	v, vi	На сырых лугох, узлессях, палянах	Медавая і страўная
345	" <i>Acetosella</i> L.	Шчаўлюк палявы	2	vi, vii	На лугох, выган., папарох	Сьм., мед. ат.
346	" <i>aquaticus</i> L.	Шчаўлюк крынічны	2	vii, viii	На канавах і берагох	
347	" <i>domesticus</i> Hartm.	Шчаўлюк хатні	2	vii, viii	На сьметніках	Сьмяцьцёвая
348	" <i>confertus</i> Willd.	Лапатнік	2	vi, vii	На заліўных і вільготн. лугох	
349	" <i>crispus</i> L.	Шчавель конскі	2	vii, viii	На лугох, папарох, меж., у засевах	Сьмяцьцёвая
350	" <i>Hydrolapathum</i> Huds.	Шчавух, карпач.	2	vi, vii	На балотах і берагох	

Сям. *Primulaceae* (ключыжавыя).

351	<i>Centunculus minimus</i> L.		⊙	vii, viii	На вільготных мясцох, берагох	
352	<i>Hottonia palustris</i> L.	Вадзяны курасьлеп	2	v, vi	У сажалках, канавах, балотах	
353	<i>Lysimachia Nammularia</i> L.	Бязыменкі	2	vi, vii	На вільготных луг. лясох, берагох	
354	" <i>thyrsiflora</i> L.	Вярбішнік паўзучы	2	vi, vii	На балотах, дрычв. бер.	
355	" <i>vulgaris</i> L.	Вярбішнік звычайны	2	vi, vii	На вільготных мясцох, берагох	
356	<i>Trientalis europaea</i> L.	Седмачок звычайны	2	v, vi	У сырых цяністых лясох	

Сям. *Ranunculaceae* (казяльцовыя).

357	<i>Anemone nemorosa</i> L.	Курасьлеп гаёвы	2	iv, v	У лісьц. і зьмеш. лясох, хмызьняк. і на лугох	
358	" <i>ranunculoides</i> L.	Курасьлеп жоўты	2	iv, v	У лясох і хмызьняках	
359	<i>Aquilegia vulgaris</i> L.	Вораікі	2	vi	Сустракаецца адзічалае у садох, паміж кустоў	Атрутная
360	<i>Caltha palustris</i> L.	Лотаць	2	iv, v	На балотах і берагох	Атрутная
361	<i>Delphinium Consolida</i> L.	Козьлікі звычайн.	⊙	vi, vii	На папарох і засевах	Сьмяцьцёвая, атрутн. і медавая
362	" <i>elatum</i> L.	Козьлікі высок.	2	vi, viii	В. рэдка (адзічалае?) у садох і паміж хмызьняку	Атрутная? Медавая
363	<i>Ficaria ranunculoides</i> Roth.	Чыстацель	2	iv, v	У лясох (на сьметн.)	Малад. лісьц. і клубні страўны, старыя-атрутн.
364	<i>Hepatica triloba</i> Chaix.	Пралеска	2	iii, iv	У лясох	Атрутная
365	<i>Myosurus minimus</i> L.		⊙	v- vi	На папар., пах., пры дар.	Сьмяцьцёвая

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Доўга-вечнасьць	Час цві-цення	Месца жыцця	Прэктыч. значэньне
366	<i>Ranunculus acer</i> L.	Казялец луг.	4	v-ix	На лугох, полянах, вы- ганах	Атрутная
367	" <i>auricomus</i> L.	Казялец за- лацісты	4	vi, v	На вільготных лугох, у у хмызьн., узьлесьс.	Атрутная
368	" <i>cassubicus</i> L.	Курачка сь- лепата	4	iv, v	У лясох	Атрутная
369	" <i>circinatus</i> Sibth.		4	vi, vii	У стаяч. і памалу цякуч. вадзе	Атрутная?
370	" <i>Flammula</i> L.	Прышчатнік	4	vi, vii	На сырых мясцох, балот, пры берагах	Атрутная
371	" <i>Lingua</i> L.	Казялец ба- лотны	4	vi, vii	На балотах і дрычв. мясцох	Атрутная
372	" <i>polyanthemos</i> L.		4	vi, vii	На сухіх лугох і ў хмызь- някох	Атрутная
373	" <i>repens</i> L.	Заруха	4	v-viii	На сырых лугох, балотах, лясох і сьметн.	Сьмяцьцёвая і атрутная
374	" <i>sceleratus</i> L.	Шчыпер	⊙⊙	vi, vii	На сырых мясцох, бера- гах	Атрутная
375	<i>Thalictrum angustifolium</i> Jacq.	Расходнік	4	vi, vii	На сырых мясцох, бе- рагах	Атрутнае карэньне
376	<i>Fhalctrum aquilgifolium</i> L.	Жывіцельнік	4	vi	У цяністых вільготных лясох	Медавая, атрутнае, карэньне
377	<i>Trollius europaeus</i> L.	Пярэсна эў- рапейская	4	v, vi	На сырых лясістых лу- гох. Ня часта	Медавая

Сям. *Rhamnaceae* (крушынавыя).

378	<i>Rhamnus cathartica</i> L.	Крушына звычайная	⌘	v, vi	Дзе-ні-дзе на ўзьлессях, хмызьнякох	Фарба, ат- рутная?
379	" <i>Frangula</i> L.	Крушына крохкая	⌘	v, vi	У лясох і хмызьнякох	Лек. Фарб. медавая і атрутная

Сям. *Rosaceae*.

380	<i>Agrimonia Eupatoria</i> L.	Дзядкі звыч.	4	vi, vii	На сухіх узгорках, хмызь- някох	
381	<i>Alchemilla vulgaris</i> L.	Гарнік	4	v-viii	На сухіх лугох, папасах	Кармавая
382	<i>Aruncus silvester</i> Kost.		4	vi	Адзічалае (Дзіка на За- хадзе)	
383	<i>Comarum palustre</i> L.	Сухалом	4	vi, vii	На балотах, тарфяніках	Фарб.
384	<i>Crataegus monogyna</i> Jacq.	Глог калючы	⌘	v, vi	Разводзіцца. Дзічка-у Паўдн. Беларусі	
385	<i>Filipendula Ulmaria</i> Maxim.	Вятроўнік вязацельсц.	4	vi, vii	На вільготных і балотн. лугох, у лясох і хмызьнякох	Медавая
386	<i>Fragaria moschata</i> Duch.		4	v, vi	Дзе-ні-дзе ў лясох	Стр. пл. лекав.
387	" <i>vesca</i> L.	Суніца	4	v, vi	На ўзьлессях, у хмызь- някох	Стр. пл. лекав.
388	" <i>viridis</i> Duch.	Трускаўка	4	v, vi	Дзе-ні-дзе на сухіх узгорк. палянах	Стр. пл. лекав.

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Доўгавеч.	Час цві- цення	Месца жыцця	Практычн. значэнне
389	<i>Geum rivale</i> L.	Панікніда узбяражн.	4	v, vi	На сырых лугох, хмызьн. у лясах	
390	" <i>strictum</i> Ait	Грабалькі	4	vi, viii	На сухіх лугох, хмызьня- кох, каля будынкаў	
391	" <i>urbanum</i> L.	Гарлачоўка	4	vi, vii	У лясах, хмызьнякох, са- дох, сьметн.	
392	<i>Pirus communis</i> L.	Ігруша звыч.	½	iv, v	Дзе-ні-дзе ў лясах	
393	" <i>Malus</i> L.	Яблыня	½	iv, v	" "	Медавая
394	<i>Potentilla Anserina</i> L.	Дуброўка гус.	4	v, vi	На лугох, выганах, пры дарог.	Медавая
395	" <i>argentea</i> L.	Дуброўка срэбнік	4	vi, vii	На сухіх дрэнн. лугох, узгорках. пры дарог.	
396	" <i>Tormentilla</i> Schr.	Дзеравянка	4	v-vii	У лясах, хмызьнякох, на палях.	Лекавая
397	<i>Rosa cinnamomea</i> L.	Шыпшына талачанка	½	vi	У хмызьн., лясах, равах	
398	<i>Rubus Idaeus</i> L.	Маліна звыч.	½	v, vi	У сыраватых лясах, хмызьнякох	Плады стр., медавая
399	" <i>saxatilis</i> L.	Касцяўка	4	vi	У лясах	Пл. страўн.
400	<i>Sorbus Aucuparia</i> L.	Рабіна звыч.	½	v	У лясах і хмызьн.	Пл. страўн.

Сям. *Rubiaceae* (марэнныя).

401	<i>Asperula Aparine</i> M. B.	Павіліца	4	vi, vii	У сырых хмызьнякох, бе- рагах рэк	
402	" <i>odorata</i> L.	Дзярчка пахучая	4	v, vi	У цяністых, сырых лясах	
403	<i>Galium Mollugo</i> L.	Маруна звыч.	4	v, vi	На сухіх лугох, лясах, хмызьн. каля дарог	
404	" <i>palustre</i> L.	Маруна ба- лотная	4	vi, vii	На вільготных лугох і балотах	
405	" <i>rubroides</i> L.		4	vi, vii	На паплавах. лугох ба- лотах, хмызьн.	
406	" <i>spurium</i> L.	Дзяргун	4	vi-ix	У засе- дзе-ні-дзе. Рэдка	Сьмяццёвая
407	" <i>uliginosum</i> L.	Гольнік	4	v, vi	На вільг. мах. лугох, ба- лотах	
408	" <i>verum</i>	Маруна-мір	4	v, vii	На пакатах. сух. лугох, хмызьнякох	

Сям. *Salicaceae* (вярбовыя).

409	<i>Populus tremula</i>	Асіна	½	iv	У лясах	Драўніна
410	" <i>suaveolens</i> Fisch.		½	iv, v	Адзічалае? (Род. з Сібіры)	
411	" <i>nigra</i> L.	Ясакар	½	iv	У лясах, пры рэчках	Лек. драўн.
412	" <i>alba</i> L.	Таполь	½	iv	Культурн. дзічак	
413	<i>Salix alba</i> L.	Вярба звыч.	½	iii-iv	На берагах, пры дарогах	Медавая
414	" <i>aurita</i> L.	Лаза	½	iv, v	У хмызьнякох, на балотах	Медавая
415	" <i>Caprea</i> L.	Вярба-брэдн.	½	iii, iv	У лясах, на берагах, у хмызьнякох	Медавая
416	" <i>fragilis</i> L.	" крохк.	½	iv, v	На вільготных мясцох, берагах	Медавая
417	" <i>hastata</i> L.		½	iv	На берагах. Рэдка	Медавая

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Даўгавеч.	Час цві- цення	Месца жыцця	Практычн. значэнне
418	Salix livida L.		½	iv, v	На ўзлессях, хмызьн., берагах	Медавая
419	„ pentandra L.	Вербалоз	½	v, vi	На берагах	Медавая
420	„ phylicifolia L.	Лаза	½	iv, v	У хмызьнякох	Медавая
421	„ purpurea L.	Лаза чырв.	½	iv, v	На берагах рэчак	Медавая
422	„ repens L.	„ ніцая	½	iv, v	На балот., балотн. луг., хмызьнякох	Медавая

Сям. Saxifragaceae (каменоломнікавыя).

423	<i>Chrysosplenium alterni- folium</i> L.	Каменя- ломнік	4	iv, v	У лясох, на сыр. мясцох	Медавая
424	<i>Ribes nigrum</i> L.	Парэчкі чорныя	½	iv, v	У сырых лясох, хмызьн. равох	Пл. страўн. медавая
425	<i>Saxitraga Hirculus</i> L.	К. балотны	4	vii, viii	На тарф. балот., лугох	

Сям. Scrophulariaceae (залозьнікавыя).

426	<i>Alectorolephus major</i> Rehb.	Званец большы	⊙	v, vi	На лугох, лясн. палян. (чужаед)	Атрутная? Сьмяцьцёвая
427	" <i>minor</i> Wimm. et Gab.	Званец меншы	⊙	v, vii	На лугох, палянах (чу- жаед)	Сьмяцьцёвая і атрутная?
428	<i>Digitalis ambigua</i> Murr.	Наперстаўка белажоўтая	4	vi, vii	У лясох, хмызьнякох	Атрутная. Лекавая
429	<i>Euphrasia officinalis</i> L.	Цяцюзнік лекавы	⊙	vi-viii	На лугох	Чужаед.
430	<i>Gratiola officinalis</i> L.		4	vi, vii	На вільготных мясцох, хмызьнякох, пры бе- рагах. Дзе-ні-дзе	Атрутная. Лекавая
431	<i>Lathraea Squamaria</i> L.	Цар-трава	4	iv	У лясох (на карэньні арэшніку)	Чужаед.
432	<i>Linaria vulgaris</i> Mill.	Зарніца звычайная	4	vi, vii	На пакатах, палёх, межы	Сьмяцьцёвая і атрутная
433	<i>Melampyrum nemorosum</i> L.	Братаўка гаёвая	⊙	vi, vii	На ўзлессях, у хмызь- някох (на кар. елкі? і вярбы?)	Атрутная? Чужаед.
434	<i>Odontites rubra</i> Pers.	Дзярэча	⊙	vi, vii	На лугох, дзірваных, папарох, зас.	Сьмяцьцёв., атрутная і чужаед.
435	<i>Pedicularis palustris</i> L.	Увярэднік балотны	⊙ 4	vi, vii	На балот., балотн. лугох	Атрутная, чужаед.
436	" <i>Sceptrum Ca- rolinum</i> L.	У. вялізны	4	vi-viii	Дзе-ні-дзе па балоціст. мясцох і хмызьнякох	Атрутная. чужаед.
437	<i>Scrophularia alata</i> Gilib.	Залозьніца крылатая	4	vi, vii	Дзе-ні-дзе на вільготных мясцох, лясох, бераг.	Медавая, атрутная
438	" <i>nodosa</i> L.	Падценьнік	4	vi, vii	У цяністых мясцох, ляс., берагах	Медавая, атрутная
439	<i>Verbascum nigrum</i> L.	Дзівана вялікая	⊙	vi, vii	На сухіх лугох, пакатах, хмызьнякох	Атрутная?
440	" <i>phlomoides</i> L.	Дзівана фіалетавая	⊙	vi, vii	На сьметніках. Рэдка	Атрутная? Лекавая
441	<i>Veronica agrestis</i> L.	Вароніка ральсёвая	⊙	iv-viii	На папарох. Дзе-ні-дзе	Сьмяцьцёвая
442	" <i>arvensis</i> L.	Вароніка пал.	⊙ ⊙	iv-viii	На папарох, засевах	Сьмяцьцёвая

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Дога- вечасці	Час цвіт- цення	Месца жыцця	Практычн. значэнне
443	Veronica Beccabunga L.	Крынічнік	4	v-vii	На балотах, дрыгв. мясц. берагох	
444	" Anagallis L.		4	v-vii	На балаках, дрыгв. мясц. берагох	
445	" Chamaedrys L.	Трыдзевятка	4	iv, v	На лугох, у хмызняках, на ўзлессях	
446	" longifolia L.	Падхлоп	4	vi, vii	На мокр. лугох, хмызн., берагох	
447	" officinalis L.	Вароньнік	4	v, vi	У сухіх лясох	
448	" scutellata L.	Утоўнік	4	vi, vii	На балотах і вільг. лугох, на берагох	
449	" serpyllifolia L.		4	iv-viii	На лугох, папасах, па- парох	Сьмяцьцёвая
450	" Teucrium L.		4	v-vii	Дзе-ні-дзе на лясн. луг., узлессях	
451	" Tournefortii Gmel.		○	iv-ix	На палёх і гарадах	Сьмяцьцёвая
452	" verna L.	Вароніка веснавая	○	iv, v	На ўзгорках, сух. палёх	Сьмяцьцёвая

Сям. Solanaceae (лісьнікавыя).

453	Datura Stramonium L.	Дурнап'ян сьмярдзючы	○	vi, vii	На сьметніках	Атрутная, лекавая
454	Hyoscyamus niger L.	Блёкат чорны	○	vi, vii	"	Атрутная, лекавая
455	Solanum Dulcamara L.	Лісьнік са- лодка-горкі	h	vi, vii	У сырых хмызняках, пры берагох	Медавая, атрутная і лекавая
456	" nigrum L.	Лісьнік чор- ны ці ягоды	○	vi, vii	На палёх, гарадах, сьметніках	Сьмяцьцёвая і атрутная
457	" var. vulgare L.	Сьвінныя	○	vi, vii	На палёх, гарадах, сьметніках	Сьмяцьцёвая і атрутная
	" villosum L.					

Сям. Spiracaceae (сьпірэіныя).

458	Spiraea media Schm.	Сьпірэя сярэдн.	h	v	У садох і парках, культ. (род. з Сібіры)	Медавая
459	" salicifolia Br.	Сьпірэя вербалістая	h	vi	У садох і парках, культ. (род. з Сібіры)	Медавая
460	" sorbifolia L.		h	vi, vii	У садох і парках, культ. (род. з Сібіры)	Медавая

Сям. Tiliaceae (лінавыя).

461	Tilia cordata Mill.	Ліпа	h	vii	У лясох і гаёх	Медавая, драўніна Лекавая
-----	---------------------	------	---	-----	----------------	---------------------------------

Сям. Thymelaeaceae (лягядкавыя)

462	Daphne Mezereum L.	Воўчы ягады	h	iii, iv	У лясох	Мед. Лекавая
-----	--------------------	-------------	---	---------	---------	--------------

Сям. Ulmaceae (вязовыя).

463	Ulmus pedunculata Foug.	Вяз разлож.	h	iv	У лясох, на ўзвыш. мясц.	Мед. драўн.
464	" scabra Mill.		h	iv	У лясох	

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Даўгавеч.	Час цві-цення	Месца жыцця	Практыч. значэнне
<i>Сям. Umbelliferae (парасонавыя).</i>						
465	<i>Aegopodium Podagraria L.</i>	Снытка	4	VI, VII	У лясох, хмызьнякох, садох	Медавая
466	<i>Aethusa Cynapium L.</i>	Пятрушка сабачая	○	VI, VII	На сьметніках, хмызьнякох	Атрутная
467	<i>Anethum graveolens L.</i>	Кроп гародны	○	VI, VII	Адзічал. у гарод., садох (Род.) з Паўдн. Эўропы	
468	<i>Angelica silvestris L.</i>	Дзягель лесавы	4	VI, VII	Дзе-ні-дзе у лясох, хмызьнякох	Медавая,
469	<i>Anthriscus silvestris Hoffm.</i>	Маркоўнік лесавы	4	V, VII	У хмызьнякох, гаёх, пры заборы	Атрутная
470	<i>Astrantia major L.</i>		4	VI, VII	Дзе-ні-дзе адзіч. у сад і парках. (Дзіка у Польшчы)	
471	<i>Carum Carvi L.</i>	Кмен звычайны	○	V, VI	На лугох, выганах	Медав. лек., кармавая
472	<i>Chaerophyllum aromaticum L.</i>	Цымянец пахучы	4	VI, VII	Дзе-ні-дзе у лясох, хмызьнякох	
473	<i>Chaerophyllum bulbosum L.</i>	Цымянец дзікі	○	VI-VIII	Дзе-ні-дзе у хмызьнякох	
474	<i>Cicuta virosa L.</i>	Вяха атрутная	4	VI, VII	На балотах, пры берагох	Атрутная
475	<i>Conium maculatum L.</i>	Омег пляністы	○	VI, VII	На сьметніках	Атрутная, лекавая
476	<i>Heracleum sibiricum L.</i>	Баршчэўнік звычайны	○	VI, VII	У хмызьн., на сухіх луг., палянах	Медавая
477	<i>Libanotis montana All.</i>	Парэзьнік	4	VI, VIII	Дзе-ні-дзе на сухіх луг., у хмызьнякох	Медавая
478	<i>Myrrhis odorata Scop.</i>		4	VI	Дзе-ні-дзе адзіч. у сад. і парк. (Родам з Сярэдн. Эўропы)	
479	<i>Oenanthe Phellandrium Lam.</i>		4	VI, VII	На балотах, берагох	Атрутная
480	<i>Pastinaca sativa L.</i>	Пастарнак дзікі	○4	VI, VII	Дзе-ні-дзе на лугох, сьметніках	
481	<i>Peucedanum palustre Moench.</i>	Пятрушка дзікая	4	VI, VII	На балотах, лугох, у хмызьнякох	
482	<i>Pimpinella Saxifraga L.</i>	Бядрынец каменяломка	4	VII	На сухіх лугох, у хмызьнякох, лясох	
483	<i>Sanicula Europaea L.</i>	Трапечнік эўрапейскі	4	V, VI	Дзе-ні-дзе ў цянiстых лясох	
484	<i>Selinum Carvifolia L.</i>		4	VII, VIII	Дзе-ні-дзе у хмызьнякох, на вільготных лугох, на ўзьлессях	
485	<i>Sium latifolium</i>		4	VI, VII	На балотах, пры берагох	Атрутная?
<i>Сям. Urticaceae (крапіўныя).</i>						
486	<i>Urtica dioica L.</i>	Жгучка	4	VII, VIII	На сьметніках, у хмыз. лясох	Тэхн. карм.
487	„ <i>urens L.</i>	Крапіва вялікая	○	IV, VII	У гарадах, у сьметнік.	Сымяцьцёвая

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Доўгавеч.	Час цві- ценьня	Месца жыцця	Практычн. значэнне
<i>Сям. Vacciniaceae (бруснічныя).</i>						
488	<i>Oxycoccus palustris</i> Pers	Журавіны	2	v, vi	На тарфяных балотах	Пл. страўн. Мед., лекав. пл. страўн.
489	<i>Vaccinium Myrtyllus</i> L.	Чарніцы	2	v	У лясах	
490	" <i>Vitis Idaea</i> L.	Брусніцы	2	v	У лясах	
491	" <i>uliginosum</i> L.	Буякі	2	v, vi	На тарф. (баравых) балот	Пл. страўн.
<i>Сям. Valerianaceae (валер'янавыя).</i>						
492	<i>Valeriana officinalis</i> L.		2	vi, vii	На паплавых і бал. лугох, вільготн. узьлессях	Мед. Лекав.
<i>Сям. Violaceae (браткавыя).</i>						
493	<i>Viola canina</i> L.	Браткі сабачыя	2	v, vi	На лугох, у хмызняках, лясах	Атрутная?
494	" <i>epipsila</i> L.		2	v, vi	На балот., балот, лугох	
495	" <i>hirta</i> L.		2	iv, v	У хмызняках, палянах, у сухіх лясах	
496	" <i>mirabilis</i> L.	Браткі цудаўныя	2	iv, v	У лясах, хмызняках	Атрутная
497	" <i>odorata</i> L.	Браткі пахучыя	2	iv, v	У садох, парках, хмызн. (адзіч.)?	
498	" <i>palustris</i> L.	Браткі балотныя	2	v, vi	На балотах, балотн. лу- гох	
499	" <i>tricolor</i> L.	Браткі махвіцы	2	v-viii	На лугох, палёх, засевах	Сьмяцьцёвая лекавая
ANGIOSPERMAE MONOCOTYLEDONE (схавананасенныя адналісьценёвыя).						
<i>Сям. Alismataceae (шальнікавыя).</i>						
500	<i>Alisma Michaletti</i> Asch. et Graebn.	Шальнік звычайны	2	vi, vii	На балотах, пры берагох	Атрутная?
501	<i>Alisma Plantago</i> L.	Шальнік трыпудні- кавы	2	vi, vii	" "	Атрутная?
502	<i>Sagittaria sagittifolia</i> L.	Стрэліца стрэкалістая	2	vi, vii	На балотах, руках, ва- зёрах	
<i>Сям. Araceae (ароньнікавыя).</i>						
503	<i>Acorus Calamus</i> L.	Аер	2	vi, vii	На берагох, балотах	Лекавая
504	<i>Calla palustris</i> L.	Жытніца	2	vi, vii	" "	Атрутная
<i>Сям. Asparagusaceae (шпаргавыя).</i>						
505	<i>Convallaria majalis</i> L.	Лантуш маёвы	2	v	У лясах	Лек. Атрутн.
506	<i>Majanthemum bifolium</i> DC	Заяччы ягады	2	v, vi	"	Атрутная
507	<i>Paris quadrifolia</i> L.	Вароньне вока	2	v	У цяністых лясах	

№№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Доўгавеч.	Час цві-цення	Месца жыцця	Практычн. значэнне
508	Polygonatum multiflorum All.	Куп. купена многаквет.	4	v, vi	У лясох	
509	Polygonatum officinale All.	Пупн. ці куп-купена лек	4	v, vi	"	
<i>Сям. Butomaceae (банцушнікавыя).</i>						
510	Butomus umbellatus L.	Банцушнік парасопавы	4	vi, vii	На балотных берагох, у стаячай і памалу цякучай вадзе	
<i>Сям. Cyperaceae (асокавыя).</i>						
511	Blysmus compressus Panzer.		4	vi, vii	На вільг. і балотн. лугох	
512	Carex acuta L.	Асака ба-лотная	4	v	На берагох, балотах,	
513	" canescens L.	Асака шэра-зялёная	4	v, vi	На дрыгв. лугох, берагох, балот.	
514	" caespitosa L.	Асака дзер-навая	4	iv	На балат. лугох (стварае купе)	
515	" diandra Schrank.		4	v, vi	На торф. балотах	
516	" digitata L.	Скарада	4	iv, v	На цяністых лясох	
517	" elongata L.	Асака даўгая	4	v, vi	На сырых і балотн. лугох	
518	" flava L.	Сітавіна ці асака жоўтая	4	v	На вільг. балот. лугох	
519	" globularis L.		4	v	У балот. хваёв. лясох. Рэдка	
520	Carex Goodenoughii J. Gay	Асака звычайная	4	iv v,	На балот. лугох	
521	" var. " Z. "	Асака звычайная	4	iv, v	" "	
522	Carex hirta L.	Асака калматая	4	v, vi	На вільготных лугох	
523	" lasiocarpa Ehrb.	Асака ніткаватая	4	v	На тарф. дрыгв. балотах	
524	" leporina L.	Асака заячая	4	vi, vii	На лясных лугох, папасах	
525	" limosa L.	Асака баг-навая	4	v, vi	На тарфяных балотах	
526	" pallescens L.	Асака блядая	4	v	На лугох, мокр. папасах	
527	" panicea L.	Асака пра-сян і я	4	v, vi	На балотных лугох	
528	" pilosa Scop.	Асака вала-сістая	4	v	У лясох, на перагн. глебе	
529	" Pseudocyperus L.		4	vi	На дрыгв. лясных балот, берагох	
530	" remota L.	Асака рэдкакветн.	4	v, vi	Дзе-ні-дзе у вільготных лясох	
531	" riparia Curt.		4	v, vi	На балот., лясн. узл. берагох	
532	" rostrata Stokes		4	v, vi	На балот. берагох, ка-навах	
533	" silvatica Huds.	Асака лесавая	4	v, vi	У цяністых лясох	

Усе асокі з'яўляюцца кармавымі травамі вельмі нізкай якасці — ня вышэй карм.

№№	Латинская науковая назва	Беларуская назва	Доўгавеч.	Час цві- цення	Месца жыцця	Практыч. значэнне
534	Var stellulata Good.	Асака зор- кавая	4	v, vi	На балотах, бал. лугох	
535	„ stricta Good.		4	iv, v	Дзе-ні-дзе на вільготных і дрыгв. мясцох	
536	„ tenella Schk.		4	vi, vii	У імшыст., бал. лясох, тарфян.	
537	„ vesicaria L.		4	v, vi	На балотах, берагох	
538	„ vulpina L.		4	v, vi	На вільг. лугох, балот., берагох	
539	Eriophorum angustifolium Roth.	Падвей вуз- калісты	4	v	На бал. луг. і дрыгв. мясц.	
540	Eriophorum latifolium Hoppe	Падвей шы- рокалісты	4	v, vi	„ „ „	
541	Eriophorum vaginatum L.	Падвей похвісты	4	iv, v	На тарфяных балотах	
542	Heleocharis ovata R. Br.		⊙	vi, vii	На сырых берагох	
543	„ palustris R. Br.	Балотнік	4	vi, vii	На сырых і дрыгв. мяс- цох	
544	Rhynchospora alba vahl.		4	v, vi	На лясных тарфяных ба- лотах	
545	Scirpus lacustris L.	Сітняк дзе- навы			У балоце, саталках, раках	
546	„ silvaticus L.	Сітняк лесавы			На вільг. лугох, балотах, хмызьнякох	
Сям. <i>Gamineae</i> (травы).						
547	Agrostis alba L.	Мятліца белая	4	vi, vii	На лугох, у лясох	Кармавая ¹
548	„ canina L.	Мятліца сабачая	4	vi, vii	На сырых лугох, балотах	
549	„ vulgaris With.	Мятліца звычайная	4	vi, vii	На лугох, у лясох, дзір- ванох	Кармавая ³
550	Aira caespitosa L.		4	vi, vii	На сырых лугох, палянах, берагох	Кармавая ³
551	„ flexuosa L.		4	vi, vii	У лясох, на лугох. Рэдка	Кармавая ³
552	Alopecurus fulvus Sm.	Лісахвот жоўты	⊙	v, vi	На сырых дрыгв. мясцох	Кармавая ¹
553	„ geniculatus L.	Лісахвот паленкавы	⊙	v, vi	„ „ „	Кармавая ¹
554	„ pratensis L.	Батланчык	4	v, vi	На вільготных тлуствах лугох	Кармавая ¹
555	Anthoxanthum odoratum L.	Томка пахучая	4	v, vi	На лугох, палянах, выган.	Кармавая ²
556	Apera Spica venti P. B.	Мятла збажж.	⊙	vi, vii	На пакатах, папарох, пасев.	Сымяццёвая
557	Arrhenatherum elatius M. et k.	Аўсянік высокі	4	vi, vii	На лугох, трав. мясцох У пасавах	Кармавая ¹
558	Avena fatua L.	Авёс дзікі	⊙	vi, vii	У лясох, хмызьнякох, на тарф. лугох	Сымяццёвая
559	„ flavescens L.	Авёс таўта- ваты	4	vi, vii	На лугох, пакатах, у хмызьнякох	Кармавая ¹
560	„ pubescens L.		4	vi, vii	У пасавах аўса	Кармавая ³

№№	Латинская наукова назва	Беларуская назва	Доўгавенн.	Час цві- ценьня	Месца жыцця	Практыч. значэнне
561	<i>Avena strigosa</i> Schreb.	Авёс шча- ністы	⊙	vi, vii	У пасевах аўса	Сьмяцьцёвая
562	<i>Beckmania eruciformis</i> Host.	Вэктанія	4	vi, vii	На вільготных балот. і паплавах	
563	<i>Brisa media</i> L.	Сьлёзкі ці дрыжнік	4	v, vi	На сухіх лугох, палянах	
564	<i>Bromus arvensis</i>	Касьцёр палявы	⊙⊙	vi, vii	На папарох, азім. пасев.	Сьмяцьцёвая
565	„ <i>inermis</i> Zeys.	Касьцёр безасьцёвы	4	vi, vii	На лугох пакатах, хмызь- някох	Кармавая ²
566	„ <i>mollis</i> L.	Касьцёр мяккі	⊙⊙	vi, vii	На сухіх лугох, палёх	Сьмяцьцёвая
567	„ <i>secalinus</i> L.	Гірэ ці кась- цёр жытні	⊙⊙	vi, vii	На палёх, у пасевах	Сьмяцьцёвая і кармавая ¹
568	<i>Calamagrostis epigeios</i> Roth.	Пажарнік пескавы	4	vi, vii	У лясах, хмызьнякох, пакатах	Кармавая ³
569	<i>Calamagrostis lanceolata</i> Roth.	Пажарнік лугавы	4	vi, vii	На лугав. і лясн. балот.	Кармавая ¹
570	<i>Catabrosa aquatica</i> P.B.		4	vi, vii	Дзе-ні-дзе на балотных і дрыгв. берагох	
571	<i>Cinna pendula</i> Trin		4	vii, viii	У сырых цяністых ля- сах. Рэдка	
572	<i>Cynosurus cristatus</i> L.	Грэбнік звычайны	4	v, vi	На лугох	Кармавая ¹
573	<i>Dactylis glomerata</i> L.	Яжа зборная (купкоўка звычайн.)	4	vi, vii	На лугох, палянах, у хмызьнякох	Кармавая ¹
574	<i>Festusa arundinacea</i> Schreb.	Амяла	4	vi, vii	На вільготных лугох, у хмызьнякох	Кармавая ¹
575	<i>Festuca elatior</i> L.	Мурожніца звычайная	4	vi, vii	На тлустых лугох	Кармавая ¹
576	„ <i>gigantea</i> Vill.	Мурожніца вялікая	4	vi, vii	У цяністых лясах	Кармавая ³
577	„ <i>ovina</i> L.	Маньчкі ці мурожніца авечая	4	v, vi	На сухіх лугох, хмызь- някох, узьлесьсях	Кармавая ²
578	„ <i>rubra</i> L.	Мурожніца чырвоная	4	v, vi	На лугох, палянах, вы- ганах	Кармавая ²
579	„ <i>silvatica</i> Vill.	Мурожніца лесавая	4	vi, vii	Дзе-ні-дзе у цяністых лясах	Кармавая
580	<i>Glyceria aquatica</i> Wahl.	Манна ва- дзяная	4	vi, vii	На балотах і паплавах, пры берагох	Атрутная*
581	„ <i>fluitans</i> R. Br.	Манна звы- чайная	4	v, vi	На балотах, пры бераг.	Кармавая ² Зерн.**)
582	„ <i>plicata</i> Fr.		4	v, vi	„ „	
583	<i>Hierochloa odorata</i> Wahlb.	Цяпалоць (зуброўка пахучая)	4	v, vi	Рэдка. У хмызьнякох, на лугох	

*) Зерняты *Br. secal.*, часта ў вялікай колькасьці прымеш. к аўсу, коні ядзяць з вялікай ахвотаю. (З асабовых назіранняў).

**) Пры страўліваньні жывёлаю сьвежай травы *Gb. aquat.* назіраюцца выпады атрутваньня (можа быць, дзякуючы амаль заўсёднай прысутнасьці на яе лісьці галаўні *Ust. longissima?*).

№№	Латинская наукова назва	Беларуская назва	Доўга-вечнасьць	Час цвіцценьня	Месца жыцця	Практычн. значэньне
584	Holcus lanatus L.	Смарганец воўністы	4	vii, viii	На трав. пакатах, лугох	Кармавая ^{2,3}
585	" mollis L.	Смарганец мяккі	4	vi, viii	Дзе-ні-дзе на лугох, у лясох	
586	Leersia oryzoides Sw.	Лээзія	4	vii, viii	На сырых і дрыгв. бераг.	
587	Lolium remotum Schnk.	Жыццё льяныны	○	vi, vii	У пасевах лёну	Сьмяццёв. Атрутная*)
588	" temulentum L.	Жыццё дурманавы	○	vi, vii	У пасевах	Сьмяццёв. Атрутная**)
589	Melica nutans L.	Пэрлаўка зьвіёда	4	v, vi	У цяністых лясках і хмызьняках	Кармавая ³
590	Milium effusum L.	Прасянік разложысты	4	v, vi	У цяністых лясках	
591	Molinia coerulea Moench.	Маліньня	4	vii, viii	Дзе-ні-дзе на дрыгв. луг.	
592	Nardus stricta L.	Сівец звычайны	4	v, vi	На дрэнных, сухіх і балотных лугох	Кармавая ³
593	Panicum Crus Galli L.	Курынае проса	○	vii, viii	На берагох, сырав. тлуст. палёх	Сьмяццёвая
594	Phalaris arundinacea L.	Чаротніца звычайн.	4	v, vi	На сыр. (заа.) лугох балотах	Кармавая ¹
595	Phleum pratense L.	Цімафейка	4	vi, vii	На тлустых лугох	Кармавая ¹
596	Phragmites communis Trin.	Чарот звыч.	4	vii, viii	На балотах, пры берагох, на сырых лугох	
597	Poa annua L.	Мятложак-мурава	○	v-ix	На палёх, дар., выг., гарод.	Сьмяццёвая Кармавая ¹
598	" compressa L.	Мятл. спяюшч.	4	vi, vii	На глін. сух. пакатах, абрыв., палёх	Сьмяццёв. Кармавая ²
599	" nemoralis L.	Мятл. гаёвы	4	v, vi	У цян. лясках, хмызьняках	Кармавая
600	" palustris L.	" балотн.	4	vi, vii	На сырых лугох, балот., берагох	Кармавая ¹
601	" pratensis L.	Мятл. лугавы	4	v, iv	На сухіх лугох і трав. мясках	Кармавая ¹
602	" trivialis L.	Мятл. звычайн.	4	vi, vii	На сырых лугох, берагох, балот.	Кармавая ¹
603	Setaria viridis P. B.	Прада ці мяшэй зялёны	○	vi-viii	На берагох, папарох, сьметніках	Сьмяццёв.
604	" glauca P. B.	Мяжэй шызы	○	vii, viii	Пры дарог., на папар., сьметн.	Сьмяццёвая
605	Sieglingia decumbens Bernh.	Сіглінгія	4	v, iv	На лугох, узьлессях, у хмызьняках	
606	Triticum caninum L.	Пырнік сабач.	4	vi, vii	Дзе-ні-дзе ў цян. сырых лясках	Сьмяццёвая
607	" repens L.	Пырнік звыч.	4	vi, vii	На палёх, лугох, сьметніках	Кармавая ³ Лекавая

Сям. Hydrocharitaceae (жабнікавыя).

608	Hydrocharis Morsus ranae L.	Парэз ці жабнік звычайн.	4	vi, vii	У вадзе канав., балот., стават.	
-----	-----------------------------	--------------------------	---	---------	---------------------------------	--

*) Зерняты атруты дзякуючы прысутнасьці ў іх чужаедага грыбка.

**) Зерняты зьбіраюцца і ўжываюцца для яды, як крупы.

№№	Латінская навуковая назва	Беларуская назва	Даўгавеч. Час цві- цання	Месца жыцця	Практычн. значэнне	
Сям. <i>Iridaceae</i> (касачовыя).						
609	<i>Gladiolus imbricatus</i> L.	Шпатнік	4	vi, vii	На сырых лугох, у хмызь- няках	Атрутная
610	<i>Iris Pseudacorus</i> L.	Касач вадзяны	4	vi, vii	На балотах, дрыгв. лугох, пры берагах	Атрутная
611	" <i>sibirica</i> L.	Касач сібірэскі	4	vi	На вільготных лугох, хмызьняках	Атрутная
Сям. <i>Juncaceae</i> (сітавыя).						
612	<i>Juncus bufonius</i> L.	Сіт двух- падзельны	⊙	vi, vii	На сырых лугох, палёх, берагах	Сымяццёвая
613	" <i>compressus</i> Jacq.	Сіт сыціс- нуты	4	vi, vii	На сырых лугох, балотах, берагах	
614	" <i>effusus</i> L.	Сіт разло- жысты	4	v, vi	На сырых лугох, балотах, берагах	
615	" <i>filiformis</i> L.		4	vii	На сырых лугох, балотн., мясцох	
616	" <i>lamprocarpus</i> Ehrh.	Сіт бліску- ча насенны	4	vi, vii	На сырых лугох, берагах, балотных мясцох	
617	<i>Luzula campestris</i> D. C.	Сітніца палявая	4	iv, v	На лясных лугох і палян.	
618	" <i>pilosa</i> Vill.	Сітніца валасістая	4	iv	У лясох	
Сям. <i>Juncaginaceae</i> (сітнікавідныя)						
619	<i>Scheuchzeria palustris</i> L.	Шэўкцэрыя балотная	4	v, vi	На тарфяных балотах	
620	<i>Triglochin palustris</i> L.	Трынасенн. балотны	4	vi	На сырых балотах, лугох, берагах	
Сям. <i>Lemnaceae</i> (раскавыя).						
621	<i>Lemna minor</i> L.	Раска малая	4	v, vi	У стаячай вадзе	
622	" <i>trisulca</i> L.	Лягушачча дзярунка	4	v, vi		
623	<i>Spirodela polyrrhiza</i> Schleid.		4	v, vi		
Сям. <i>Liliaceae</i> (лілейныя).						
624	<i>Allium ursinum</i> L.	Часнок мядзьежы	4	iv, v	У цянiстых вільготных лясох	
625	<i>Gagea lutea</i> Ker. Gawl.	Сiная цыбуля	4	iv, v	У лясох, хмызьняках	
626	" <i>minima</i> Ker. Gawl.	Малая гусі- ная цыбуля	4	iv, v	У лясох, хмызьняках палянах	
Сям. <i>Orchidaceae</i> (зязюлькавыя).						
627	<i>Coeloglossum viride</i> Hfm.		4	vi	Дзе-ні-дзе на лугох, хмыз.	

№	Лацінская навуковая назва	Беларуская назва	Доўга- вечн.	Час цві- цення	Месца жыцця	Практыч. значэнне
628	<i>Eriopactis palustris</i> Crautz.	Чайнік балотны	4	vi, vii	На балот. лугох	
629	<i>Gymnadenia conopea</i> K. Br.	Ядрушка доўгагарая	4	v, vi	У хмызьнякох, на лясн. лугох	Лекавая
630	<i>Neottia Nidus avis</i> Rich.	Гняздоўнік бязьлісты	4		Дзе-ні-дзе па цвістых лясох	
631	<i>Orchis incarnata</i> L.	Зязюлька чырвоп.	4	vi, vii	На дрыгв., балотн. луг., берагох	Лекавая
632	„ <i>maculata</i> L.	Зязюлька пляністая	4	vi, vii	На сырых лясных лугох	Лекавая
633	<i>Platanthera bifolia</i> Rich.	Чараўнік двохлісты	4	v, vi	У лясох	Лекавая
Сям. <i>Potamogetonaceae</i> (урэчнікавыя).						
634	<i>Potamogeton crispus</i> L.	Урэчнік кучаравы	4	vi, vii	У раках і сажалках	
635	„ <i>lucens</i> L.	Урэчнік кучаравы	4	vi, vii	У раках (Рэдка у сажал.)	
636	„ <i>natans</i> L.	Урэчнік плывучы	4	vi, vii	У сажалках і ў памалу цякучай вадзе	
637	„ <i>perfoliatus</i> L.		4	vi, vii	У раках і сажалках	
638	„ <i>pusillus</i> L.		4	vi, vii	„ „	
639	„ <i>rutilus</i> Wolfg.		4	vi, vii	„ „ Рэдка	
Сям. <i>Typhaceae</i> (пухоўкавыя).						
640	<i>Sparganium ramosum</i> Huds.		4	vi, vii	У вадзе пры берагох на канавах, балотах	
641	<i>Typha angustifolia</i> L.		4	vi, vii	На балотах, берагох	
642	„ <i>latifolia</i> L.		4	vi, vii	„ „	

Скарыстаная літаратура:

1. Чоловский К. Растения Могилевской губ.
2. Пачосский У. Флора Полесья и прилежащих местностей.
3. В. П. Семенов (ред.) Россия. Полное географическое описание нашего отечества. (т. IX: Верхнее Поднепровье и Белоруссия.
4. Шмальгаузен И. Флора юго-западной России.
5. Б. А. Федченко і А. Ф. Флеров. Флора Европейской России.
6. П. Маевский. Флора Средней России.
7. Н. А. Буш. Ботанико-географический очерк России.
8. Я. Н. Афанасьев. Этюды о покровных породах Белоруссии.

Праф. П. САЛАЎЁЎ.

Фаўна Горацкага раёну.

У сувязі з тым, што наступны нарыс прызначаны не для спецыялістых, то найперш за ўсё патрэбна адзначыць, што наогул фаўнай называюць усю злучнасьць жывёл дадзенай стараны, або наогул якой небудзь мясцовасьці. Такім чынам, пад фаўнай Горацкага раёну трэба разумець злучнасьць жывёл, якія сустракаюцца ў межах той дзялянкі Беларусі, што называецца Гарацкім раёнам. Вывучэньне фаўны нашага раёну з'яўляецца чарговай задачай дню.

Агульны арыентыровачны сьпіс жывёл, якіх сустралі мы ў Горках, маецца ў маём артыкуле „Фаўна Аршаншчыны“ зьмешчаным у зборніку „Аршаншчына“ 1926 г. частка I. старонка 12—15, куды і адсылаю зацікаўленых. У сучасны момант гэты сьпіс неабходна крыху дапоўніць. Так мы знайшлі ў Горках, напрыклад, прадстаўнікоў мшанак (Bryozoa), — іх калёніі, *Cristatella*, апрача гэтага апрацавалі склад малюскаў, папоўнілі калекцыю птушах і мошак, аб чым у свой час паведамім падрабязна. Для складаньня агульнага прадстаўленьня аб фаўністчным малюнку ўсёй Беларусі, як выходным пункту для падрабязнага вывучэньня раёнаў, мною складзена асобная брашура „К пазнаньню жывёл Б.С.С.Р.“, якая будзе надрукована, як дадатак да аднаго з нумароў „Нашага краю“. Нарэшце мы можам прапанаваць кніжку А. М. Никольского „География животных“ (1911 г. выданьне Бракаўз—Эфрон. Бібліотэка самаадукаваньня) тым хто захачеў-бы наогул азнаёміцца з навуковымі асновамі зоогеаграфіі. Падыходзячы бліжэй да асьвятленьня пытаньня аб фаўне Горацкага раёну, мы пачнем агляд з вышэйшых жывёл, з прадстаўнікоў клясы сысуноў (Mammalia). Тут перш-наперш мы абавязкова павінны ўстанавіць той факт, што зьвестак аб дакладным і падрабязным складзе і сапраўдным пашырэнні гэтых жывёл у межах Горацкага раёну няма. Нам вядома і сапраўды мы бачым ў летнія вечары кажаноў (лятучых мышэй) з атраду рукакрылых (Chiroptera), але пэўнага вывучэньня іх у раёну ніхто дагэтуль не праводзіў. Паміж іншым гэтыя жывелы належаць да групы карысных, бо будучы мошкаеднымі-нішчаць малярыйных камароў. З атрадам мошкаедных (Insectivora) усе мы лепш знаемы. З гэтых жывёл вожык (*Erinaceus europaeus* L.) і крот (*Talpa europaea* L.) сустракаюцца ня рэдка па ўсім раёну. Але мы не ўяўляем сабе яскрава склад

землярыек (*Soricidae*), невялічкіх жывёл падобных да мышэй, з выцягнутым у хабаток лычыкам. Дзе і якія землярыікі ў нас у раёне сустракаюцца, сказаць пакуль немагчыма, ня маючы ў руках збораў і калекцый. Значыць, збіраньне гэтых жывёл пажадана.

З атраду драпежных жывёл (*Carnivora*) кожны ведае ваўка (*Canis lupus L.*), які у нас сустракаецца. Але звестак ніякіх ні ад ляснікоў, ні ад студэнтаў аб колькасным пашырэнні шкоды гаспадаркам к нам не паступала. „Воўчае пытаньне“ усе-ж такі ня страціла свайго значэння, і яго неабходна было-б падрабязней высвятліць у краязнаўчым Т-ве. Некаторыя даныя з пункту погляду паляўнічых паведамляюцца нам цяпер Б. І. Федарако. Ня страціў інтарэсу і чыста сыстэматычны бок пытаньня. Так К. А. Сатунін піша: „На вялізарным абшары свайго пашырэння воўк утварае шмат географічных рас, калі-ні-калі рознячыхся паміж сабою, але іх пакуль што, ніхто не апісаў“. (Определитель мелкопитающих, 1914 г. стр. 134.) Далей у П. П. Сямёнава (Россия, т. IX, стр. 46) чытаем: „У Магілёўскай губ. адрозніваюць дзве пароды ваўкоў: большы, інакш—„конюх“ з шэрым колерам шэрсці, і меншы—„свінятнік“ з цёмна-жоўтаю афарбоўкаю шэрсці; магчыма гэта проста ўзроставыя рознасьці“.

З драпежнікаў ёсць у нас ліс (*Canis vulpes L.*). Да мяне прыносілі на прадаж лісянят, якіх злавілі пад Гаркамі, але як часта, шмат, дзе можна знайсці ліса ў межах раёну, мы пакуль што дакладна ня ведаем, ня лічучы агульных паказанняў Б. І. Федарако. Цікава адзначыць наступную увагу К. А. Сатуніна: „Сыстэматыка лісіц нашае краіны, пакуль што, прадстаўляе вялізарнае бязладзьдзе, у якім чалавеку, ня маючаму доступу да калекцыяў зоолёгічнага музэю Акадэміі навук, канчаткова немагчыма разабрацца“ (цытав. стар. 137). Так-сама прыносілі мне на прадаж барсука (*Meles meles L.*), але дзе і як ён унас жыве, як часта сустракаецца, зусім невядома. Праўда нам паказвалі барсуковыя і лісавыя норы ў лесе Дрыбінскага раёну, які мяжуецца з нашым Паршынскім і Панкратаўскім сельсаветамі. Лавілі так сама ў Горках тхара (*Putorius putorius L.*), але больш гэтага нічога нам невядома. Аб кунях, выдрах і другіх драпежніках па раёну ў нас няма ніякіх звестак. Пры вызначэнні прадстаўнікоў трох вышэйназваных атрадаў—рукакрылых, мошчаедных і драпежных, можна карыстацца цытаваным вызначнікам К. А. Сатуніна (1—184 стар. цана 2 р. 50 к.).

Пераходзячы да чацьвёртага атраду сысуновых, да грызуноў (*Rodentia*), цытуем наступнае месца з кнігі П. П. Сямёнава (стар. 47): „Зайцы прадстаўлены ў краіне, якую разглядаем, двума відамі—беляком (*Lepus timidus* ці *Variabilis*) і русаком (*Lepus europaeus*). Русак больш пашыраны ў паўднёвай палавіне краіны, а беляк—у паўночнай.

Ёсць паведамленьні, што ў Горацкім павеце Магілёўскай губ., асабліва каля заштатнага гораду Копыся, часам сустракаецца „чорны“, праўдзівей, цёмна-дымавы заяц.

Экзэмпляр гэтага зайца забіты ў 1869 г. захоўваецца ў музэі Горы-Горацкага земляробскага вучылішча, а вобраз „чорнага“ зайца ўвайшоў нават у гэрб быўшага Копыскага павету. Магчыма, што гэта быў тумак (*Lepus hybridus* альбо *Lepus tumak*), які з'яўляецца мяшканцам палёў і стэпаў; сюды-ж ён магчыма перайшоў з суседняга Мсьціслаўскага павету“.

Мае шуканьні чучала чорнага зайца, які знаходзіўся ў музэі с.-гасп. вуч. ня мелі посьпеху. Аб ім ніхто нічога ня мог мне сказаць. Што тычыцца ўспамінаў Сямёнавым г. Копысю, дык ён з'яўляецца пры сучасным раёнаваньні, цэнтрам Копыскага раёну Аршанскае акругі, а Мсьціслаў цэнтрам Мсьціслаўскага раёну Калінінскае акругі. Аб знаходжэньні, пашырэньні і спосабу жыцьця ў межах нашага раёну, відаў іншых грызуноў (белка, ласіца, мышы, паўкі, палявікі, соні, сусьлік, бабёр) дакладных даных ня маецца. Тут для кразнаўчага Т-ва адчыняецца магчымасьць вялікае працы.

З капытовых жывёл (*Artiodactyla*) мы пакажам на дзікую казу (*Cervus capreolus*), якая забегла адзін раз (15. VI 1923,) у Горацкі парк, дзе яе злавілі студэнты. Наконт дзікай казы ў П. П. Сямёнова (стар. 48) маецца наступная увага: „У Магілёўскай губ. яна сустракаецца, але рэдка, у Гомельскім, Рагачэўскім і Горацкім паветах“.

Адносна кабана і лося зьвестак, пакуль што, няма. Канчаючы агляд сысуноў можна для параўнаньня прапанаваць працы В. Н. Шнітнікова (Птицы Минской губ. 1913 г. ст. 86-87) Для Менскай губ. ён называе 44 віды з клясы сысуноў, куды між іншым уваходзяць—мядзведзь, рысь, нараўка, лось, вухан, лясцяга. Адзначаючы зьніканьне бобра, аўтар дадае: „з астатніх жывёл, якія заслугоўваюць кароткага ўспаміну, мядзведзь нашмат зьменшыўся ў ліку, і сустракаецца толькі дзе-ні-дзе на паўночнай палове губэрні; тое-ж самое з рысямі, куніцамі і белякамі. Апрача рысі, мядзведзя і куніц астатнія драпежнікі пашыраны яшчэ ў досыць значнай колькасьці,—нават каштоўная выдра сустракаецца тут, дзякуючы шэрагу рэк, спрыяючымі яе існаваньню. У сваёй большасьці захаваліся яшчэ ласі і дзікія кабаны; многа налічваюць козаў ў некаторых лясах“ (стар. 88-89). Ня варта забываць, што гэтыя радкі пісаліся да сусьветнай вайны. Пасьля гэтае вайны А. Фядзюшын у сваім нарысе „Дзяржаўны паляўнічы запаведнік Б.С.С.Р.“ (Наш край 1926 г. № 1 стар. 24) піша: „Справа ў тым што мінулая імперыялістычная, а затым грамадзянская вайна, якая гэтак зацягнулася на тэрыторыі Беларусі, вельмі цяжка адбілася ня толькі на дабрабыце насельніцтва, але так-сама і на прыродзе нашага краю.

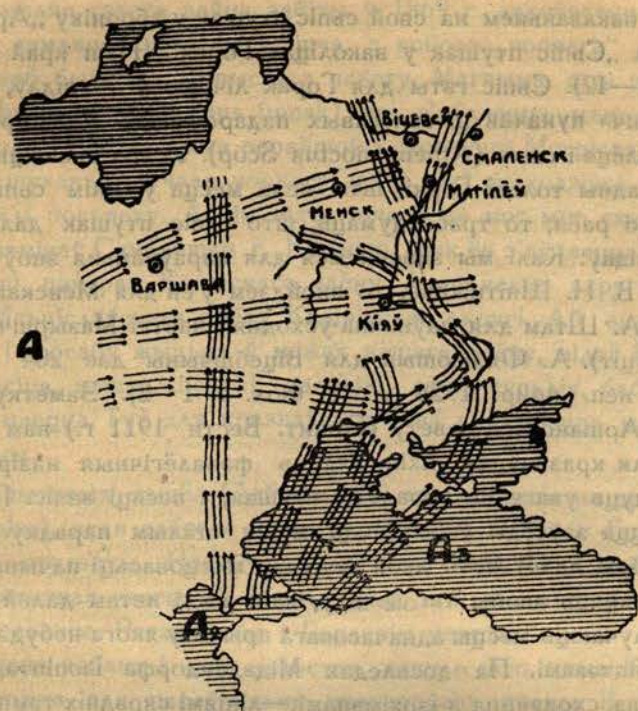
Зьнішчаны шырокія прасторы лясоў, а разам з лясамі загінула і найкаштоўнейшая паляўнічая жывёльнасьць. Цяпер, нават у самых глухіх закутках Беларусі, многія каштоўныя зьвяры, або зусім зьніклі, або зрабіліся вельмі рэдкімі.“ З паўночна-усходняй часткі Мазыршчыны А. Штам прыводзіць 28 відаў сысуноў (Народное хозяйство Белоруссии 1923 г. № 6).

Супыняючы далей увагу на прадстаўніках клясы птушак (*Aves*) мы

абмяжуемся паказаньнем на свой сьпіс птушак у зборніку „Аршаншчына“, а таксама на „Сьпіс птушак у ваколіцах Горак“ (Наш край 1926 г. № 8 —9 стар. 40—42). Сьпіс гэты для Горак лічбаю ў 79 відаў, прычым мы адзначаем яшчэ пуначак ці сьнегавых падарожнікаў (*Plectophanes nivalis* Meyer) на адлёце і сыча (*Athene noctua* Scop). Усяго значыць 81 від. Калі ўзяць не адны толькі Горкі, што мела месца ў маім сьпісу, а узяць увесь Горацкі раён, то трэба думаць, што сьпіс птушак далёка перавысіў-бы 100 відаў. Калі мы зьвернемся для параўнаньня зноў да названай вышэй кнігі В. Н. Шніткава, то знойдзем ў ёй для Менскай губ. 224 віды птушак. А. Штам для паўночна-усходняй часткі Мазыршчыны дае 121 від птушак (ціт). А. Фядзюшын для Віцебшчыны дае 204 віды (Бюлл. Моск. О-ва исп. прир. 1926 г. отд. біол. в, 1—2). Заметку В. Бианкі аб птушках Аршанскага павету (Орнит. Вестн. 1911 г.) нам знайсці ня давалася. Для кразнаўцаў, якія вядуць фэналёгічныя назіраньні, неабходна зьвярнуць увагу на пералёты птушак, і весьці запіс. Прылёт і адлёт адбываецца заўсёды ў больш ці менш сталым парадку. На погляд М. А. Мензбіра, адлёт асоб якой небудзь мясцовасьці пачынаецца не раней, як прыляццяць асобы тагож віду, якія жылі летам далей на паўнач. Лініі, якія злучаюць месцы адначасовага прылёту якога небудзь віду называюцца ізопіптэзамі. Па досьледах Мідзэндорфа ізопіптэзы заходняе Эўропы як раз сходзяцца з ізохімамі,—лініямі сярэдніх тэмператур лета. „Вясною—піша А. М. Мікольскі,—птушкі зварочаюцца ў той раён, дзе яны гняздзіліся раней, ці дзе вывяліся. Пры гэтым некаторыя адшукваюць нават свае старое леташняе гняздо. Гэты факт даведзены адносна буслоў, ластавак, і інш. птушак, што робяць гнёзды на будынку. Рабілі гэтым птушкам наметкі, напр. узьдзявалі пярсьцёнак, і на другую вясну бачылі зноў тых-жа самых птушак. Такім чынам, у адзін і той-жа раён, ці губэрню, што год прылятаюць адны і тыя-ж птушкі ці іх патомства, якое можа ня зьмешвацца з птушкамі таго-ж самага віду суседняга раёну“ (География животных стар. 73—74).

Нашы Беларускае птушкі робяць свае пералёты у большасьці па тым шляху, які называецца чорнамарскім шляхам (*via pontica*) і праходзіць цераз Чорнае мора па Дняпру і яго прытоках. Цікава будзе тут адзначыць наступную акалічнасьць: У сваіх „фэналёгічных назіраньнях у 1925 г.“ (Праца Навуковага Т-ва па вывучэньню Беларусі 1926 г. т. I. ст. 2), я адзначаў, што ў выпадку правільнасьці маіх дапушчэньняў аб пералётах птушак і іх напрамку „можа здарыцца, што ў мясцох, якія не ляжаць на вялікім шляху птаства, а на роўналежных яму палудзеньніках, будуць пункты на поўнач. дзе даная птушка з'явілася раней, і пункты на поўдзень, дзе яна з'явілася пазьней“.

Найлепшае пацьвярджэньне сваёй думкі я знаходжу ў праф. А. А. Браўнэра, які піша наступнае: „Адзін і той-жа від можа прылятаць рознымі шляхамі, дзякуючы чаму і з'яўляюцца такія адзнакі, што ў блізкіх мясцінах могуць стварыцца два падвіды аднаго і таго жа віду. У больш паўночнай

Пералётныя шляхі птушак праз БССР.

A₁. Заходня-Еўрапейскі шлях.

A₂. Балканска-бесарабскі шлях.

A₃. Крымскі шлях.

мясцовасці, з больш позным прыходам вясны, вядомы від можа прылятаць раней, чым у больш паўднёвай. Для прыкладу прываджу дадзеныя прылёту бусла балканскім шляхам у паўднёвую мясцовасць, у прычарнаморскія стэпы, і заходня-еўрапейскім шляхам у больш паўночную Кіеўскую губ. Па балканскім шляху бусел прылятае ў Аккерман прыблізна 23 сакавіка, ў Адэсу—25 сакавіка, у Хэрсон—28 сакавіка і далей ідучы па Дняпру з'яўляецца ў г. Аляксандраўску на Дняпры (на ніжнім канцы парогаў) 5-га красавіка, а ў Кіеве, які ляжыць на 250 вёрст паўночней Аляксандраўска, ён прылятае 29 сакавіка, г. зн. на тыдзень раней. Здаецца гэта таму, што ў Кіеве ён ляціць не з паўдня па Дняпру, а з захаду праз Галіччыну. На гэтым шляху тэрміны пралёту яго інакшыя: у Брацлаўскім павеце Падольскае губ. ён бывае 26, а ў Кіеве 29 сакавіка; такім чынам, у адны і тыя-ж чысла ён бывае ў Адэсе і Брацлаўскім павеце з аднаго боку і ў Хэрсоне і Кіеве з другога. Раўналежна гэтаму пралёту ідзе такі-ж самы пралёт па таму-ж заходня-еўрапейскаму шляху праз Польшчу на ўсход; у Варшаве 22 сакавіка, у Беластоцкім павеце раней—Гродненскае губ. 27 сакавіка, ў Менскай губ. 1 красавіка, і на Валыні 31 сакавіка. І другія птушкі прылятаюць у Кіеве у той-жа прыблізна дзень, як і ў Адэсу; напр. **Удод** (каля 6-га красавіка), вясковая ластаўка (каля 7-га красавіка), чарналобы саракапут (каля 1—3 мая)

Усё гэта паказвае, што ў Кіеў прылятаюць шмат якія віды, не па Балканскім шляху, а па заходня-эўрапейскаму праз Галічыну“ (Сельско-Хозяйственная зоология 1923 г. ст. 308). А. А. Браўнэр дэманструе гэтыя палажэнні даданай картаю шляхоў пералёту птушак. Цяпер нам зразумела як важна і неабходна весці фэналагічныя назіранні з запісамі прылёту і адлёту птаства ў кожнай мясціне Беларусі, дзе як раз сустракаюцца і перакрываюцца пралётныя шляхі птаства, дагэтуль яшчэ неабследаваныя і ня вывучаныя.

З класы паўзуноў (Reptilia), якія таксама ў Беларусі яшчэ не падлягалі збіранню і вывучэнню, у нас у Горацкім раёне сустракаецца вуж (*Tropidonotus natrix* L), заўважаны на тэрыторыі акадэміі, далей—гадзіна *Vipera*, з *Coluber berus* L), якую нам жыўцом прыносілі з вёскі „Зада-рожа“ і яшчаркі. А. М. Мікольскі ў сваёй дакладнай працы, прысьвечанай паўзуном (Фауна России т. 2, 1926 г. ст. 293—294) піша: „Эўрапейскую Расею ў адносінах фаўны паўзуноў можна падзяліць на заходнюю і ўсходнюю. Заходняя, што ідзе на ўсход ад граніцы да Дняпра і заходняй Дзвіны, адрозніваецца ад усходняй прысутнасцю *Lacerta viridis*, *Lacerta agilis agilis*, *Elaphe quatuorlineata*, *Elaphe longissima*. Усіх гэтых жывёл няма ва ўсходняй Расеі, замест таго, там водзяцца толькі *Lacerta agilis exigua* і *Elaphe diane*, якіх ня знойдзем у заходняй Расеі. Відавочна, большасць відаў зьяўляюцца агульнымі. Такім чынам фаўна ўсходняе Расіі прадстаўляе з сябе фаўну заходняй Расеі, але досыць значна абяднелую“.

Наш Горацкі раён на захадзе блізка падыходзіць да Дняпра, знаходзячыся ў вадазбору гэтае ракі, а таму вельмі цікава было-б больш дасканала вызначыць граніцы пашырэння тых, ці іншых відаў паўзуноў. Для гэтага неабходна арганізаваць збіранне гадзін і яшчарак. Мы ведаем, што ў зоалёгічным музэі Акадэміі Навук маюцца наступныя віды яшчарак, якія былі дастаўлены ў 1910—1911 гадох з ваколіц Бабруйска А. К. Мардвілка: верацянніца (*Anguis fragilis* L.), звычайная яшчарка (*Lacerta agilis agilis* Wolf); жывародзячая яшчарка (*Lacerta vivipara* Jacq). Што тычыцца чарапахі, то ў Беларусі жыве толькі эўрапейская чарапаха (*Emys orbicularis* L), адзін жывы экзэмпляр нам дастаўлены з пад Гомеля. Па А. М. Мікольскаму (цытава. праца т. I. 1925 г. ст. 22)“. Паўночная мяжа яе распаўсюджвання праходзіць праз Магілёў, Тулу“. Дакладна вызначыць гэтую граніцу ў межах БССР. і звязаць яе з нашым раёнам адна з чарговых краянаўчых задач.

З земнаводных (Amphibia), фаўна якіх у нас невялікая, неабходна назваць травяную жабу (*Rana temporaria* L), зялёную ці плямістую жабу (*Bufo viridis* Laur), трытонаў—малога і грабянёвага (*Molge vulgaris* L). (*Molge cristata* Lans). Але покуль што, мы нічога ня ведаем аб зялёнай жабе (*Rana esculenta* L), пры чым заходнія яе формы, наогул, адрозніваюцца ад усходніх, аб вострапысай ці балотнай жабе (*Rana arvalis* Nilss) вядомай у Мазыршчыне, аб часночніцы альбо травяніцы (*Pelobates fuscus*

Laur) таксама вядомых у Мазыру, аб граніцах пашырэння жаралянкі (*Bombina bombina* L.), пры гэтым па А. М. Мікольскаму „жаралянка карыстаецца бадай такім-жа пашырэннем, як і часночніца, толькі з той розніцаю, што ня так далёка заходзіць на поўнач, як часночніца (прыблізна да 57° — 58° паўн. шырыні“ (Земноводные 1918 г. ст. 170). Далей нам нічога невядома аб шэрай жабе ці кароўніцы (*Bufo bufo* L) пашыранай усюды, хоць і раддзі зяленай; невядома таксама аб чаротавай жабе (*Bufo calamita* Laur), характэрнай для заходняй Эўропы, пашыранае да Польшчы, Курлянды і ў той-жа час вядомай з Бабруйскае акругі Беларусі, адкуль А. К. Мардвілка назбіраў для зоолёгічнага музея Акадэміі навук так сама й наступныя віды: страўная жаба (*Rana esculenta* L), зяленая жаба (*Bufo viridis* Laur), шэрая жаба (*Bufo bufo* L), жарлянка (*Bombina bombina* L). Трэба спадзявацца, што краязнаўчы апарат сваімі збіраннямі дапаможа асьвятліць цёмныя мясціны географічнае зоолёгіі БССР.

Што датычыцца рыб, то мною намечаны прыблізны сьпіс іх на Беларусі ў той кнізе, якую я ўспамінаў, і якая будзе выдадзена „Нашым краем“. Між іншым у цытаванай працы В. К. Шнітнікава (стар. 84—86) даецца сьпіс іхціафаўны Менскае губ., куды уваходзяць 38 форм, а з іх 8 відаў з Дняпра. Найбольш шырокі абшар ахоплены П. П. Сямёнавым (Россия т. IX. стар. 53) дазваляе гаворыць аб 40 з лішкам відах рыб Маецца праца В. І. Граціянава „Опыт обзора рыб Российской Империи“ (Москва 1907 г. 1 т. 1—567), а яшчэ больш лепшым падручнікам для вызначэння рыб можа служыць кніга Берга Л. С. „Рыбы пресных вод России“ (1923 г. Госиздат), тым больш, што ў ёй зьмешчаны малюнкi. Рыбы нашага раёну, покуль што плянава і сыстэматычна не вывучаліся. Недахоп гэты можа быць ліквідываны краяведамі. У № 1 „Нашага краю“ 1927 г. зьмешчана мною анкета і інструкцыя для збору і вывучэння рыб.

Аб бязхрыбетных жывёлах, апрача памянёнага ўжо сьпісу у „Аршаншчыне“, ёсць некаторыя даныя ў другіх маіх працах, і ў працах маіх вучняў. Прывяду свае фэналёгічныя нагляданьні 1923—24 г. (Запіскі Горы-Горацкага Інстытуту т. 3 стар. 30—43), фэналёгічныя назіраньні ў 1925 г. (Праца Нав. Т-ва па вывучэнню Беларусі, 1926 г. т. I ст. 1—10). „Фэналёгічныя нагляданьні ў Горках“ (Наш край 1926 г. № 12 ст. 49—52). Тут радам з птушкамі шмат увагі аддана мошкам. Далей у сваіх працах „Аб малярыі“ (Врач. Газ. Ленінград 1923 г. № 23) „Аб вывучэнні малярыі“ (Наш край 1926 г. № 2—3), „Zur Biologie von Anopheles maculipennis Meig“, (Societas Entomologica 1926 г. № 3) я звяртаю увагу на месцанахаджэння, значэнне і спосабы змаганьня з нашым плямістым малярыным камаром, які знойдзён у Горках. У сваіх працах „Часы смерці“ (Чалавек і прырода, Ленінград 1924 г. № 2), „Biologische Beobachtungen über die Holzlaus“ (Zeitschr. f. Wiss. Insektbinol. Berlin 1927 г. Zool. Antz. 1924 г. Zool. Lehrbinher. 1925 г.) „Totenuhr“ (Entom. Zeitschr. Franc 1924 г.), я на знойдзеным у Горках сенаедзе (*Atropos pulsatoria* L.) ра-

стлумачваю загадку механізму стварэння гукаў гэтаю мошкаю. У сваёй працы „Beobachtungen über neune Arten der Gattung-Chermes“ (Zool. Anz. 1924 г.) я вызначаю два новыя віды хэрмеса, шкоднікаў елкі, якія знойдзены ў Горках, і апісваю поўны гадавы жыццёвы цыкль іх.

У сваёй працы „Biologisches über Cataclysta lemnata L“ (Zeitschr F. Wiss Insktblg) я даю апісаньне жыццёвага цыкля вадзянога матылька—агнёўкі, якая знойдзена ў аднэй акадэмічнай сажалцы. Мною апісаны мэтармафоз некаторых пільшчыкаў, назіраных у Горках (Запіскі Горацкага с.-г. Інстытуту 1924 г. т. II ст. 136—139). Я апублікаваў дадзеныя да маіх назіранняў над шкоднікамі поля ў Горках (Плуг 1925 г. № 7). У працы неадрукаванай, але даведзенай да ведама Горацкаму Т-ву краязнаўства („Загадка Акадэмічнае сажалкі“) знаходзяцца дадзеныя, якія датычацца цэлага шэрагу чужаедных чарвякоў смактуноў (Trematodes), якія знойдзены ў нашых малюсках. Далейшае разьвіццё гэтае працы, вядома, дасць вынік ня толькі тэарэтычнага, але і практычнага значэння, карысны сельскай гаспадарцы. З чужаедных чарвякоў намі наглядаліся ў Горках часта фінкі сьвінога салітэру (Cysticercus cellulosae) у сьвінным мясе на рынку, вядомыя ў сялян пад назваю крупак. Мы выгналі з чалавечага страваходу некалькі ўзрозлых форм (Taenia Solium L). Бычачы салітэр (Taenia Saginata L) быў знойдзены намі толькі адзін раз у чалавека. Шмат пашыраны ў нас (Горкі і Паршынскі с/с) дыстаматоз, авечак, коз, і кароў (Fasciola hepatica L)

Прыходзілася наглядаць агульную хворасьць сабак у Горках эхінакам *Taenia echinosoccus*). Пузырчатага эхінакока знаходзілі часта ў пячонках сьвіньней. Наглядалі таксама іншыя паасобныя знаходкі: *Paramphistomum conicum*, s. *cervi* Zed. у брусце авечкі, *Dictyocaulus filaria* Riод., у бронхіолях (лёгкія) барана і іншых.

З круглых чарвякоў знойдзены: па адзінаму роду, вастрыца дзідачая (*Oxyuris vermicularis* L) і валасагалоў (*Trichocephalus trichiurus* L) які быў выгнаны з страваходу студэнта сантанінам з каломелем. З маіх вучняў Н. К. Навіцкая апублікавала сваю працу, далажаную на нашым Краязнаўчым Т-ве, і маючую мясцовы практычны інтарэс: „Арудавыя шкоднікі зярнёвых прадуктаў у Горках і ваколіцы“ (Праца Навуковага Т-ва па вывучэнню Беларусі, 1926 г. т. I ст. 11—20). Другі з маіх вучняў П. П. Фірсаў вывучаў садовых шкоднікаў. Здабытыя ім вынікі, далажаныя ў нашым Краязнаўчым Т-ве, знайшлі свой адбітак у яго друкованых працах: „Хто абараняе нашы сады“ (Плуг 1926 г. № 3), „Галоўныя шкоднікі саду ў 1925 годзе“ (Аршаншчына 1926 г. ч. I ст. 32—33). „Главнейшие вредители из насекомых плодового и ягодного сада в районе Горок“ (Бюллетень, защита растений от вредителей, Ленинград 1926 г. т. III № 1 стр. 33—36). Трэці з маіх вучняў А. М. Іваноў дакладваў на раённым Т-ве краязнаўства аб вышуканых ім летам 1925 г. у Горках і ваколіцах матылькоў, пры чым гэтыя віды (да паўсотні) зьявіліся новымі для нашага раёну. Неабходна адзначыць, што шмат матылькоў было злоў-

лена на красках батанічнага саду б. Горы-Горацкага с.-г. Інстытуту. Батанічны сад дзякуючы багацьцю і параўнана вялікай разнастайнасьці кра-
суючых у розны час расьлін, прадстаўляе найкаштоўную прывабу для
многіх, галоўным чынам, начных матылькоў. Магчыма, у далейшым наяў-
насьць відаў расьлін, зусім новых для нашага раёну, якія на працягу цэ-
лага шэрагу гадоў гадаваліся у месным батанічным садзе, зрабілі належны
адбітак на нашай фаўну матылькоў. Сьпіс матылькоў калекцыі А. В. Іва-
нова: *Pieris rapae* L., рэпніца. *Pieris napi* L. ab *pareae* Esp., бруквеньніца,
Argynnis *schiffi* Schiff., пэрлямутраніца, *Argynnis niobe* L., *vareris* Meig, пэр-
лямутраніца, *Coenonympha iphis* Schiff. *Lycaena* *Semidrus* Rott, галубянка,
Malacosoma neustria L. Кальчаты шаўкарад, *Agrotis* *augur* F, *Agrotis*
putris L., *Agrotis exclamatoris* L. Соўка клічнікавая, *Agrotis segetum* Schiff
зімовая соўка, *Epineuronia popularis* F., *Mamestra persicariae* L., *Mamestra*
oleracea L., *Miana strigilis* Cl, *Hadena lateritia* Hufn. *Euplexia lucipara* L.,
Naenia typica Z., *Hydroecia nictitans* Bkh, яравая соўка, *Hydroecia nictitans*
Bkh. var. *lucens* Frr., *Leucania pallens* L., *Caradrina quadripunctata* F., *Caly-
mnia pyralina* View, *Cuculia umbratica* L., *Plusia chrysitis* L., мэталявідка,
Cymatophora sp., *geometra papilionaria* L., *Eucosmia undulata* L., *Lygris*
prunata L., *Lygris populata* L., *Larentia tristata* L., *Larentia comitata* L.,
Abraxas marginata L., *Deilinia exanthemata* Pc., *Opisthograptis luteolata* L.,
Boarmia roborata Schiff., *Spilosoma lubricipeda* L., *Diacrisia saniv* L., *Ino*
statice L., *Aphomia sociella* L., *Iponomeuta malinella* L., яблыневая моль
Hepialus humili L., тонкарад.

Апрача прац нашае лябараторыі, якія покуль-што ня ўсе надруко-
ваны, пры абгаварэньні пытаньня аб фаўне Горацкага раёну мае значэньне
„Каталог насекомых Могилевской губ.“ (1901 г. 1—150 стар.) Н. Ар-
нольда. Праглядаўшы каталёг, я заўважыў, што ў ім паказаньнем мясцо-
васьцей (Горкі, Сахараўка, Рэкатка, Бальбечын) па нашаму раёну лічыцца
17 жукоў, 3 прастакрылых, 2 паўжорсткакрылых, 10 сітаватакрылых, 18 пе-
рапончатакрылых, 42 двухкрылых і 60 лускакрылых, а агулам 152 мошкі.
Зразумела і сярод астатніх мошак, адзначаных Арнольдам, есьць шмат
прадстаўнікоў Горацкага раёну, але месцазнахаджэньня іх не паказана.

Ня лічу зручным выкладаць падрабязнасьці і ў заключэньне абмя-
жуюся агульным вывадам:

Наш раён у фаўністычных адносінах ужо робіцца прадметам выву-
чэньня. Для таго каб уявіць сабе агульны малюнак мясцовай фаўны, не-
абходна максімальнае ўцягненьне ліку працаўнікоў у краязнаўчую працу.
Апрача цяжкага працэсу вывучэньня матар'ялаў, вызначэньня жывёл, што
могуць выканаць толькі кваліфікаваныя спэцыялісты, ня трэба запамі-
наць простую працу зьбіраньня матар'ялаў. Гэтае зьбіраньне зьяўляецца
першапачатковаю ступенью фаўністычнае працы, нязвычайна важнаю і
карыснаю для канчатковых вынікаў. Пашырэньне краязнаўчай арганізацыі
і можа ажыцьцявіцца шляхам павялічэньня ліку калекцыянераў і рэгістра-
тараў. Першапачатковым падручнікам пры збору зоолёгічных матар'ялаў

можа паслужыць брашура А. Федзюшына: „Кароткая інструкцыя да збірання і аховы зоолёгічных колекцый“ (Менск 1925 г. І. Б. К. 1—36 стар. цана 25 кап.) Краязнаўства, у тым ліку вывучэнне прыроды, вывучэнне мясцовае фаўны, зьяўляецца сур'езнаю грамадзкаю працай, адчыняючай падыходы да скарыстання прыродных вытворчых сіл краіны, і таму ёсць падстава думаць і спадзявацца, што гэта праца не загіне, а наадварот, як полымя мацнеючага вогнішча, захопіць усё насельніцтва, як толькі яно ўразумее сэнс задачы і перспэктывы сучаснага краязнаўства.

Асталося толькі сказаць некалькі слоў аб паходжанні фаўны Горацкага раёну. Само сабою зразумела, што да такой малой зоогеаграфічнай адзінкі, якою зьяўляецца раён роўны аднаму б. павету, неабходна падыйсці з меркаваннем больш шырокага маштабу, каб дабіцца адказу на пытанне аб тым, чаму ў нас такая вось, а ня інаякшая фаўна.

Калі ўзяць найбольш бедную фаўну, якою зьяўляецца фаўна паўзуноў, то географічнае пашырэнне яе прадстаўнікоў за межамі раёну лягчэй прасачыць, чым многалікавых прадстаўнікоў багатай фаўны, і з гэтага факту лягчэй зрабіць адпаведныя вынікі. Паўзуны Беларусі—эўрапейская чарапаха (*Emys orbicularis*), яшчарка звычайная (*Lacerta agilis*), жывародзячая яшчарка (*Lacerta vivipara*), вуж (*Natrix natrix*), гадзіна (*Caluber berus*) і інш. прадстаўляюць сабою перасяленцаў з заходняй Эўропы. Гэтыя эўрапейскія выхадцы ішлі на ўсход і паступова засялялі Сьбір, які адрозьніваецца яшчэ большай беднасьцю фаўны паўзуноў. Паступовасьць засяленьня мы бачым з наступных даных: Характэрная для паласы хвойнага лесу гадзіна (*Caluber berus*) і жывародзячая яшчарка (*Lacerta vivipara*), якая заходзіць у тундру, пры сваім перасяленьні на ўсход прайшлі увесь Сьбір. Уласьцівыя паласе лісьцёвага лесу—звычайная яшчарка (*Lacerta agilis*) і вуж (*Natrix natrix*) прайшлі большую частку Сьбіру (Байкал і р. Лена) Медзяніца-ж (*Coronella austriaca*) толькі пераваліла праз Урал.

Такім чынам, Урал зьяўляецца некатораю перашкодаю, затрымліваючай перасяленьне на ўсход. Само-ж гэта перасяленьне мела месца па сканчэнні ледавіковага пэрыяду, які знішчыў фаўну паўзуноў на працягу Эўропы і Сьбіру да горных сыягоў, якія лежаць на поўдні сухазем'я. Толькі на крайніх пунктах (Усход і Заход) эўрапейска-азіяцкага сухазем'я (Усурыйскі край і Паўднёвая Францыя), якія пазбаўлены чорных застаў былі спрыяючыя умовы для адступленьня жывёл к паўдню ад наступу

трытон (*Molge cristata*) даходзяць да Уралу. Часноцніца (*Pelobates Tuscus*) і звычайны трытон (*Molge vulgaris*) перабраліся цераз Урал, сустракаюцца ў Заходнім Сьбіру. Жаба травяная і востра-пысая (*Rana temporaria* і *Rana arvalis*) і шэрая жаба (*Bufo bufo*) займаюць абшары ўсяго Сьбіру. Сучасны клімат не дасягнуў той ступені цяпліны, якая была ў далёдавіковыя часы, а затым Сьбір не засяліўся жывёламі ў такой ступені, як раней. Усе адзначаныя земнаводныя ў час ледавіковага пэрыяду былі загнаны ў Вэнгэрскую нізіну, ў якую заставаўся вольны праход з паўднёварасейскіх стэпаў з усходу ў ніжэйшым цячэньні Дунаю. З другіх бакоў гэта нізіна была зачынена кругам гор. Такім чынам, загнаныя ў гэты нерат, з кліматам прыблізна цяперашняе Ленінградзкай губ. выратоўваліся шмат якія жывёлы ад холаду ледавіковага пэрыяду. Па сканчэньні апошняга, загартованыя холадам і прыстасаваныя к жыцьцю ў клімату больш халодным, чым далёдавіковы, жывёлы выйшлі з Вэнгэрскае нізіны і заваявалі паўночна-эўрапейска-азіяцкае сухазем'е, ідучы з захаду на ўсход. Такімі вэнгэрскімі выхадцамі, ледавіковымі формамі зьяўляецца нашы жаралёнка (*Bombina bombina*), травяная жаба (*Rana temporaria*) і шэрая жаба (*Bufo bufo*). У той-жа час крайнія пункты Эўразыі-заходні і ўсходні (паўднёвая Францыя і Усурыйскі край) захавалі прадстаўнікоў ранейшай далёдавіковай фаўны. Заходня-эўрапейская жаралёнка (*Bombina salsa*) і ўсходняя жаралёнка (*Bombina orientalis*); разьрозьненыя вялікім тэрыторыяльным перарывам зьяўляюцца больш падобнымі адна да другой, чым да нашай, займаючай пераходны паміж імі абшар, Жаралёнка (*Bombina bombina*).

Гэты факт робіцца зразумелым таму, што на крайніх пунктах (заходнім і ўсходнім) амаль зусім не зрабілася кліматычных зьмен, і жывёлавая формы зусім мала зьмяніліся. Наадварот, у нас у пераходнай зоне, жывёлам, якія хацелі перажыць пэрыяд зьледзяненьня ў Вэнгэрскай нізіне, прыйшлося зазнаць шэраг крутых кліматычных зьмен і прыстасоўваючыся к ім стварыць шэраг адпаведных зьмен у арганізацыі.

Прыкладаў перамежнага пашырэньня жывёл ня мала. Так, страўная жаба (*Rana esculenta*), якая жыве ў Эўропе і ў нас, у Сьбіру адсутнічае, але на канцы азіяцкага ўсходу зноў зьяўляецца, як замяшчэньне яе, чорнаплямістая жаба (*Rana nigromaculata*). Таксама сустракаецца на Беларусі і на захадзе чаротавая жаба (*Bufo calamita*) але замяшчаецца на ўсходзе мангольскаю жабаю (*Bufo raddei*). Дрэзавая жаба (*Hyla arborea*), якая сустракаецца ў заходняй Эўропе і на паўдні Беларусі ў залежнасьці ад кліматычных умоў даходзіць на ўсходзе толькі да Дону, а потым зноў мы яе бачым у Японіі, Манголіі і Усурыйскім краі ў форме мясцовых падвідаў. Можна даць прыклады перамежнага пашырэньня сярод другіх жывёл. Сустракаюцца ў Эўропе і бліжэйшых часьцінах Азіі рыбы карп (*Cyprinus carpio*), ўюн (*Misgurnus fossilis*), мінаючы Сьбір, зноў зьяўляюцца ў вадазборы р. Амуру. Сярод птушак у нас сустракаецца шэрая варона (*Corvus cornix*). Але ў Эўропе і ўсходнім Сьбіру яна пракідаецца

чорнай варонаю (*Corvus corone*).

Перарыў у распаўсюджваньні жывёл мог стацца толькі ў другі раз дзякуючы таму, што на працягу гэтага перарыву жывёлы зьніклі па якой небудзь прычыне. Такую прычыну мы знайшлі ва ўмовах ледавіковага пэрыяду.

Пытаньне аб пахаджэньні рыб у нашым раёне зьвязаны з пахаджэньнем фаўны Чарнаморскага вадазбору, затым, што мы знаходзімся ў вадазбору Дняпра. Довадам служыць перавага рыб карпавых і ўюновых.

У пахаджэньні фаўны птушак выпаўніў сваю ролю той-жа самы ледавіковы пэрыяд. К гэтаму пэрыяду патрэбна далучыць пачатак пералётаў, калі ўсё жывое насельніцтва адступала на поўдзень. Паляпшэньне кліматычных умоў з спыненьнем ледавіковага пэрыяду, дало магчымасьць птушкам вярнуцца назад. Гнездаваньне птушак служыць паказьнікам месца іх радзімы. У сучасны момант для нас прадстаўляе інтэрас тое, што наш раён ляжыць на ўсходняй мяжы гнездаваньня бусла.

Пераходзячы ад геолёгіі да часоў гістарычных, і тут мы можам сабраць матар'ялы, характэрызуючыя і высьвятляючыя зьмены ў мясцовай фаўне. Частковым і яскравым прыкладам можа зьявіцца прыклад лёсу мышэй, які захапіў два віды падукоў у межах нашае краіны. Па літаратурным дадзеным да 18-га стагодзьдзя ў Эўропе панавалі чорны пацук (*Erimys rattus*), які можа быць прышоў з Пэрсіі, дзе ён сустракаецца ў вялізарнай колькасьці. А потым магчыма чорны пацук быў выцесьнены больш дужым шэрым пацуком (*Erimys decumans*), які таксама мажліва прышоў з Пэрсіі. Як сьведчыць Паллас, пацук шэры вялікімі масамі уварваўся ў Эўропу ў 1727 годзе, пераплыўшы вялікімі статкамі Волгу каля Астрахані. Трэба далей адзначыць мажлівасьць распаўсюджваньня на абшары Беларусі першабытнага быка-тура (*Bos primigenius*), які раней сустракаўся ў сярэдняй Эўропе і паўдзённай Расеі, і вымер у Польшчы ў 17-м стагодзьдзі. Траваядны зубар (*Ві'son bonasus*), які ўцякаў ад чалавека са стэпаў у лясы, так сама мажліва быў на абшары Беларусі, бо і дагэтуль астаўся толькі ў Белавескай пушчы (Гродн.).

Вядома, што зьнікаюць рысі, касулі, ласі, мядзьведзі, кабаны, бобры, што і зьмяняе на нашых вачох малюнак фаўны. Падрабязнае і ўсебаковае дасьледаваньне фаўны нашага раёну і ўсяе БССР, апрача чыста тэарэтычных вывадаў, можа даць таксама шэраг практычных дастасаваньняў, якія-б далі магчымасьць рэгуляваць склад жывёл у найбольш карысных чалавеку адносінах.

II.

Эканоміка, сельская і лясная гаспадарка.

Х. А. ПЛЯТНЕР.

1. Эканоміка сельскае гаспадаркі Горацкага раёну.

Матар'ялы.

Матар'ялам для распрацоўкі гэтай тэмы паслужылі не матар'ялы спецыяльнай экспедыцыі, а тое, што можна было сабраць у межах раёну, Акрстатбюро і Акрза Аршанскае акругі. Адны і тыя самыя звесткі браліся часта з некалькіх крыніц і часта перэчылі адна другой; у працэсе распрацоўкі іх трэба было кантактаваць, ці прымаць на веру больш аўтарытэтных. З устаноў, матар'ялы якіх былі скарыстаны, можна адзначыць наступныя:

- 1) Земчасыць РВК—матар'ялы райагранома і райземлеўпарадкачыка.
- 2) Фінчасыць РВК—матар'ялы падатных сьпісаў за 1926-27 г.
- 3) Аграгурток студэнтаў Б. Д. Ак. С. Г.—матар'ялы па досьледах кірмашоў.
- 4) Акрстатбюро.
- 5) Аграчасыць Акрза—матар'ялы да перспэктыўнага пляну.
- 6) Горацкае с.-г. таварыства.
- 7) " крэдытная таварыства.
- 8) " пчалаводнае "
- 9) " спажывецкае "
- 10) Кантора хлебапрадукту.
- 11) Катэдра с.-г. эканомікі Б. Дз. Акадэміі С. Г.

Усім гэтым установам за далікатнае прадстаўленьне патрэбных мне матар'ялаў лічу абавязкам выказаць сваю падзяку.

Геаграфічнае становішча і тэрыторыя.

Горацкі раён склаўся з часткі быўшага Горацкага павету, Магілёўскай губ. Цяпер ён займае ўсходнюю частку Аршанскае акругі і з ус-

ходу мяжуе са Смаленскаю губ. РСФСР. Велічыня тэрыторыі 84.685 дзесяцін, што дае 11,9⁰/о ад тэрыторыі акругі.

Раён досыць удала сфармаваны. Тэрыторыя раёну раскінулася вакол свайго цэнтру г. Горак амаль што роўна ўва ўсе бакі. Самая дальняя вёска ляжыць ад Горак за 24 вярсты. Сярэдняя адлегласць паселішч ад г. Горак каля 12-13 вёрст.

Тэрыторыя раёну падзяляецца на 13 сельсаветаў, якія маюць наступную сярэдняю адлегласць да свайго цэнтру:

1) Казіміраўскі	0	вёрст	ад г. Горак
2) Асталопаўскі	17	"	"
3) Горскі	14	"	"
4) Кацялёўскі	7	"	"
5) Шарыпскі	13	"	"
6) Ленінскі	17	"	"
7) Любіскі	23	"	"
8) Каменскі	17	"	"
9) Паршынскі	8	"	"
10) Панкратаўскі	8	"	"
11) Рэкацкі	4	"	"
12) Макараўскі	8	"	"
13) Ліхачоўскі	19	"	"

Сельсаветы па велічыні няроўныя. Горскі, напрыклад, с/савет па ліку гаспадарак у тры разы большы за Палёнкаўскага. У сярэднім на адзін с/савет прыпадае 700-750 гаспадарак.

Па-зараённыя рынкі і шляхі зносін з імі.

Блізкія і досыць значныя рынкі дапамагаюць хуткаму развіццю с.-г. вытворчасці раёну. Добрыя шляхі зносін эканамічна збліжаюць гаспадарку з рынкамі, дрэнныя аддаляюць. Зусім ня ўсё роўна—знасіцца з рынкам па чыгунцы ці коньмі. Гаспадаркі, якія знаходзяцца далёка ад рынку і маюць з ім дрэнную сувязь, заўсёды будуць больш натуральнымі, а гаспадаркі бліжэйшыя к рынку будуць больш таварнымі. Натуральная гаспадарка характарызуецца тым, што яна вырабляе ўсё для сябе патрэбнае сама, а таварная вырабляе тое, што больш дае прыбытку праз продаж, і купляе тое, што самой вырабляць некарысна. Тая гаспадарка, што стварае больш тавараў на рынак, спецыялізуецца на выраб чаго-небудзь аднаго. Спецыялізацыя падвышае прадукцыйнасць працы і дае магчымасць атрымліваць большы прыбытак. Такім чынам, калі гаспадарка знаходзіцца паблізу ад рынку, яна мае больш прыбытку і бывае мацнейшаю за тое, што ляжыць далёка ад рынку вядзе, натуральную гаспадарку і не спецыялізуецца на выраб якога-небудзь прадукту.

Гэтая прадпасылка патрэбна дзеля таго, каб зразумець сучасную будову гаспадаркі Горацкага раёну, заўважыўшы тыя умовы, пры якіх яна была раней і цяпер.

Самым бліжэйшым і галоўным рынкам для Горацкага раёну быў і ёсць акруговы горад Ворша.

Да 21-га—22-га году, калі пачала больш-менш нармальна працаваць чыгунка ад Воршы да Унечы, у Воршу ездзілі і вазілі тавар каньмі. Адлегласць аршанскага рынку ад г. Горак 45 вёрст, асобныя-ж часткі раёну знаходзяцца ад Воршы за 30-60 в. Такая адлегласць, бязумоўна, не давала магчымасці асобным гаспадаром зносіцца з гэтым рынкам больш-менш нармальна. Дастаўка тавару на рынак, ды яшчэ такога таннага, як прадукты сельскае гаспадаркі, была вялікаю накладною тратою на цану прадукта. Тая акалічнасць, што асобныя таварасварацелі галоўным чынам сяляне, маглі зносіцца з гэтым рынкам цераз свой Горацкі рынак, які цалкам знаходзіўся ў руках прыватных гандляроў, яшчэ больш аддаляла вытворчасць ад рынку. Гэткія умовы і зрабілі свой уплыў на будову гаспадаркі раёну. Яна была збудавана па тыпу на палову замкнёных натуральных гаспадарак. Вырабніцтва ішло галоўным чынам на здаваленне ўнутраных патрэб раёну. Вывозілі з раёну мала чаго—яйкі, скуры, лён, зерня ды і таго зусім мала.

Сучасныя умовы крыху іншыя. Праз Горацкі раён прайшла чыгунка, якая зблізіла раён з яго галоўным рынкам. Цяпер большая частка прадуктаў перавозіцца чыгункаю. Прыватных гандляроў паменшала; збыт галоўных прадуктаў раёну знаходзіцца ў руках кааперацыйных і дзяржаўных устаноў.

Новыя умовы больш спрыяюць развіццю гаспадаркі. Чыгунка і арганізаваны гандаль зблізілі раён з яго па-за раённымі рынкамі, і мы ўбачым далей, як гэта адбілася на шпаркасці ўздыму гаспадарчай вытворчасці.

Цяпер раён звязан са сваімі па-за раённымі рынкамі тым, што з раёну вывозяцца прадукты сельскай гаспадаркі, а прывозяцца прадукты прамысловасці. Каб убачыць, што раён вывозіць і што прывозіць, звярнёмся да чыгуначных перавозак.

За 10 месяцаў 1926-га году, ад II-га да XI ўключна, калі лічыць, што са ст. Горкі адпраўляюцца тавары толькі з Горацкага раёну і прыбыўшыя паступаюць толькі ў Горацкі раён, дык прывезена і вывезена па раёну ўсяго тавараў наступная колькасць:

Вывезена:

1. Жыта	13,0	тысяч пудоў
2. Пшаніцы	8,0	" "
3. Аўса	15,0	" "
4. Ячменю	5,0	" "
5. Ёльну	11,7	" "

6. Насення алейнага	33,0	тысяч пудоў
7. Фруктаў	8,0	" "
8. Быдла	5,0	" "
9. Сьвіньей	1,2	" "
10. Скур усякіх	1,0	" "
11. Яек	1,7	" "
12. Лесу круглага	163,0	" "
13. „ піловачнага	211,0	" "
14. „ Дроў	107,4	" "

П р ы в е з е н а :

1. Мукі жытнай	2,0	" "
2. „ пшанічнай	11,0	" "
3. Іншага збожжа	9,0	" "
4. Вотрубей і макухі	6,0	" "
5. Кіяхоў (кукурузы)	5,0	" "
6. Алею	1,0	" "
7. Мануфактуры	0,7	" "
8. Газы	9,0	" "
9. Каменнага вугальля	9,0	" "
10. Солі	42,0	" "
11. Зялеза, сталі, чыгуну	7,0	" "
12. Рыбы і селядцоў	12,7	" "
13. Цукру	6,0	" "
14. Цэгля	23,0	" "
15. Цэмэнту	1,0	" "

Гэтая табліца выразна характарызуе, чым і як Горацкі раён звязан са сваімі па-за раённымі рынкамі, і дае першую характарыстыку гаспадаркі раёну.

Некаторыя тавары прывозяцца для спецыяльных патрэб: кіяхі ідуць на сьпіртагоначны завод для перапрацоўкі ў сьпірытус, цэгла і цэмэнт — на будаўніцтва Акадэміі С. Г., якая знаходзіцца ў межах Горацкага Горацкага раёну.

Быдла значнымі гуртамі ідзе да Воршы саматугам мінуючы чыгунку. Апроч быдла, па суседніх раёнах

зносяцца з імі праз унутраны рынак, які знаходзіцца ў руках, галоўным чынам, кааперацыі і дзяржаўных устаноў. Адгэтуль тавары чыгункі ідуць у Воршу і іншыя гарады. Шлях тавару ад вытворца да спажывца бязумоўна яшчэ вялікі, што адбіваецца праз лішнія накладныя страты на гаспадарцы раёну. Вывозяцца покуль што тавары больш транспартэбельныя, а менш транспартэбельныя за межы раёну яшчэ ня выходзяць.

Унутраныя рынкі і шляхі зносін

Разьвіцьцё таварнае гаспадаркі пад уплывам па-за раённага рынку выклікае ўсё большай і большай спецыялізацыі вытворчасці з падзелам працы між асобнымі вытворцамі.

Аб'ём унутранага рынку цалком залежыць ад таго попыту які прад'яўляе на вырабы раёну па-зараённы рынак і ад таго, які да гэтага часу адбыўся падзел працы між асобнымі вытворцамі. Натуральная гаспадарка абходзіцца без рынку, таварная-ж зьяўляецца вынікам разьвітога, арганізаванага рынку.

Маючы на увазе што рынак, як нешта стыхійна складзеная, кіруе вытворчасцю асобных тавара-вытворцаў, зьяўляецца адной з галоўных эканамічных умоў разьвіцця с. г. вытворчасці раёну.

Да разгляду гэтых рыначн. умоў у межах раёну, мы зараз і пераходзім.

Галоўным унутраным рынкам зьяўляецца г. Горкі, які аб'ядноўвае ўвесь гандаль раёну. Рынкамі меншага маштабу будуць два мястэчкі—Леніна і Горы. Яшчэ меншымі рынкамі будуць крамы кааперацыйных устаноў па асобных вёсках і адзінкавыя гандляры і скупшчыкі, якія прыжыліся да асобных вёсак і займаюцца гэтаю справаю.

Апроч такога падзелу рынкаў раёну, можна і трэба зрабіць яшчэ два падзелы. Першы—гэта рынак сталы і рынак пэрыядычны. Сталы рынак гэта такі, дзе гандаль ідзе кожны дзень на пэўным месцы і ў пэўны час. Да пэрыядычнага рынку будзе адносіцца гандаль на базары, калі ён бывае ня кожны дзень, не на пэўным месцы і выпадковымі таварамі. Другі падзел трэба зрабіць на рынак кааперацыйны і дзяржаўны з аднаго боку і на прыватны—з другога. Зрабіўшы гэта, можна прыступіць да характарыстыкі розных рынкаў з усіх бакоў. Для зручнасьці разгляду пачанём з дробных рынкаў.

Самым дробным і самым блізкім да селяніна зьяўляецца пераходы рынак гандляра-скупшчыка. Гэты рынак цяпер у нас яшчэ досыць пашыран, але паступова адыходзіць і перапускае месца кааперацыі. Гандляр, скупшчык стараецца пранікнуць у самую гаспадарку, даведацца аб яе патрэбах і сваечасова іх задаволіць, атрымаўшы за гэта вялікую ўзнагароду. Такі гандляр грошай зваротных многа ня мае, працуе галоўным чынам у крэдыт, дастаўляючы сялянам у патрэбны момант патрэбныя прадметы—табаку, газу, сернічкі, дзёгаць і г. д.; з другога боку ён імкнецца быць маклерам пры продажы селянамі прадуктаў асабліва скаціны: Даведаўшыся аб тым, хто хоча прадаць карову ці каня, ён зараз-жа знойдзе і купца. Знайшоўшы дзёве такія асобы і будучы

ўпаўненым, што продаж, а часта і менка будзе для яго карысна, ён купляе жывёлу, даўшы перш толькі задатак, а другому прадае за гатовыя грошы з прыбыткам для сябе і з падзякаю ад сялян, як з аднаго, так і з другога боку. Часта такія гандляры і скупшчыкі бываюць маклерамі ад сялян і на раённым рынку. Гандляры такога роду заўсёды стараюцца рабіць сваю справу не за грошы, а за натуру; прадаюць за яйкі, палатно, хлеб і г. д., а гэтыя прадукты збываюць потым самі на рынак шырэйшага маштабу. Да падобнага роду гандлю, маючага ў нас месца, можна далучыць і вандроўныя крамы на калёсах, якія таксама стараюцца разносіць прадметы першапатрэбныя і мяняць іх на прадукты сельскай гаспадаркі. Не як пасрэднікі паміж вытворцамі тавараў, у вёсцы часта зьяўляюцца самі таваравытворцы, якія прадаюць свае вырабы ў абмен на вырабы сельскае гаспадаркі; гэтыя людзі бязумоўна менш зацікаўлены ў нажыве, а больш у тым, каб хутчэй збыць свае вырабы і зноў аднавіць іх выраб. Падобнага роду гандлярамі зьяўляюцца галоўным чынам, гаршкалёпы са сваімі ганчарнымі вырабамі, дзегцяры з бочкамі дзэгцю і інш. Такі рынак мае месца, галоўным чынам, у вёсках, далёкіх ад галоўнага рынку раёну.

Вясковыя каапэратывы вядуць гандаль бязумоўна малаго маштабу, але больш арганізаваны, чым адзінкавыя гандляры ў вёсках, бо знаходзяцца яны на пэўным, для ўсіх вядомым, месцы, гандлююць у пэўныя часы, таксама для ўсіх вядомыя. Дзейнасьць іх абмяжоўваецца продажам па вызначанай цане прадметаў першай патрэбы; набор гэтых прадметаў большы, чым у прыватнага гандляра; тут ёсць і манафактура і зьлезныя вырабы і г. д. Закупачныя апэрацыі гэтыя каапэратывы вядуць невялікага маштабу і на сьцісла вызначаныя прадукты, галоўным чынам тыя, якія экспартуюцца па-за межы раёну: лён, ільнянае семя, ячмень, авёс, іншае збожжа, яйкі і г. д. Гэты рынак, галоўным чынам, зьяўляецца пасрэднікам паміж вытворцамі тавараў раёну і па замежным раёнам. Па аб'ёму сваёй працы такія каапэратыў ня можа задаволіць усіх рыначных патрэб селяніна, якому бязумоўна трэба яшчэ зьвяртацца непасрэдна на рынак большага маштабу. Усяго ў раёне такіх каапэратываў 12.

Крамы с.-г. таварыств у вёсках можна далучыць да рынку таго-ж тыпу. Але ў іх абавязкі ўваходзіць, і яны стараюцца гэта зрабіць, забесьпячаньне вясковага насельніцтва насеньнем, угнаеньнем і іншымі прадметамі, патрэбнымі для сельскай гаспадаркі.

Наступнымі рынкамі больш значнымі па аб'ёму сваёй дзейнасьці, зьяўляюцца рынкі мястэчковыя: м. Леніна і м. Горы. Па характару свайго гандлю і па аб'ёму яны зусім падобны адзін да другога, а таму іх можна разглядаць разам. З боку арганізацыі яны ўжо больш складаныя. Тут мы бачым і каапэрацыйны гандаль і побач з ім прыватных гандляроў. Апроч сталага гандлю пэўнымі таварамі ў крамах, тут ёсць ужо зачаткі пэрыядычных рынкаў. Сталы рынак амаль што цалкам знаходзіцца ў руках каапэрацыйных устаноў. Каапэрацыя дастаўляе насельніцтву ўсе

патрэбныя прадметы, як спажытку, так і для вядзення сельскай гаспадаркі; сюды ўваходзяць прадукты прамысловасці, прадукты сельскае гаспадаркі, чыгунныя вырабы, мануфактура і г. д. Няма тут толькі прадметаў няшырокага круга пакупшчыкаў.

Крамы прыватных гандляроў знаходзяцца тут-жа побач з кааперацыямі. Каб як-небудзь утрымацца, яны скарыстоўваюць усякі момант кааперацыйнай працы і асаблівасці пакупшчыкоў, напрыклад: а) даюць тавар у крэдыт; б) па цэне кааператываў прадаюць тавары горшыя; в) трымаюць тавары, крыху адменныя ад кааперацыйных; г) скарыстоўваюць моманты, калі ў кааператывах тавар часова выходзіць; д) трымаюць часта тавары вузкага круга пакупшч. і прадаюць іх па высокіх цэнах.

Горш стаіць справа са збытам сялянскіх вырабаў. У гэтым напрамку кааперацыйны рынак вядзе тыя самыя аперацыі, як і звычайныя вясковыя кааператывы; скупляе прадукты галоўным чынам для экспарту за межы раёну, а ўсё іншы збыт знаходзіцца ў руках прыватных гандляроў. Спажываюць на прадукты сельскае гаспадаркі ў мястэчках вельмі мала, а больш вытворцаў; мястэчковы рынак спажывае ўсяго мясцовага вырабу ня можа і вымушан шукаць іншых рынкаў. Мясцечковыя гандляры бяруць на сябе пасрэдніцтва паміж сялянамі—вытворцамі тавару і далейшым рынкам і вядуць яго таксама, як і вышэй апісаныя вясковыя макляры; метады адлічэння прыбытку за маклярства тыя-ж самыя, розніца толькі тая, што гэтыя гандляры-скупшчыкі аперацыі робяць большыя і іх праца больш спецыялізавана: адзін займаецца купляю і продажам скаціны, другі збожжа і г. д. Для селяніна гэты рынак зьяўляецца ня досыць добрым, і ён як мага імкнецца абмінуць гэтага пасрэдніка і проста зьвяртаецца да рынку раённага, асабліва, калі прадае што-небудзь у значнай колькасці.

Пэрыядычныя маленькія рынкі збіраюцца адзін раз у тыдзень, у свята дзень. Галоўнымі таварамі на гэтых рынках зьяўляюцца яйкі, палатно, куры, масла, часам збожжа, вельмі рэдка што-небудзь з саматужных вырабаў: ганчарных або драўляных. Скаціны зусім ня бывае. Гэты рынак стараюцца цалкам скарыстаць прыватныя гандляры, даючы на абмен які-небудзь іншы тавар, напр. хустку бабе за яечкі, фарбы за палатно і г. д. Частка тавараў пападае і непасрэдна спажывацям—служачым і іншаму не земляробчаму жыхарству.

Да пэрыядычных рынкаў трэба далучыць і кірмашы, якія бываюць 2 разы ў год. У гэты дзень ўсе мястэчка ажывае; з розных нават далёкіх мясцовасцяў прывозяцца самыя рознастайныя тавары. У той час калі на звычайным мястэчковым рынку часта нямажна знайсці самых неабходных прадметаў на кірмашы-ж знойдзеш што заўгодна. Значная частка базару і нават бліжэйшыя вуліцы бываюць застаўлены рознымі саматужнымі вырабамі з дрэва: калёсы, бочкі, скрыні, вёдры, рэшаты, начоўкі і шмат іншага. Дастаўляюцца сюды гэтыя вырабы сялянамі паўднёвай часткі раёну і сумежных раёнаў—Дрыбінскага і Копыскага. Прывозяць сюды свой тавар і гаршкалёпы, гарбары, шаўцы, краўцы і іншыя

рамесьнікі. Калі зірнуць на гэты кірмаш збоку, дык здаецца, што жыхаром гэтай часткі раёну толькі і можна ў гэты дзень накупляць сабе ўсяго патрэбнага на цэлы год, бо ў другі час, апроч шапак і ботаў, тут нічога ня знойдзеш, а калі што каму патрэбна, дык трэба ехаць у Горкі. У гэтыя дні на кірмашы ажывае і гандаль на скаціну. Гандаль гэты звычайна ў мястэчках ня значны, але паколькі яго ў іншы час зусім ня бывае, пры разглядзе кірмашоў гэта новае зьявішча мястэчковага рынку павінна быць адзначана.

Гандаль у гэтыя дні вядзецца галоўным чынам паміж вытворцамі тавараў і спажывцамі без ніякіх пасрэднікаў. Селянін, саматужнік, рамесьнік, жыхар мястэчка ці г. Горак вязе свой тавар і прадае яго непасрэдна спажывцу, галоўным чынам селяніну. Толькі гандаль на скаціну ніяк ня можа абыйсціся без пасрэднікаў гандляроў. Шмат скаціны, асабліва коняй можна тут убачыць, прыведзеных гандлярамі, якія стараюцца іх прадаць, абмяняць і г. д. Сяляне, якія прывялі на продаж сваю жывёлу, — коняй, кароў, таксама вымушаны мець справу з гэтымі перакупшчыкамі. Нават селянін у селяніна рэдка можа купіць жывёлу на гэтым кірмашы без пасрэдніка.

Каапэрацыйныя становы ў гэты дзень часта выходзяць з сваіх памяшканняў, займаюць месца сярод кірмашу і гандлююць сваімі звычайнымі таварамі.

Гэтак можна каротка характарызаваць без лічбаў мястэчковыя рынкі.

Раённы рынак у Горках па сутнасці зьяўляецца буйнейшым рынкам у межах раёну. Калі у мястэчках і па вёсках прыватныя гандляры адчуваюць сябе досыць моцна і канкуруюць з каапэрацыяй, дык у Горках яны маюць жалкі выгляд. У той час, калі гандляры па дробных крамах і па століках кожны дзень расстаўляюць на дзень і збіраюць на ноч свой тавар, каапэрацыя заняла лепшыя раскошныя крамы. Няма амаль што ні аднаго тавару на сталым рынку, якога-бы ня было ў каапэрацыі. Цэны на ўсе тавары дыктуе каапэрацыя, а прыватнік ужо дапасоўваецца да гэтых цэн. З каапэрацыйных устаноў, якія займаюцца гандлем, можна назваць наступныя: ЦРК — мае 5 крам, каляктыў беспрацоўных — 2 крамы, с.-г. таварыства — 1 краму, пчаловаднае т-ва — 1 краму, акрсельпрамсаюз, загатоўчая кантора на лён, мясная крама ЦРК, крама Белдзяржвыдавецтва. Толькі па адных назвах можна сказаць, што каапэрацыйныя установы ахапляюць усе віды тавараў і сталы рынак знаходзіцца, можна сказаць, у іх руках. У барацьбе за сваё існаваньне прыватныя гандляры стараюцца ўжываць тыя-ж мэтады, як і гандляры па вёсках і ў мястэчках, толькі, маючы больш зваротных сродкаў, яны робяць гэта ў шырэйшых разьмерах, арыянтуючыся ня толькі на сялян, але і на гарадзкое насельніцтва. Фігура прыватніка адчуваецца ў гандлі булкамі, хлебам і мясам. У гэтых галінах гандлю прыватнік яшчэ досыць моцны, і ня гледзячы на тое, што каапэрацыя дыктуе свае цэны і на гэтыя прадукты, прыватны, гандаль на іх ня зьмірае, а досыць выразна кідаецца ў вочы.

Сельская гаспадарка звязана з раённым рынкам галоўным чынам праз пэрыядычныя рынкі. Апошнія маюць тут больш сыстэматычны і пашыраны характар. 2 разы ў тыдзень,—у нядзелю і ў пятніцу на базары збіраецца шмат людзей, сяляне прыносяць і прывозяць свае тавары, якія за дзень тут-жа і прадаюць. У гэтыя дні на рынку можна знайсці ўсякіх тавараў; ёсць і прадукты земляробства—збожжа, сена, салома, бульба, лён, пенька, мука і г. д.; прадукты жывёлагадоўлі—сала, мяса, каўбасы, шчэць, масла і інш., розная скаціна, птушкі і іх прадукты; лясныя матар'ялы—бярвеньне, дошкі, дровы, гонт і г. д.; шмат розных саматужных вырабаў з дрэва, з гліны; палатно, фрукты і іншыя тавары. Жывавы гандаль у гэтыя дні бывае ня ўвесь год. Самыя вялікія базары бываюць, пачынаючы з восені, з верасня м-ца і канчаючы вясною. Улетку гэтыя базары бываюць меншымі. Тлумачыцца гэта тым, што ўлетку сяляне, з якіх амаль што складаецца базар, бываюць заняты ў полі і ня маюць ні часу ні тавару, з чым ісці на базар. Узімку больш пашыраныя базары бываюць у пятніцу, а ўлетку—у нядзелю. Апроч пятніцы і нядзелі для зімы мае значэнне і серада, як гандлёвы дзень. Улетку гэты дзень, як базарны, зусім прападае.

На працягу году змяняецца і характар рыначнага тавару. Калі з восені і ўзімку на рынку бывае шмат скаціны і прадуктаў сьвінагадоўлі, дык пачынаючы з вясны і ўлетку скаціны бывае менш, больш зьяўляецца масла, курэй, яец; улетку ягад—суніцы, чарніцы, маліны і вельмі рэдка клубніцы.

Апроч штотыднёвых базараў, за год бывае 4—5 кірмашоў, якія адмяняюцца сваім больш пашыраным гандлем. Калі звычайную зімовую пятніцу можна прыраўнаваць да мястэчкавага кірмашу, дык кірмаш у Горках бывае разоў у 5 большы. Тавараў у гэтыя дні прывозіцца значна больш і галоўным чынам з далых мясцовасцяў. Асабліва ажывае ў гэтыя дні гандаль на скаціну і на саматужныя вырабы з дрэва і з гліны. Шмат чаго прыносіцца і прывозіцца з дамашніх манаткаў. У гэты дзень як прадаўцы, так і пакупшчыкі прыхаджаюць здалёку. З Дуброўны, напрыклад, (35 верст) прывозяць чыгуныя вырабы, з пад Копысі (40 в.)—ганчарныя вырабы. Дрыбін дае шмат валёнак. Асабліва здалёку вядуць і прыхаджаюць купляць коняй. Часта бываюць з Амсьціславу, Краснага, Шклову і г. д. Гандаль ідзе паміж усімі клясамі жыхарства. Галоўная маса тавараў ідзе проста ад вытворцы ў рукі спажывца, але шмат ёсць і такіх тавараў, што ідуць праз пасрэдніка гандляроў. Для характарыстыкі гэтага моманту лепш звярнуцца да асобных груп тавараў, якія ідуць зазвычай разам у тым ці іншым кірунку.

Амаль што ўсе саматужна-сялянскія вырабы з дрэва ідуць сялянам; вельмі мала іх купляюць мяшчане, а скупшчыкі і зусім ня купляюць. Саматужныя вырабы з гліны таксама; але часта ў канцы кірмашу нераспраданыя прадметы прадаюцца таньней, як трэба, гандляром, якія потым, пасля кірмашу, гандлюць імі. Дровы, бярвеньні, дошкі і гонт

застаюцца галоўным чынам у Горках для задаваленьня патрэб мясцовага жыхарства. Збожжа, лён, пнянка—скупляюцца галоўнымі чынам каапэрацыйнымі і дзяржаўнымі установамі ці гандлярамі; нярэдка выпадкі, што іх купляюць і сяляне. Бульба, сена, салома купляецца гарадчанамі для задаваленьня іх патрэб. Прадукты жывёлагадоўлі—воўна, аўчыны купляюцца сялянамі, сала, каўбасы, мяса сьвіное, бараніна ідуць галоўным чынам гарадзкім спажывцом. Яйкі, масла ідуць па трох кірунках: скупляюць іх гандляры, каапэратывы і непасрэдна спажывец. На скотным рынку можна бачыць дзьве галоўныя фігуры—гэта селянін і гандляр, больш ўсё-ж сялян. Быдла купляюць сяляне, разьнікі для Горацкай бойні і для адпраўкі за межы раёну. Коняй, як прадаюць, так і купляюць сяляне і конскія гандляры. Апроч таго, сяляне купляюць і сьвіней, галоўным чынам някормных. Сьвіньні купляюцца асобнымі спажывцамі, страўнямі, а таксама жыхарамі прыгараднай вёскі—Зарэчча (побач з горадам), перарабляюцца на сала, на каўбасы, на сьвініну і на гэтых-жа рынках прадаюцца. Частка сьвіньні скупляецца крамаю с.-г. т-ва, перарабляецца на шынкі, на каўбасы лепшай якасьці, чым у сялян Зарэчча, і таксама прадаецца ў краме.

Заняткі і шчыльнасьць насельніцтва.

Тыя тавары, што пападаюць на рынак, добра характарызуюць занятакі насельніцтва. Пералік вывазных тавараў сьведчыць аб значнай пашыранасьці іх вырабу. Умовы рынку (дрэнныя шляхі зносін з па-зараённымі рынкамі, значны ўдзел прыватных гандляроў) зрабілі свой уплыў на разьвіцьцё гаспадаркі раёну. З боку эканамічнай разьвітасьці яе можна характарызаваць, як слаба разьвітую таварную гаспадарку, у якой асобныя працэсы вырабу розных прадуктаў пачынаюць вылучацца з ранейшай натуральна-замкнёнай гаспадаркі.

Усяго ў раёне паводле перапісу 17/XII-26 г. 56829 чалавек; з іх мужчын 27804, жанчын 29025. Гарадзкога насельніцтва 8527, што дае ад усяго 15%. Астатнія 85%—вясковае насельніцтва.

Галоўным заняткам насельніцтва зьяўляецца сельская гасп-ка. Меншая частка насельніцтва займаецца вырабам асобных тавараў, вылучаных з гаспадарчай вытворчасці ў працэсе разьвіцьця сельскае гасп-кі, шаўцы краўцы, смалакуры, шапавалы, мельнікі, алейнікі і інш. Нават нельга сказаць, каб яны зусім вылучыліся з гаспадаркі, ёсьць шмат сялян, якія, зьяўлячыся гаспадарамі, самі і шыюць сабе, бяюць алей і інш. Шмат якія вытворчыя працэсы зьяўляюцца кандыдатамі на вылучэньне з гаспадаркі, напр., ткацтва, саматужнае рамесніцтва і інш. Прамысловасьць разьвіта па раёну вельмі слаба, гэта відаць з таго, што шмат тавараў прывозіцца ў раён і амаль што нічога ня вывозіцца. З прамысловых прадпрыемстваў у раёне ёсьць наступныя: адзін браварны завод, 4 алейні, 8 ваўначосак, 4 гарбарні, 2 каўбасныя, млынаў вадзяных 9, паравых 2 і ветракоў каля 70, сукнавалок 5, леспілак 2. Усё гэта, як відаць пабу-

дована для пераапрацоўкі прадуктаў сельскае гаспадаркі свайго раёну, попыт якога толькі і задавальняюць, апроч браварнага заводу і лесапілак, прадукты якіх вывозяцца за межы. Для характарыстыкі невялікага аб'ёму іх дзейнасці досыць сказаць, што працуюць яны з сыравіны за-казніка ня ўвесь год, наймітаў ня маюць, ці маюць вельмі мала.

Сельскае насельніцтва, апроч свае сельскае гаспадаркі, займаецца многімі промысламі. Галоўным з іх, асабліва ў паўднёва-заходняй, лясной частцы раёну, гэта розныя хатнія вырабы з дрэва. Характар гэтых вырабаў і распаўсюджанасць паказаны на наступнай карце (карту хатніх вырабаў глядзі на стар. 12).

Займаюцца імі сяляне галоўным чынам у вольны час і самі-ж збываюць іх на рынку. Значэнне вырабаў у бюджэце сялян досыць значнае асабліва у саматужнікаў, якія ў гэтым кірунку больш спецыялізуюцца. Гэта адразу кідаецца ў вочы, калі здараецца бываць з вёскі дзе няма вырабаў у вёсках, дзе жывуць саматужнікі. Колькасць зямлі там не вызначае заможнасці гаспадара, а хутчэй заможнасць гэта азначаецца запасам працоўнай сілы і прыстасаванасцю да вырабаў. Мізэрны прыбытак ад сельскае гаспадаркі і пералюдненасць вымушаюць сялян прадаваць сваю працоўную сілу рознага полу і ўзросту. Звычайна гэтыя заробаткі звязаны з горадам і з лесам. Узімку для многіх сялян ёсць магчымасць зарабляць пры экспляатацыі лесу, пачынаючы ад вырубкі і канчаючы лесапілкаю, адкуль гэты лес перавозіцца ці проста да спажыўца, чы к чыгунцы. Улетку гэтыя-ж людзі, прызвычаеныя да сякеры і да пілы, ідуць у горад на будаўніцтва, на рамонт і інш. Моладзь дапамагае ў гэтай працы, а ўзімку ідзе пілаваць і калоць дровы і г. д. Насельніцтва паўночна-ўсходняй часткі раёну адносна гэтага знаходзіцца ў горшых умовах. У той час, калі першыя маюць заробтак, як дадатак да сельскай гаспадаркі, дык другія, апроч таго, што ня маюць гэтага, яшчэ адрэзаны і ад лесу. Яны, як менш прызвычаеныя да сякеры ці да пілы, ня вытрымліваюць канкурэнцыі сваіх суседзяў пры найме на цасьлярскую працу ў горадзе.

Сяляне набіваюцца сваёю працаю, вельмі часта згаджаюцца працаваць за мізэрную плату, напрыклад, цесьляры пры ўрочнай працы ўлетку за 12 гадзін зарабляюць 1-1,5 руб. Гэта сведчыць аб вялікай люднасці раёну і аб мізэрным прыбытку ад сельскай гаспадаркі. Беспрацоўе адчуваецца асабліва ўзімку, а таксама ўлетку пасля засева ярыны. Аб пералюдненасці раёну сведчыць і той факт, што адсюль сяляне перасяляюцца ў іншыя краіны. Так, у справаздачы райагранома значыцца, што ў 1924 годзе 204 сялянскіх сям'і выехала на Паваложжа.

Гушчыня вясковага насельніцтва значная, як і па ўсёй усходняй частцы Беларусі, але, ў параўнанні з усёю Аршанскаю акругаю, меншая. Па Аршанскай акрузе на адну сялянскую душу прыпадае 1,33 дзес. с.-г. плошчы, а ў Горацкім раёне—1,49 дз.

Усе вышэйяпісаныя умовы зьяўляюцца і зьяўляліся галоўным фак-

тарам у развіццці сельскае гаспадаркі і ў яе сучаснай будове, да разгляду чаго мы цяпер і пяройдзем.

Формы карыстання і землеўпарадкавання.

Сельская гаспадарка раёну прадстаўлена амаль што цалкам дробнаю сялянскаю гаспадаркаю. Буйных гаспадарчых прадпрыемств у раёне усяго: 1 савецкая гасп-ка „Леніна“, 1 фэрма Акадэміі, 1 гасп-ка с.-г. дасьледчай станцыі ў ф. Іванова. Па тэрыторыі яны складаюць зусім малы % ад усяе зямлі раёну. У апошні час пры Горскім сельсавеце арганізавана 2 каляктывы з плошчаю пахаці 49,0 дзес. Уся астатняя зямля раздроблена паміж асобнымі сялянамі. Такім чынам, пры разглядзе эканомікі сельскае гаспадаркі мы будзем мець на увазе толькі сялянскую гаспадарку. Буйныя гаспадаркі прыдзецца пакінуць дзеля таго, што іх мала і што кожная з іх, дзякуючы свайму асобнаму прызначэньню, мае свае асаблівасьці; каляктывы-ж яшчэ толькі з’арганізаваны.

Сялянская сельская гасп-ка развівалася з даўняга часу пры церазпалосна-падворнай форме землекарыстання з трохпалёвым севазваротам. Гэта ёсьць яшчэ адна акалічнасьць, якая затрымлівала гаспадарчае развіццё. Але ўжо пачынаючы з сталыпінскай рэформы частка вёсак рассялілася па хутарох цалкам, а з некаторых вышлі асобныя гаспадары. Усяго ў раёне да рэвалюцыі было ўземлеўпарадкавана 22,75% ад с.-г. плошчы бяз лесу.

Пасьля рэвалюцыі землеўпарадкаваньне пашло шпарчэй. К 1925 году мы маем у раёне ўжо 58,17% землеўпарадкаванай плошчы. Тут таксама большы % выходзіць на хутары. Так, з 35,42% землеўпарадкаванай у 1917—1924 г. г. плошчы 28,64% пашло пад хутары, а 6,78% пад іншыя формы, галоўным чынам пад выселкі. Да 1927 году землеўпарадкавана 64,7% ўсяе с.-г. плошчы, засталася яшчэ, значыцца, 35,3%.

У апошнія гады пашыраецца больш пасялковая форма землекарыстання.

Перасяленьне на новыя сядзібы бывае звычайна на працягу 2-х год. Так, у справаздачы райагранома за 1924-25 значыцца, што ў першы год перасяляюцца 80%, на 2-і год—15% і толькі 5% за гэты час ня могуць перасяліцца.

Хутарская форма землекарыстання, якая ўсё пашыраецца, мае свае станоўчыя і адмоўныя бакі. З аднаго боку—яна дае магчымасьць кожнаму сялянину паказаць пры гаспадараваньні сваю інцыятыву і прыбліжае зямлю да сядзібы, што звязана з меншымі затратамі на пераезды і на пераходы і з меншым клопатам па дагляду; з другога боку—яна, раз’юшвае сялянскую масу, разьбівае каляктыўную сялянскую думку, вымагае лішніх трат пры арганізацыі сядзібы (па забясьпячэньню вадою), аддаляе момант калектывізацыі асобных вытворчых працэсаў (агульнае

карыстаньне накатарымі машынамі, будынкамі, агульнаграмадзкая апрацоўка глебы і інш.).

Дыфэрэнцыраванасьць сялянскіх гаспадарак.

Зьяўлячыся вынікам вытворчых узаемаадносін, дыфэрэнцыраванасьць сялянскіх гаспадарак робіць пэўны ўплыў і на с. г. вытворчасць. А таму, бязумоўна, патрэбна разгледзець, наколькі дыфэрэнцыравана наша сялянская маса.

З аднаго боку мы бачым гаспадаркі, добра забяспечаныя зямлёю і сродкамі вытворчасці (скаціна, інвэнтар, будынкі), з другога боку — гаспадаркі, горш забяспечаныя у той час, калі адны гаспадаркі могуць скарыстаць усе магчымасьці для атрымання найбольшага прыбытку, і нават наймаць чужую працоўную сілу, кінуў сабе дадатковы прадукт; другія ж могуць скарыстаць належным чынам і свой невялічкі кавалак зямлі, вымушаны наймаць сродкі вырабу, аддаючы за гэта частку прадукту створанага сваёй працай і непасрэдна прадаваць сваю працоўную сілу на карысьць заможнікаў.

У канкрэтных велічынях гэтую дыфэрэнцыраванасьць па Горацкаму раёну за 1926 год можна паказаць у наступных лічбах¹⁾.

Па забяспечанасьці засевам на 1-го едака гаспадаркі падзяляюцца такім чынам.

1—без засеву	1,4 ⁰ / ₀ , у іх пахадзі	0,2 ⁰ / ₀ , кароў і коняў	0,4 ⁰ / ₀ , н.з.д.	2,5 ⁰ / ₀ ,
2—да 0,25 дз.	17,1 „	9,4 „	14,1 „	21,1 „
3—ад 0,25 да 0,50 дз.	41,1 „	35,3 „	41,4 „	42,9 „
4— „ 0,50 „ 0,75 „	24,6 „	30,1 „	26,9 „	23,5 „
5— „ 0,75 „ 1,00 „	9,9 „	14,6 „	10,9 „	6,8 „
6— „ 1,00 „ 1,50 „	4,7 „	8,2 „	5,1 „	1,9 „
7— „ 1,50 „ 2,00 „	0,9 „	1,6 „	0,9 „	1,2 „
8— „ 2,00 „ 2,50 „	0,2 „	0,3 „	0,1 „	— „
9— „ 2,50 „ 3,00 „	0,1 „	0,3 „	0,2 „	— „
10—3,00 і больш	— „	— „	— „	— „

Па забяспечаньню скацінаю (быдла і коні) гаспадаркі дзеляцца так:

1—без скаціны	3,3 ⁰ / ₀ , у іх пахадзі	1,6 ⁰ / ₀ , скаціны	0,0 ⁰ / ₀ , н.з.д.	2,2 ⁰ / ₀ ,
2—з 1-ю галавою	10,7 „	6,4 „	4,2 „	13,9 „
3— „ 2-а	43,1 „	36,2 „	33,8 „	29,4 „
4— „ 3-а	21,0 „	23,2 „	24,7 „	18,6 „
5— „ 4-а	15,9 „	21,8 „	24,8 „	21,5 „
6—больш 5-і	6,0 „	10,8 „	12,5 „	14,4 „

З разгляду гэтых лічб відаць, што ня гледзячы на ўсе захады, зробленыя на працягу 9 год савецкай улады шэрагам розных спосабаў, каб

¹⁾ Матар'ялы Райфа.

параўнаць сялянскую гаспадарку, дыфэрэнцыяцыя ў гаспадарках яшчэ адчуваецца. Але яе, бязумоўна, нельга раўнаваць да тае, якая была раней; розніца ў дыфэрэнцыяцыі паступова змяншаецца. Сярэдняя група найбольшая, як па ліку гаспадарак, так і па тэй маёмасці, якою яна ўладае. Калі ўзяць 3-ю, 4-ю і 5-ю групу па засеву, дзе прыпадае ад 4,5 да 6,5 дзес. пахаці на гаспадарку, дык такіх гаспадарак 75,6%. Яны займаюць 80% ад усяе пахаці раёну і маюць 79,2% ад усяе жывёлы (кароў і коняй). Рэшта зямлі і скаціну знаходзіцца ў дзвёх крайніх групах. Таксама, калі ўзяць 3-ю, 4-ю і 5-ю групы па скаціне, дык гэта ўсё гаспадаркі, якія маюць мінімум каня і карову і максімум 2-х кароў і 2-х каней. Яны таксама займаюць пануючае месца. Такіх гаспадарак усяго 80%, і яны маюць 81,2% пахаці і 83,3% жывёлы. Побач з гэтай групай сярэдняю мы бачым і такія гаспадаркі, у якіх зусім няма скаціны, і ў якіх ёсць больш за 5-ці галоў.

Можна лічыць, што гэтая маёмасная дыфэрэнцыяванасць гаспадарак будзе змяншацца прыбыткам ад неземля-рабочых заработкаў. Калі зірнуць на групы па засеву, дык выходзіць нібы так, што % неземляробчага прыбытку па дробных гаспадарках большы чым % гасп-ак па ліку, і паступова к групам багацейшым % гаспадарак абганяе % прыбытку. Але, як відаць, гэтая групіроўка не дае выразнага малюнку дыфэрэнцыявання прыбытку. Другая групіроўка па колькасці жывёлы аднае з частак асноўнага капіталу, дае іншы малюнак. Тут мы бачым, што першая група без скаціны і прыбытку мае менш; неземляробч. прыбытку, відаць, без каня нельга зарабіць збоку. Інакшы малюнак мы бачым у груп, дзе многа скаціны. Шостая, напр., група складае ўсяго 6% ад усіх гасп-ак, а прыбытку бярэ 14,4%. Калі-бы гэты прыбытак паміж гаспадаркамі падзяліць роўна, дык і гасп-ак трэба 14,4%. Калі ўзяць пад увагу, што наш раён мае лішак працы, і што кожны селянін згаджаецца працаваць, абы было дзе, дык гэтыя лічбы выразна сьведчаць аб тым, што альбо багацейшыя групы зусім адціскаюць ад неземляробчых заработкаў бяднейшых, альбо зарабляюць за іх у 2 разы больш. У жыцці бывае тое і другое.

Забяспечанасць с.-г. ўгодзьдзямі.

Асноўным грунтам, на якім будуецца с.-г. прадпрыемствы, з'яўляецца зямельная тэрыторыя з усімі сваімі ўгодзьдзямі. Цяпер у нас, за выключэннем лесу, усяго 71784 дзесяціны ўдобицы і 4633 ці 6,4% няўдоб.

Удобная с.-г. плошча па ўгодзьдзях дзеліцца гэтак:

пахаті	69,7% на 1-у гаспадарку	5,50 дзесяцін	
сенажаці	16,9 „	1,32 „	„
гароду	0,8 „	0,06 „	„
саду	0,2 „	0,01 „	„
сядзібы	1,8 „	0,14 „	„
выгану і кустоў	6,7 „	0,52 „	„
іншай удобицы	3,9 „	0,30 „	„

Усяго . . 100,0 „	„	7,85 „	„
-------------------	---	--------	---

З разгляду забяспечанасці гаспадаркі с.-г. угодзьдзямі лёгка заўважыць, што яны маюць вельмі мала сенажаці: у сярэднім па раёну на 1 дз. пахаці прыпадае 0,24 дз. сенажаці. Гэтая колькасць бязумоўна ня можа задаволіць кормам усю, якая ёсць, жывёлу і даць досыць гною, патрэбнага для падтрымання пладароднасці глебы. Становішча з гэтага боку крытычна яшчэ і таму, што заліўной сенажаці амаль што зусім няма (усяго 0,4% ад усёе сенажаці). Пры трохпалёўцы, якая ў нас толькі яшчэ, як убачым далей, пачынае знішчацца, для нармальнага ўгнаення аднэй дзесяціны пахаці трэба ня менш як 1,25 дзес. сенажаці па 100 п. сена з дзесяціны. Па якасці нашы лугі адносяцца да сухадольных і багатых з сярэднім ураджаем рэдка на 100 пуд. з 1 дз.

Досыць дрэнная справа і з выпасамі. Лічба выпасу 0,52 дз. на 1 гасп-ку, звычайна прадстаўляе сабой частку тэрыторыі, якая па сутнасці і кідаецца пад выпас таму, што яе ні касіць ні араць няма ніякага сэнсу. А таму лёгка ўявіць сабе яго якасць, а таксама і тое, што ён далёка ня можа задаволіць улетку кормамі ўсёе скаціны. Не хапае і папару, што ў неземлеўпарадкаван. вёсак пакідаецца сялянамі спэцыяльна для гэтай мэты.

Ня лепш стаіць справа з выпасам і па хутарскіх гасп-ак, а яшчэ горш. Там улетку няма ведама, куды дзяваць скаціну. Крыху лепш тым гаспадаркам паўднёва-заходняй часткі раёну, якія знаходзяцца каля лесу, — тут можна выгнаць скаціну ў лес. Летнія крызісы кармлення жывёлы адбываюцца і на яе прадукцыйнасці; каровы, напр., зьмяншаюць удоі, асабліва перад уборкаю збожжа, і амаль ўсё лета вымагаюць падкармлівання травой з поля ці з гароду, альбо канцэнтраваным кормам.

Хоць раён і невялікі, але забяспечанасць гаспадарак галоўным угодзьдзем — пахаццю — рознае па розных сельсаветах. Найбольш мае на 1 гаспадарку Макараўскі сельсавет, і калі плошчу пахаці там прыняць за 100, дык іншыя сельсаветы пачаргуюцца наступна:

1. Макараўскі	100,0%	8. Горскі	74,6%
2. Паршынскі	95,4 „	9. Панкратаўскі	71,2 „
3. Кацялёўскі	95,4 „	10. Рэкацкі	69,5 „
4. Шарыпскі	84,7 „	11. Любіскі	69,5 „
5. Асталопаўскі	83,1 „	12. Ліхачоўскі	57,6 „
6. Каменскі	81,4 „	13. Казіміраўскі	40,7 „
7. Ленінскі	81,4 „		

Розьніца вялікая, і калі нават ня лічыць Казіміраўскага сельсавету, які напалову складаецца з сялян Горацкіх, дык і без яго забяспечанасць гаспадарак пахаццю па розных сельсаветах розьніца амаль што ў 2 разы.

Цяпер-жа, калі панаглядаць за зьменаю гэтай забяспечанасці, дык можна заўважыць, што зьмяншэнне ідзе ад паўночна-ўсходняй часткі раёну к паўднёва-заходняй, ад палявой к лясной.

Другое важнае с.-г. угодзьдзе — сенажаць — таксама разьмешчана па раёну няроўна. Калі разьмясьціць сельсаветы па такой самай чарзе, пры-

на **Хліб**. Шовольненне патрэб жывёлагадоўлі. Увесь час сеюцца культуры кармавыя: віка, канюшына, бульба, якая ідзе і ў бровар. Зьмяшчаюцца засе- вы зярнёвых малакаштоўных—жыта, аўса, ячменю і павялічваюцца зяр- нёвыя каштоўныя—азіма і яравая пшаніца, відаць, у сувязі з' вывазам іх за межы раёну. Пашыраюцца і засе- вы ільну, як эк-спартнай тэхнічнай культуры. Сярод іншых пашыраюцца, відаць засе- вы лубіну, сарадэл са-чэўкі.

Перадавыя гаспадаркі раёну таксама падкрэсьліваюць гэты кірунак, паказваючы некаторую часовую граніцу ў разьвіцьці асобных культур сваімі ўстаноўленымі севазваротамі. Прапорцыя культур у больш пашы- раных севазваротах раёну дае:

Азімныя	на больш	25%	засеўнай плошчы,
Ярыны каштоўнай	11—13%	"	"
Бульбы	11—13	"	"
Канюшыны	22—26	"	"
„ пад выпасам	0—11	"	"
Ярыны малакаштоўн.	11—13	"	"
Вікі з аўсам	11—13	"	"

Такая прапорцыя культур, звычайная для севазваротаў сярэдніх і буйнейшых гаспадарак, дае магчымасьць уразумець і падкрэсьлівае тое палажэньне, што наша палыводзтва разьвіваецца ў кірунку: 1) задава- леньня інтэнсіўнае жывёлагадоўлі (сьвінарства і малочніцтва), 2) эк- спарту за межы раёну ільну і пшаніцы, хоць апошняя ў хуткім часе відаць, павінна пачаць пераапрацоўвацца на муку, замест тэй, што пры- возіцца ў раён. Дробныя з перадавых гасп-ак яшчэ выразьнені высвят- ляюць гэты кірунак, даючы малы % усіх зярняў—40-50%, больш бульбы—20-17% і траў—40-33%, укладваючыся ў рамкі 5-6 га-польных севазва- ротаў без папару, са стойлавым утрыманьнем жывёлы, а часамі на прывязі па канюшыне 2 га-году.

Вельмі цікава было праглядзець, як разьвіваюцца розныя культуры па сельсаветах, паколькі ўсе яны (сельсаветы) эканамічна адзіныя, але такіх матар'ялаў няма. Калі разважаць па прывозу розных культур на рынак¹⁾ аб раёнах больш пашыранага разьвіцьці тэй ці іншай культуры, дык можна заўважыць, што галоўная маса зярнёвых культур—жыта, аўса, ячменю—вытвараецца ў лясной частцы раёну. Пшаніца распаў- сюджана амаль што роўна па ўсяму раёну. Гарох цягнуцца за пшаніцаю. Наконт медзі пашыраюцца і іншыя культуры нікога дельга сказаць (няма адпаведных матар'ялаў). Ёсць падстава думаць, што бульба пашырана больш у палівай паўночна-ўсходняй частцы раёну. Лён больш пашыран у палівай частцы; аб гэтым сьведчыць значныя закупкі там ільну Ле- нінскім і Горскім А. С. Т. і малыя закупкі ў лясной частцы.

На падставе таго, што было сказана аб палівай гаспадарцы, можна

¹⁾ Матяр'ялы досьледу кірмашоў Агранамічным гуртком Г. С. Г. І.

з пэўнасьцю сказаць, што паляводтва раёну ад ранейшай трохпалёва-зярнёвай сыстэмы імкнецца да сыстэмы плодапераменнай з засевам на полі траў і бульбы і скарачэньнем незанятага папару. Гэтая сыстэма прыстасоўваецца да задаваленьня інтэнсыўных форм жывёлагадоўлі са збытам на рынак ільну і, відаць, часова, каштоўных зярнёвых (пшаніцы яравой і азімай).

Цяпер паляводтва знаходзіцца ў пераходнай стадыі ад трохпалёўкі да плодапераменнай сыстэмы. З боку засеву траў яна бліжэй да трохпалёўкі, а з боку бульбы—да плодапераменнай сыстэмы. Павялічэньне прыбытковасьці гаспадаркі залежыць ад хутчэйшай замены трохпалёва-зярнёвай сыстэмы на плодапераменную таму, што прыбытак ад гаспадаркі пры сыстэме плодапераменнай значна большы, чым пры сыстэме трохпалёва-зярнёвай. Калі, напрыклад, узяць агульны прыбытак з аднае дзесяціны пахадзі трохпалёвага севазвароту, сучаснага і 8-і палёвага плодапераменнага, дык па сучасных цэнах і з адпаведным павялічэньнем ураджаяў (для трохпалёвай—даваенныя, для сучаснага—сучасныя, для плодапераменнай—перадавых гаспадарак), прыбытак пры трохпалёўцы будзе 52 р. 50 кап., сучасным 63 р. і пры плодапераменнай 121 р.

Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што прыбытак ад трохпалёўкі павялічан, дзеля таго, што яшчэ да вайны на полі ўжо сеялася бульба і было больш сенажаці, што давала магчымасьць лепш угнайваць поле.

Пераходу да новай сыстэмы перашкаджае недахоп зваротных сродкаў галоўным чынам на ўгнаеньне і на насеньне. Нельга павялічыць ураджаяў, не паклаўшы перш гною; нельга сабраць гною пры невялікіх ураджаях. Такі кругазварот, каб скрануць яго з месца, вымагае павялічэньня агульнага запасу гною, ці ўнясеньня іншых угнаеньняў (лубін, парашкі). Пры старых ураджаях колькасьць гною павялічыць нельга, засевы лубіну і парашковыя ўгнаеньні вымагаюць сродкаў, якіх у гаспадарцы няма. Крэдыт даецца невялікі і на кароткі тэрмін. Шукаючы выхад з такога кругазвароту, сяляне знаходзяць па сутнасьці толькі адзін выхад. Скарыстоўваючы той невялікі кредыт, які можна атрымаць насеньнем канюшыны, яны бяруць яе і сеюць на лепшых мясцінах. Канюшына з аднаго боку павялічвае колькасьць кармоў, багатых на азот, і з другога боку намнажае азот у глебе. Калі-ж узяць пад увагу, што наша глеба у першую чаргу і патрабуе азоту, дык гэта як раз і дасць павялічэньне ўраджаяў.

Павялічаныя ўраджаі даюць магчымасьць трымаць больш жывёлы і лепш яе даглядаць, а гэта паляпшае эканамічнае становішча гаспадаркі і дае магчымасьць траціць частку сродкаў на далейшае паляпшэньне і на хутчэйшы пераход да плодапераменнай сыстэмы паляводтва.

Гэты шлях вельмі доўгі, але правільны, іншы шлях знайсці пры тых зваротных сродках, якія ёсьць у нашай гаспадарцы, вельмі цяжка.

Першую пераходную прыступку наша гаспадарка цяпер амаль што пераступіла. Аб гэтым сьведчыць рост засеўнай плошчы і ўраджай, хоць і ня вельмі, але крыху большы за даваенных.

У сувязі са змянёнымі рыначнымі умовамі і такою працаю, што праводзіць Акадэмія с. г. сярод насельніцтва, Горацкі раён сярод Аршанскае акругі заняў адносна ураджаяў выключнае становішча. У той час, як па акрузе сучасныя ўраджаі яшчэ не дайшлі да даваенных, у Горацкім раёне некаторыя культуры ўжо дасягнулі да іх, а некаторыя і перавысілі даваенныя. Гэта сведчыць з аднаго боку аб тым, што раней развіццё гаспадаркі, дзякуючы дрэнным рыначным умовам, затрымлівалася, а цяпер, з паляпшэннем гэтых умоў, яна развіваецца лепш за гаспадарак іншых раёнаў акругі.

Ураджаі культур па раёну ў пудох на дзесяціну.

НАЗВЫ КУЛЬТУР	Даваенныя	Сучасныя сярэдня	Сучасныя перадавых гаспадарак
1. Жыта	55	60	90
2. Пшаніца	60	65	75
3. Ячмень	45	45	75
4. Авёс	52	55	85
5. Лён (семя)	30	30	30
6 „ (валакно)	15	12	20
7. Гарох	35	35	—
8. Вікавае сена	—	—	200
9. Бульба	550	600	1000
10. Канюшына	225	225	250

Што да спосабу аднаўлення пладароднасці глебы, дык гэта робіцца галоўным чынам папарам і ўнясеннем гною.

Сам папар мала чаго дае дзеля таго, што ён прызначаецца галоўным чынам не для аднаўлення пладароднасці, а для выпасу.

Колькасць гною, што можа быць атрымана,—у сярэднім 1560 пуд. на гаспадарку, дае магчымасць, пры ўнясенні на дзесяціну 1800 пудоў ці 90 вазоў, угноіць 0,88 дзес. пахаці кожны год. Такім чынам, пры роўнамерным угнаенні, раз угноеная мясціна ня можа ізноў угнайвацца раней, чым праз 6 гадоў. Гэтае ўгнаенне вельмі слабое, па-першае таму, што гной на працягу 6-і год не праяўляе сваёй дзейнасці, а па-другое, сама норма 1800 пудоў на дзесяціну малая.

Калі ўзяць нармальнае ўгнаенне 2400 пуд. на дзес., дык гэтага гною хопіць усяго на 0,65 дзес. Калі лічыць, што гной ня губляе сілы на працягу 4-х год, дык нам кожны год трэба ўгнайваць 1 дзес. пахаці

(папар і канюшына ня лічуцца), значыцца, гною не хапае на 0,35 дзес. кожны год. Гэтая велічыня досыць значная, якая толькі і можа вытлумачыць тое, што нашае паляводства не дае нармальных ураджаяў, адпаведных нармальнаму ўгнаеньню, як гэта мы бачым у перадавых гаспадарствах.

Недахоп гною выклікае неабходнасьць ужываць іншыя ўгнаеньні. Пачынаюць сеяць лубін. Цяпер плошча гэтага засева яшчэ вельмі малая; усяго па раёну ў 1926 годзе было засеяна 20 дзес. Але, бяручы пад увагу, што гэтай культуры раней ня было, трэба лічыць, што яна ўва ўсякім разе да канчатковага пераходу к плодапераменнай сыстэме будзе пашырацца.

Некаторыя гаспадаркі пачынаюць для гэтай мэты скарыстоўваць торф. Апошнімі гадамі пашырыліся штучныя ўгнаеньні. Колькасць прададзеных ўгнаеньняў з кожным годам расьце. Больш за ўсё ідуць фосфарнакіслыя ўгнаеньні і больш танныя: фасфарыт, касцыяная мука.

Дарагоўля на ўгнаеньні не дае магчымасьці ўносіць іх кожны год. а ў большасьці ўносяцца яны выпадкова.

У часы імперыялістычнай і грамадзянскай вайны велічыня засеўнае плошчы мела вялікія зьмены. Калі даваенную засеўную плошчу лічаць за 100%, дык 1916 год дае 95,5%, 1920—52,5%, 1922—92,0%, 1923—98,5%, 1924—100,5% і 1925—102%. Як відаць з гэтых лічбаў, засеўная плошча з лішкам адноўлена.

Далейшае паляпшэньне гаспадаркі ідзе не за кошт яе пашырэньня, а за кошт паглыбленьня. Гэта відаць з зьмены процантавага складу культур, з пераходу значнай колькасьці хутарскіх гаспадарак на шматполье, а ў апошнія гады—цэлых выселкаў і вёсак. Апошнія з свайго боку сьведчыць, што зьмена сыстэмы наўмысьля прымае масавы характар.

Тэхніка палявой гаспадаркі.

Угнаеньне. Недахоп гною ў гаспадарцы вымушае сялян падыходзіць да яго скарыстаньня вельмі эканомна і разьмяркоўваць яго ў першую чаргу паміж культурамі, якія вымагаюць сьвежага ўгнаеньня. Звычайнае прадстаўленьне аб ўгнаеньні пахаці ў папару ў умовах Горцакага раёну не пацвярджаецца. Большасьць гною кладзецца пад каштоўную ярыну і бульбу, а рэшта вывозіцца на папар. З матар'ялу катэдры с.-г. эканоміі Бел. Дзярж. Акадэміі С. Г. можна бачыць, што гной разьмяркоўваецца паміж культурамі на працягу году наступным чынам: пад жыта—43,4%, пад ярыну—29,2% і пад бульбу—27,4%. Пад бульбу гной кладуць заўсёды; рэдка сеюць яе без гною, але тады яна ідзе так не далей другога караню. Паводле дадзеных 51 гаспадаркі 80% бульбы ідзе па сьвежаму гною і 18% другім каранём; засевы далей ад ўгнаеньня рэдкі. З яравых культур звычайна гной кладзецца пад ярушку і пад ячмень; ня рэдка бывае, што ярушка і ячмень ідзе другім каранём пасьяў ўгнаеньня; часцей гэта здараецца з ярушкаю; засеў іх далей ад ўгнаеньня

выпадковы. З практыкі сяляне добра ведаюць, што гэтыя культуры на месцах горшых зусім ня родзяць. Іншыя з яравых культур ідуць зазвычай не раней 2-га караню ад угнаення, а часам і далей.

Ярушка 1-м каранём 54,5⁰/₀; 2-м—45,5⁰/₀; 3-мі больш—0⁰/₀,

Ячмень " " 63,3 " " 36,7 " " " "

Пад зімовыя культуры заўсёды, выключаючы досыць рэдкія выпадкі, гной кладзецца. Кладзецца ён ня ўсыяж, а мясьцінамі. Пад пшаніцу гной кладзецца абавязкова.

Гэткае скарыстаньне гною, пад культуры каштоўныя і працаёмныя стварае і асобнае разьмеркаваньне культур па ворнай плошчы. Тое, што вымагае гною, высяваецца бліжэй, а бяз гною—далей ад сядзібы. Асабліва выразна відаць гэта ў неземлеўпарадкаваных вёска. Па хутарох гэтая тэндэнцыя праяўляецца слаба, але прыкметна. Матар'ялы па 51 хутарскай гаспадарцы паказваюць сярэдняю адлегласьць ад сядзібы: ільну 82 саж., аўса 80 саж., жыта 69 саж., бульбы 51 саж., пшаніцы 43 саж.

Пад бульбу і ярыну гной вывозіцца вясною, пры чым зазвычай гэты гной заворваецца, але досыць часты выпадкі, калі ён толькі прысыцілаецца. Пад бульбу гной вывозіцца перад самою сяўбою, пры чым бульба заворваецца разам з гноем. Пад жыта гной вывозіцца ўлетку, раськідаецца па полю і крыху прасохшым заворваецца.

П л а д а з ь м е н. Маючы ў сваёй гаспадарцы досыць значны лік культур з рознымі запатрабаваньнямі, як да глебы, так і да іншых фактараў росту расьлін, сялянам прыходзіцца ўвязываць іх засевы з боку чаргаваньня, угнаення, захоўваючы пры гэтым патрэбную іх прапарцыю. У грамадзка-трохпалёвым севазвароце, пры падворна-церазпалоснай форме землекарыстан. ўсе гэтыя засевы ўвязваюцца такім чынам: папар зазвычай пустуе, зьяўляючыся адначасна і выпасам для скаціны. Досыць рэдка ў некаторых вёсках бліжэйшыя кавалкі пачынаюць займацца папаравымі культурамі, якімі ў умовах Горацкага раёну зьяўляюцца вікавая мешаіна, ярушка і ячмень.

Зімовы клін, такім чынам, цалкам ішоў пасья папару і ў рэдкіх выпадках пасья пшаніцы і ячменю. На бліжэйшых да сядзібы вучастках зімовай зьмены часта можна сустрэць азімую і яравую пшаніцу і ячмень.

У яравой зьмене зьбіраліся ўсе астатнія культуры, прычым бліжэй к сядзібе бульба, пшаніца, ячмень, гарох і далей авёс, лён і іншыя.

Такім чынам, у вёсках можна заўважыць каля сядзібы інтэнсыўны севазварот з каштоўных культур і часам без папару, а водалёк—экстэнсыўны севазварот з менш каштоўных культур; так што без дэтальных дасьледваньняў у вёсках можна вызначыць два чаргаваньні культур. На далёкіх кавалках: 1) папар, 2) жыта, 3) лён, авёс, а на блізкіх некалькі варыянтаў: 1) каштоўная ярына, азіміна, бульба; 2) віка, азіміна, каштоўн. ярына.

У хутарскіх гаспадарках розьніца ад адлегласьці ў пладазьмене заўважыць нельга; таксама нельга заўважыць і правільных зьмен трох-

палёвага севазвароту. Правільных зьмен іншых севазваротаў у масе хутарскіх гаспадарак таксама няма. Значыцца, палёвая гаспадарка хутароў яўляе сабою досыць рэзка выражанае разнапольле.

Выбіўшыся з рамак трохпалёўкі, засеўная плошча пачала павялічвацца. Разам з гэтым каб захаваць правільную прапорцыю культур без напэўна вызначаных зьмен палявой гаспадаркі; часта парушаюць і той пладазьмен, які быў у вёсцы пры трохпалёўцы. Жаданьне-ж вытрымаць пладазьмен прымушае гаспадара сеяць адну і тую-ж культуру ў некалькіх кавалках. Так, яшчэ зусім новыя хутары з 2—3-х гадовым існаваньнем ужо даюць наступную раздробленасьць засеваў.

жыта у 1-м кав. — 61⁰/₀, у 2-х кав. — 25⁰/₀, у 3-х кав. — 11⁰/₀, больш 3-х кав. — 3⁰/₀

бульба	"	59	"	32	"	7	"	2
пшаніца	"	94	"	6	"	—	"	—
ячмень	"	86	"	12	"	2	"	—
авёс	"	59	"	34	"	5	"	2

Далей застаецца паглядзець, якога-ж пладазьмену трымаецца наша сялянская гаспадарка. Дзеля таго, каб прыблізна яго вызначыць, прыблізна таму, што пэўнага матар'ялу няма, паглядзім на папярэднікаў розных культур.

Жыта часьцей за ўсё ідзе пасья папару, і вельмі мала ёсьць такіх гаспадарак, дзе-б жыта ў гэтай іншай частцы ня ішло пасья папару. Разам са скарачэньнем плошчы папару, якая скарачаецца хутчэй, чым плошча пад жытам, апошняя пачынае сеяцца і без папару. Часьцей за ўсё другім папярэднікам, апроч папару, пачынаюць зьяўляцца культуры першага кораню ўгнаеньня—віка на скос, ячмень, пшаніца, досыць рэдка бульба. Нярэдка выпадкі засеву жыта па жыту; гэтае зьявішча можна часта заўважыць па хутарох, якія аселі на б. вясковых сядзібах. У гаспадарках, дзе прывіваецца сяўба канюшыны, часта шыта сеецца па ёй пасья 2-х, 3-х гадоў карыстаньня.

Бульба, што сеецца звычайна па сьвежаму гною, мае самых разнастанных папярэднікаў. Тут мы бачым і жыта, і пшаніцу, і авёс, і іншыя культуры. У тых выпадках, калі бульба ідзе за пшаніцаю ці ячмянём, гной вывозіцца пад ячмень і пшаніцу, а яна ідзе 2-м каранём. Калі-ж бульба ідзе пасья няўгноенага жыта ці ярыны, дык гной кладзецца тады пад яе непасрэдна.

Пасья канюшыны бульба ідзе досыць рэдка; часьцей гэта сустракаецца ў гэтай частцы раёну, дзе глеба больш-менш лёгка.

Ярушка мае сабе звычайна 2-х папярэднікаў,—бульбу ці жыта, прычым бульбу часьцей. Пасья бульбы гной пад ярушку не кладзецца, а пасья жыта—заўсёды.

Пра ячмень можна сказаць тое самае, што і пра ярушку. Толькі ячмень часьцей ідзе пасья жыта з унясеньнем гною, а пасья бульбы другім каранём сеецца досыць рэдка.

Авёс амаль што заўсёды ідзе за жытам, рэдка за іншымі культурамі бульбаю, пшаніцаю, аўсом і г. д.

Лён звычайна займае такое самае месца, як і авёс.

Віка, як на семя, таксама і на сена, займае звычайна адно месца ў пладазьмене. Ідзе па розных культурах, але найбольш пасья ўгноенага жыта. Больш, як другім каранём пасья ўгнаення, віка ня сеецца.

Звычайнымі папярэднікамі канюшыны і яе пакрыўнымі расьлінамі зьяўляюцца жыта, пшаніца і ячмень па сьвежым гнаі, ці другім каранём, пры гэтым, калі канюшына ідзе пасья ярыны, дык апошняя амаль што заўсёды ідзе пасья бульбы.

Досыць рэдка канюшына сеецца разам з цімафейкаю, а найчасьцей адна. Карыстаюцца канюшынаю ня больш 2-х, 3-х гадоў, прычым канюшына 3-га году ніколі ня косіцца, а страўліваецца скацінаю. Нярэдка выпадкі, калі страўліваецца і 2-х гадовая канюшына.

На насенне пакідаюцца мясьціны з самаю лепшаю канюшынаю. Найчасьцей гэта бывае ў першым год карыстаньня. Многія сяляне пакідаюць на насенне другі скос і ліцаць, што ўраджай насення бывае лепшым, чым ад першага скосу, асабліва, калі канец лета сваёю пагодаю не пашкодзіць належнаму высьпяваньню.

Разгледзеўшы месца асобных культур у пладазьмене, приходзіцца заўважыць, што ў многіх выпадках пладазьмен бывае досыць правільным, асабліва для культур, якіх высяваецца нямнога, напр.: 1) папар, 2) жыта 3) бульба, 4) ярушка + канюшына, 5) канюшына. I-га году, 6) канюшына, II-га году, 7) жыта, 8) ярына. Гэта звычайны пладазьмен на некаторых кавалках пахадзі.

Ненармальна прапорцыя культур не дае магчымасьці захоўваць такія правільны пладазьмен, і культурам зярнёвым вельмі часта прыходзіцца мець сваім папярэднікам зярнёвую-ж культуру.

Гэткае аднабокае скарыстаньне глебавых багацьцяў прыводзіць да зьмяншэньня ўраджаяў, а, значыцца, і да канечнай патрэбы перагледзець пладазьмен і прапорцыю культур.

Больш культурныя гаспадаркі часткаю ўжо зрабілі, а часткаю яшчэ робяць гэты перагляд і заводзяць сталы найбольш правільны пладазьмен для тэй прапорцыі культур, якой вымагае сучаснае разьвіцьцё гасп-кі і яе бліжэйшыя пэрспэктывы.

Звычайна гэты пладазьмен укладваецца ў рамкі 6, 7, 8, 9-ці палёвых севазваротаў; у дробных гаспадарках з меншым лікам палёў, часам да 5 ці, а ў буйных—з большым.

Найбольш пашыраным севазваротам трэба ўсё-ж лічыць 8-мі палёвы з наступным чаргаваньнем культур: 1) папар, вельмі часта заняты вікаваю мешанінаю, 2) жыта, 3) бульба, 4) ярына (ячмень, ярушка з падсевам канюшыны), 5) канюшына I-га году, 6) канюшына II-га году, 7) жыта, (нярэдка частка гэтае зьмены адводзіцца пад лён), 8) ярына (авёс, лён). Гэты севазварот найчасьцей здавальняе патрэбы сярэдняй сялянскай гаспадаркі з невялікім адхіленьнем у бок зьмяншэньня плошчы гасп-кі, і са значным у бок яе павялічэньня. Пладазьмен гэтага севазвароту до-

сыць правільны і поўнасьцю адпавядае пладазьмену многіх кавалкаў сучаснага разнапольля.

Шмат іншых севазваротаў яўляюць сабою адхіленьне ад гэтага асноўнага 8-мі палёвага севазвароту.

У тых выпадках, калі гаспадарка імкнецца да скарачэньня плошчы пад жытам і да павялічэньня за кошт гэтага плошчы іншых культур, з 8-мі палёвага севазвароту, як асноўнага, выкідваецца другое жытняе поле і выходзіць 7 палёвы севазварот: 1) папар, 2) жыта, 3) бульба, 4) ярына, з падсевам канюшыны, 5) канюш. I-га г., 6) канюшына II-га г. 7) ярына.

Гэты севазварот іншую гаспадарку часта не здавальняе тым, што тут прыходзіцца частку плошчы кідаць пад папар, а калі яго займаць вікаю. дык травы выходзіць больш, як трэба. У такіх выпадках гэты севазварот інтэнсыфікуецца за кошт скарачэньня папару і застаецца 6-ці палёвы севазварот, які прыймаецца часта больш дробнымі гаспадаркамі з наступным чаргаваньнем культур: 1) бульба, 2) ярына з падсевам канюшыны, 3) канюшына I-га году, 4) канюшына II-га году, 5) жыта, 6) ярына.

Досыць рэдка, але сустракаюцца у дробных гасп-ках севазвароты, ў якім выкідваецца і апошняе поле ярыны, а застаецца 5-ці палёвы севазварот: 1) бульба, 2) ярына з падсевам канюшыны, 3) канюшына I-га г. 4) канюшына II-га году, 5) жыта.

Як выводныя з 8-мі палёвага севазвароту ў бок павялічэньня ліку палёў, можна зазначыць тры 9-ці палёвых севазвароты, што сустракаюцца ў межах раёну:

I. 1) папар,	II. 1) папар,	III. 1) папар,
2) жыта,	2) жыта,	2) жыта,
3) бульба,	3) ярына, (віка,	3) бульба,
4) ярына з падсе-	гарох),	4) ярына з падс.
вам канюшыны,	4) бульба,	канюш.
5) канюш. 1 году,	5) ярына з падс.	5) канюш. 1 году,
6) " 2 "	канюшыны	6) " 2 "
7) " 3 "	6) канюш. 1 году,	7) жыта,
(выпас),	7) " 2 "	8) бульба,
8) жыта,	8) жыта,	9) ярына.
9) ярына.	9) ярына.	

Першы з гэтых севазваротаў дае мажлівасьць павялічыць плошчу травы для выпасу, і прымаецца сялянамі, у якіх пахаці хапае, а іншых выпасаў няма. Дробныя гаспадаркі гэтага сабе не дазваляюць і ў якасьці выпасу скарыстоўваюць часта канюшыну 2 га году, дзе запас летнята корму, бязумоўна, значна большы.

Другі севазварот ужываецца ў гаспадарках, якім многа травы ня трэба, а трэба пашырыць плошчу яравых зярнёвых культур.

Трэці севазварот сустракаецца рэдка; толькі ў тых гаспадарках, якія патрабуюць значнай колькасьці бульбы.

Увесь гэты шых севазваротаў для умоў Горацкага раёну можна лі-

чыць тыповым, як з боку пладазьмену, так і з боку прапорцыі культур, якая ўкладаецца ў рамкі таго ці іншага севазвароту.

Апроч гэтых тыповых, у межах раёну можна сустрэць і іншыя севазвароты, напрыклад:

I. 1) папар,	II. 1) папар,
2) жыта $1\frac{1}{2}$ з падс. канюшын.,	2) жыта $1\frac{1}{2}$ з падс. канюшыны
3) канюшына 1 году,	3) $1\frac{1}{2}$ бульбы, $1\frac{1}{2}$ канюш. 1 году.
4) " 2 "	4) $1\frac{1}{2}$ ярыні, $1\frac{1}{2}$ " 2 "
5) ярыня,	5) ярыня, ярына.
6) папар, 7) жыта,	
8) бульба, 9) ярына.	

Усе гэтыя севазвароты поўнасьцю адпавядаюць тым перспэктывам разьвіцця палявой гаспадаркі, якія былі вызначаны раней.

Нібы ня зусім знаходзіць сабе належнае месца, асабліва ў тыповых севазваротах, культура ільну. Калі ўсе іх прагледзець, дык лёгка ўбачыць што самае лепшае месца пад лён пасья канюшыны займаецца жытам. Але гэтае зьявішча часовае, і ўсе гэтыя севазвароты могуць з посьпехам паступова выпінаць жыта і замяняць яго ільном, а гэта якраз узгадняецца з дынамікаю культур, якая паказвае скарачэньне плошчы пад жытам і павялічэньне пад ільном.

Апрацоўка глебы, сяўба і дагляд за расьлінамі. Апрацоўка глебы робіцца звычайным аднаконным плугам, тыпу „Сухені“ і драўлянаю бараною з жалезнымі кляцамі. Уздымаецца глеба няглыбока, у сярэднім на 2,5—3 вяршкі. Пад бульбу крыху глыбей, але нязначна, пад авёс крыху. мяльчэй. У асобных гаспад, глыбіня ўзвору хістаецца ад 1,5 да 4 вярш.

Скарацьба пахаці пасья ўзвору бывае досыць інтэнсыўная пад усе культуры. У сярэднім у 5—6 сьлядоў, прычым у асобных гаспадарках лік сьлядоў дасягае 10—12. Пад бульбу скародзяць больш, а пад авёс менш, але розніца нязначная, на 2—3 сьляды.

Розьніца ў колькасьці сьлядоў пры першай скарацьбе і пры другой заўважыць нельга; бывае і больш і менш.

Апрацоўка глебы пад азіміну пачынаецца з сярэдзіны лета, ў канцы чэрвеня ці ў першай палове ліпеня. Чорныя і раннія папары сустракаюцца досыць рэдка. Першы ўзвор пад жыта звычайна звязан з заворваньнем гною. Пасья гэтага папар ляжыць амаль што да самай сяўбы, перад якою яго яшчэ раз мяшаюць і скародзяць.

Такім чынам, як правіла, можна лічыць, што апрацоўка папару перад сяўбою абмяжоўваецца падвойным узворваньнем і аднёю скарацьбою. Досыць рэдкі выпадак, калі варуць 3 разы. Так, з ліку дасьледваных гаспадарак гэта рабілі 12%.

У тых выпадках, калі жыта ідзе пасья вікі, ці пасья зярнёвых культур, разьмер апрацоўкі глебы не скарачаецца, а толькі яна адбываецца пазней, затрымліваючы такім чынам і час сяўбы азіміны.

Пад бульбу апрацоўка глебы пачынаецца з вясны, але сустракаецца

і восеннае ўзворваньне. З дасьледваных гаспадарак 18⁰/₀ варуць увосень.

Пад яравыя зярнёвыя таксама ў большасьці гаспадарак пачынаюць араць з вясны. З восені пачынаюць апрацоўку досыць рэдка, але калі мець на увазе, што раней гэтага зусім не рабілі, дык і гэта трэба лічыць за значны прагрэс. З матар'ялаў абсьледваных гаспадарак відаць, што з восені пачынаюць апрацоўку: пад пшаніцу—11⁰/₀, пад ячмень—19⁰/₀, пад авёс—14⁰/₀, пад лён—14⁰/₀. Калі мець на увазе, што пшаніца і ячмень ідуць найбольш пасья бульбы, якая здымаецца позна ўвосень, дык можна сказаць, што перад ярушкаю і ячмянём глеба ўсю зіму ляжыць пульхнаю. Глеба пад бульбу арэцца ў 2⁰/₀ гаспадарак адзін раз, у 90⁰/₀—2 разы і ў 8⁰/₀—3 разы. З лікам узворваньняў да сяўбы ўзгадняецца і лік скараджэньняў; пад бульбу скародзяць столькі разоў, колькі і варуць, а пад яравыя, звычайна, на адну скарадзьбу менш.

Пад розную ярыну варуць розна:

пад пшаніцу	1 раз	варуць	9 ⁰ / ₀ ,	2 разы—	64 ⁰ / ₀ ,	3 разы—	27 ⁰ / ₀	гаспадарак,
„ ячмень	„	6 „	„	66 „	„	28 „	„	„
„ авёс	„	15 „	„	83 „	„	2 „	„	„
„ лён	„	59 „	„	39 „	„	2 „	„	„
„ вік. на сена	„	37,5 „	„	46 „	„	16,5 „	„	„

Адгатуль лёгка ўбачыць, што пшаніца і ячмень вымагаюць большай апрацоўкі, за імі ідзе віка, далей авёс і лён.

Сяўба ўсіх зярнёвых робіцца ў ручную. Зімовае жыта пачынаюць сеяць з другой паловы жніўня, а часам і ў канцы верасьня. Сяўба ярыні пачынаецца з ярушкі і ячменю, а далей бяз пэўнага парадку ідуць авёс, бульба і лён.

Ярына сеца звычайна ў 2, або ў 3 тэрміны, пачынаючы з раньняй вясны і аж да сярэдзіны чэрвеня.

Колькасьць насеньня на дзесяціну можна вызначыць наступную: жыта 10—12 пуд., а на сядзібных угноеных кавалках зьмяншаецца да 8 пудоў; ярушкі і ячменю 10—12 п., аўса 13—16 п., ільну 5—6 п., і бульбы 100—120 п. Зярнёвыя засыпаюцца звычайнаю бараною, а бульба—плугам.

Сорт насеньня мясцовы, але часам пападаюцца і сартовыя расьліны, напр., пражтэйнскае жыта, шацілаўскі авёс, якія пераймаюцца сялянамі ад гаспадарак Акадэміі і ад савецкай гаспадаркі „Леніна“. Пачынае пашырацца сорт бульбы „Вольтман“.

Перад сяўбою часта насеньне сартуецца і абчышчаецца ад сьмяцця. Больш за ўсё гэта робіцца з пшаніцаю (засьмечаную часта куколем і галоўнёю), ячмянём, жытам і ільном.

Ачыстка робіцца на зернечышчальных пунктах РЗА і пры Акадэміі.

Што да дагляду за расьлінамі ў час іхнага росту, дык можна заўважыць наступнае: жыта і авёс ад самай сяўбы і да прыборкі ніякаму дагляду не падлягаюць; пшаніца, ячмень, лён, а асабліва ярушка ўлетку звычайна полюцца.

Бульба, як пачне прарастваць, скародзіцца потым абворваецца; разам

з гэтым і полецца. Найчасьцей бульбу абворваюць два разы, але бывае, што і адзін раз. Матар'ялы 51 гаспадаркі паказваюць, што адзін раз абворваюць 25%, 2 разы—62,5%, 3 разы—12,5% гаспадарак.

Культура канюшыны абмяжоўваецца сяўбою па ярыні ці па азіміне вясною і скосам увосень калі вырасьце добра. Часта яна проста страўліваецца жывёлаю. Такое скарыстаньне канюшыны ўвосень ня можа не адбіцца на ўраджаях яе ў наступныя гады. Нізкае згрызаньне канюшыны авечкамі і коньмі, або нізкае скашваньне губіць маладыя расьліны, чаму вясною яна адрастае плямамі ці зусім рэдкімі кусьцікамі. Утаптываньне дапамагае выпадзеньню канюшыны на другі год. Далей за канюшынаю, апроч яе скосу, ніякага догляду няма. Рэдка ў якой гасп-цы вясною яе крыху паскародзяць. Насенная канюшына прыбіраецца тады, калі пачарнеюць галоўкі. Малоцяць канюшыну часта ў ступах, куды кладуць яе прасушаныя галоўкі і доўга іх таўкуць. Часам прапушчаюць высушаныя снапы канюшыны праз малатарню разы 2, а затым дамалачваюць іх ў ступе.

Г а р о д н і ц т в а.

Гародніцтва раёну мае амаль што выключна спажывецкі характар, вядзецца ў рамках задавальленьня ўнутры-гаспадарчай патрэбы. Невялікае выключэньне складаюць гаспадаркі каля Горак. Гэтыя часткы маюць характар прамысловага гародніцтва, але толькі ў рамках задавальленьня ўнутранага рынку г. Горак. З прычыны таго, што шмат жыхароў гораду Горак маюць свае гародчыкі, жыхары Акадэміі задавальняюцца акадэмічнымі гарадамі, магчымасьці для разьвіцьця вялікіх прамыслов. гародаў няма. Становішча сялянскіх гародаў, нават у рамках спажывецтва вельмі дрэннае. Галоўнымі гароднымі культурамі зьяўляюцца: ка-капуста, буракі, цыбуля, гуркі морква. З усіх культур найлепш удаецца цыбуля, якая досыць у значным ліку прадаецца і на горацкім рынку. Іншыя культуры растуць дрэнна; капуста часта зусім не за-даецца, і сяляне самі прымушаны бываюць купляць яе дзе-небудзь на прамысловых гарадах. Буракі вырастаюць дробненькія і хоць завуцца сталовымі і ўжываюцца людзьмі, а але ў іх нічога агульнага са сталовымі няма, амаль што звычайныя кармовыя сарты—жоўтыя, чырвона-белыя і зусім белыя. Морква часьцей за ўсё зусім не вырастае, а калі і вырастае, дык за лета і за восень уся выходзіць, а на зіму не хапае. З гуркамі справа амаль што яшчэ горш. Ня глядзячы на тое, што гуркі сеюць амаль што ўсе сяляне, большасьць з іх купляюць гуркі на прамысловых гарадах і на базары. На базар-жа часта гуркі прывозяцца зусім ня з Горацкага раёну, а а сумежных—Дубровенскага, Копыскага (Шклоў), Дрыбінскага, Ляднянскага—і большую частку іх купляюць сяляне. Раньнія сарты бульбы для патрэб Горацкага жыхарства прывозяцца ў Горкі з м. Дрыбіна, Пічаўкі, м. Леніна. Сяляне Казіміраўскага сельсавету таксама гадуюць на сваіх гарадах раньнія сарты бульбы. Апошнімі гадамі на гародных сялянскіх землях пачынаюць зьяўляцца і кармавыя караньплоды бручка, турнэпс; гэтыя культуры пашыраюцца больш у паўночна—ўсходняй частцы раёну.

Дрэннае становішча можна тлумачыць галоўным чынам дрэнным даглядам і дрэннымі сартамі расьлін. Густая пасадка і вялікая засьмечанасьць не даюць магчымасьці разьвівацца такім вымагальным гародным расьлінам. Засьмечанасьць гарадаў можна сабе ўявіць хоць-бы з таго што сьмяцьцё гэтае зьяўляецца галоўнаю крыніцаю кармленьня сьвіньней на працягу значнай часткі лета.

Угнойваюцца гароды добра праз 1-2 гады, дзеля гэтага тлумачыць неўраджаі гародніны малым угнаеньнем нельга.

Плошча прамысловых гарадаў, падлічаная фінчасьцю РВК, зьмяшчаецца ў лічбах 6,08 дз. Усе гэтыя гароды знаходзяцца ў палявой паўночна-ўсходняй частцы раёну.

Садоўніцтва

Садоўніцтва раёну носіць і спажывецкі і прамысловы характар. Апошняе мы можам бачыць з чыгуначных перавозак. У даўнейшыя гады фрукты таксама вывозіліся за межы раёну, часткаю мясцовымі скупшчыкамі і арандатарамі садоў, а часткаю ўвосень прывяжджалі ў Горкі так званыя кўпцы з Ленінграду і з іншых гарадоў, скуплялі яблыкі і адпраўлялі на Воршу, на Красны або на Смаленск. Вывозіцца за межы раёну галоўным чынам антонаўка (зімовы сорт). Іншыя сарты—летнія, восенныя, і грушы спажываюцца ў межах раёну, а ў гады вялікіх ураджаяў, калі насельніцтва раёну ня можа ўсяго спажыць, проста гніюць у садох. Частка фруктаў рэалізуецца ў сумежных раёнах, куды яны перапраўляюцца на падводах. Пунктамі, куды гандляры звычайна вывозяць фрукты, зьяўляюцца Ляды і г. Красны.

Досыць многа ў раёне расьце вішань. Галоўнымі пастаўшчыкамі іх зьяўляюцца вёскі: Нешкава, Шышава, Глінькава і Горкі. Яны, апроч таго, што здавальняюць попыт Горацкага раёну, спрабуюць вывозіць, праўда, нямнога, у Воршу, Клімавічы.

Ягады вялікага значэньня ня маюць. Большасьць іх разводзіцца у самым горадзе. Найбольш пашыранымі садовымі ягадамі на рынку бываюць парэчкі, ягруст, маліна, але больш маліны лясной, а не сadowай.

Усё-ж большасьць сялянскіх садоў раёну маюць спажывецкі характар, разьмерамі у некалькі дрэў, ад 5-і да 10-і. Прамысловых садоў у сялян вельмі мала, усяго, паводле дадзеных РВК, 24, 25 дзес. Пашыраны прамысловыя сады ў паўднёва-заходняй лясной частцы раёну.

Досыць значная частка садоў знаходзіцца ў самых Горках. Эксплюатуюцца сады галоўным чынам не самімі іх уласьнікамі, а арандатарамі. Садовых арандатараў па раёну досыць многа, але такіх, якія толькі гэтым і займаюцца, мала. У большасьці арандатарамі зьяўляюцца дробныя гандляры, рамесьнікі (шаўцы, краўцы) і інш. Арэнда садоў, відаць, справа зыскоўная, аб чым сьведчыць арэнда садоў рамесьнікамі і тое, што арэндную плату арандатары выплачваюць уласьніку звычайна ў восень, калі яшчэ не прададзены самыя каштоўныя зімовыя сарты, а бяруць яе

звычайна ад рэалізацыі плодоў гэтага саду да восені. Такі тут ужо звычай устанавіўся, што покуль арандатар яблык ці ігруш не прадасьць, дык арэнды не заплоціць, ды і заплаціць ня можа проста таму, што ў большасьці арандатараў няма зваротных сродкаў, а калі ёсьць, дык толькі на задатак пры заарандаваньні.

Раней панаваўшая ў раёне падворна церазпалосная форма землекарыстаньня значна тармазіла разьвіцьцё гэтай галіны гаспадаркі. Разам са зьменаю формы землекарыстаньня пачынаецца вялікі попыт на пасадачны матар'ял, што сьведчыць аб пачатку шпаркага разьвіцьця садоўніцтва. Высокія цэны на пасадачны матар'ял і вялікія прыбыткі, што атрымуюцца уласьнікі плодовых гадавальнікаў, таксама сьведчаць аб вялікім запатрэбаваньні пасадачнага матар'ялу, што з свайго боку паказвае на вялікую зыскоўнасьць садоўніцтва. Недахоп пасадачнага матар'ялу гаворыць аб тым, што раней такога попыту на яго ня было і што садоўніцтва тады разьвівалася менш.

Пашыраючыся, садоўніцтва ўпіраецца часамі ў перавытворчасць. Асабліва гэта бывае відаць у гады вялікіх ураджаяў аднамасных сартоў. Часта, напрыклад, бываюць вялікія ўраджаі ігруш, летніх сартоў яблык. У такія гады шмат фруктаў гіне дарэмна і вялікі ўраджай ня можа даць належнага прыбытку. Залежыць гэта ад дрэннага дабору асартымэнту са значнаю колькасьцю ранніх нятрывалых сартоў—з аднаго боку, і з другога боку—ад неналаджанасьці збыту фруктаў. З тае прычыны, што збыт сьвежых фруктаў абыходзіцца дорага і не для ўсіх сартоў магчымы, перад садоваю гаспадаркаю раёну ў тэй стадыі яе разьвіцьця, калі фрукты павінны пайсьці за межы, а гэта ёсьць ужо цяпер, павінна зусім рэальна паўстаць пытаньне аб рэалізацыі фруктаў нясьвежымі, а перапрацаванымі на віно, сушанымі і г. д.

Неадпаведнасьць разьвіцьця пераапрацоўкі фруктаў пашырэнню садовай плошчы можа выклікаць адваротны працэс з вялікаю тратаю для гаспадаркі раёну.

Жывёлагадоўля.

З відаў жывёлы ў раёне досыць значна пашыраны ўсе 4 віды: коні, быдла, сьвіньні і авечкі. Значэньне розных відаў у гаспадарцы рознае. Натуральная гаспадарка павінна была мець усе віды, каб задаволіць свае натуральныя патрэбы.

Пашырэнне таварнай гаспадаркі, для якой асноўным арганізацыйным прынцыпам зьяўляецца не прыстасаваньне галін гаспадаркі да сваіх натуральных патрэб, а атрыманьне найбольшага прыбытку, прымушае гаспадарку падыходзіць да розных відаў жывёлы з боку іх карыснасьці для таварнае гаспадаркі.

Каб паказаць забясьпечанасьць гаспадаркі жывёлаю, прыводзім колькасьць яе па відах і па ўзросту на 100 гаспадарак, паводле вясеньняга апытаньня 1926 году.

1. Працоўных коняй ст. 4-х год	127
2. „ „ „ маладз. „	6
3. Жарабят ад 1-го году да рабоч. ўзросту	24
4. „ „ да 1-го „	18
5. Кароў	143
6. Быкоў старэй 1½ году	2
7. Нецеляй стар. 1½ году	6
8. Цялят ад 1-го да 1½ году	33
9. „ „ да 1-го году	38
10. Авец дарослых	242
11. Ягнят	307
12. Сьвіньней і вапроў дарослых	90
13. Падсьвінкаў ад 4-х м. да 1-го году	73
14. Парасят да 4-х мес.	142

Адноўчы працэс пасьля імперыялістычнай і грамадзянскай вайны можна лічыць цяпер ужо скончаным. Акт справаздачы райагранома яшчэ за 1925 год канстатуе, што быдла і авец к таму часу было ўжо больш, чым да вайны, сьвіньней-жа крыху яшчэ не хапала, але настолькі мала (усяго 2%), што к сучаснаму моманту можна лічыць гэты недахоп папоўненым.

І. Каняводзтва.

Зьяўляючыся галінай гаспадаркі, якая павінна даваць працоўную сілу, колькасьць коняй раёну цалкам залежыць ад таго, колькі гасп-ка патрэбуе конскіх працоўных дзён. Галоўным спажывцом конскае працы зьяўляецца паляводзтва, у невялікай меры гародніцтва і сенажаць. Скарыстоўваюцца коні на заробках і для сувязі з рынкам.

Усе гэтыя галіны гаспадаркі ў розныя пэрыяды году вымагаюць ад коняй рознай працы. Больш за ўсё працоўная конская сіла патрэбна вясною, ад пачатку палявых прац да канца засева. Нераўнамернасьць у скарыстаньні коняй на працягу году стварае вялікія прагулы; 100-120 дзён у год—гэта сярэдняя норма конскай працы. Павялічыць гэтую норму ў сучасных умовах цяжка, дзеля таго што, тады прыдзецца скарачаць лік коняй; скараціўшы лік коняй нельга будзе справіцца з працаю ў вяснавы пэрыяд.

Няпоўнае скарыстаньне коняй ня мала залежыць і ад дробнасьці гаспадаркі. У той час, калі ў савецкай гасп-цы Леніна конь спраўляецца з 12,5 дзес. зямлі (у тым ліку 8 дз. пахаці), у сялянскіх гаспадарках Горацкага раёну на каня выходзіць 5,9 дз. зямлі (4,1 дз. пахаці). Такая нагрузка на каня, бязумоўна, малая, але пры дробнасьці гаспадарцы цяжка што-небудзь зрабіць для яе павялічэньня. Шмат ёсьць такіх гаспадарак, якія па сваіх разьмерах і ня могуць цалкам скарыстаць каня, нават і вясною, але яны вымушаны яго трымаць, каб гаспадарка зусім

не змарнела. Шмат гаспадарак, для якіх аднаго каня мала, а двух многа, і яны трымаюць двух, хоць і ня поўна іх скарыстоўваючы. Наша ся-
рэдняя гаспадарка, раёну, пры вядзенні яе асобна кожным двором, як
раз знаходзіцца ў гэткім становішчы: ні то 1, ні то 2 кані. Заработкаў
на конях збоку вельмі мала і гаспадарцы прыходзіцца $\frac{2}{3}$ году трымаць
каня дармаедам, каб ён $\frac{1}{3}$ году папрацаваў.

Конь, як адзін з галоўных сродкаў с.-г. вырабу, вымагае ў нашых
умовах Горацкага раёну для свайго поўнага скарыстання досыць знач-
нага пашырэння с.-г. прадпрыемства.

Папаўненне конскага статку ідзе за кошт вырошчвання коняў
у сваёй гаспадарцы. Цяпер мы маем у раёне наступны склад коняў:
69% працоўных коняў і 31% малядняка. Лічачы, што конь пачынае
працаваць з 3-х гадоў, конскі статак аднаўляецца праз 12-13 год. Конскі
век 12—13 год на зьяўляецца крайнім, а таму можна лічыць, што пры
такім % маладняка ў статку, лік коняў можа павялічвацца, або збытак
іх вывозіцца за межы раёну.

Чыгуначныя перавозкі ня могуць канстатаваць факту вывазу коняў,
за межы раёну ды і канстатаваць яго цяжка таму, што коні самі сябе
транспартуюць на досыць значную адлегласць.

Унутраны рынак нагадвае¹⁾ на тое, што палявая частка раёну—
паўночна-усходняя-больш займаецца вырошчываннем коняў нават і на
продаж. Гэта падкрэслівае і большы лік зарэстраваных у Р. З. А. пле-
мянных жарабкоў і кабыл у гэтай частцы раёну. Апошняе сведчыць
аб тым, што выхаванне добрага конскага статку залежыць не ад нату-
ральных кармовых угодзьдзяў экстансыўнай гаспадаркі, а ад кармоў,
атрыманых з палёў інтэнсыўнай гасп-кі.

Дарагія цэны на кабыл і жарабцоў лепшай якасці (250-350 руб. за
добраю галаву пры сярэдніх цэнах на каня 100 р.) сведчаць аб вялікім
імкненні гаспадаркі да лепшага конскага складу і аб карыснасці гадоўлі
добрага каня.

У барацьбе за корм з быдлам коні перапускаюць сваё першае
месца, і большасць гаспадарак пры першай магчымасці раней за ўсё
заводзяць кароў, а потым ужо і коняў.

I.	У гаспадарках з 1-ю галавою скаціны на 100 кароў 59 коняў ²⁾ ,
II.	" 2-а " " " " 99 "
III.	" 3-а " " " " 75 "
IV.	" 4-а " " " " 96 "
V.	" 5-ю " " " " 77 "

Тлумачыцца гэта тым, што і гаспадаркі 1-й групы, маючы 1 галаву
скаціны 1) дробныя (2,8 дз. пахаці), і конь для іх, не даючы іншага
прадукту, апроч свае працы, зьяўляецца вельмі дарагім, 2) конь даражэй
за каровы і 3) конь спажывае лепшы корм, чым карова, які ў дробных
гаспадарках не заўсёды бывае.

¹⁾ Матар'ялы доследаў кірмашоў, Аграгуртку студэнтаў Г. С.-Г. І.

²⁾ Матар'ялы Райфа.

Другою галавою амаль што заўсёды зьяўляецца конь, а не карова, аб чым сьведчыць склад кароў і коняў у 2-й і 4-й групх.

Сучасны статак працоўных коняў складаецца з коняў розных, узростаў. Калі ўзяць гэты склад паводле матар'ялаў 51 гаспадаркі катэдры с.-г. эканоміі, дык будзем мець наступныя лічбы:

Коняў да 5 гадоў уключна	27,6%	} 63,8%
ад 6 да 10	36,2 „	
„ 11 „ 15	24,1 „	} 36,2%
„ 16 „ >	12,1 „	

Гэткі процантавы склад конскага працоўнага статку паказвае, што ён рэмантуецца ўсё-ж досыць маладымі, але гэтыя-ж самыя лічбы з другога боку сьведчаць аб тым, што ў умовах, пры якіх цяпер жыве наш конь, ён не дажывае таго што ён мог бы пражыць.

Аднаўленьне конскага статку пасля імперыялістычнай і грамадз. вайны не магло, бязумоўна, не адбіцца на складзе статку па ўзросту, зрабіўшы яго больш маладым.

У статку ёсць і кабылы і коні. Жарабцы пакідаюцца толькі лепшыя. Паводле дадзеных тых самых 51 гаспадаркі, у раёне ёсць кабыл 45,6%, мерынаў 50,0%, жарабцоў 4,4%. Значны лік жарабцоў (на 10 кабыл 1) тлумачыцца тым, што туды папалі маладыя жарабкі, якіх непаспелі зьягчаць, з іх няма ні воднага, старэй 4-х гадоў.

Разьмеркаваньне мерынаў, як выключна працоўнае сілы, і кабыл-якія, апроч таго, яшчэ і папаўняюць статак моладзёдзю, сьведчыць аб тым, што сялянская гаспадарка імкнецца скарыстаць лішак конскае сілы прадукцыйнай жарабят.

Калі мы возьмем гаспадаркі з адным канём, дык заўважым, што ў 61% іх коні, а ў 39%—кабылы. Гэта бывае таму, што з адным канём гаспадарцы бывае цяжка абыйсьціся вясною, тым больш з адною кабылаю, якая ў той час жарэбіцца і павінна быць звольнена ад працы.

Тыя-ж гаспадаркі, што маюць пару коняў, трымаюць звычайна ў тым ліку і кабылу, якой бывае латвей даць адпачынак на час ажаробу. Дзеля гэтага мы бачым, што толькі 22,7% гаспадарак з 2 коньмі ня маюць кабыл, 18,2% з аднымі кабыламі і 59,1% маюць каня і кабылу. З другога боку гэты факт сьведчыць, што карысны занятак гадоўлі конската маладняка знаходзіцца ў руках больш заможнага сялянства, што мае пару коняў і больш, а дробныя гаспадаркі, апроч таго, што ня маюць гэтай карысьці, павінны яшчэ траціць сродкі на куплю сабе каня замест старога.

Што да пароды, дык галоўную масу складаюць коні мясцовыя. Мяшанцы мясцовых з іншымі пародамі, або заводзкія сустракаюцца досыць часта, але ў агульнай масе коняў даюць невялікі процент. Найбольш пашыранымі зьяўляюцца мяшанцы ардэнаў, і нарвэга-ардэнаў, досыць рэдка можна сустрэць мяшанцаў лёгкіх парод, рысістых. Сустракаюцца часам і тыповыя прадстаўнікі цяжалавозаў. Месцам, адкуль пачалі

пашырацца гэтыя пароды, зьяўляецца даўно існуючы ў Горках конскі завод нарвэгаў і ардэна — нарвэгаў, Ф. Іванова пры Акадэміі і савецкая гаспадарка Леніна. Апроч гэтага ёсць досыць многа заводзкіх жарабцоў у сялян. Трымаюць іх сяляне з прамысловымі мэтамі, скарыстоўваючы іх, як племянных.

Паводле матар'ялаў Райагранома можна налічыць у раёне сялянскіх зарээстраваных кабыл 38, жарабцоў 10, наступных парод: нарвэгаў і мэтысаў-нарвэгаў 25, мэтысаў-ардэнаў 6, клейдаздалей 1, суфольк — 3, рысак. 8, нарвэга-ардэнаў — 5.

Як кажуць сяляне, мяшанцы нарвэскай і ардэна-нарвэскай пароды даюць вельмі добрых коняў для сялянскай гаспадаркі, дзе яны добра спраўляюцца са ўсякаю працаю і досыць трывалы.

Коні ў раёне досыць нізкарослы. Сярэдні рост — 1 арш. 14 вяршк. Бываюць значныя ўхіленьні ад гэтага сярэдняга росту. Можна сустрэць коняў 1 арш. 8 вяршк. і тут-жа побач — 2 арш. 4 в. Высокарослыя коні галоўным чынам не з мясцовых, а з мяшанцаў ці з завадзкіх.

Паводле дадзеных вайскова-конскіх перапісаў¹⁾ конскі статак увесь час па б. Горацкаму павету, частку якога складае сучасны Горацкі раён, павялічвае свой рост, і ў 1912 годзе, дае 65,5% маламерак да 1 арш. 14 в., 28,7% ад 1 арш. 14 в. да 2-х арш. і 5,8% высокарослых, больш 2-х арш.

Конь у сялянскай гаспадарцы зьяўляецца самаю каштоўнаю худобаю дзеля чаго на яго зьвяртаецца найбольшая ўвага. Для яго адводзіцца ў хляве лепшае месца, супраць іншай худобы, у першую чаргу ацяпляецца сьцеляцца і г. д., хоць у агульнай масе гаспадарак конскі хлёў бывае халодным і, калі сьветлым, дык толькі ад дзірак у сьценах і ў варотах. Нярэдка заможнасьць гаспадаркі самі сяляне абумаўляюць лікам і якасьцю коняў. Часта гаспадарка купляе сабе другога каня, хоць можа справіцца і з адным.

Даглядае за канём звычайна сам гаспадар, корміць яго, поіць і г. д. Гэты факт таксама падкрэсьлівае, што дагляд за канём лічыцца ў сялян найбольш адказным.

Коням даюць лепшы і больш рознастайны корм. Найбольш коні ядзяць сена і сена лепшае. Для прыкладу пакажам сярэдняю з 51 гаспадаркі гадовую трату кармоў на каня.

Сена лугавога	76 пуд.	Бульбы	12 п.
„ канюшыннага і вікавага	23 „	99 п.	Іншых
Саломы яравой	12 „	20 п.	Саломы ў подсыц
„ зімовай	8 „		18 „
Аўса і інш. канцэнтр.	9 „		

¹⁾ Н. Н. Пелехаў „Сялянскае каняводзтва б. Магілёўскай, Менскай, Віцебскай і Віленскай губэрняў за час 1888—1912 г. г.“ т. II „Працы Навуковага Т-ва па вывучэньню Беларусі. 1927 г.

Гэтая трата кармоў крыху змяняецца ў залежнасці ад году. Той год, за які ўзяты матар'ялы, характарызуецца зніжаным ураджаем траў, і ярыны і зяцым стойлавым пэрыядам. Дзеля гэтага тут паказана менш звычайнай колькасці сена і канцэнтраваных кармоў, а больш бульбы і саломы; наогул гэтыя лічбы менш за звычайных, бо ў гэтым годзе справа з кармамі была найгорша.

Салому даецца коням вельмі рэдка. Ёсць больш 50% сялян, якія зусім не даюць коням саломы.

На працягу стойлавага пэрыяду корм на коняй траціцца роўнамерна, але ўсё-ж к вясьне ў кармавой сутачнай дачы пачынае павялічвацца колькасць саломы. Салому гэтая звычайна сячацца на сячкарыне ці касою. Рэзь здобываецца канцэнтраваным кормам, які, такім чынам, таксама павялічваецца к вясьне ў сутачнай кармавай дачы. Часта для запраўкі рэзі бярэцца, замест аўса, бульба. Калі корму не хапае, дык часта многія сяляне пад вясну пачынаюць карміць коняй адню рэзьню. Саламяная даха селяніна таксама зьяўляецца запасам, хоць і дрэннага, корму, які ў крытычныя моманты скарыстоўваецца, а ў восень папаўняецца ізноў. Вясна 1927 году загубіла-б многа жывёлы, каб ня гэтыя дахі; амаль што ўсё гаспадары звярнуліся ў той час да гэтага запasu.

З гэтага невяцкае, бязумоўна, што сялянам прыходзіцца трымацца за саламяныя дахі і не рабіць іншых, а відаць, што часта сялянская гаспадарка не разлічвае колькасці жывёлы па колькасці кармоў на горшы выпадак, а на лепшы; а часта і зусім не разлічвае. У выніку гэтага здараецца, што вясною жывёлу прыходзіцца падымаць вяроўкамі, каб толькі атратаваць ад зімняй галадоўкі.

Вясною, у пэрыяд цяжкай працы, большасць гаспадарак, не гледзячы на сьвежы падножны корм, коняй падкармливаюць. Звычайна у гэты час даюць авёс, бульбу, астаткі сена, часам саламяную рэзь з мукою ці з бульбаю.

II. Быдла.

Быдла ў горацкім раёне ёсць у сваёй масе дробная мясцовая парода жывёлы. Сярэдняя вага каровы¹⁾ 17 пудоў. Адхіленьні ад гэтае сярэдняе вагі бываюць досыць значныя. Часта бываюць каравёнкi ў 12—13 пудоў і ў той-жа час лёгка сустраць і 25-і пудовую карову ў сялянскай гаспадарцы.

Апроч мясцовай пароды, якой каля 85% ад усяго быдла, сустракаюцца мяшанцы ангельнаў—9%, мяшанцы швіцаў—4%, мяшанцы сымэнталаў—1¹/₂% і мяшанцы галанак—0,5%²⁾. Наколькі гэтыя лічбы пэўны, сказаць цяжка, але яны яскрава паказваюць, якія пароды быдла ёсць у межах раёну. Сваё распаўсюджаньне гэтыя пароды атрымалі з навучальных фэрм г. Горак (швіцы) і ф. Іванова (ангельны), дзе здаўна вядзецца абгул сялянскіх кароў з фэрмскімі быкамі, а таксама продаж фэрмскіх цёлак і

¹⁾ Матар'ялы катэды с.-г. эканоміі

²⁾ " Райагранома

бычкоў. Сымэнталы меліся ў памешчыцкіх гаспадарках па суседзтву з Горацкім раёнам і ў яго межах. Галанкі былі, трэба лічыць, завезены сюды бежанцамі з заходніх меж СССР у час эвакуацыі.

Найбольш падыходзячымі, відаць, для сучасных сялянскіх умоў зьяўляюцца ангельны, як больш трывалыя і дробныя.

Бываюць вельмі добрыя і малочныя каровы мясцовага пахаджэння. Добрыя бацькі, гадоўля і харч даюць мясцовую карову ня горшую, чым якой іншай пароды. Аб гэтым сьведчыць і цяпер існуючы на фэрме Акадэміі статак мясцовых кароў, дзе купленыя ў сялян каровы толькі ад аднаго дагляду і харчаваньня павялічылі ўдоі амаль што ў два разы.

У той час, калі коням сялянская гаспадарка дае самыя лепшыя кармы, быдла яшчэ і цяпер, можна сказаць знаходзіцца адносна гэтага ў заняпадзе. Асноўную масу кармоў прадстаўляюць грубыя кармы, а з іх найбольш даецца саломы. Сярэдняя трата кармоў за год на 1 карову наступная:¹)

Саломы яравой	48 пудоў	} 56 пудоў
„ зімовай	8 „	
Сена канюшыннага	6 „	} 30 „
„ лугавога	24 „	
Бульбы	28 „	
Мякіны	6,5 „	
Канцэнтраваных кармоў	5,0 „	
Іншых	4,0 „	
Саломы ў подсыціл	17,0 „	

Гэткай колькасьці і гэткага складу кармоў бязумоўна ня можа хапіць на ўвесь зімні сэзон (7 месяцаў) для добрай прадукцыі.

Перадавыя гаспадаркі, якія лічаць быдла як жывёлу прадукцыйную, а ня толькі гнойную, кормяць кароў лепш і лепшымі кармамі: канюшынаю, буракамі, макухаю. Гаспадаркі заняпалыя, дзякуючы тым ці іншым умовам, і цяпер каровам сена зусім не даюць.

На працягу зімовага пэрыяду корм разьмяркоўваецца прыблізна пораўну. Праўда, к вясне крыху зьмяншаецца саломы і сена, і павялічваецца мякіна, бульба і канцэнтраваныя кармы, але нязначна. Пасьля зацяжнай зімы харчаваньне пад вясну бывае горш, чым з восені і складаецца з звычайнай рэзі з невялічкаю дабаўкаю мукі.

З адчыненнем веснавага сэзону жывёла часьцей за ўсё цалкам пераходзіць на падножны корм з невялічкаю ў першыя часы дабаўкаю ў пойла бульбы ці мукі, а потым толькі ў самыя крытычныя моманты падкармливаецца траваю. У раннюю вясну скот пасецца па ўсіх зьменах і лугох, за выключэньнем азіміны, з таго часу, як ў яравой зьмене пачаецца праца, да Міколы (22 траўня) скот пасецца на лугох і на па-

¹) Матар'ялы катэдры с.-г. эканоміі па 51 гаспадарцы.

пару, а пасья міколы толькі на папару. У паўночна-заходняй частцы раёну, дзе ёсць лес, у гэты перыяд летняга харчавання, скот пасецца там. Пасьба на папару ёсць самы горшы перыяд для харчавання жывёлы. Стоптанае і амаль што голае месца ня можа даць скоту нічога, апроч прагулкі па чыстаму полі пад пякучым летнім сонцам. Вось, як раз у гэты перыяд каровы змяняюць удоі малака і вымагаюць падкармлівання хоць і дрэннаю траваю. Спачатку жніва азіміны скот пераходзіць на досыць добры, дзякуючы вялікай засьмечанасьці палёў, выпас па сьцёрну, а потым, пасья скосу травы, на лугі, дзе і пасецца да самай зімы.

Па паселішчах, дзе вядзецца падворна-церазпалосная форма землекарыстання, скот пасецца ў статку, а на хутарох кожны селянін пасваю жывёлу сам, звычайна на прыколе.

Цяляты да году пасуцца разам з авечкамі асобным пастухом.

Узімку быдла корміцца звычайна 3 разы ў дзень, але ў самыя кароткія дні часта даюць корм толькі 2 разы.

Сена і салома задаюцца струшанкаю, мякіна раней, чым ісьці ў корм, запарваецца кіпятком. Бульба задаецца сырою пасечанаю і варанаю памятаю. Звычайна бульбу даюць у пойлі. Канцэнтраваныя кармы даюць мукою ў пойлі.

Цяляты, калі пакідаюцца на плод, трымаюцца звычайна тыдні два пад кароваю, потым адлучаюцца і кормяцца малаком з вадою, з дабаўкаю мукі ці ільнянога сямя, пасья чаго пераходзяць на ільняное або з якой іншай мукі пойла. Часта туды прыбаўляецца бульба. К гэтаму часу цяляты выходзяць ужо на траву, якую скарыстоўваюць у дадатак да пойла. Першую зіму цяляты харчуюцца выключна сенам і пойлам, а на другую зіму пераходзяць на агульны з дарослымі каровамі корм. Аднаўляецца статак шляхам вырошчывання цялят у сваёй гаспадарцы. На плод пакідаюцца звычайна самыя лепшыя цяляты, а горшыя у ўзросьце 12—14 дзён прадаюцца на зарэз. Некаторыя сяляне, калі ў іх дрэнныя каровы, купляюць сабе на плод цялят ад добрых кароў. Паляпшэньне статку дзе і ад крыві іншых парод, шляхам абгулу дрэнных кароў з добрымі быкамі на абгульных пунктах, якіх ёсць цяпер у раёне 17. Часам лепшыя быкі купляюцца на лета ў цэлы статак і там пакрываюць усіх кароў.

Закупка на лета быка ў статак ёсць звычайны спосаб абгулу кароў, які ўжываецца і да гэтага часу амаль што ўва ўсіх паселішчах, дзе скот пасецца ў статку. Але разам з пераходам на хутарскую форму землекарыстання распадаецца статак і абгул з вольнага змяняецца на ручны з пэўным быкам і ў пэўны час.

У большасьці быкі скарыстоўваюцца маладымі, ад 1-2 гадоў, дзеля гэтага яны хутка знашваюцца, асабліва, калі іх пушчаюць у статак, дзе яны пакідаюць без абгулу шмат кароў. Райаграном у сваёй справаздачы паказвае лічбу ялавак 12%.

Цёлкі падпушчаюцца к быком таксама вельмі рана. Узрост у 1,5—2,0 гады звычайны для гэтага, таксама як і першы ацёл у 2,5 гады. Такі раньні абгул, асабліва ў дрэнных умовах дагляду і харчавання, не даюць магчымасці нармальнага развіцця маладому арганізму і выходзіць жывёла недаразвітая, няздольная даць поўнай прадукцыі, якую-б магла даць пры іншых умовах.

Найчасцей ацёл бывае з пачатку вясны і пры канцы зімы. Так, матар'ялы з 51 гаспадаркі катэдры с.-г. эканоміі паказваюць, што ў сакавіку цяліліся 19,7%, у красавіку—13,1%, у траўні—8,3%, у лютым—7,2%, у студзені—1,7%, у іншых тэрмінах—11,4%. У моманту ацёлу карова пачынае даваць малако і дае яго да пачатку стойлавага перыяду, з якога часу для большасці кароў пачынаецца сухастой. Пачынаецца ён проста таму, што тады бывае дрэнны корм і каровам няма з чаго вырабляць малако. Такім чынам лактацыйны перыяд выходзіць, а гэта падкрэсліваецца і лічбамі, у сярэднім 8,3 месяца*), а сухастой 3,7 месяца. Лепшыя каровы маюць лактацыйны перыяд 10—10,5 месяцаў, а горшыя ўсяго паўгода.

Дояцца каровы звычайна два разы ў суткі, а пад канец лактацыі і адзін раз. Толькі лепшыя гаспадаркі і лепшых кароў дояць улетку 3 разы ў дзень.

Перапрацоўка на масла ідзе такім чынам: надоенае малако стаіць у гарлачох, пакуль ськисне, потым знятая смятана, часта адтопленая ў печы, збіваецца на масла ў драўлянай маслабойцы, або проста сціраецца ў місцы ложкаю. Ад гэтага звычайнага спосабу некаторыя гаспадаркі пераходзяць к сепаратару і даюць на рынак вельмі добрае масла.

Памяшканьне для кароў, у параўнаньні з конскім памяшканьнем, значна горшае. Яно заўсёды халоднае і без вакон, калі ня лічыць дзірак у сьценах і ў варотах. Толькі ў самыя апошнія часы сяляне пачынаюць рабіць цёплыя хлявы на маху, з жардзянаю стольлю і з больш—менш шчытнымі варотамі. Наколькі бываюць халодныя хлявы, відаць з таго, што цялят звычайна пасля ацёлу бяруць у хату і трымаюць іх да больш цёплага надвор'я, ці да зарэзу.

Гледзячы на вываз быдла за межы раёну, можна сказаць, што ў раёне скатаводства мае мясны характар. Пярэчыць супроць гэтага ня прыходзіцца. Шмат скаціны, што вывозіцца і гоніцца на Воршу, выразна гэты факт падкрэсліваюць. Калі паглядзець на склад статку быдла (дарослых 64,4%, маладняка стар. 1-го году 18,6%, цялят да 1-го г. 17%), дык можна заўважыць вялікі % маладняка, асабліва старэй 1-го году, і калі ўзяць пад увагу, што ў сярэднім цяля становіцца дарослаю жывёлінаю праз 2,5 гады, дык гэтага маладняка з лішкам хапае для рамонту статку і для таго вывазу, які цяпер вядзецца.

Мясны кірунак асноваў на натуральных выганах і зьяўляецца, такім чынам, экстансыйным. Аб гэтым яскрава сьведчаць цэны на мяса і на

*) Матар'ялы катэдры с.-г. эканоміі па 51 гаспадарцы.

жывёлу ўвосень і вясною. Увосень, калі зачыняецца сезон танняга летняга корму, цэны на жывёлу падаюць на палову.

Малочная прадукцыя ў быдле ад спажывецтва прастыа

Апошнія зьяўляецца вялікім тормазам у разьвіцьці малочнай прадукцыі. Дарагія цэны на лепшы корм, выкліканыя неадпаведнасьцю ў разьвіцьці жывёлагадоўлі і паляводзтва (апошнія адстала), не даюць покуль што магчымасьці ўзгрунтоўваць малочную прадукцыю на лепшым корме, а прымушаюць чакаць, покуль належным чынам разаўецца паляводзтва і дасьць танныя і багатыя для жывёлы кармы. Тады, палепшыўшы зімовае кармленьне, можна будзе і прадукцыю перанесьці на зіму, як гэта робяць некаторыя з перадавых сялян.

У сучасны момант сярэдняя прадукцыя кароў 55—65 пудоў малака

ў год, тады як у лепшых гаспадарках раёна гадовыя ўдоі кароў даходзяць да 120—150 пудоў.

Злучэнне малочнага і мяснога кірункаў у межах раёну можна тлумачыць з аднаго боку тым, што малочны ідзе на зьмену мяснога, і з другога боку, што мясны і малочны кірункі разьвіты ў розных частках раёну.

Дастаўка скаціны і яе прадуктаў на ўнутраны рынак¹⁾ з пэўнасьцю сьведчыць, што галоўная маса ската прыганяецца з лясной паўднёва-заходняй часткі раёну, а масла галоўным чынам дастаўляецца з процілеглага боку.

Гэтае зьявішча будзе зусім зразумела, калі ўспомнім, што лясная частка раёну больш забяспечана лугамі і ляснымі выпасамі, а палявая вымушана ўгрунтоўваць скатаводзтва на паляводстве, нават з летнімі выпасамі, спецыяльна ўтворанымі на пахадзі. У палявой частцы раёну можна з пэўнасьцю дапусьціць, што малочная прадукцыя выціснула мясную, у лясной-жа частцы толькі яшчэ пачынае выціскаць. На тое, што ў лясной частцы малочны кірунак павінен прыйсьці на зьмену экстенсыўнага мяснога, з пэўнасьцю паказвае працэс пераходу да інтэнсыўнай плодапераменнай сыстэмы паляводзтва і ў гэтай частцы раёну.

III. Сьвінаводзтва.

Вываз сьвіньней за межы раёну сьведчыць аб тым, што сьвінаводзтва пачынае набываць прамысловы характар. Распачатае вылучэньне пераапрацоўкі сьвініны на каўбасы, шынкі і г. д. у самастойныя прадпрыемствы падкрэсьлівае гэты факт. Пашыраныя засевы бульбы і разьвіцьцё малочнай гаспадаркі ствараюць грунт для разьвіцьця сьвінаводзтва.

У сучасны момант сьвінаводзтва мае галоўным чынам салны кірунак; аб гэтым сьведчаць: 1) продаж сялянамі на рынку большай колькасьці сала, а ня мяса, 2) стасунак у колькасьці сала і мяса пасля адкорму (50% сала і 50% мяса), 3) значны % сьвіньней, старэйшых за 1 году, у параўнаньні з падсьвінкамі ад 4-х мес. да 1-го году, (55% больш году і 45% да году). 4) Пачатак адкорму ў большасьці гаспадарак з 2-х гадоў.

Адначасна з нарастаючым прамысловым характарам сьвінаводзтва зьмяняецца і сама сьвіньня, зьмяняецца яе прадукцыйнасьць. Мясцовая познасьпелая сьвіньня адыходзіць, каб даць месца хуткасьпелай ангельскай (іаркшырскай) сьвіньні. Цяпер па раёну мы бачым шмат сьвіньней ці зусім чыстапародных, ці мешанцаў.

Прадукцыйнасьць мясцовых сьвіньней (5—6 пуд. убойнае вагі пасля адкорму) зьмяняецца, дзякуючы адбору і лепшага кармленьня, да 8—9 п. а праз мэтызацыю—да 10—13 пуд. Звычайна на рынку бываюць кормленыя сьвіньні каля 10-і і больш пудоў.

Пры сучасных умовах утрыманьня сялянамі сьвіньней (дрэннае па-

¹⁾ Матар'ялы Аграгуртка студэнтаў (6.) Г. С. Г. І.

мяшканьне і ня зусім добрае кармленьне) заводзкія сьвіньні адчуваюць сябе горш, чым мешанцы.

Пашасьць на сьвіньней зьяўляецца галоўным бізуном сьвінаводства, асабліва палепшанага. Не праходзіць ні аднаго году, каб у тэй ці іншай частцы раёну ня было якой-небудзь пашасьці. Мешанцы і асабліва заводзкія сьвіньні, як менш трывалыя, дохнуць у першую чаргу. Часта заводзкія сьвіньні выдыхаюць ад сваяцкага разьвяздзеньня. Селянін, купіўшы добрых парасят (часта кабанчыка і сьвінку адной маткі), стараецца ўжо не пакрываць сьвіньню простым кнуром, а сваім лепшым. Нарэшце гэтае добрае пачынаньне нясе шкодныя вынікі, і сьвіньні лепшага заводу выдыхаюць.

Галоўнымі расаднікамі заводзкіх сьвіньней зьяўляюцца фэрма Акадэміі ў Горках, ф. Іванова і савецкая гаспадарка „Леніна“. Высокія цэны, што бяруцца ў гэтых гаспадарках за парасят, з аднаго боку затрымліваюць паліпшэньне сьвіньней у бедняцкіх гаспадарках, а з другога боку сьведчаць аб вялікім попыце сялян на лепшых сьвіньней.

Галоўны корм для сьвіньней — бульба і мука, з грубых кармоў даецца толькі мякіна. Улетку асноўным кормам зьяўляецца трава і выпас. Мука ў большасьці даецца аўсяная, ячменная ўжываецца досыць рэдка. Каб убачыць стасунак паміж асобнымі кормамі для сьвіньней, возьмем колькасць розных кармоў на 100 пудоў бульбы:

мукі жытнай	4,6 п.	} 33,2 пуд.
„ аўсянай	25,4 „	
„ ячменнай	3,2 „	
мякіны	6,3 „	

Самая галоўная маса і лепшых кармоў ідзе кормным сьвіньням. Мука і большая частка бульбы зьядаецца імі. Надворныя-ж сьвіньні харчуюцца найбольш мякінаю з дабаўкаю бульбы і досыць рэдка сюды прыбаўляецца крыху мукі.

Адкорм сьвіньней пачынаецца з восені, пасля прыборкі з поля бульбы і малацьбы зерня. Сьвіньні, прызначаныя на адкорм, яшчэ ўлетку даглядаюцца лепш за іншых. Улетку ім даюць, апроч агульнага корму, яшчэ і пойла з хатнімі рознымі адкідамі і з мукою ці з бульбаю; але гэта не дзеля таго, каб за гэты час нагнаць тлустасьці, а дзеля таго каб хоць ня спусьціць з цела і з восені хутчэй адкарміць.

З пачатку адкорму сьвіньні ядзяць тры разы ў дзень мешанку з бульбы, мукі і часам мякіны. Сярэдняю норму на 1 галаву ў дзень для гэтага пэрыяду адкорму можна, паводле матар'ялаў 51 гаспадаркі катэдра с.-г. эканоміі, лічыць гэтакую:

Бульбы	17,6 ф.
Мукі	6,4 „
Мякіны	2,1 „

Як відаць, асноўным кормам зьяўляецца бульба і мука, у колькасці на 100 ф. бульбы 36 ф. мукі. Пры далейшым адкорме штодзенная кар-

мавая дача паступова зьмяняецца ў бок павялічэння мукі, зьмяншэння бульбы і зусім перастаюць даваць мякіну.

Бульбы ў II пэрыяд	14,8 ф.,	у III пэрыяд	13,3 ф.,	у IV пэрыяд	11,1 ф.
Мукі	8,1 „	„	9,8 „	„	12,4 „
Мякіны	1,7 „	„	0,5 „	„	— „
На 100 ф. бульбы мук.	55 „	„	74 „	„	112 „

У трэцім і ў чацьвертым пэрыядах некаторыя гаспадаркі бульбы ўжо зусім не даюць, а кормяць аднёю мукою. Сам характар кармленьня пад канец зьмяняецца; пачынаюць карміць сьвіньню столькі, колькі яна зьесьць. Вельмі часта загатаваны ў карыце корм стаіць у хаце, і сьвіньня калі захоча, тады і есьць. Пад канец кармленьня часта даюць печаны хлеб, каб давесьці адкорм да такога, як кажуць сяляне, становішча, пакуль „кормік“ перастане ўставаць.

Адкормленага вяпра ці сьвіньню бьюць кінжалам у сэрца, або ў горла, скубуць шчаціну, смоляць, чысьцяць і г. д.

Адкармливаюцца сьвіньні, як паміналася раней, пачынаючы з 2-х г. Але цяпер часта можна бачыць, асабліва там, дзе ёсьць сьвіньні ангельскага заводу, што вяпроў пачынаюць пушчаць у адкорм раней. Так, к сучаснаму моманту матар'ялы катэдры с.-г. эканоміі паказваюць, што

ў 2 гады пачынаюць адкорм 45% гаспадарак,

менш 2 г. „ „ 45% „ „

бол. 2 г. „ „ 10% „ „

Лічба 45% адкорму сьвіньней да 2-х гадоў крыху штучная, дзеля таго, што сюды папалі на палову тыя падсьвінкі, што адкармливаюцца для сябе ў розныя тэрміны году.

Як правіла, аднаўленьне сьвінога статку ідзе ў сваіх гаспадарках. Амаль што кожная гаспадарка трымае адну надворную сьвіньню на плод. Паросяцца сьвіньні найчасцей вясною і ў восень, але адна сьвіньня два разы ў год паросіцца не заўсёды. У год паросяцца 2 разы 50% сьвіньней і ў год паросяцца 1 раз 50% сьвіньней.

За адзін раз сьвіньня прыносіць у сярэднім 7—8 парасят. Нярэдка выпадкі парасеньня па 11—12 парасят зараз. Выжываюць гэтыя парасяты ня ўсе, частка іх, каля 3%, хутка здыхае.

Досыць часта, асабліва гэта бывае ў мяшанцаў і ў заводзкіх, парасятыдохнуць ад скразнякоў і наогул ад прастуды у дрэнных з дзіркамі сьвінушніках.

Асобных памяшканьняў для сьвіньней звычайна ня робяць, а ў агульным хлеве адгарожваюць для іх частку месца. Такім чынам, тое, што адносіцца да характарыстыкі хлявоў быдла, можна сказаць і пра сьвінушнікі.

Сьвіньням лепшай якасьці пачынаюць будаваць сьвінушнікі з шчытнымі сьценамі і з нізкаю стольлю.

IV. А ў ч а р с т в а.

Цяпер у межах раёну авечкі досыць значна пашыраны. Мала такіх

гаспадарак, дзе-б ня было авечак. Але эканамічнага значэння, як таварная галіна гаспадаркі, аўчарства ня мае амаль што нікага. За межы прадукты аўчарства ня вывозяцца, яны вельмі рэдка трапляюць на ўнутраны рынак. Трымаюць авечак у гаспадарцы толькі для задавалення патрэб членаў сям'і.

Аўца дае гаспадарцы тры асноўных прадукты: мяса, воўну і аўчыны. Прадукцыйнасьць авечак нязначная: 9-і месячнае ягня, калі яго зарэзаць увосень (як гэта звычайна бывае), дае 20—25 ф. мяса, лепшая дарослая аўца—35 ф. Воўны за год пры 2-х стрыжках разам з ягнятамі ад аўцы 4,0—4,5 ф. Сярэдні прыплод за год 1,2 ягня ад дарослай авечкі. Апошнім вызначаецца гадовая прадукцыя мяса і аўчын.

Прадукцыя мяса і аўчын грунтуецца галоўным чынам на летнім утрыманні ягнят да восені. На зіму-ж пакідаюцца толькі авечкі, патрэбныя для расплоду.

Ягняцца оўцы па большасці ў канцы зімы, у лютым месяцы; радзей у студзені і ў сакавіку. Нараджоных ягнят некалькі дзён разам з аўцою трымаюць у хаце, а потым переганяюць у хлеў. Да выпасу ягнят звычайна нічым ня кормяць; хіба толькі больш раннія ягняты пад вясну пачынаюць есці сена разам з дарослымі оўцамі. Усё лета ягняты ходзяць у статку, а ўвосень рэжуцца. Падраслыя к лету баранчыкі ідуць у абгул, а к восені таксама рэжуцца на мяса. На зіму бараноў ніколі не пакідаюць. Маладыя авечкі, што пакідаюцца на плод, звычайна ў першы год ягнят даюць рэдка, а калі і даюць, дык аднаго. Усё лета ні авец ні ягнят нічым ня кормяць, і живуць яны выключна з пашы.

З пачатку зімы а разам і стойлавага пэрыяду авец пачынаюць карміць зімовымі кормамі, галоўным з якіх зьяўляецца самае дробнае сена, рэдка невялічкімі порцыямі даецца бульба і мука. Салома даецца толькі у крытычныя моманты, калі няма сена, а так оўцы саломы есці ня хочуць. У год на аўцу, разам з яе ягнятамі, траціцца:

Сена	20,6 пуд.
Бульбы	2,3 „
Мукі	0,35 „
Саломы	1,3 „

Бульба і мука даецца з пойлам, і часцей тады, калі аўца бывае з ягнятамі.

У працэсе разьвіцця таварнай гаспадаркі аўчарства павінна, або разьвіцца само ў таварную форму, або, калі гэта будзе незыскоўна, знікнуць з с.-г. прадпрыемств раёну. Разам з павялічэннем таварнасьці гаспадаркі расьце і яе інтэнсыфікацыя, і аўчарству ў такім экстэнсыўным стане бязумоўна ня ўтрымацца. Па раёну мы пачынаем гэты працэс прыкмячаць у дробных хутарскіх гаспадарках, дзе са зьніканьнем познага папару і натуральных выганаў знікае і грунт утрыманьня авец, якіх такія гаспадаркі і выключаюць з ліку сваіх прадпрыемстваў. Мясная прадукцыя выціскаецца свіннямі; воўна-ж і аўчына будуць выціснуты ня так хутка, дзеля таго, што цяпер няма іншых тавараў, якія-б па сваёй

таннасьці маглі іх замяніць; але з разьвіцьцём індустрыі і са спэцыялізацыяй сельскае гаспадаркі Саюза, гэтыя прадукты бязумоўна павінны быць выціснуты, бо выраб іх з кожным годам становіцца ўсё даражэй і даражэй.

П ч а л я р с т в а .

Пчальярства ў раёне мала пашырана і вялікага эканамічнага значэньня для раёну ня мае. Займаюцца пчальярствам больш аматары гэтай справы і некаторыя з іх маюць досыць значныя пасекі. Для такіх гаспадарак пасека бязумоўна зьяўляецца галінаю гасп-ркі роўна з іншымі і складае значную частку бюджэту, як натуральнага, так і грашовага. У апошнія гады пчальары Горацкага раёну з мэтай падняцьця гэтай галіны гасп-кі і для збыту прадуктаў пчальярства, аб'ядналіся ў пчалаводнае таварыства. Гэты факт нагадвае, што пчальярства ў лепшых сваіх формах набывае для асобных пчальароў гаспадарчае значэньне і можа мець эканамічнае значэньне для раёну.

У сучасны момант мёд у раён прывозіцца. Гэтага, праўда, ня відаць з чыгуначных перавозак, але крама пчалаводнага таварыства закупае мёд для продажу за межамі раёну, між іншым у Калінінскай акрузе.

Паводле дадзеных РайФА па раёну лічыцца ўсяго 203 сям'і пчол, але гэтая лічба, відаць, значна зьменшана. Паводле дадзеных пчалаводн. таварыства толькі ў іх членаў лічыцца 951 сям'я пчол. Самая большая пасека мае 61 сям'ю

Разводзяцца пчола ў рамачных і калодных вульлях. Рамачныя ідуць на зьмену калодным, і лепшыя пасекі ў сваім складзе ня маюць ужо ніводнае калоды. Тлумачыцца гэта тым, што ў рамачных вульлях лепш даглядаць пчол, а таксама з іх выбіраецца больш мёду. Паводле дадзеных таго-ж пчалаводнага таварыства калодны вулей у 1926 годзе ў сярэднім даваў 20—25 фунт. мёду, а рамачны—35—40 фунтаў. Рэкордны збор у 1926 годзе даў адзін рамачны вулей—2 пуды.

Стасунак паміж колькасьцю рамачных вульляў і калодных [паводле розных крыніц розны. РайФА дае 74% рамачных і 26% калод; у членаў жа пчалаводнага т-ва 27% рамачных і 73% калодных. Відаць, што калодных вульляў ўсё-ж значна больш, чым рамачных, і пры падліку Райфа калодныя вульлі былі падлічаны ня ўсе.

Малы лік меданосных расьлін не дае магчымасьці пашырыць пчальярства раёну, а гнілец часта шкодзіць і тым пасекам, якія ёсьць.

П т у ш н і ц т в а .

Галоўнаю свойскаю птушкаю зьяўляецца кўрыца; гусей і качак у раёне амаль што няма. У той час, як куры і іх прадукты ўвесь час фігуруюць, як тавар, на рынку, качкі і гусы бываюць на рынку 2—3 разы ў год, ды і то з іншых раёнаў.

Няма амаль што ніводнае сялянскае гаспадаркі, якая-б не мела ў сябе курэй, і большасьць з гэтых гаспадарак у тэй ці іншай меры прадаюць ці курэй ці яйкі.

Вываз яек у досыць значным ліку за межы раёну па чыгунцы надае гэтай, хоць і дробнай, галіне прамысловый характар. Грунтуецца птушніцтва, галоўным чынам, на экстэнсыўным падножным веснавым і летнім кармленьні.

Маса яек, што бывае на рынку вясною, пад канец лета значна зьмяншаецца: цэны з 25—30 к. паднімаюцца да 60—80 к. У сярэднім адна курыца за год дае 38 яек. Сэзоннасьць вырабу і збыту не дае магчымасьці атрымоўваць ад гэтай галіны вялікіх даходаў. Выгадаваныя за лета кураньты ў восень і ў пачатку зімы таксама зьяўляюцца на рынку ў значнай колькасьці. Цэны на іх стаяць часта ніжэй за ялавечыны, калі пералічыць на вагу. Гэты факт таксама сьведчыць аб сэзоннасьці гадоўлі пісклят за летні пэрыяд на падножным корме.

Інтэнсыўныя формы птушніцтва да сучаснага моманту яшчэ не атрымалі ні разьвіцьця ні пэўных форм. Вялікая хутарызацыя сялянскіх гаспадарак раёну значна шкодзіць экстэнсыўнаму птушніцтву. Пры гэтай форме землекарыстаньня птушніцтва павінна або значна скараціцца, або перайсьці ў інтэнсыўныя формы.

С.-г. прылады.

С.-г. прылады зьяўляюцца тымі сродкамі с.-г. прадпрыемства, якою ўзбройваецца праца для скарыстаньня прыроды, каб прыстасаваць яе да задавальненьня сваіх патрэб. Чым больш працоўныя рукі бываюць узброены с.-г. прыладамі ў с.-г. прадпрыемстве, тым лягчэй удаецца прыстасаваць прыроду і ў максымальнай меры скарыстоўваць яе багацьця.

Зьвяртаючыся да Горацкага раёну, мы можам убачыць, што наш селянін для лепшага скарыстаньня прыроды вельмі дрэнна ўзброен. Звычайнымі прыладамі для поля і для гароду зьяўляюцца плуг аднаконны, часта яшчэ з драўляным дышлям, і барана драўляная з жалезнымі кляцамі. Рэдка бываюць акучнікі, а часцей за ўсё бульба абворваецца сахою, свайго вырабу. Зрэдка можна сустрэць драўляныя каткі. Прылад лепшай якасьці (плугі двухконныя з перадплужнікамі, жалезныя бораны, спрунжыноўкі, сьвалкі, касілі, многалямешнікі) вельмі мала; сустракаюцца ў адзіночных гаспадарках і то больш буйных.

На малацьбу ідуць са звычайнымі палкамі і цапамі. Збожжа веюць звычайнымі драўлянымі лапаткамі. Малатарні, арфы і інш., тэхнічна лепш абсталяваныя прылады, ёсьць у нямногіх с.-г. прадпрыемствах, галоўным чынам больш буйных па землязабясчэнанасьці. У апошнія гады мала-тарні пачынаюць усё больш і больш, пашырацца, што сьведчыць аб павялічэньні машынізацыі.

Прылады па іншых галінах вельмі простыя і вырабляюцца сама-тугам ці вельмі танна купляюцца на рынку. Косы, сярпы, падойнікі, гарлачы, драўляная маслабойка, мялка з хваёвага караню і звычайная палка для трапаньня ільну—вось звычайны набор прылад сельскай гаспадаркі раёну.

Часта ў выніку такой узброенасьці прырода ўладае прадпрыемствам а не прадпрыемства ў максымальнай меры скарыстоўвае прыроду.

Узброіцца больш складанымі і дарагімі прыладамі раздробленая сялянская гаспадарка і ня можа. Ня можа таму, што складаныя машыны каштуюць дорага, а скарыстоўваць іх у дробнай гаспадарцы больш-менш поўна немагчыма. Сявялка, напр., можа рассяць усё ў звычайнай гаспадарцы за 1—1½ дні. Малатарня можа за 2—3 дні ўсё памалаціць. Паўна, што купляць на 1—3 дні скарыстаньня складаную і дарагую машыну немагчыма і неэканомна. Лепшы двохконны плуг, ^а герадплуж-

нікам таксама ў дробнай гаспадарцы шырокага распаўсюджваньня ня можа знайсьці, бо для яго трэба мець пару добрых коней, а гаспадарка з 2-а добрымі коньмі ў умовах Горацкага раёну досыць рэдкае зьявішча. На рынку плугоў мы бачым, што двохконныя плугі Сакка куп-

ляюцца сялянамі досыць рэдка. Такім чынам, далейшая машынізацыя сельскае гаспадаркі ўпраецца ў яе раздробленьнасьць і ў сучасны момант сярэдняя гаспадарка раёну, дзякуючы гэтай прычыне, ня можа скарыстаць нават такой простае машы-

саломі і мякіна. Для сена асобны будынак бывае рэдка, звычайна яно складаецца дзе-небудзь у хляве. Бывае яшчэ хоць і не ўва ўсіх гаспадарках, лазьня, дзе мыюцца людзі, а таксама сушыцца і трэпюцца лён. Пограбы ёсць амаль што ўва ўсіх гаспадарках.

Матар'ял для будоўлі драўляны, а дахі саломенныя. Хлеў для скаціны ў большасьці халодны з дзіркамі як у сыценах, так і ў варотах.

Зьяўляючыся галоўнаю часткаю асноўнага капіталу, гаспадарчыя будынкі вымагаюць на сябе значных выдаткаў сродкаў з іншых галін гаспадаркі.

Дробная гаспадарка, вымушаная робіць будынкі пэўнага аб'ёму, будзе іх горшай якасьці, ад чаго церпяць іншыя галіны гасп-кі (дохнуць сьвіньні ад скразнякоў, быдла або зьмяншае ўдоі, або вымагае больш корму і г. д.). Зімою цялят і ягнят, а часам і парасят сяляне бяруць на тыдзень—два ўхату, бо ў хляве яны ня могуць вытрываць. Падобнае зьявішча тлумачыцца тым, што дробная гаспадарка бязумоўна ня можа пабудаваць добрых будынкаў, якія-б поўнасьцю задавальнялі жывёлу, ня можа таму, што не хапае сродкаў. Аплаціць-жа іх за кошт прадпрыемства цяжка, бо яны не цалкам скарыстоўваюцца, і чым драбней будынак, тым даражэй ён абыходзіцца на адзінку плошчы.

Буйныя будынкі з невялікім сабекоштам на адзінку плошчы, якія-б можна было поўнасьцю скарыстоўваць, можа рабіць толькі буйная гаспадарка.

Супольнае карыстаньне будынкаў некалькімі гаспадарамі сустракаецца досыць рэдка. Часьцей гэта бывае з лазьнямі. У сялян сваякоў бываюць часам агульныя гумны.

Аднаўленьне сельскае гаспадаркі.

Скончыўшы разгляд эканомікі сельскае гаспадаркі раёну вельмі цікава разглядаець, як і ў якіх формах гаспадарка раёну вядзе свой працэс аднаўленьня. Падрабязна разабраць гэтае пытаньне немагчыма, дзеля таго што тут патрэбны дэталёвыя бюджэтныя абсьледваньні, але маючы агульныя лічбы, можна адзначыць асноўныя моманты, якія перашкаджаюць пашыранаму аднаўленьню, і на падставе іх вызначыць зьмены форм с.-г. прадпрыемстваў у гэтым працэсе.

Сельская гаспадарка раёну, як ужо і адзначалася, складаецца з дробных сялянскіх с.-г. прадпрыемстваў. У склад такой сялянскай гаспадаркі ўваходзіць с.-г. прадпрыемства з усімі яго сродкамі вырабу, а таксама і сялянская сям'я, як прадпрыемства і як працоўная сіла.

Правільнае злучэньне ўсіх гэтых элемэнтаў з поўным іх скарыстаньнем бяз лішніх трат дае магчымасьць увесць чысты прыбытак (вылічыўшы з агульнага прыбытку кошт гадовага карыстаньня сродкамі вырабу і працоўнаю сілаю) накіраваць на пашырэньне прадпрыемства.

Толькі што разгледжаны матар'ял па Горацкаму раёну паказвае, што такога добрага злучэньня няма, дзеля таго што наша сялянская

гаспадарка па-першае перагружана лішкам працоўнае сілы, па-другое, дэрна скарыстоўвае сродкі вырабу (працоўную жывёлу, с.-г. прылады, будынкi) і па-трэцяе, ня можа мець тэхнічна больш абсталяваных с.-г. прылад і іншых сродкаў вырабу, якіх вымагае сучасная тэхніка вырабу с.-г. прадуктаў. Лішак працоўнае сілы гняце с.-г. прадпрыемства, вымагаючы частку чыстага прыбытку на сваё аднаўленьне, і с.-г. прадпрыемству прыходзіцца аднаўляць ня толькі патрэбную яму працоўную сілу, а таксама і непатрэбную. Гэтая акалічнасьць не дае гаспадарцы ня толькі разьвівацца, а нават трымацца на ступені яе сучаснага разьвіцьця.

У працэсе трыманьня роўнавагі паміж запасам працоўнай сілы і вытворчасцю сялянская гаспадарка павінна ўвесь час аднаўляцца, скарыстоўваючы ўсё больш і больш працоўнай сілы. Гэткая інтэнсыфікацыя працы можа ісьці за кошт з аднаго боку замены непрацаінтэнсыўных галін працаінтэнсыўнымі і з другога боку ўключэньнем у межы раёну ня толькі працэсаў с.-г. вырабу сыравіны, а і пераапрацоўкі яе на іншыя прадукты, патрэбныя таксама спажыўцу. Тады ня будзе таго, што жыта, напрыклад, вывозіцца з раёну, а жытная мука прывозіцца.

У барацьбе за свае існаваньне гаспадарка павінна ўвесь час аднаўляцца з больш поўным скарыстаньнем усіх трох вышэйпамяненых сродкаў вырабу, і паляпшэньнем самой тэхнікі. Гэты момант упіраецца і ўпёрся ўжо ў дробнасьць с.-г. прадпрыемства; дзеля гэтага ў працэсе аднаўленьня дробная гаспадарка павінна будзе паступова, пачынаючы з асобных сваіх галін, буйнець да поўнага скарыстаньня тых сродкаў вырабу, якія будуць патрэбны для рацыянальнага вядзеньня с.-г. прадпрыемств.

У заключэньне лічу за патрэбнае выказаць сваю падзяку дацэнту Я. А. Кісьлякову за тую параду, якія былі імі пададзены пры апрацоўцы гэтае тэмы.

Лясы Горацкага раёну¹⁾.

Лясы Горацкага раёну паводлуг свайго прызначэння дзеліцца на тры катэгорыі: 1) дзяржаўныя, прызначаныя для задавальнення дзяржаўных патрэб, 2) мясцовага значэння—для задавальнення гаспадарчых патрэб сялянства, савецкіх гасп-рак і іншых арганізацый і 3) сялянскія.

Як відаць з пададзенай карты, лясы размешчаны па раёну вельмі няраўнамерна. Большасць іх згрупавана на акраінах, асабліва ў паўднёва-заходняй і заходняй частках раёну²⁾, а цэнтр яго і паўднёвы ўсход амаль што зусім бязлесны. Па колькасці першае месца займаюць лясы дзяржаўныя, менш сялянскія і яшчэ менш—мясцовага значэння. Усяе лясной плошчы каля 10000 гектараў, а агульная плошча раёну—92738 гектараў. Тут к месцу будзе зазначыць, што на лясох раёну вельмі значна адбіліся войны, перш сусветная, а затым грамадзянская. А таму, хоць лясной плошчы і многа, але ня ўся яна ўкрыта лесам. Так, лясная плошча ўсходняй часткі раёну—гэта ёсць амаль што суцэльная высечка. Вось чаму праўдзіва лесу ўсяго толькі 6,5% ад усяе плошчы раёну, ці, як кажуць, „лясістасць раёну 6,5%“. Таксама трэба зазначыць, што дзяржаўныя лясы зьмяшчаюцца ў 4-х вялікіх масывах, а лясы мясцовага значэння і сялянскія раскіданы асобнымі купкамі рознай велічыні, пачынаючы ад невялічкіх груп у некалькі дзесяткаў дрэў. Такая раскіданасць і малая велічыня, асабліва апошніх, амаль што не паддаецца правільнаму і дакладнаму падліку.

Пашыранасць у межах раёну дрэўных парод знаходзіцца ў шчыльнай залежнасці ад уласцівасцей глебы, клімату, рэльефу і спосабу рубак. Галоўнаю, аднак, і пануючаю пародаю тут, зьяўляецца елка, а са зьменаю толькі што названых умоў да яе далучаецца асіна, дуб, клён звычайны, бяроза, вольха, а часам ясень і хвоя (дзье апошнія пароды сустракаюцца досыць рэдка). Чаму пануе елка, а не якая-небудзь іншая парода, мы гэта зараз убачым з некаторых яе ўласцівасцей. Яна, перш за ўсё, ня любіць высокіх і сухіх, а таксама і занадта вільготных мясцін, шукаючы для нармальнага свайго развіцця багатых, добра дрэніраваных

¹⁾ Сабраныя намі з розных крыніц звесткі былі вельмі рознамоўны, а таму з усіх дадзеных прышлося выводзіць і браць сярэднія лічбы.

²⁾ Лясы раёну знаходзяцца пад ведамамі трох лясніцтваў: Горацкага, Дрыбінскага і Сваташыцкага. Да апошняга належыць у раёне большая частка лясоў мясцовага значэння.

глеб, якімі і зьяўляюцца мясцовыя сьвежыя суглінкі. Дзякуючы сваёй невялікай, плоскай каранёвай сыстэме, на пясковых бедных глебах яна не магла-б знайсці сабе патрэбнай пажывы і ўтрымацца супроць напору вятроў. Затым елка ня вельмі зыскоўна на конт сьвятла. Пра яе звычайна кажуць: „елка ценятрывалая“. Гэта значыць, што яна можа доўга, да 80—100 год, рэсьць пад полагам іншых дрэўных парод, паступова выпінаючы іх і захапляючы іхнае месца. Тым часам такія пароды, як хвоя, бяроза, дуб і інш., як пароды, вымагаючыя для свайго разьвіцьця многа сьвятла (пароды сьветлалюбныя), пад яе густым полагам доўга жыць ня могуць. Наяўнасьць багатых сугліністых глеб у раёне, задавальняючая колькасьць вільгаці і ценятрываласьць—усё гэта разам і дае магчымасьць елцы займаць пануючае становішча. Калі-ж мы на нядаўніх высечках сустракаем цяпер не яловы маладняк, а асіну, дык гэта таму, што яна ў час свайго маладзёнства баіцца замерзкаў. Для яе першапачатковага росту патрэбен полаг з іншых парод. Такімі пародамі (што выконваюць матчыную ролю) найбольш бываюць асіна, бяроза, а дзе можна дык і хвоя.

Па берагох і лагчынах рэчак і ручаёў, па так званых „чорнаальховых дрыгвах“ з цякучаю, пераважна, вадою чорная вольха, якая расьце часам разам з елкаю, зьяўляецца пануючаю пародаю, ствараючы ня рэдка чыстыя дрэвастаны. З падвышэньнем рэльефу, а значыцца, са зьмяншэньнем вільготнасьці, да яе дамешваюцца ясень, бяроза і інш. Па купінах-жа і па ляжачых гнілых ствалох разьмяшчаецца досыць рэдкая не дасягаючая першага паверху елка.

Тарфяныя балоты (найгоршыя глебы раёну) займаюцца малазыскоўнаю к глебе хвояю каравага выгляду. Хвоя, а не якая-небудзь іншая парода, селіцца таму, што разам з малою зыскоўнасьцю к глебе яна мае і малую патрэбу на попельныя элямэнты¹⁾. Вузкую-ж поласу паміж гэтаю хвояй і высокаствольнаю елкаю, нахштальт крайкі паміж вазванымі пародамі, заняла бяроза.

Быўшая даўней у раёне, і маючая аграмаднае значэньне ў сялянскай гаспадарцы, ліпа амаль што зусім зьнішчана. Зацэляўшыя адзінаквыя яе экзэмпляры маюць жалкі, карлікавы выгляд.

Лесасекі, як старыя, так і сьвежыя, зарастаюць асінаю, адзіночныя дрэвы якой маюць 80—90 год свайго існаваньня. З хмызьняковых парод паводлуг колькаснага пашырэньня, свайго каштоўнасьці і збыту, па лясох раёну першае месца займае ляшчына.

Такая рознастайнасьць дрэўных парод сьведчыць аб тым, што умовы для росту леса ў раёне, будучы наогул спрыяючымі, досыць рознастайны. Гэтае палажэньне пацьвярджаецца ня толькі багацьцем парод, але і іхным ростам угару. Так, на адным месцы мы маем 100-гадовую карлікавую хвою, а на другім—80-гадовую ў 35 мэтраў елку. Ня гледзячы, аднак на спрыяючыя ўмовы для свайго разьвіцьця, лес цалкам не адмяняецца добрым здароўём, аб чым мы скажам ніжэй.

¹⁾ Г. Ф. Марозаў. „Учненне о лесе“. Ст. 105, выдан. 1924 г.

Апроч добрых знадворных умоў для росту, лясы раёну маюць яшчэ і добрыя рынкі збыту, якімі зьяўляюцца г. г. Горкі і Ворша. Чыгунка з вокзалам і лесапільня даюць магчымасць адпраўляць лес у аддалёныя куткі бязьлесся на тысячы кілямэтраў. Ідзе-ж гэты лес на самы разнаіты ўжытак. З асіны, напрыклад, апроч саломкі на сернічкі, вырабляецца гонт, начоўкі і інш.; з клёну—грэбні, з ясеня і з бярозы—вобады і палозьзе; з дубу і бярозы—восі, з бярозавага і кляновага пянеўя—клешчы для хамутоў. Ёсць яшчэ шэраг іншага рамяства, якім займаюцца і з якога жывуць сотні людзей. Значны попыт наглядаецца, аднак, на будаўляны лес, што ідзе на розную будоўлю і на рамонт, потым дровы і толькі ў апошнюю чаргу лес для саматужных вырабаў.

Каб паказаць сапраўдны попыт і выдачу драўніны, мы дазволім сабе падаць некалькі лічб толькі паадной Горацкай лясной дасьледчай дачы за мінулы справаздачны год. Усяго было выдадзена 3212,6 куб. саж. (Лічба была зроблена ў старых мерах). З іх таварнай драўніны 1594 куб. саж. і дрывайной 1618,6 куб. саж.

Апроч апрацоўкі здабытых лесаматар'ялаў у хаце, у самім лесе вядуць розныя працы, якія вымагаюць для свайго выкананьня дзесяткі тысяч рублёў і працоўных рук. З такіх прац, асабліва ў дзяржаўных лясох, можна назваць наступныя: 1) лесакультурныя, коштам каля 2—2,5 тысяч рублёў на раён, 2) лесазагатоўчыя—15—17 тысяч рублёў, 3) ачыстка лесасек і 4) шэраг іншых больш дробных прац, на 200—300 руб. кожны год. Усё гэта разам дае магчымасць бяднейшаму насельніцтву скарыстаць свае сілы і зарабіць сабе на патрэбу некалькі дзесяткаў руб.

Бяручы з лесу ўсё для сабе патрэбнае, насельніцтва ўсё-ж не глядзіць на лес, як на прыватнае, шчодро адчыняючага свае багацьці ў першую цяжкую хвіліну. Праўда, яно, падобна насельніцтву поўначы, ня бачыць у ім свайго спрадвечнага ворага, але тым ня менш, адносіны чалавека к лесу трэба было-б значна палепшыць. Лес неяк яго ня цікавіць, але-ж ня цікавіць толькі да часу.

У сучасны момант, разыходзячыся па хутарох і прысёлках, сяляне з мэтай паляпшэньня сваёй хатняй гаспадаркі, зьяўляюцца вольна ці нявольна адным з галоўных лясных шкоднікаў. Пры гэтым шкода ад іх бывае розная, напрыкл., самачынныя высечкі, пажар і інш. Самачынныя высечкі ў лясох раёну вельмі пашыраны. Як на прыклад, можна ўказаць на Горацкую дасьледчую дачу і на Дрыбінскую (цяпер навучальную), дзе за 1926 год яны былі выяўлены сотнямі. Аб злосных увеччах дрэва, асабліва елкі, і казаць няма чаго. Толькі таго і бачыш, што акальцованыя дрэвы з мэтай іх засушкі, ці выпіленыя кавалкі ствала, велічынёю 12—18 см., ды столькі-ж у вышыню. Апошняе—справа саматужнікаў, якія выбіраюць сабе роўныя, гонкія і каб добра калоліся ствалы. А тым часам гэта такая шкода, ад якой дрэву ня так лёгка ачухацца. Пажары таксама нярэдка бываюць у лясох раёну; вінавайцамі іх у большасьці выпадкаў бываюць пастухі, зьбіральнікі грыбоў і ягад і інш. Амаль што кожны год у выніку пакінутага вогнішча ці ад „невядомых прычын“ зьяўляецца

30—50 гектараў гарэлага лесу, ня кажучы ўжо аб сваечасовым пагашэнні то там, то тут, выбухшага огня.

Як ужо паказвалася вышэй, ня гледзячы на агульныя спрыяючыя умовы для росту леса, цалкам ён усё-такі не адмяняецца асаблівым здароўем, што відаць нават і не спэцыялістаму. Па першае зьвяртае на сябе увагу высока ўзнятыя па ствалу шэрыя лішай, зялёныя махі і чырваніста-ружовага колеру вадаросты,—першыя сьведкі недабрабыту. Гэтыя расьліны, самі ня вельмі шкодзяць дрэву, але даюць прытулак розным шкодным шасьціножкам і грыбным зароднікам¹⁾, ліхім ворагам лесу,—зьяўляючыся такім чынам нібы крыніцаю заразы. Адным з вялікіх шкоднікаў, асабліва яловага лесу, што ў непагадзь знаходзіць сабе прытулак у гэтай „крыніцы“, зьяўляецца невялічкі жучок караед. Сьляды яго дзейнасьці вельмі часта і лёгка можна бачыць на кары ствалоў у відзе маленькіх кругляных дзірачак, якія зьяўляюцца яго ходамі. Нападае караед на ўжо аслабленыя дрэвы. Аслабленыя гэта выклікаюцца такімі прычынамі, як пажар, увечча і інш.

Шасьціножкамі шкодзяцца ня толькі ствалы, а таксама гальлё, лісьцё і шышкі. Гальё паражэцца хэрмесамі. Гэтую шкоду лёгка прыкмеціць. Яна бывае ў відзе белавата-зеленаватых, а потым счарнелых шышчак на канцох голяк. Апошнія ня ў свой час засыхаюць, чым і парушаюць агульную правільную працу ўсяго дрэва. Шышкі, так патрэбныя для абсемяненьня лясных плошч і лесасек, у значнай колькасьці заражаюцца вуснем яловай пладажоркі (матылёк) — *Grapholita strobilana*, якая ўгрызаецца ў сярэдзіну іх і выедае насеньне. Але ў яшчэ большай колькасьці шышкі псуецца вавёркамі, якіх шмат ёсьць у лясох раёну. Гэта яшчэ далёка ня ўсе віды шкоднікаў з ліку жывёлы. Для поўнага іх апісаньня трэба было-б напісаць асобную працу.

Апроч жывёлін, ня меншае, калі ня большае, значэньне ў лясох раёну маюць расьлінныя шкоднікі. Так, мясцовым сялянам добра вядома „стрыжнёвая гніліна“ дрэва, а гэта і ёсьць чыннасьць расьлінных жукадаў — грыбкоў. Шкоднікамі гэтага парадку псуецца карэньні, ствол, гальлё, ігліца і шышкі, словам, увесь арганізм. (Гл. малюнкi на 5 стар.).

Псавацца ўсе часткі могуць адначасна і паасобна як толькі сапсуецца адна частка, дык дрэва аслабляецца і гіне, зьяўляючыся разам з тым і крыніцаю хваробы для іншых дрэў²⁾.

Апроч чалавека, жывёлін і расьлінных шкоднікаў, лес мае яшчэ аднаго ворага. Вораг гэты—балоты. Шпарка, з году ў год вырастаючыя, яны ўсё больш і больш захапляюць лясныя плошчы. У сучасны момант такіх балот ёсьць у лясох раёну каля тысячы гектараў. Для барацьбы з імі трэба паставіць на належную вышыню мэліарацыйныя працы, і тады лясная плошча, захопленая няпрошанымі гасьцямі, можа быць ізноў

¹⁾ Тут маюцца на увазе зароднікі ня брыльковых грыбоў, а трутавікоў і шэраг другіх мікраскапічных форм. З брыльковых грыбоў шкодны толькі опенак—*Armillaria mellea* Ouelet.

²⁾ Усё што сказана аб пашкоджаньні елкі, можна сказаць і адносна лісьцёвых парод з гэю толькі розніцаю, што там ёсьць свае віды шкоднікаў.

Малюнок 1.

Малюнок 2.

Малюнок 3.

Малюнок 4.

Малюнок 1. *Fomes igniarius* Fr.—нібы трутавік выклікаючы гніль у многіх лісцёвых парод.

Мал. 2. Гніль драўніны асіны, выкліканая *Fomes igniarius* ом нібы—трутавіком.

Мал. 3. *Fomes fomentarius* Fr.—сапраўдны трутавік выклікаючы гніль у бярозы клёна, дуба, асіны і інш.

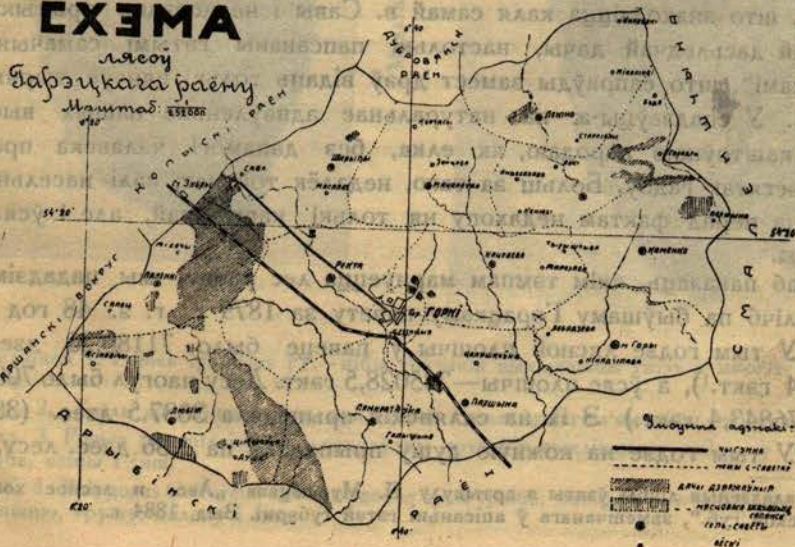
Мал. 4. *Polyporus sulfureus* Fr.—плодовае цела грыба, нападаючага галоўным чынам на дуб, вішню, грушу, вольху і інш.

100 дзес. плошчы—27,15% лесу. На апал сялянскага мяшканья, варку стравы і на лазню (раз у тыдзень) трэба было да 3-х куб. саж., у год. Для асці—каля 2-х куб. саж. У сярэднім на адну гаспадарку лічылася 4 куб. саж. у год. На пабудову аднаго сялянскага двара ў складзе хаты з клеццёю, аруду, хлеву з сяньніцаю, вышынёю па 12 вяццоў і дзўжынёю 3 саж., трэба было каля 144 бярвеньняў. Для гораду Горак трэба было 5131 куб. с. дроў. Пасья задавальнення ўсіх патрэб насельніцтва на драўніну, па Горацкаму павету быў яшчэ лішак, роўны 2,15%. А цяпер што мы бачым? Бачым тое, што замест 4-х куб. саж. сялянскі двор будзе атрымоўваць 1 куб. мэтр. Розніца вялікая. У лічбах яна роўна 97,4%. Аб вялікім знішчэньні лясоў сьведчаць яшчэ і гэткія дадзеныя. Агульная плошча раёну толькі ў тры разы менш за плошчы павету, а плошча, лясоў раёну менш у 7,8 разоў за плошчы лясоў павету. Такім чынам калі прыняць зьмяншэньне агульнай плошчы ў тры разы за 100%, то лясная плошча будзе зьменшана на 260%. Такая аграмадная розніца зьявілася ў выніку няправільнага карыстанья драўнінаю, прычым за такі пэрыяд часу, калі ў нас было больш лясоў. Што-ж будзе за наступныя 48 год пры сучасным стане лясной гаспадаркі ў раёне, калі ня будуць палепшаны яе формы,—адказ нагадваецца сам сабою.

Значыцца, мы бачым, што лясны паступова зьмяншаюцца. Зьмяншэньне гэта адбываецца ў выніку безгаспадарнага і няправільнага карыстанья імі. Быць можа рэшту іх яшчэ можна будзе захаваць ад канчатковага знішчэньня, калі справу аховы лесу не адкладаць на далей. Для гэтага патрэбна правесці ў жыццё два палажэньні. Першае—карыстаньне лесам павінна быць сьцісла разьмеркавана і ўзгоднена з яго гадовым прыростам. і распрацоўку весці гаспадарчым спосабам, і другое—весці правільнае лесаўпарадкаваньне. дзеля таго што лясная гаспадарка, як і сельская, ёсць не адно толькі мясцовае пытаньне, але і агульнадзяржаўнае.

СХЭМА

лясоў
Гарацкага раёну
Маштаб: 1:100000

Б. І. ФЭДЭРАКА.

Кароткі нарыс паляўнічай гаспад-кі Горацкага раёну.

Горацкі раён характарызуецца раўнінным рэльефам, надта малым процантам лясістасці з перавагай ялова-ліственных насадках і значнай гушчынёй насельніцтва. Агульны лік жыхароў па дадзеных Ц. С. У. за 1925 г. раўняецца 53,431 ч. Лік паляўнічых адносна да ўсяе масы насельніцтва складае каля $1\frac{1}{2}\%$. Пералічаныя вышэй фактары робяць адмоўны ўплыў на колькасны склад паляўнічай фаўны раёну.

З ліку паляўнічых зьявляюцца, як маючых, так і ня маючых эканамічнага значэння, трэба адзначыць: воўка (*Canis lupus* L.), ліса (*Canis vulpes* L.), куніцу (*Mustella martes* L.), тхора (*Foetorius putorius* L.), ласіцу (*Foetorius vulgaris* L.), гарнастая (*Foetorius erminia* L.), вавёрку (*Sciurus vulgaris* L.), зайца русака (*Lepus europaeus* Pall.), зайца беляка (*Lepus variabilis* Pall.). Ёсць паказаныя на прысутнасць барсука (*Meles takus* Schreb.), выдры (*Lutra vulgaris* Erxl.) і адно паказанне на прысутнасць рысі (*Felis lunx* L.). Да знішчаных у нядаўнія часы жывёл трэба залічыць дзікую казу (*Cervus capreolus* L.). Ваўкі заўжды трымаюцца галоўным чынам у дзвюх мясцовасцях: каля м. Леніна у мясцовасці „Пушча“ (дзе улетку 1926 г. былі вызначаны вывадкі) і ў другім канцы раёну каля вёсак Гулідаўка і Чапалінка. У часы-ж вандровак яны сустракаюцца на працягу ўсяго раёну, прытрымліваючыся аднак дзеля днёвак больш менш дзікіх месцаў. Агульная колькасць ваўкоў па раёну, мусіць, не перавышае 20. Лісы распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі раёна і сустракаюцца досыць часта. Тхор, ласіца і заяц русак гэтак-жа сама распаўсюджаны па ўсяму раёну. Вавёрка і асабліва куніца прыстасаваны да лясных масываў. Заяц беляк сустракаецца значна радзей за русака і, галоўным чынам, у паўночных частках раёну. Барсук і выдра па неправераных дадзеных сустракаюцца спорадычна. Аб эканамічным значэнні паляўнічых жывёл, як драпежнікаў і шкоднікаў, трэба сказаць наступнае: значную шкоду народнай гаспадарцы наогул, і паляўнічай у тым ліку, робяць ваўкі. Выпадковую шкоду робяць тхоры, знішчаючы хатніх птушак, але-ж гэткае здарэнне часцей бывае ў нядобра зробленых птушатніках. У суровыя снежныя зімы зайцы (галоўным чынам русакі), робяць значную шкоду у маладых пладовых садах. Шкода, якую робіць лісіца, знішчаючы дзічыну, пераважаецца карысцю ад знішчэння

мышэй, якімі галоўным чынам (асабліва у бязьлесных мясцовасцях) яна корміцца ўзімку.

Што да лікавых хістаньняў у складзе паляўнічай фаўны, дык можна сказаць, што робіцца прыкметным хуткае зьнішчэньне з абшараў Горацкага раёну куніцы, барсука і выдры. З звычайных яшчэ жывёл трэба памянуць вавёрку, якой у хуткім часе пагражае амаль ня поўнае зьнішчэньне, як з прычыны лёгкасьці здабываньня гэтага зьвярка (адзначан выпадак затрыманьня браканьера з 26 сьвежазабітымі вавёркамі), так і з прычыны значнага павялічэньня каштоўнасьці скуркі.

З птушак, якія зьяўляюцца аб'ектам паляваньня, трэба назваць: глушца (*Tetrao urogallus* L.), цецярука (*Tetrao tetrix* L.), шэрага курапата (*Perdix cinerea* Briss), перапёлку (*Coturnix communis* L.), дзікага голуба (*Columba oenas* Gm.), крыжня (*Anas boschas* L.), чыркоў сьвістунка і траскунчыка (*Anas querguedula* L. і *Anas crecca* L.), лысуху (*Fulica atra* L.) драча (*Crex pratensis* Bechst.), дзікага барана (*Scolopax gallinago* L.), дубольта (*Scolopax major* Gm.), слонку (*Scolopax rusticola* L.), кнігаўку (*Vanellus cristatus* Mey et Wolf.) і некалькі відаў кулікоў, страляньне якіх мае выключна спартыўны інтарэс.

Да драпежнікаў, якія ня маюць значэньня непасрэднага аб'екта паляваньня, але робяць значную шкоду сельскай і паляўнічай гаспадарцы, а таму падлягаюць адстрэлу, трэба аднесьці: ястраба-цецеравятніка (*Astur palumbarius* L.), ястраба-перепялятніка (*Accipiter nisus* L.), чыгліка (*Falco subbuteo* L.) і прадстаўнікоў сямейства вранавых: сароку (*Pica caudata* L.), шэрую варону (*Corvus cornix* L.) і крумкача (*Corvus corax* L.), які, аднак сустракаецца досыць рэдка, а таму мае не вялікае эканамічнае значэньне і можа быць захаван ад зьнішчэньня, як рэдкая жывёла.

Глушэц адціснуў у самыя дзікія лясныя куты раёну і агулам, кажучы, ужо стаў рэдак. Цецярук распаўсюджан па ўсёй тэрыторыі раёну, сустракаючыся і ў невялічкіх кустовых зарасьнях, але колькасць яго ўсё-ж такі ня надта вялікая. Не разьбітыя цэлыя такі сустракаюцца нязвычайна рэдка. Шэрыя курапаты досыць звычайны ўсюды, але ў суровыя сьнежныя зімы шмат іх зьнішчаецца з голаду і бязьлітнасьці выбіваецца на гумнах і высачываньнем па сьнегу. Клінтух адмечан толькі на пралёце, але мабыць гняздуе. Крыжань, абодвы віды чыркоў і лысуха прытрымліваюцца далін невялічкіх рачулак, якіх досыць у Горацкім раёне і радзей сустракаюцца па лясных балотцах. Калёніі кулікоў сустракаюцца па круглых забалочаных аборках сярод палёў, ня кажучы ўжо аб звычайных каля рэчных балотах. Выпадкі шкоды, якую робіць дзічына сельскай і лясной гаспадарцы, не адзначаны. Што да уплыву драпежнікаў і прадстаўнікоў сямейства вранавых на колькасны склад паляўнічых жывёл, можна сказаць наступнае. Шкода, якую робіць ястраб-цецеравятнік, была-б значная але драпежнік гэты рэдкі. Галоўную-ж масу шкоды робяць два родзіча: варона і сарока. Ёх спэцыяльнасьць—разарэньне гнёздаў і зьнішчэньне маладняка, і трэба казаць, што робяць гэтыя яны па мастацку. Калі

звярнуць увагу на іх колькасць, дык зробіцца зразумела які значны уплыў на паляўнічую фаўну дадзенага раёну мае вароньне насельніцтва.

Аб паляўнічай гаспадарцы ў раёне, як аб такой, амаль што не магчыма казаць, бо ня толькі няма агульнага плану гаспадаркі, але не вядзецца і простага падлічэння выбіваемае дзічыны. Ніякіх запаведнікаў або заказнікаў у межах раёну няма.

Першыя крокі на-конт пабудовы заказніка прадпрымаюцца гуртком „Паляўніцтва і Рыба-ва“ пры С. Г. Акадэміі, але падзея на яго пабудову а самае галоўнае—добрую ахову мала, дзеля паляўнічай несьведомасці мясцовага жыхарства, моцнага развіцця браканьерства і поўнай адсутнасці сродкаў у мясцовых паляўнічых арганізацый. Мясцовае насельніцтва у масе, як у раёне непразмысловым, адносіцца надта інэртна да пытанняў палявання і, дзякуючы гэтым абставінам, робіць значную шкоду паляўнічай гаспадарцы, разараючы гнёзды знішчаючы маладняк птушак і звяроў, пасвячы абы-дзе хатнюю жывёлу і галоўным чынам, робіць гэтую шкоду не гаспадарчым утрыманнем масы сабак, коштам маладой дзічыны. Паляўнічыя гэтак-жа сама ня могуць пахваліцца сваёй сведомасцю і ўсе вышэйпаказанае, а таксама і браканьерства звычайна бывае і сярод іх.

Мясцовыя паляўнічыя лічаць, што галоўным момантам у здаваўленьні паляўнічай гаспадаркі павінна быць жорсткае пераследванне браканьерства і памяншэнне агульнага ліку паляўнічых. Адкідаючы апошнюю прапанову, я з свайго боку прапанаваў-бы пабудову шэрагу заказнікаў, з фактычным іх вартаваннем, арганізацыю экспедыцый дзеля знішчэння браканьерства (з мясцовых паляўнічых), арганізацыю масавага знішчэння драпежнікаў, упарадкаванне пытання аб негаспадарчым утрыманні сабак (хоць-бы шляхам арганізаванага адстрэла рыскаючых улетку па угодзідзях сабак), скарачэнне тэрміну палявання і частковую забарону адстрэла лёгка знішчаемых відаў жывёл, як напрыклад вавёрка, шэры курапат (адпаведныя хадайніцтва распачаты), а галоўным чынам пашырэнне паляўнічай сведомасці сярод мясцовых паляўнічых, шляхам павышэння агульнага роўня культурнага развіцця.

Пераважная большасць паляўнічых зьяўляецца аматарамі, але і для іх паляванне мае нейкае эканамічнае значэнне, апошняе асабліва важна для сялян, якія ня маюць магчымасці займацца паляваннем, ня маючы пры гэтым належнае эканамічнае карысці. Па дадзеных 1925 году ў паляўнічым саюзе лічылася 46 сялян і 19 жыхароў г. Горак, якія ў большасці займаюцца хатнімі рамёствамі або служаць. Апроч таго, да мясцовых паляўнічых можна прылічыць студэнтаў, лік якіх у восень 1925 г. дайшоў да 40 асоб і каля 10 навуковых працаўнікоў. Найбольшае эканамічнае значэнне паляванне мае для сялян, якія живуць у больш багатых дзічынай кутках раёну і да таго-ж маюць больш вольнага часу. Б'юць яны галоўным чынам зайцаў, лісц, вавёрак і дзікіх качак, не звяртаючы увагі на драбнейшую альбо трудней здабываемую дзічыну.

Жыхары гораду маюць менш часу (свята) і іх паляванне носіць больш выпадковы і аматарскі характар. Таксама занятай групай паляўнічых зьяўляюцца студэнты, для якіх паляванне мае галоўным чынам значэнне спорту і здаровага адпачынку пасля заняткаў. Рыбалоўствам паляўнічыя не займаюцца, бо няма больш-менш значных вадаёмаў. Каля вялікіх прудоў пашырана страляньне шчупакоў у часы нерасту.

Больш перадавой і свядомай часткай паляўнічых зьяўляюцца студэнты, якія арганізаваліся ў гурток „Паляўніцтва і Рыба-ва“. У гуртку ёсць і ня маючыя стрэльбаў аматары. Агульны лік сяброў 67 ч., у тым ліку 7 навуковых працаўнікоў. Апрача таго, прамыслова-кааперацыйны саюз паляўнічых мае каля 90 ч. мясцовых паляўнічых. Далёка ня ўсё паляўнічыя ахоплены паляўнічымі арганізацыямі. Да і сярод арганізаваных паляўнічых выпадкі самага грубога браканьерства (страляньне зайцаў, цяцерак і качак вясной і вавёрак у заказны тэрмін) зусім ня рэдкасьць. Дзеля гэтага лёгка сабе ўявіць, што робяць тыя браканьеры, якія і ня чулі ніколі ні аб тэрмінах палявання, ні аб паляўнічым законадаўстве і г. д., а такіх па прыблізнаму падлічэнню райупаўнаважанага па справах палявання ня меней як 150 ч.! Галоўнымі прычынамі разьвіцьця браканьерства трэба лічыць: параўнальна вялікія зборы за права палявання пры малай эканамічнай выгоднасьці самога палявання, несьвядомасьць паляўнічага насельніцтва і адноснае слабае перасьледваньне браканьераў з боку адміністрацыйных і судовых устаноў.

Неарганізаванасьць і адсутнасьць паляўнічай дысцыплінованасьці лепей усяго кідаецца ў вочы на грамадзкіх паляваннях, як, напрыклад, аблава і г. д.

У мясцовых паляўнічых пераважаюць шомпальныя двухстволкі розных фабрык, часта з дамаскімі стваламі і іншы раз з добрым боем. Нарэзная паляўнічая зброя не сустракаецца. Распаўсюджаны аднаствольныя шомпалкі і бярданкі. Радзей трапляюцца двухстволкі цэнтральнага бою, галоўным чынам з дамаскімі стваламі і затвораў сыстэмы Лефашэ. У новых стрэльбаў трапляюцца толькі бярданы. Часьцей сустракаюцца 12 і 16 калібры.

Агулам кажучы, агнястрэльная зброя ёсць у здавальняючай колькасьці, але даволі нізкай якасьці і таму яна ня надта дарагая. Сярод студэнтаў пашыраны двухстволкі цэнтральнага бою бэльгійскіх фабрык. У якасьці халоднай паляўнічай зброі, маючай больш дэкаратыўнае значэнне, ужываецца фінскі нож.

Адносна парод паляўнічых сабак можна сказаць, што пераважаюць ня толькі звычайныя для усяе Беларусі „ганчакі“ самых рознастайных парод і найчасцей адмоўных уласцівасьцяў, але і чыстакроўныя дварнягі, якія якім-сьці цудам „ідуць“ і „ганяюць“, галоўным чынам зайцаў. Аб колькасьці „паляўнічых“ сабак можна сказаць наступнае: калі лічыць і тых, якіх трымаюць сяляне ў якасьці вартаўнічых сабак, часта ня маючы нават стрэльбы, дык іх будзе надта многа. Сярод іх добра га-

няючыя сабакі сустракаюцца рэдка. Чыстакроўныя-жа ганцы ёсць толькі у некаторых заўзятых аматараў. Дзеля вышэй паказаных прычын, паляваньне з гончымі зводзіцца да стрэляніны па шумавых зайцах. Адзіночна сустракаюцца легашы, але зусім не дрэссыраваныя і не натасканыя. Мясцовыя паляўнічыя аб паляваньні з лягавай амаль-што нічога і ня чулі.

Цэнтрамі, адкуль можна дастаць калі і ня зусім чыстакроўных, то ўва ўсякім выпадку паляўнічых без чужаслову сабак, зьяўляюцца: Ворша і Віцебск. Апрач таго, у межах раёну ў вёсцы Пархвёнаўцы сустракаюцца даволі тыповныя арлекіны. Што да прападаньня сабак ад чумы, шалу і ваўкоў—амаль што ніякіх вестак сабраць не ўдалося. Чума пэўна распаўсюджана, і мне даводзілася бачыць выпадкі прападаньня сабак. Выпадкі шалу так-сама ня надта рэдкі, чаму спрыяе тое, што ёсць маса бродзячых сабак. Выпадкі нападаньня ваўкоў на сабак значаны толькі ў мясцовасьцях, дзе ваўкі живуць больш-менш аседла. Ніякіх выставак палявых спроб і нават дакладнага падліку паляўнічых сабак па раёну не праводзілася.

Розныя самаловы ў Горацкім раёне амаль што ня ўжываюцца, бо гэта раён выключна аматарска-спартыўнага паляваньня.

Якія ёсць самаловы ўжываюцца ня столькі дзеля паляўнічага здабываньня жывёл, колькі дзеля барацьбы з драпежнікамі. Я ведаю толькі адзін тып саматужнага давячага самалова: „сланцы“ альбо „плашкі“, якім ловяць тхараў і ласіц, галоўным чынам, у межах сялянскага двара. Зусім таксама ўжываюцца куплёныя зьлезныя пасткі, звычайнага тыпу, якія сустракаюцца іншы раз. Аб ужываньні атруты для здабычы зьвяроў сабраць весткі не ўдалося, бо калі хто і ўжывае яе, то трымае гэта ў сакрэце.

Сярод дапамагальных прылад на першае месца трэба паставіць флачкі для абкладкі ваўкоў. На жаль Горацкія паляўнічыя флачкоў ня маюць і іх прыходзіцца пазычаць у Аршанскім саюзе паляўнічых, што ускладняе налажваньне аблаў. Пры паляваньні вясною на таках і на вабу на крыжней робяцца даволі прымытыўныя будкі. Іншы раз абыходзіцца проста невялічкім закрыцьцем, якое мае выгляд заломы з гальбя з боку чаканага зьяўленьня дзічыны. Чаўны і лодкі ня ўжываюцца за адсутнасьцю вялікіх вадаёмаў. Лыжы дзеля паляваньня ўжываюцца толькі выпадкова, напр. пры абсочцы ваўкоў г. д. Лыжы паляўнічага тыпу зусім не сустракаюцца.

Галоўная маса паляўнічых жывёлін здабываецца пры асабістым удзеле чалавека і толькі нязначная частка самаловамі. Дзякуючы нізкай якасьці сабак, большая частка паляваньня праводзіцца бяз іх ужываньня.

Воўк (дарослы) здабываецца выключна праз аблавы, часткаю з ужываньнем флачкоў. Іншы раз зьнішчаюць у логаве выпадкова знойдзены маладняк. Лісьця бярэцца аднаго асобаю з пад сабак, а часьцей гуртком у 5—6 паляўнічых, іншы раз і без сабак. Тхор і ласіца здабываюцца больш-менш выпадкова. Вавёрка здабываецца абсачваньнем па паросы,

але часьцей агульным абходам кавалкаў старога лесу. Сабакі, якія вя-
хаюць пад вавёрак, сустракаюцца рэдка. Зайцаў б'юць пад сабак, аб-
сачваньнем па парошы, але найчасьцей па чорнастону, калі іх шукаюць
у мясцох звычайных лёжак і б'юць (асабліва сяляне) часта сядзячых.
З недазваленых спасабаў паляваньня трэба адзначыць прыкормку зайцаў
на сталых мясцох (напр. каля гумен), са страляньнем з загадзя зробленай
засідкі. Страляньне глушца носіць выпадковы характэр. Цецярук здабы-
ваецца, галоўным чынам, у часы такаваньня і толькі выпадкова ў іншую
пару году. Курапатаў і дзікіх галубоў б'юць, калі трапяцца на другіх
паляваньнях. У паляваньні на маладых качак значны удзел прыймаюць
„гончыя“ сабакі, пры гэтым гіне шмат нялётных качак, якія вылаўлі-
ваюцца сабакамі. Ня кажучы ўжо аб масе дзічыны проста зьездзенай са-
бакамі і не папаўшай у рукі паляўнічага, шкода ад здабываньня неда-
рослай дзічыны відавочна. Нават і пры законных тэрмінах паляваньня,
гэты спосаб ня траціць свайго зьнішчальнага значэньня, бо ня толькі
12 ліпеня, але і много пазьней бывае вялікі процант нялётных качак.
Пад восень б'юць мясцовых і пралётных качак ўздоўж маленькіх рэчак
з падыходу, сабака тут ня ўжываецца. Вясною некаторыя спэцыялістыя
прывабліваюць крыжняў голасам качкі, большая-ж частка ходзяць „біць
крыжняў скрадам, не прапускаючы пры гэтым і качак, што ўжо зусім
дрэнна. Слонку б'юць па вясенніх цягах. Уся іншая дзічына, у тым ліку
дзікі баран і дубальт, страляецца толькі некаторымі паляўнічымі, мета-
д паляваньня зводзіцца да вытаптываньня, бо няма лягавых сабак.

Што да колькасьці здабытых паляўнічых жывёл, у мяне ёсьць
толькі няпоўныя, адрывачныя весткі, частку якіх удалося сабраць аса-
біста мне, а частку шляхам распытваньняў і г. д. Гэтая адрывачнасьць
і не паўната вестак будзе зусім зразумела, калі прыняць пад увагу, што
зьбіраньне статыстычнага матар'ялу аб паляваньні ў Горацкім раёне
раней ня ставіла сабе мэтай ніводная арганізацыя, што колькасьць арга-
нізованных паляўнічых, вынікі дзейнасьці якіх можна падлічыць, складаюць
ня больш 50% усіх займаючыхся паляваньнем, што самі сябры саюзу
паляўнічых лічаць для сябя карыснымі хаваць лік забітых жывёл і асаб-
ліва пушніны (гл. ніжэй).

Што да адстрэла ваўкоў, можна сказаць наступнае: у 1925 г. па
раёну было забіта 6 ваўкоў, а ў 1926 г. ня глядзячы на шмат папытак—
ніводнага.

Агульныя весткі аб адстрэле дзічыны за 1926 г. покуль што саб-
раны толькі ў сяброў гуртка „Паляв. і Рыба-ва“ у колькасьці 32 анкет.
На жаль, яны ня могуць служыць досыць дакладным матар'ялам да ха-
рактарыстыкі паляўнічай гаспадаркі Горацкага раёну, бо значны процант
дзічыны забіт студэнтамі—паляўнічымі за яго межамі. Апошнія цалкам
адносіцца да ваўкоў і рабцоў. Прываджу агульную таблічку адстрэла.

Ваўкоу	10	Глушцоў	2	Перапялоў	3
Лісаў	3	Цецярукоў	24	Галубоў	36

Тхароў 10	Рабцоў 40	Драздоў 19
Зайцаў 67	Шэр. куропат 2	Крыжнёў 90
Вавёрак 6	Курак балотн. 16	Чыркоў 121
Качак інш. парод . 16	Слонак 7	Варон 105
Нырчыкаў 1	Кнігавак 3	Бадзяжных сабак 54
Драчоў 5	Кулікоў 29	„ кошак 23
Дзікіх бараноў . 52	Ястрабоў 31	Шалёных сабак . 3
Дубальтаў 18	Сарок 57	

Трэба паказаць на значны лік зьнішчаных драпежнікаў і шкоднікаў. З прадуктаў паляваньня вывозіцца толькі пушніна, а ўсё іншае ўжываецца на месцы. Пушніна прадаецца галоўным чынам на Горацкім рынку.

У апошнія часы заўважана значнае падняцьце цаны на пушніну. Невыхадная пушніна на рынку ня прыкметна. Загатоўка ідзе па дзвюх простых: загатаўляе прамыслова-кааперацыйны саюз паляўнічых, у васобе свайго райупаўнаважанага (увесь ніжэй выкладзены статыстычны матар'ял дадзен ім-жа) і загатаўляюць прыватныя гандляры. Крэдытаваньне паляўнічых ня ўжываецца ні тым ні іншым. Па не афіцыйных дадзеных у Горацкім раёне за 1926 г. прыватнымі гандлярамі закуплена пушніны на 3000 руб. У той-жа самы час паляўнічая кааперацыя заготовіла: 6 лісаў і 23 вавёркi усяго на 75 руб. Прычыны гэтага зьявішча ляжаць вось у чым: саюз, якому сябры абавязаны здаваць усю пушніну, прымае яе па цьвёрдых лімітах, здаючы потым у Дзяржторгбел з накідкай у 25—30%. Вавёрка прыймаецца саюзам па цане ў 60 кап. за скурку, а здаецца Дзяржторгбелу за 78 к., у кой час, калі прыватны гандляр лічыць для сябе карысным заплаціць за скурку 70 к. і больш. Ліміт саюза за найлепшую лісіцу—13 руб. а прыймаецца яна Дзяржторгбелам за 16 р. 75 к. і г. далей. Няправільныя палітыка цэн з боку паляўнічай кааперацыі павяляе к поўнаму панаваньню прыватнага капіталу на пушным рынку. Зайчыя скуркі на рынку амаль-што не прадаюцца, з прычыны пашырэння саматужнай шапачнай вытворчасці. Паляўнічыя, змест здадзеных скурак, атрымліваюць гатовыя шапкі, а грашовы разьлік ўжываецца рэдка.

Дастаўка паляўнічых прыпасаў і прылад вядзецца галоўным чынам праз мясцовы саюз паляўнічых, калі ня лічыць 2—3 крам, дзе хіба ў тры цаны можна атрымаць дрэнны шрот. Па расцэнках саюза хунт пораху каштуе 1 р. 35 к., а хунт шроту—60 к.

У 1926 годзе разыйшлося паляўнічых прыпасаў: 7 пуд. пораху, 13,5 пуд. шроту розных нумароў, 20600 капсюлёў і пістонаў і на 106 р. розных прылад, як гільзы і інш.—ўсяго на суму 1012 руб. Па гэтых дадзеных лепш можна меркаваць аб колькасці здабываемай пушніны і дзічыны, чым па надта няпоўных звестках аб адстрэле.

Трэба адзначыць вялікую неадпаведнасьць паміж колькасцю пораху

і пістонаў з аднаго боку і шроту з другога набытай праз саюз, якая паказвае на закупку паляўнічымі шроту на прыватным рынку. Значным дэфектам дастаўкі паляўнічых прыпасаў зьяўляецца яе нерэгулярнасьць. Бюджэт паляўнічага надта цяжка паддаецца падліку. Агулам можна сказаць, што калі эканамічнае значэньне паляваньня адносна да ўсяго раёну параўнальна невялікае, дык у бюджэце кожнага паасобнага паляўнічага скарыстаньне прадуктаў паляваньня займае досыць віднае месца.

У межах раёну працуе студэнцкі гурток „Паляўн. і Рыба-ва“, які цікавіцца пытаньнямі паляўніцтва і паляўнічай гаспадаркай агулам і разам з тым Горацкага раёну. Сябры гуртка займаюцца вывучэньнем паляўнічае гаспадаркі, наладжваюць даклады і г. д. У 1925-26 навучальным годзе ў С. Г. Акадэміі на лясным факультэце чытаўся курс паляўнічай гаспадаркі пад назвай: „Біалёгія лясных зьвяроў і птушак“. У грунтоўнай быбліятэцы пры Акадэміі ёсьць трохі літаратуры па пытаньнях паляваньня. Трэба адзначыць, што праца па паляўнічай асьвеце, канцэнтраваная пры Акадэміі мала датычыцца Горацкага раёну і мясцовых паляўнічых.

III.

Гісторыя і быт.

Д. М. ВАСІЛЕЎСКІ.

Кароткі нарыс гісторыі Горацкага раёну і г. Горак.

Падрабязная распрацоўка гісторыі асобных мясцовасцяў на Беларусі, асабліва мястэчак і вёсак—справа клясавыя будучыны. Да тых часоў, пакуль не надрукованы акты „Літоўскай мэтрыкі“, вельмі цяжка дакладна апрацаваць гісторыю такіх мястэчак, як Горкі. Веды аб Горках раскіданы па многіх архівах СССР. Першыя звесткі аб Горках і яго ваколіцах сустракаюцца ў „Літоўскай мэтрыцы“, у актах 16-га стагоддзя. У гэты час Горкі на правае каралеўскай даніны належалі князьям Друцкім-Горскім. Род князёў Друцкіх на працягу 15-га, 16-га стагоддзя, вельмі пашырыўся па Аршаншчыне і засеў у паўдзённым кутку сучаснае Аршанскае акругі. Апроч Друцкіх-Горскіх, якія ўладалі маёнткамі Горкі і Горы, былі Друцкія-Шышаўскія, Друцкія-Любяцкія і іншыя. Як ўсе фэадалы таго часу, Друцкія-Горскія імкнуліся ўзбагаціць свой маёнтак пахожымі селянамі, і Горкі к канцу 16-га стагоддзя робяцца досыць багатай мясцінай на Аршаншчыне. Мажліва, што ў актах „Літоўскай мэтрыкі“ дасюль захаваліся інвэнтары Горацкага маёнтку канца 16 стагоддзя. Валочная памера, якая праводзілася ў гэты час на Аршаншчыне, стварыла пэўны грунт для пераходу ад падсечнае гаспадаркі на 3-х палёўку. Высланыя ўрадам Зыгмунда Аўгуста каморнікі і пісцы правялі вымер і апісанне ўсіх ўладанняў панскіх і шляхецкіх. Гэтыя інвэнтары маёнткаў даюць вельмі каштоўны матэрыял для вывучэння эканомікі Усходня-Беларускіх зямель канца 16-га стагоддзя. На жаль, у архіўных матэрыялах, якія дасюль надрукаваны з „Літоўскай мэтрыкі“, нам не ўдалося знайсці інвэнтару Горы-Горак. Але, што маёнтак ужо быў досыць багаты, аб гэтым кажуць падзеі вайны з Масковіяй ў 1563 г. Маскоўскае войска так нечакана, відаць, варвалася ў межы Горак, што ўладар іх князь Юрка Друцкі-Горскі з сваім дваром папаў у палон, усьпеўшы выслаць сваю сям'ю ў глыб Беларусі. Маскалі не славілі ў палон ні жонкі Друцкага, ні яго дзяцей. У старадаўных актах, якія надрукованы Віленскай архэаграфічнай камісіяй, ёсць ліст пана Валовіча Астапа ад 1565 г. да сваёй сястры, Друцкай Ірыны, дзе ён паведамляе аб узяцці на выхаванне дзяцей Горскага. З гэтага ліста відаць, што Друцкія-Горскія належылі да самых багатых панскіх родаў, бо радзіліся з такімі вельмі багатымі панскімі родамі на Беларусі, як Валовічы, Масальскія, Палу-

бінскія і іншыя. (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Том 4 ст. 9—42).

Далейшае разьвіццё гандлёвых зносінаў паміж Масковіяй і Беларуссю спрыялі зросту Горак. К пачатку 17-га стагоддзя Маскоўскі гандаль кіруецца на г. Магілёў і гандлёвы шлях ад Смаленскіх рубяжоў на Магілёў праходзіць праз Горкі. Слава аб гандлёвым значэнні Горак шырыцца далёка за межы Аршаншчыны. Да нас дайшлі лісты княгіні Масальскай з Друі, у сучаснай Віленшчыне, да княгіні Друцкай-Горскай у Горкі. У гэтых лістох Масальская заве князя і княгіню Друцкіх-Горскіх на вяселье дачкі ў Друю і просіць прывезці з Горак каштоўную шату падвянечную для сваёй дачкі, бо ў Друі такое падвянечнае вопраткі для маладухі нямажна дастаць. А Друя ўсё-ж такі ляжала на Дзвіне—старадаўным гандлёвым шляху Полаччыны. Мажліва, што гэтаму гандлёваму ўзварушэнню Горак спрыяла заснаванне ў другой чвэрці 17 стагоддзя яўрэйскай калёніі ў Горках. Далейшы рост дабрабыту г. Горак і вакольнага насельніцтва спынілі вайну з Масковіяй. Маскоўскае войска цара Аляксея Міхайлавіча, пры дапамозе казакаў заліло пажарамі і кроўю ўсе гарады і мястэчкі ўсходу Беларусі. Горкі ня мінулі агульнае долі беларускіх гарадоў таго часу. Маскоўскае войска ўзяло Горкі, зруйнавала мястэчка і вакольныя вёскі, пацягнуўшы насельніцтва у палон. Асабліва горкая доля дасталася яўрэям, так што яўрэйская калёнія ў Горках заснавалася зноў толькі ў канцы 1-га стагоддзя. Пасля вайны з Масковіяй Горкі так аб'яднелі, што мяшчане павінны былі прасіць ўладара Горак—Палубінскага Аляксандра, да якога перайшлі Горкі ад Друцкіх у пасагу яго жонкі з Горскіх, аб змяненні падатку. І Палубінскі даў Горацкім мяшчанам уставу аб вольнасьцях. Згодна гэтае уставы мяшчане павінны былі адбываць павіннасьці: з кожнай увалоці два дні жаць, хадзіць на гвалт у млын адзін раз у год, адчыняць таргі у мястэчку і плаціць пісоўныя прыборы чыншаў, чыніць дарогі і грэбні. (Археографический сборник, том 3-й, ст. 188—189). Але матар'яльны стан мястэчка такі быў кепскі, што, каб заплаціць недоімку за часы вайны, жыхары павінны былі прадаваць хатнюю жывёлу. Гэта вяло к такому абяздоленню, старэцтву жыхароў, што Палубінскі забараніў прадаваць хатнюю жывёлу. З гэтае уставы відаць, што ў гэты час у Горках ужо быў рынак, млын і мяшчане, апроч натуральных падаткаў, абкладаліся грашымі. Апрыч таго, у мястэчку было асобнае імбарнае месца, дзе застануліваліся праезджыя госьці і клалі свой тавар на захоўванне ноччу ці днём. За такое захоўванне тавару Горы-Горацкае брацтва брала па 5 грашэй у тыдзень. (Археографический сборник, том 3-й, ст. 204—205; том 1, ст. 277—278). К гэтаму-ж часу адносяцца і першыя весткі аб заснаванні ў Горках праваслаўнага брацтва. У 1673 г. Палубінскі Аляксандра дазволіў Горацкім мяшчанам пабудаваць новую царкву і дом для папа, абраць папа і заснаваць школу. Праўда, ў сваём дазволе ён абмяжоўвае правы пабудовы: праваслаўную царкву дазваляецца пабудаваць на такім месцы, каб яна ня шкодзіла ўніяцкай царкве і яе фундушу. (Археографический сборник,

том 3-й, ст. 189—190). Аб якіх-небудзь непаразуменьнях паміж уніятамі і праваслаўнымі ў Горках у гэты час,—у актах няма зьвестак. Таксама няма крыніц аб павіннасьцях сялянства Горацкіх ваколіц. У далейшым Горкі ў якасьці пасагу пераходзяць у род Сапегаў. Граф Юрка Сапега ад 1695 г дае прывілей яўрэям Быхава, Гор і Горак на права мець свае сінагогі, абіраць і ўтрымліваць у сінагозе равіна і хазанаў, мець бані, гандляваць і прамышляць вольна па ўсіх сваіх маёнтках. Толькі крэм'яльныя справы Сапега пакідае за сваім судом. (Акты Виленской археографической комиссии, том 5, ст. 449—530). З гэтых актаў відаць, што як беларуская, так і яўрэйская насельніцтва Горак карысталася вялікімі вольнасьцямі, вяло гандаль і больш-менш незалежна ад маёнтку кіравала сваімі ўнутранымі справамі. Мяшчане павінны былі чыніць дарогі і грэблі каля мястэчка, так што сялянства бязумоўна мела такія самыя дарожныя павіннасьці і адбывала прыгон у панскім маёнтку. Але, відаць, весьці ўласную гасп-ку ў Горках было некарысна, і Аляксандр Палубінскі аддаў Горкі ў заставу шляхцічам Скрэбеньям за 1000 тынфаў ў—600 р. на сучасныя грошы. Дачка Палубінскага—Ізабелла—Сапега падцьвярджае за Скрэбеньямі права на ўладаньне Горкамі за гэту суму (Археографический сборник, том 3-й, ст. 204—206). Такім чынам, можна лічыць, што прыбытак ад Горак канца 17-га стагодзьдзя складаў 600 р. у год (тынф 60 кап. на сучасныя грошы). Вялікая шведзкая вайна са шведамі прынесла новы падрыў дабрабыту Горак. Упачатку 1708 г. шведы акапаліся ў Гарах, маскалі вартавалі іх у Горках; як маскалі, так і шведы карміліся за кошт насельніцтва Беларусі, шляхам рабаваньня гаспадаркі беларускіх сялян і шляхты. Гэта вельмі шкодна было для насельніцтва, але, відаць, настолькі падабалася маскалям, што князь Меншыкаў набыў Горкі ад Сапегі ў сваё карыстаньне. Панаваньне Меншыкава ў Горацкім маёнтку вельмі не падабалася вакольнай шляхце, і яна робіць наезды на вёскі Горацкіх ваколіц, рабуе сялянства, заганыя скаціну і чыніць розныя шкоды. Давераны Меншыкава—Папоў падае скаргі ад 1716 г. ў Аршанскі гарадзкі суд на паноў Пятроўскага, Эйсманта, але яго скарга ня была прынята да ўпісу ў Аршанскі гарадзкі суд і Папоў прымушан быў падаць заяву 3 вызавам у суд 46 асоб з Аршанскае шляхты ў Віцебскі гарадзкі суд, які і прыняў гэту заяву. У дадатак да скаргі на павятовую шляхту за наезды і рабаваньне падданных маёнтку Горак, Папоў упісаў ў кнігі Віцебскага гарадзкога суда судовую справу на Аршанскага маршала і павятовага судзьдзю за тое, што яны не прынялі да ўпісу ў кнігі суда яго скаргі на вакольную Горкі шляхту за наезды і рабаваньні сялян вёсак Яшкава, Панкратава, Галічана. Папоў жаліцца на пана Ван-Ляўлярскага, Галіонка і іншы (Историко-юридические материалы, том 16-й, параграф 81-82). Усе гэты падзеі адбываліся ў 1716 г., калі яшчэ ня была скончана вялікая паўночная вайна, і Маскоўскі урад карыстаўся значнай павагай сярод польскага магнатства. Але і крыху пазьней зусім было нябасьпечна праехаць ад Воршы да Магілёва і Горак. Калі ў 1731 годзе Магілёўскі біскуп Арсені Бярло паслаў з Магілёва

свае рэчы ў Горкі, то па дарозе на яго абоз напаў пан з Любужа-Зяньковіч і забраў усе гэтыя рэчы сабе. Ня ўсім было бяспечна часам праяжджаць і праз самыя Горкі, дзе былі частыя напады і рабаванні праяжджых. Судовыя акты захавалі нам цікавую справу па абвінавачваньню старшынь Горацкай, Магілёўскай і Аршанскай сінагог у рабаванні 2-х служак пана намесьніка горада Шклова—Яна Бранцэвіча. Гэты пан паслаў двух сваіх шляхціцаў—Андрэя Іваніцкага і Захара Прасаловіча ў Кодзіна. Калі яны праяжджалі праз Горкі, то недалёка ад карчмы на іх напалі яўрэі пад кіраўніцтвам арандара Магілёўскае карчмы—Лейбы Жушмановіча. Яўрэі зьбілі шляхціцаў, забралі ў іх 600 чырвоных золотых, 100 талераў бітых, каня, шаблі і шапкі. У бойцы шляхціч Іваніцкі быў забіт. Справа разьбіралася ў галоўным літоўскім трыбунале, які засудзіў старшых яўрэйскіх школы Горацкае, Магілёўскае і Аршанскае „на горла, чвэртаваньне, выволаньне і лапаньне“. За забойства Андрэя Іваніцкага галоўшчыны сто кап., за зьбіцьцё 40 коп. грошы, за ўзятыя 600 золотых зьвярнуць 1200 чырвоных золотых, за 100 талераў—заплаціць 200 талераў бітых; за каня, шапку і шаблі 135 талераў. Гвалту 30 коп. Суд пераводзіць усю штрафную суму на належную манету і з гэтага парахаваньня выходзіць агульная сума штрафу 4300 коп. грошай літоўскіх. Гэта досыць вялікая сума па таму часу. Самая справа гэта вельмі цікава тым, што на ўсе пазвы на суд у галоўны трыбунал яўрэі ня толькі не зьявіліся самі, але не паставілі ў ведама суд аб сваёй нязьяўцы. Чым скончылася гэтая справа з актаў ня відаць, таксама ня зусім зразумела і прычына нападу яўрэяў на шляхціцаў у самых Горках, на базарнай плошчы. (Акты Виленской Археографической комиссии, 29 том, № 30, ст. 38-40).

Панаваньне Меншыкава на ўсходзе Беларусі цягнулася і ў час яго сылкі ў Сібір. Ужо ў часы царыцы Ганны Іванаўны да яе зьвяртаецца з просьбай польскі кашцелян Крысьпін аб узвароце маёнтка, які ў часы паўночнай вайны быў забрадзен Меншыкавым. Маёнтак быў зьвернут, але самая зьява сьведчыць аб непасрэдным панаванні маскоўскіх капіталістых таго часу на ўсходзе Беларусі. (Археографический сборник, том 3-й, ст. 217—218).

Далейшых ведаў з гісторыі мястэчка Горак на працягу 18-га стагоддзя нам не ўдалося адшукаць. У часы падзела Польшчы Горкі адышлі да Расіі, ад Сапегаў яны перайшлі ва ўладаньне паноў Мірскіх, графаў Салагубаў. У час вайны 1812 г. праз Горкі праходзілі французы і расійскае войска; гэта вельмі ня спрыяла дабрабыту насельніцтва. Мястэчка значна зьбяднела тым больш, што граф Салагуб пачаў нелады зь сваімі арандарамі—яўрэямі, якія пачалі было ў гэты час выселяцца з Горак. З пераходам пад уладу Расіі, павялічыўся прыгон для сялянства. Праўда, граф Салагуб імкнуўся ня толькі палепшыць дабрабыт сваіх прыгонных сялян, але і іх пароду. Ёсьць паданьне сярод сялянства Горацкага раёну, што, ў хлопаце аб павялічэньні росласьці сялян, граф Салагуб прасіў цара паставіць на зімовыя кватэры каля Горак гвардзейскі батальён, што гэту прозьбу цар здаволіў, і у выніку дасюль яшчэ каля

Горак мы сустракаем вельмі часта рослых людзей. Наколькі праўды ў гэтым паданні—сказаць ня магу, але ў якіх-то актах Віцебскага архіва мне сустракалася просьба графа Салагуба да Беларускага генэрал-губэрнатора аб прысылцы войска ў Горкі для ўсьціхамірання бунтаваўшых сялян. Пасьля 1830 г. Горкі ад графа Салагуба пераходзяць у лік дзяржаўных маёнткаў, ці быў Горацкі маёнтак канфіскаван за удзел графа ў паўстанні 1831 г., ці проста набыты ад яго царскім урадам—вестак аб гэтым нам не ўдалося знайсці ў архівах Аршаншчыны. Але гэты пераход Горак у рукі царскага ўраду павялічыў значэнне Горак для ўсёй Беларусі. Пасьля зачыненьня Віленскага універсітэту Беларускае панства і Беларускае вольна-эканамічнае таварыства сталі клапаціцца перад царскім урадам аб адчыненні ў межах Беларускага генэрал-губэрнатарства вышэйшай школы для дзяцей дваранства Віцебскай і Магілёўскай губ. Царскі ўрад здаволіў гэту просьбу, і ў 1840 г. адчыніў у Горках Земляробскі Інстытут, які праіснаваў да 1864 г. Ня гледзячы на тое, што інстытут пашыраў асвету галоўным чынам сярод панства, праца Інстытуту была вельмі карысна для гаспадаркі нашае краіны. Запіскі Земляробскага Інстытуту“ зьмяшчаюць шмат каштоўнага краязнаўчага матэрыялу. Паўстаньне 1863 г., у якім прыняла значны удзел частка студэнтаў Горацкага Інстытуту, дало мажлівасьць царскаму ўраду пагасіць апошні сьветац навукі ў нашым краі.

У 1864 г. Інстытут быў перавезен у Пецябург. Засталася толькі земляробскае вучылішча, якое прадаўжала карысную працу Інстытуту. У 1861 г. Горкі былі перайменаваны ў павятовы горад, але гэта перабудова мала палепшыла дабрабыт гораду. Прыбытак гарадзкой думы быў вельмі мал. Горад ня меў своей зямлі. Уся зямля належала да царскага скарбу, куды і паступалі розныя падаткі. Земляробская школа скарыстала адчыну Інстытуту ў відзе фэрм, парка і г. д. Існаваньне Інстытуту, а пасьля—земляробскае школы былі вельмі карысны для сялянскае гаспадаркі. Палепшыліся пароды: коні рагатага быдла і асабліва сады. Земляробскі Інстытут сваім паўстаньнем 1863 г. набыў Горкам славы больш, чым усе ранейшыя падзеі. Горкамі зацікавіліся расійскія і польскія гісторыкі. Але зачыненьне ў Горках Земляробскага Інстытуту зрабіла вялікую шкоду ў справе паляпшэньня і вывучэньня Сельскае Гаспадаркі на ўсходзе Беларусі. Прамысловасьць у Горках пачала разьвівацца толькі ў другой палове 19-га стагоддзя. У 1880 годзе ў Горках было два скураных заводы, адзін дражжавы, чатыры крупадзерны і пяць алейных заводаў. Ня гледзячы на сваё павятовае значэнне, Горкі былі дужа бедны. У гэтым годзе ва ўсім горадзе быў толькі адзін каменны будынак і 2 каменныя царквы, рэшта-ж будынкаў былі драўляныя. Усіх будынкаў у 1880 годзе было 838, з іх яўрэям належала 376 і рэшта беларусам і расійцам. Жыхарства налічвалася 2360 мужчын, 2326 жанч. У горадзе было 4 школы: земляробская школа, каморніцка-таксатарскія класы, рамесніцкая школа і народная школа. Пры земляробскай школе была вучэбная ферма, мэханічны завод для вырабу земляробскіх машын

і прыладаў, конскі завод, вялізны сад, з якога карысталася ўсе вакольнае насельніцтва. (Опыт описания Могилевской губ., том 2-й, ст. 68). Такім чынам, у канцы 19-га стагоддзя Горацкі раён быў пераважна земляробскім, у ваколіцах Горак сялянства мела значную плошчу садоў. Рэвалюцыя 1905 г. трохку ўзварушыла жыццё гораду. Студэнты земляробскае школы, рабочыя заводу нарабілі шмат клопату мясцовай паліцыі, але значнага руху рэвалюцыйная хваля не прынесла. Пасля 1905 г. пачынаецца вялікае знішчэнне лясоў панскіх маёнткаў, так што зараз па лясістасці Горацкі раён займае амаль што не апошняе месца. Кастрычнікавая рэвалюцыя 1917 г. прынесла Горкам ранейшае ўсебеларускае значэнне. Зноў быў адчынен Земляробскі Інстытут. Пачалося друкаванне Запісак Сельска-Гаспадарчага Інстытуту. Прафэсура і студэнты звярнулі вялікую увагу на усебаковае даследаванне раёну. Шэфскія таварыствы, краязнаўчыя таварыствы, навуковае таварыства бязупынна даследвалі, навучалі, дапамагалі сялянству раёну. Далучэнне Горацкага павету да Беларусі яшчэ больш павялічала дзяржаўнае значэнне Горак. Зараз Беларуская Сельска-Гаспадарчая Акадэмія з'яўляецца самым магутным навуковым асяроддзем у галіне сельскае гаспадаркі на заходніх украін СССР. „Запіскі Сельска-Гаспадарчай Акадэміі“ „Працы Навуковага Таварыства па вывучэнню Беларусі“ з вялікай цікавасцю сустракаюцца па сваім выхадзе з друку ня толькі вучонымі СССР, але і на захадзе Еўропы і Амерыкі. Рэарганізацыя Горак з павятовага цэнтру ў раён, праўда, закранула значна асабістыя інтарэсы служачых павету, але вельмі карысна адбілося на ўзросце народнае гаспадаркі раёнаў. Народная гаспадарка стала весціся плянава. Горад адбудоўваецца, замашчваецца. Праведзена новае шаша ад станцыі Горкі—чыгункі Ворша—Унеча да гораду. Зараз у Горках меецца прамысловы камбінат, у які уваходзіць электрастанцыя, кіна-тэатр, скатабойня і млын. У 1925—1926 г. Горацкі млын перамалоў 82560 пудоў збожжа, электрастанцыя дала энэргіі 132000 свечаў і на скатабойні зарэзана 720 галоў жывёлы. Саматужная прамысловасць складаецца з 83 прадпрыемстваў па гораду і 372 прадпрыемстваў па раёну. Ва ўсіх гэтых прадпрыемствах занята 527 чаловек. Усе саматужныя прадпрыемствы гораду выпускаюць у год сваёй прадукцыі на 260164 р., а ў раёне на 1767494 р. Сярод гэтых прадпрыемстваў саматужнага тыпу пераважваюць кавалі, дрэваапрацоўнікі, шаўцы і краўцы (Очерки по народному хозяйству Оршанского округа ст. 62—67). Значна ўзрасла і сельская гаспадарка ў раёне. Зараз засяваецца каля 75% ўсей плошчы пасеваў у раёне. Змяншаецца плошча папару, павялічваецца 0% калектывізацыі зямлі. Пад саўхозамі ў раёне мы маем на 1/І 1925 г. 1280 дз., пад калхозамі 41 дз., хутароў і атрубоў 37641 дз. і ў пасяленным карыстанні 38461 дз. Правядзены новае чыгункі і адчынены сельска-гаспадарчай Акадэміі даюць моцны штурхач к паляпшэнню сельскае гаспадаркі раёну і значнаму падвышэнню культурнага ўзроўню і дабрабыту насельніцтва.

Н. ПЕЛЕХАЎ.

Аб становішчы сялян Горацкага раёну ў палове мінулага сталецця.

„Рэчы пазначаюцца параўнаннем“—гэтае правіла аднакава можна прымяніць як пры вывучэнні натуральных, таксама і гістарычных навук.

Дзеля таго, каб зразумець сучаснае становішча сялянства і аданіць вынікі пройдзенага ім шляху развіцця,—трэба ўявіць сабе, чым было наша сялянства ў мінулым. На жаль, рээстрацыя гаспадарчых зьяў, з якіх мы можам зразумець жыццё народу, пачалася вельмі нядаўна, а таму і нашы звесткі аб мінулым гаспадарчым жыцці сялянства невялікія. Па Горацкаму раёну нам, аднак, удалося знайсці ў архіве Беларускай Акадэміі С.-Г. некаторыя звесткі аб гаспадарчым жыцці сялянства ў канцы саракавых і ў пачатку пяцідзясятых гадоў мінулага сталецця.

На месцы, дзе знаходзіцца цяпер Акадэмія С.-Г., у 1836 г была пачата урадам першая ў Расіі Земляробчая Школа, адчыненая ў 1840 годзе. Да гаспадаркі школы былі прыпісаны пяць фольваркаў з прымычнымі да іх вёскамі і 3 сотнямі, з сялянскім насельніцтвам у 5710 чалавек. Земляробчая Школа была для гэтых сялян у ролі памешчыка, г. з. сяляне павінны былі абслугоўваць гаспадарку школы, апошняя-ж павінна была клапаціцца аб магчымым іх дабрабыце,—гэтым і тлумачыцца тое, што канцэлярыя школы вяла дакладную рээстрацыю сялян, прыпісаных да яе вёсак і ўсяго, што належала да іхнай гаспадаркі: колькасці зямлі, разьмеру ўраджаю, колькасці рознага роду скаціны і інш. Параўнаньне гэтых дадзеных з адпаведнымі сучаснымі дадзенымі і пакажа нам ступень прагрэсу, дасягнутага сялянскаю гаспадаркаю амаль што за стагодні перыяд.

К часу зацьверджання палажэння аб школе (1836 г.) прыпісаныя да яе вёскі былі насялёны дзяржаўнымі сялянамі, г. з. такімі, якія належалі да дзяржаўнага скарбу; становішча-ж такіх сялян наогул было крыху лепшым ад сялян памешчыцкіх. Аднак, тут гэтая ільгота амаль што ня

мела асаблівага значэння, дзеля таго што пераход сялян да скарбу адбыўся незадоўга да адчынення Школы: раней гэтыя сяляне былі памешчыцкімі і знаходзіліся пад уладаю грапа Салагуба, да якога належала ўся мясцовасць, дзе цяпер знаходзіцца Акадэмія і прымычныя да яе вёскі. За даўгі ўладара, а таксама за няправільнасці, дапушчаныя ім пры пастаўках у кутузаўскую армію, Салагубаўскія маёнткі былі атабраны пад скарб. Пабудоўцы і арганізатары Земляробчай Школы знайшлі маёнтак вельмі разбураным і сялян у вельмі бедным становішчы, аб чым яны падрабязна і пісалі ў Пецярбург, просячы дазволу зрабіць тэрмінова захады да паляпшэння сялянскага побыту. Шмат сялян лічылася зьбеглымі. З архіўных спраў ад часу пабудовы школы (1836—40 г.г.) аб зьбеглых сялянах і ўсялення іх на сваё месца, відаць, што гэта былі ня толькі адзіночкі, бабылі, але і людзі сямейныя, якія і лічыліся зьбеглымі разам з жонкамі. Мусіць, беглі таму, што сапраўды нельга было жыць. І трэба думаць, што гэта жалкае і бядацкае становішча сялян было ня выключным, а хутчэй тыповым становішчам сялян Беларусі: лёс гэтага сялянства складаўся вельмі няўдачна, — спачатку 19-га стагоддзя на яго абураліся ўсе нягоды ваеннага становішча 1812 году, калі па тэрыторыі Беларусі прайшлі і французскія і кутузаўская арміі. Між іншым французскае войска праходзіла і праз Горкі!).

Затым на гаспадарцы Беларусі дрэнна адбілася польскае паўстанне 1830 году. Праўда, сяляне ня былі зацікаўлены у паўстанні і таму аднесліся да яго вельмі пасыўна, але ўсё-ж многія польскія памешчыкі, быўшыя на тэрыторыі Беларусі і прыняўшыя ў ім удзел, уцягнулі ў яго і падуладных сабе сялян, чаму і ваенныя рэпрэсіі, наступіўшыя за паўстаннем, зачэпілі і сялян. Апроч таго, вайсковыя пасты і рэквізыцыі, заўсёды звязаныя з ваеннымі падзеямі, таксама былі прычынаю руйнавання гаспадаркі. Нарэшце, барацьба праваславія з уніяй, прыняўшая асабліва гострыя формы ў палове 40-х гадоў, калі нават прымуова пераводзілі сялян — уніятаў у праваслаўе, яшчэ больш узмацняла пануючую разруху і бядацкае становішча сялянства²⁾. У выніку ўсяго гэтага беларускія сяляне і зрабіліся тымі „жалкімі стварэннямі“, аб якіх пісала ў сталіцу начальства Земляробчай Школы, настайваючы на неабходнасці шырокай урадавай дапамогі прыпісаным да школы сялянам. Становішча гэтых сялян па групах вёсак, прымычных да фольваркаў школы, характарызуецца наступнымі дзвюма табліцамі, у якіх дадзеныя 1840 году змяшчаюцца, з метаю параўнання, разам з дадзенымі 1926 году, прычым дадзеныя па Горках за абодвы гады выключаны, дзеля таго што становішча гандлёвага і рамесніцкага насельніцтва не характэрна для сялянства.

¹⁾ Сямёнаў В. Г.: „Россия“. т. IX, стар. 392.

²⁾ Больш падрабязна гл. „Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя“ стар. 54—58. Праф. У. Ігнатоўскі.

Табл. № 1. Статыстычныя звесткі аб становішчы сялян быўшага маёнтку
Горы-Горацкай Земляробчай Школы за 1840 і 1926 г.г.

НАЗВА ПАСЕЛІШЧ	Агульны лік (вышняя лічба за 1840 г., ніжняя—за 1926 г.)							
	Мужчын	Жанчын	Усяго	Зямлі вор- най і сена- жаці дзе- сяцін	Коннай працоўн.	Кароў даросл.	Сьвінь- ней	Хат жы- лых
Фольварак Іванова з вёскамі: Ні- вішчы, Кералеўка, Ваўкалакі, Азара- вічы, Тосны, Целяшоўка, Асаны-Це- ляшоўка, Кварцяны, Славакі, Кузавіна	571 1443 ¹⁾	544 1544	1115 2987	1140,0 3279,8	232 579	185 681	275 492	166 535
Ф. Наталіна з вёскамі: Панкратаўка, Тушкова, Балбечына, Стан і Буды	447 1230	484 1398	931 2628	527,0 3015,2	151 552	136 597	179 324	132 473
Ф. Пуплы з вёскамі: Паршына і Палашчыцы	268 598	292 707	560 1305	311,0 1925,2	128 293	98 335	113 228	84 229
Ф. Нікадзімава з вёскамі: Гарская Слабада, Лебедзева, Назарава, Міку- ліна і Сокалава	522 1118	522 1003	1044 2121	513,5 3222,8	246 516	202 527	293 277	164 426
Усяго па раёну (бяз г. Горак)	1808 4329	1842 4652	3650 9041 ²⁾	2491,5 11443,0	757 1940	621 2134	860 1321	546 1663

Табл. № 2. Тое самае—па разьмеркаваньню на 100 душ насельніцтва
прыпадае (вышняя лічба—% за 1840 год, ніжняя—за 1926 г.):

НАЗВА ПАСЕЛІШЧ	Насельніцтва		Зямлі вор- най і сена- жатнай	Скоту			Хат жылых
	Мужчын	Жанчын		Коннай працоў- ных	Кароў дарослых	Сьвінь- ней	
Ф. Іванова з прымычнымі да яго 10 пера- лічанымі вёскамі	51,21 48,31	48,79 51,69	102,24 109,81	19,91 19,38	12,12 22,80	24,66 16,47	14,89 17,91
Ф. Наталіна з прымычнымі да яго 5 пе- ралічанымі вёскамі	48,01 46,80	51,99 53,20	56,61 114,74	16,22 21,00	14,61 22,72	19,23 12,33	14,18 18,00
Ф. Пуплы з 2-а паказанымі вёскамі	47,86 45,82	52,14 54,18	55,54 147,53	22,86 22,45	17,50 25,67	20,18 17,47	15,00 36,25
Ф. Нікадзімава з 5 паказанымі вёскамі . .	50,00 52,71	50,00 47,29	39,70 151,95	23,56 24,33	19,35 24,56	28,06 13,05	15,71 20,08
Па ўсяму раёну	49,53 48,55	50,47 51,45	68,26 126,57	20,74 21,46	17,01 23,60	23,56 14,61	14,96 18,39

1) Усе лічбы за 1926 год паказаны бяз ф. Іванова, дзеля таго што ён ужо адышоў ад сялян. У лічбе 1926 году ўваходзяць і ўсе хутары і калёніі (напр., калёнія Пуплы), якія адзяліліся ад вёсак і фольваркаў.

2) Паводле перапісу 1926 году насельніцтва ўва ўсім Горацкім раёне (адміністрацыйным) лічыцца 56829 чалавек, г.-з. у гэтай частцы раёну, якую мы вывучаем, ёсьць, каля 16% усяго насельніцтва, калі ня лічыць пры гэтым насельніцтва г. Горак.

З табліц відаць, што забяспечанасьць насельніцтва ворнаю і сенажаннаю зямлёю за мінулыя 90 год узрасла амаль што ўдвойчы, значна павялічылася забяспечанасьць быдлам і жылымі хатамі. Колькасьць коняў на 100 чалавек насельніцтва амаль не зьмянілася; адносна-ж ворнай і сенажаннай зямлі зьменшылася амаль што ўдвойчы, што павінна выклікаць надта сур'ёзнае патаньненьне с.-г. прадукцыі. Нечаканым для нас зьяўляецца адноснае зьмяншэньне, і пры тым досыць значнае, колькасьці сьвіньней. Што-ж да аўчарства, дык дадзеных аб ім мы не зьмяшчаем, дзеля таго што пасялённыя зьвесткі аб ім мы маем толькі за 1840 год (таксама, як дадзеныя аб маладняку коняў і быдла і дадзеныя аб птушніцтве і пчаларстве), пасялённых-жа зьвестак за 1926 год у нас няма. Але ў нас ёсьць зьвесткі, што наогул па раёну ў 1926 годзе на адну сярэднюю сялянскую сям'ю (у 5,5 чалавек) прыпадала 3,5 аўцы, ці на 100 чалавек насельніцтва—63,6 аўцы, тады як на 100 чалавек насельніцтва ў 1840 годзе было 59,6 аўцы, інакш кажучы, аўчарства ў сучасны момант, параўнальна з 1840 годам, ня зьменшылася. Гэтыя вывады аб сьвінаводстве і аўчарстве разыходзяцца з тымі прадстаўленьнямі аб эвалюцыі статку прадукцыйнай скаціны, якія склаліся ў нас на падставе статыстычных зьвестак за час 1870—1915 г. г., зьвестак, якія сьведчаць аб перарыўным адносным павялічэньні ліку сьвіньней і аб такім самым зьмяншэньні ў статку ліку авец¹⁾. Гэтую асаблівасьць мы толькі адзначаем тут, не робячы з яе ніякіх вывадаў, дзеля таго што раён, які мы вывучаем, вельмі малы і дадзеныя аб ім, хоць і вельмі дакладныя, але выпадковыя.

Лічбы нашых табліц, хоць і гавораць аб ступені забяспечанасьці сялян зямлёю і скацінаю, але ўсё-ж самі па сабе яны ня поўныя,—трэба ведаць, як вяліка была тады пладароднасьць сялянскай зямлі і якая высокая прадукцыйнасьць жывёлы. Па першаму пытаньню нам даюць некаторыя зьвесткі справаздачы Земляробчай Школы за 18⁴³/₄₄ і 18⁴⁴/₄₅ г. г. У першай справаздачы ў частцы яе аб сялянах мы чытаем: „Пасеў азімага хлеба з 1843 на 1844 год даў ураджай сам-паўтара і яравога—сам-два“; калі вылічыць частку хлеба на насеньне, сялянам застаецца на ежу... усяго хлеба 5070 чвэрцяў, што дае на душу да аднае чвэрці²⁾. Тое самае знаходзім і ў справаздачы за 1845 год: ураджай азімага сам адзін з паловаю і яравога—сам-друг. Хлеб, які застаўся на ежу „складае на кожную рэвіскую душу мужчынскага і жаночага полу крыху больш 4 чэцьвярыкоў“ (стар. 89 справаздачы³⁾). Да гэтага трэба дадаць, што сялянскае жыта „было вельмі кастрывае, дробнае і лёгкае“, так што нягодна было на насеньне.

Адносна якасьці сялянскай скаціны і велічыні яе прадукцыйнасьці можна падаць зьвесткі загадчыка дасьледчага поля Горы-Горацкай школы

¹⁾ Н. З. Міханоўская: „Продуктивное животноводство Белоруссии (Журн. „Советское Строительство“, 1926 г. № 3).

²⁾ Журнал Минист. Госуд. Имущ. 1846 г. № 3, стр. 224.

³⁾ Аб велічыні ўраджаяў збожжа ў старадаўняй Русі гл. у П. Н. Мілюкова: „Очерки по истории русской культуры“ ст. 75—76, ч. I.

агранома Міхэльсона. За добрую карову Міхэльсон лічыць тую, якая дае 2,5 пуды масла ў год і 7 пудоў сыру. Найбольшая колькасць мяса, што можна атрымаць ад дарослай добра адкормленай каровы—10 пудоў. Цэны на прадукты жывёлагадоўлі ў той час былі гэткія. Масла—3 рублі за пуд і сыр—60 к. срэбрам за пуд. Цана мяса ад 3-х да 5-і кап. за фунт. Каштоўнасьць сялянскай каровы 3—4 гадоў—6-8 срэбрам¹⁾. Аб каштоўнасьці сялянскага каня мы можам гадаць з дадзеных справаздачы за 1845 год, калі начальствам школы было закуплена для сялян 42 кані за 499 рублёў,—сярэдняя цана каня роўна, значыцца, 11—12 рублям. Аўтар артыкулу аб беларускім сялянскім кані, зьмешчаным у „Земляробчай газэце“ ў 1842 годзе, піша, што за 15—20 руб. можна купіць „досыць добрага каня“, з ліку тых коняў, што кожны год прыганяюцца з поўдня ў Віцебскую губэрню²⁾. Цікава адзначыць, што стасунак паміж цаной сялянскага каня і каровы застаўся без зьмянення (1,5:1,0), а самыя цэны павялічыліся прыблізна разоў у 10. Але што-ж яўляў сабою ў той час беларускі сялянскі конь?

Аўтар памянёнага вышэй артыкулу характарызуе яго так: „Беларускі конь росту малаго, шэрсці густой, моцны на нагах і ня вельмі чулы да шкоднага ўплыву значных зьмен атмасфэры; задавальняецца самым дрэнным кормам і можа вытрымаць некалькі дзён ня еўшы без асаблівай для сябе шкоды“. Практыкаюцца ў здольнасьці пераносіць голад беларускаму каню выпадала, мусіць, вельмі часта. Аб гэтым кажа справаздача аб сельска-гаспадарчым зьездзе пры Горацкім С.Г. Інстытуце быўшым у 1854 годзе. Калі на гэтым зьездзе адзін з прафэсароў узняў пытаньне аб пераважнасьці веснавога ўзвору пад ярыну перад восенным, дык прадстаўнік ад памешчыкаў растлумачыў, што „зямля ворацца ў восень пад засеў ярыны на памешчыцкіх палёх выключна для палягчэньня сялянам, бо вясною коні слабыя і бывае недахоп корму“³⁾. Да таго-ж справа тут, здаецца, ня толькі ў слабасьці каня, але таксама і яе гаспадара—селяніна. Аграном школы Б. Міхэльсон у памянёным артыкуле за 1845 год кажа аб харчаванні сялян наступнае: „Селянін ужывае мала малака; ён поўнасьцю задаволен, калі мае досыць хлеба, да якога яшчэ напалову дадаецца для большага напаўненьня жывата прасеяная ці зусім непрасеяная мякіна. Апроч хлеба, адзіную неабходную патрэбу сялян складае соль, якую сяляне дастаюць нялёгка. Толькі багатыя сяляне, г. э. такія, якія маюць некалькі штук скаціны, ужываюць, апроч гэтага, улетку малако, а ўзімку сьвіное сала ці зрэдка бараніну“. У тым самым 1845 годзе з сумежнага Амсьціслаўскага павету памешчык Сярдзюкоў пісаў аб харчаванні селяніна: „калі хлеб ёсьць, ён яго зьідае ад 3-х да 7 ф. у дзень, калі яго няма,—задавальняецца двума ці адным, але за тое бывае кволы і худы“⁴⁾. Гэтая акалічнасьць, а таксама недахоп

¹⁾ Б. Міхэльсон: „О средствах к улучшению скотоводства в западных губерниях“. (Журн. Минист. Гоеуд. Имущ. 1846 г.).

²⁾ „Земледельческая газета“, 1842 г. № 30.

³⁾ Записки Горы-Горецкого Землед. Ин-та. Книга 4.

⁴⁾ Земледельческая газета, 1845 г. № 73.

працоўнай і пагнойнай скаціны і кармоў для яе рабілі земляробства сялян мала прадукцыйным. Так, у справаздачы школы за 1943 год мы чытаем: „Тутэйшыя сяляне не шкадуюць працы для апрацоўкі сваіх палёў, але, на жаль, праца іх у многіх выпадках бясплодна; прычына гэтага ў тым, што яны ня маюць даволі скаціны і таму могуць угнойваць свае палёткі вельмі слаба; з аднаго боку частыя страты ад пошасьцяў, а з другога бедны корм ад недахопу лугоў аслабляюць скатаводзтва сялян. Недахоп у корме ў такой меры адчуваецца, што начальства школы прымушана было прасіць міністэрства аб дазvole купіць да наступленьня вясны для корму сялянскага скоту да 3000 пудоў сена, на вошта і быў атрыман дазвол“...Амаль што тое самае паўтараецца і ў справаздачы за 1845 год: „Вясною адбыўся вялікі недахоп у корме для скаціны, дзеля чаго сялянам маёнтку школы, з дазволу міністэрства раздана ў пазыку 5813 пудоў сена, якое аддадзена імі ўвосень без нядоімак“...Рэгулярны недахоп кармоў выклікаў і недахоп скаціны, дзеля чаго, побач з задавальненьем сялян кармамі, начальства школы рабіла захады і да таго, каб забяспечыць сялян коньмі; так, па справаздачы 1844 году:—„для ўзмаеньня працоўных сродкаў міністэрства дало дазвол раздаць сялянам 109 коняў, але, на жаль, многія з іх не маглі пакарыстацца гэтым дабрадзействам раней вясны 1845 году, бо начальства школы мела на ўвазе, што ў сялян бракуе корму“.—Раней мы казалі, што для той самай мэты сялянам было раздана яшчэ 42 кані. Гэта тым больш заслугоўвае увагі, што, гледзячы на дадзеныя 1840 году, у маёнтку школы на адзінку карыснай плошчы наглядаўся хутчэй лішак, чым недахоп коняў. Тлумачэньне гэтаму, трэба, здаецца, шукаць у тым, што коні былі надта слабасільны.

Бясконнасьць сялян, з пункту погляду начальства школы, зьяўлялася вельмі важнаю перашкодаю к падняцьцю сялянскага дабрабыту, але ўсё-ж па ўдзельнай вазе гэтая перашкода была пастаўлена начальствам толькі на другое месца. Важнейшым, першым па значнасьці недахопам сялянскага побыту быў, як гэта ня дзіўна, недахоп сялян у лесе. У справаздачы за 1840 год мы чытаем аб гэтым наступнае: „1) Агульны недахоп у лесе на пабудову сялянскіх хат, гаспадарчых будынкаў, арудаў, пунь і хлявоў давёў сялян маёнтку да таго, што яны мусілі захоўваць свае збожжа ў ямах, якое ад сырасьці загінула, і сяляне ня мінула павінны былі заставацца бяз хлеба. 2) Скаціну трымаюць на вольным паветры ў сваіх разбураных пунях, якая цераз гэта робіцца худою, дробнаю, кволаю і нават здыхае. 3) Дзеля таго што няма хат, многія сяляне пакідалі апрацоўку палёў, ішлі ў жабрацтва, валачыліся, п'янствавалі і нарэшце зьбягалі. 4) многія, што маглі-б быць добрымі хлебарабамі і земляробамі, ад недахопу ў лесе чынілі свавольную высечку яго ў казённым дачах і, будучы злоўжыванымі, сурова караліся і ссылаліся ў Сьбір, цераз гэта эканомія траціла добрых хлебарабаў“. Далей у справаздачы ідзе пералік будынкаў, што вымагаюць рамонту, прычым указ-

ваецца, што лік „зусім нягодных і патрабуючых новай пабудовы хат—280, пунь—341 і гумён—124, і сялянскіх гаспадарак, ня маючых пунь—121, бязгуменных—504“. У выніку гэтага „Начальства Школы, унікнуўшы ў галоўную прычыну беднасьці сялян, якая зьявілася ад недахопу ў лесе, прымушана было прасіць Трэці Дэпартамент Міністэрства Дзяржаўнай Маёмасьці адвесьці вучастак, леса к школе ці прадпісаць Палаце Дзяржаўнай Маёмасьці выдаваць кожны год тую колькасьць лесу, якая трэба будзе школе на пабудову сялянскіх хат“. У выніку гэтага хадайніцтва міністэрству „благаўгодна было дазволіць, каб кожны год будавалася ня больш, як ад 10 да 15 новых сялянскіх двароў“, з тым, каб лес, што застаецца ад зломкі старых двароў, ішоў на папраўку іншых старых будынкаў¹⁾. У першы год было выдадзена для сялянскіх будынкаў 1680 бярвеньняў. Гэтая выдача лесу для сялян школы была і ў наступныя гады, прычым рабілася нават у большай, чым спачатку, колькасьці. Асабліва увага была зьвернута на адбудову мястэчка Горак. У справаздачы за 1844 год мы чытаем: „Для хутчэйшага ўпарадкаваньня м. Горак, яго Сіяцельству Міністру ўгодна было загадаць будаваць кожны год па 15 новых хат з выдачаю для гэтага сялянам у пазыку скарбовага лесу“ і, апроч таго „дазволена Міністэрствам выдаваць кожнаму ахвотніку будаваньня ў пазыку 100 руб. срэбрам“²⁾. Зрабіць гэтыя захады было надта патрэбна, дзеля таго што, паводле справаздачы за 1840 год, становішча Горак апісваецца гэтак: „Мястэчка Горкі досыць абшырнае па сваіх абшарах, амаль што ўся зруйнавана. У гэтым мястэчку лічыцца:

Праваслаўных Грэкарасійскіх царквоў	3
Рымска-католіцкіх	1
Хат у ўладаньні вольнапражываючых	6
„ „ сялян	308
„ „ яўрэяў	119
„ „ адстаўных жаўнераў	12

Апроч гэтага, у мястэчку знаходзіцца Ратуша ці Гасьцінны двор у самым разбураным становішчы, якая па думцы Вышэйшага начальства павінна быць адбудована ў 1841 годзе, бровар, саладоўня і дом для сельскага лазарэту, у самым разбураным відзе“.

У табліцах 1 і 2 намі ня прыводзяцца дадзеныя аб становішчы сялян мястэчка Горак па-першае, таму і ў той час гэтае мястэчка было гандлёвым цэнтрам, дзеля чаго становішча сялян гэтага мястэчку магло быць і не характэрным,—па другое-ж таму, зьвесткі за 1840 год мы маем толькі адносна сялянскай гаспадаркі, а ў зьвестках-жа 1926 году паказаны ўсе гаспадаркі наогул, чаму гэтыя лічбы і непараўнальны паміж сабою. Насельніцтва Горак у 1840 годзе складалася з 1789 душ сялян і 790 яўрэяў, г. з. усяго з 2579 душ чалавек. Ворнай і сенажатнай зямлі

¹⁾ Начальства Школы назірала за сялянскімі новымі будынкамі: трэба было, каб хаты ня былі курнымі, якімі былі раней у сваёй большасьці, паміж хат трэба было рабіць пасадку дрэў і да т. п.

²⁾ Журн. Минист. Гос. Имущ. 1846 г. № 3. стр. 226.

ў 1840 годзе ў сялян м. Горак было 2405 дзесяцін, коняў працоўных 318, кароў дарослых 222, авец 655 і свінней 475. Сялянскіх хат было 334. Досыць значная колькасць была ў сялян і садоў—90 шт.

З адчыненнем земляробчай школы, якая праз 8 год была пераарганізавана ў Інстытут, Горкі зрабіліся ня толькі гандлёвым цэнтрам для вакольнага насельніцтва, якім яны былі і раней, але і цэнтрам культурным. Поступ росту насельніцтва Горак пачаў некалькі выпярэджваць рост насельніцтва вёсак: у той час, як кожныя 100 жыхароў у апошніх з 1840 па 1926 год павялічыліся да 238 чалавек, той самы лік жыхароў г. Горак павялічыўся да 330 чалавек. (Насельніцтва ў Горках у 1926 годзе было 8527 чалавек¹).

Значэнне м. Горак для вакольных вёсак асабліва трэба падкрэсліць з санітарнага боку. З адчыненнем Земляробчай школы ў Горках быў перабудован і пашыран сялянскі лазарэт, былі наняты дзве павіальныя бабкі, паслугамі якіх, трэба сказаць, сялянства вакольных вёсак спершапачатку карыстацца не хацела, і нарэшце, у Горках была адчынена першая вольная аптэка. У справах за 1839 год, перададзеных будаўнічаю камісіяю начальству школы, маецца прашэнне Франца Кнолля аб нарэзцы ў м. Горках месца для пабудовы аптэкі і пад гарод пры ёй „для батанічных раслін“. Клопаты школы аб паляпшэнні санітарнага становішча Горацкага сялянства павінны быць асабліва адзначаны, дзеля таго што з гэтага боку становішча яго было вельмі дрэнным. З справаздачы школы па сялянскаму лазарэту за 1844 год відаць, што першае месца па ліку захварэнняў у сялян займаюць прастудныя гаручкі і рэўматызм, на другім-жа месцы стаіць „вэнэрычная хвароба (syphilis), якая лютуе ў гэтым краі з даўных часоў у самых агідных формах асабліва на жанчынах і на грудных дзецях. Пры ўсіх патрэбных захадах да скарачэння гэтай згубнай хваробы, яшчэ не ўдалося знішчыць яе зусім“. Вельмі часта былі—займаюць 4-е месца,—і „хранічныя раптоўныя высыпкі“, прычым, са слоў справаздачы, „пашырэнню хранічных высыпак дапамагае, апроч заражэння, нездаровы харч і неахайнасць тутэйшых сялян“. Хвароба „каўтун“, якая цяпер засталася кой-дзе ў глухіх кутках Палесься, у тыя часы сустракалася і ў Горацкім раёне; асобныя выпадкі яе адзначаны нават і сярод выхаванцаў Земляробчай школы, якія жылі ў параўнальна культурных умовах. (Справаздача Земляр. Школы за 1851 г.).

Гэтак-жа сумна стаяла справа і адносна здароўя скаціны. Справаздачы школы вельмі часта зазначаюць яе пошасьці, прычым, як на прычыну іх, часцей за ўсё паказваюць на сібірскую язву. Часта памінаецца і сап, які, са слоў справаздачы за 1844г.,—„ёсць хвароба тут звычайная“.

Калі параўнаць гэтыя звесткі з дадзенымі санітарнай справаздачы па Горацкаму раёну за 1926 год, дык вялікі прагрэс у галіне народнага

¹) Паказаны рост сельскага і гарадскога насельніцтва Горацкага раёну за 90-гадовы перыяд трэба, мусіць, лічыць за нармальны. Паводле дадзеных праф. П. Мілюкова: расійскае насельніцтва павялічвалася ўтройчы на працягу кожнага з двух апошніх стагоддзяў“ (г. з. 18 і 19-га. П. Мілюков „Очерки по истории русской культуры“, часть 1, стр. 24.

здараўя здаецца бязумоўным. Цяпер насельніцтва ня мае нават і паняцця аб каўтуне, зьнішчан сап, а галоўнае—страшэнню бізун насельніцтва—сыфіліс аднесен з другога месца па колькасці захварэнняў на восьмае, ці нават на дзявятае (калі лічыць і эпідэмічную хваробу—грып). Ня так лёгка ўбачыць, наколькі вялік поспех у барацьбе з другім няшчасцём беларускага селяніна—з алкагалізмам. Нам здаецца, што і тут поспех не малы. У вядомай працы, вышаўшай пад рэдакцыяй В. І. Сямёнава, да якой мы ўжо адносіліся, мы чытаем аб Беларусі: „П'янства ўкаранілася тут ад веку. Ужо пісьменьнікі XVI стагоддзя былі здзіўлены развіццём гэтае хваробы сярод заходня-расійскага насельніцтва. „Тут усе п'юць“—апавядае адзін з іх (Міхась Літвін)—„п'юць мужчыны, жанчыны і дзеці, п'юць у свята і ў працоўныя часы“. „Як ні сумна“—кажа далей аўтар нарысу—„але трэба прызнацца, што п'янства сярод беларусаў ня змяншалася з цягам часу“¹⁾.

Мы лічылі, што Літвін крыху перабаршчыў у сваім апісанні аб беларускім п'янстве, лічылі, покуль не азнаёміліся з архівам Земляробчай школы. Як мы ўжо казалі, начальства школы паставіла сабе мэтай „прыняць рашучыя захады да паляпшэння побыту сялян“, дзеля чаго яму трэба было, паводле яго слоў „унікнуць у прычыны дрэннай натуры іхнай і беднасці“. Каб лепш было ўявіць становішча сялянскай натуры, у справаздачах школы змяшчаліся звесткі аб праванарушэннях сялян прыпісаных да школы вёсак. У справаздачы за 1844 год па гэтай аддзелу мы чытаем: „Па кормчавству віном пачата 42 справы“ і ў справаздачы за 1845 г.: „Па кормчавству віном пачата спраў—50, з якіх скончана—32“;—іншых злачынств ці зусім ня было зарэстравана ці паказваюцца толькі дробныя крадзежы. Калі ўспомніць, што ў той час колькасць належных да школы сялян, лічучы жанчын і дзяцей, была каля 5700 чал., дык 50 карчомскіх спраў нельга ня прызнаць лічбаю досыць значнаю. Яе трэба прызнаць значнаю таму, што ў той час ува ўсіх належных да школы вёсках быў лягальны продаж віна на откуп. Вінны откуп зьяўляўся аброчнаю стацыяю, прынасіўшаю досыць значны прыбытак. У справаздачы за 1840 г. мы чытаем: „З віннага откупу па табелю зазначана:

па м. Горках	6015 руб. асыгнац.
„ ф. Наталіну	770 „
„ „ Іванова	1320 „
„ „ Пуплы	100 „
„ „ Нікадзімаву	1370 „

Р а з а м 9575 руб.

што на срэбра—2735 руб. 71³/₇ к.“.

Калі ўзяць пад увагу, што гэтыя 2700 руб. браліся, як падатак, з насельніцтва ў 5700 чалавек, з насельніцтва, якое часта жыве надгладзень і ўжывае хлеб з мякінаю,—калі ўзяць пад увагу, што гэтае насельніцтва, апроч таго, абслугоўвалася і нялягальнымі шынкамі, і што

¹⁾ „Россия“ пад рэдакцыяй В. І. Сямёнава, т. IX, ст. 156.

грошы былі тады ў 10 разоў даражэй, чым цяпер, дык нам будзе зразумела, як моцна падрываў алкаголь дабрабыт беларускага селяніна і яго здароўе.

Яшчэ больш краснамоўна аб разьмерах панаваўшага тады п'янства кажа знойдзеная намі ў справах за 1838 год абвестка будаўнічай школьнай камісіі. Гэтаю абвесткаю камісія выклікае жадаючых на таргі па ўтрыманьню піцейнага водкупу ў м. Горках, прычым камісія даводзіць да ведама сваю умову, паводле якой „у Горках не павінна быць больш 15 піцейных дамоў“. Гэтая ўмова, аднак, адносіцца да звычайнага часу, далей у абвестцы пералічваецца цэлы шэраг кірмашовых і сьвятачных дзён (Каляды, Вялікдзень, Прачыстая і інш.), калі лік піцейных дамоў начальствам не абмяжоўваецца. За год перад гэтым—у 1837 годзе—асобнаю камісіяй быў агледжан у м. Горках на прадмет рамонту гасьцінны двор, дзе адобіваўся гандлёвы, працоўны і рэзатарскі камісіі, сказана што ў Горках ёсьць 44 крамных памяшканьні. З параўнаньня ліку крам з лікам піцейных дамоў відаць, што $\frac{1}{4}$ ўсіх гандлёвых памяшканьяў у Горках была занята ў той час піцейнымі дамамі. І гэта ў звычайны будзённы час,—у сьвяты-ж Горкі рабіліся, мусіць, у адзін цэльны шынок. Дзея гэтага трэба лічыць, што водгук Міхася Літвіна аб п'янстве беларусаў праўдападобны. У якім становішчы знаходзіцца гэтае пытаньне цяпер? Паводле дадзеных падліку аб праванарушэньнях па Горацкаму раёну за 1926 г.,—калі выключыць лесапарушэньні,—першае месца па

нага здароўя трэба лічыць для таго часу звычайнымі¹⁾. А таму мы лічым, што зьмяншэньне $\frac{0}{0}$ сьмяротнасьці трэба прыпісаць толькі паляпшэньню жыцьцёвых абставін і падвышэньню матар'яльнага і культурнага роўню насельніцтва. Справаздачы за першыя гады дзейнасьці Земляроб. Школы даюць многія доказы таму, які нізкі быў культурны ровень вакольнага насельніцтва. У дадатак да таго, што мы казалі наконт гэтага вышэй, мы можам дабавіць яшчэ наступную акалічнасьць. Будаўнічая школьная камісія павінна была ня толькі паставіць будынак школы, але, па магчымасьці, і падрыхтаваць тыя умовы, пры якіх школа магла-б нармальна працаваць. І вось, з самага пачатку працы камісіі выявілася, што сярод вакольнага насельніцтва не знайшлося чалавека, які-б умеў як сьлед пячы хлеб. Дзеля гэтага камісія прымушана была вясною 1837 году накіраваць двух сялянскіх хлопчыкаў у г. Магілёў да пекара Штанге, які за 400 руб. асыгнацыямі і згадзіўся навучыць іх „пекарству“. За гэтую-ж плату Штанге абавязаўся прыехаць у Горкі і паказаць, як трэба класьці пекарскія печы. З гэтага відаць, што сяляне, ведаўшыя не адзін сьварагат для дамешай к хлебу, як мякіна, карэньні бабоўніку (*calla palustris*) і інш самога хлеба пячы ня ўмелі. Таксама нізка стаялі іх тэхнічныя веды і з іншых галін. А таму зусім зразумела, што з адчыненнем Земляробчай Школы начальства яе перш за ўсё парупілася аб пашырэньні сярод сялян патрэбных тэхнічных вед і навыкаў. Дзеля гэтага пры школе былі адчынены для сялян навучальныя майстэрні: кузьня, сталярня, бандарня, гарбарня, алейня, пякарня, сырня і цясьлярня, а потым быў добра абсталяваны і выраб цэгля. Для падняцьця-ж тэхнікі асноўнага промыслу насельніцтва—земляробства была заснавана ў 1845 годзе навучальная фэрма, якая, са слоў справаздачы, прызначалася „для пашырэньня правільных паняцьцяў аб земляробстве ў сялянскім стане Магілёўскай і сумежных з ёю губэрняў“²⁾. Да адчынення фэрмы школа, як мы ўжо казалі, рабіла непасрэды ўплыў на сялянскую гаспадарку шляхам выдачы працаваўшым на яе сялянам коняй, лееу, адборнага насення для засеву і інш. Гэтыя выдачы нельга, пэўна, разглядаць, як дабрадзейства, а яны тлумачацца гаспадарчым меркаваньнем школы, якая была для прыпісаных да яе сялян у ролі памешчыка. З пераводам сялян беларускіх губэрняў на аброк, гэты непасрэды ўплыў школы на сялянскую гасп-рку натуральна, спыніўся. Але не спынілася навучальная і дасьледча-паказальная праца школы, таксама як ня спыніўся і спрыяючы ўплыў быўшых пры школе устаноў: конскага заводу, племянной аўчарні, ветэрынарнай клінікі і інш. У справаздачы за 1848 год, мы чытаем: „Уплыў скатаводзтва фэрмы быў да гэтага часу, можна сказаць, больш значным, чым у іншых галінах гаспадаркі. Для абгулу з конназаводзкімі жарабцамі прыходзілі са сваімі кабыламі ня толькі вакольныя дзяржаўныя сяляне, але і многія староньнія асобы“;—таксама скарыстоўваліся школьныя

¹⁾ Аб процанце сьмяротнасьці, як паказальніку роўню народнага здароў'я, гл. ў А. А. Кауфмана: „Теория и методы статистики“. выд. 4, ст. 7—8.

²⁾ Записки Горы-Горейского Землед. Ин-та т. I.

племянныя быкі і кнуры. Аб вэтэрынарнай клініцы ў справаздачы за 1853 год гаворыцца наступнае: „Відавочная карысьць ад вэтэрынарнай клінікі захварэўшай жывёле прымусіла нарэшце самых заклятых ворагаў вэтэрынарыі зьвяртацца за яе дапамогаю, чаму ў сучасны момант знахаром, шаптухом і варажбітом няма чаго рабіць, выключаючы хіба адно зло, якое прычыняецца нават і здаровай скаціне перахожымі па вёсках самавучкамі—канаваламі“, якія робяць, напр., скаціне непатрэбныя і збытачныя кравапусканьні і да т. п. Посьпех вэтэрынарнай клінікі сярод вакольнага насельніцтва быў такі вялікі, што прыблізна цераз год пасьяля яе адчыненьня трэба было для прыёму хворых жывотных устанаўляць чаргу, што і зазначаецца ў справаздачы. Ня менш значны ўплыў на сялянскую гасп-ку, быў і дапаляводзтва фэрмы. У справаздачы за 1843-44 г. мы чытаем, напр., што сялянскае збожжа было вельмі нізкай якасьці, а „бульба застаецца яшчэ рэдкаю гароднінаю і высаеца мала“. У справаздачах-жа за першую палову шасьцідзiesiąтых гадоў мы знаходзім дадзеныя аб сельска-гаспадарчых выстаўках, якія ўтвараліся пры навучальнай фэрме; на гэтых выстаўках, побач з вырабамі памешчыцкіх гаспадарак, дэманстраваліся і сялянскія вырабы. Да 2-й с.-г. выстаўцы, напр., 5 абразкоў збожжа былі выстаўлены памешчыкамі і 4-сялянамі; апроч таго апошнія выстаўлялі і свае саматужныя вырабы: аўчыны, збрую, калёсы, бандарныя вырабы і інш. Гэты ўдзел сялян у с. г. выстаўках паказвае, што іхная гаспадарка к паказанаму часу (к пачатку 60-х гад.) ужо значна разьвілася і ўзмацнела. Бязумоўна, гэтаму працэсу ў значнай меры дапамагалі тыя вялікія заробаткі, якія мелі сяляне ад розных пабудоў у зьвязку з ператварэньнем Земляробчай школы ў Інстытут, адчыненага ў 1848 г. Зразумела, што вакольным сялянам было зручней прымаць удзел у гэтых працах, чым сялянам далніх вёсак, якіх гэтыя заробаткі адрывалі ад гаспадаркі!).

Усе пералічаныя прычыны, разам узятых, стварылі для сялянскай гаспадаркі Горацкага раёну некалькі лепшых умоваў, параўнальна з тымі, у якіх знаходзілася ў той час беларуская сялянская гаспадарка наогул. Што гэта сапраўда так, паказваюць тыя зьвесткі аб беларускай сялянскай гаспадарцы таго часу, якія ў нас маюцца. Аб гэтым вельмі краснамоўна кажа Галоўны Начальнік Краю ў сваім усьпэдаданейшым дакладзе ў 1855 годзе па Віцебскай губ.: „Сяляне амаль што ня ведаюць хлеба, ядзяць грыбы і розную сыравіну, ад якой зьяўляюцца хваробы; жабрацтва страшэннае, а побач раскошы памешчыкаў; жыцьцёвыя сілы краю зусім зьніклі з маральнага і фізычнага боку; расслабленьне дайшло да краю“. Гэтае пасьведчаньне афіцыйнай і досыць аўтарытэтнай крыніцы наўдаку ці можна западозрыць у згушчваньні фарб,—ўспэдаданейшыя справаздачы мелі хутчэй зусім процілеглыя недахопы. Гэткі-ж няпрыглядны малюнак дае і карэспандэнт „Экономических записок“, які ў 1862 г.

¹⁾ Уплывам гэтага пэрыяду тлумачыцца, мусіць, тое, што вакольныя сяляне і да гэтага часу завуць тэрыторыю, дзе цяпер знаходзіцца Акадэмія с. г. (б. с.-г. інстытут) „Страеньнем“.

піша з Беларусі наступнае: „Пры тутэйшых вельмі мізэрных ураджаях селяніну няма магчымасці нагатаваць сабе патрэбную колькасць ежы на цэлы год, дзеля чаго ён месяцаў 4, а часам і больш есць самы дрэнны і часта шкодны харч, які галоўным чынам і ёсць прычына яго вяласці і слабога здароўя. Рэдкі гаспадар абыйдзецца сваім збожжам да пачатку лета; большасць іх ужо ў канцы зімы ідуць да памешчыка натоўпам прасіць гарнцаў, г. з. прызначанай ім звычайна порцыі на тыдзень: па 2, а часам па 3 гарнцы мешаніны з жыта з аўсом. У муку з гэтага зерня дабаўляюць чужога не на-палову мякіны і робяць з усяго гэтага масу, непадобную да цеста; сразумела, хлеб выходзіць самых недапусцімых якасцяў, вельмі чорны і крайне сыпкі“. „Пэўна што пры гэтых умовах уся сям'я з нецярплівасцю чакае вясны і цёплых дзён, калі з'яўляецца шчавель і інш. Адным словам, абы толькі зазелянела, бабы і дзеці бродзяць натоўпам, і тут амаль што ўсякая расьліна для іх ужо страва, не выключаючы нават і балотных траў, напр., карэньні бабоўніку, які апарваюць варкам, затым сушаць і размалоўшы дабаўляюць у хлеб“. „Мяса пападаецца ў страве як рэдкасць, у вялікія свята, але заўсёды стараюцца мець пры запас хоць крыху свінога і бараньняга сала для запраўкі баршчу і кашы“.

Адносна хатніх абставін сялян карэспандэнт піша, што яны надта цяжолыя; гэта тлумачыцца паводле яго слоў, курнымі хатамі. „Галоўная-ж прычына пераважнасці іх у беларускім краі,—кажа ён,—гэта страшэннае і, за выключэннем нямногіх мясцовасцяў, амаль што жабрацкае становішча сялян, што зусім не дае ім магчымасці паклапаціцца аб паляпшэнні сваіх хатніх абставін“. „Курныя хаты стаяць зазвычай бяз фундаменту, проста на зямлі“. Гаспадары маюць звычай трымаць у хаце ўсю зіму свінней з парасятамі і авец, якія, разам з дымам, ствараюць сырое і душнае паветра“. „Ложкаў зусім няма“. „Падлога ў жылой хаце сустракаецца, як рэдкасць“¹⁾.

Тут, як мы бачым, становішча сялян Беларусі ў 1862 годзе малюецца тымі-ж фарбамі, якімі малявалі яго ў 1840 годзе першыя дзеячы Горацкай Земляроб. школы. Далей мы бачылі, што стараннямі гэтых дзеячоў становішча і побыт належных да школы сялян 22 вёсак Горацкага раёну былі крыху палепшаны, ці лепш сказаць, былі прыняты сур'ёзныя меры, якія зрабілі ўплыў на паляпшэнне іхнага побыту (раздача коняй, лесу, крэдыт на корм, пабудовы і інш.). Натуральна, паўстае пытаньне, наколькі доўгім быў гэты спрыяючы ўплыў Земляроб. школы на побыт вакольных вёсак? На жаль ёсць усе падставы лічыць, што ён ня быў доўгім. У 1863 годзе начою з 23 на 24 красавіка польскія паўстанцы захапілі Горкі, разбілі скарбовую касу, спалілі 52 хаты, забралі са скотнага заводу Інстытуту некалькі коняй, захапілі Дрыбін і г. далей. Некалькі студэнтаў Земляр. Інстытуту далучыліся да паўстанцаў. За паўстаннем паследавала яго падаўленьне і рэпрэсыі, якія былі асабліва

¹⁾ „Экономические Записки“, 1862 г. № 21.

жорсткімі. Земляробчы Інстытут, за ўдзел яго студэнтаў у паўстанні, быў перанесен у Пецярбург, а на яго месцы была адчынена сярэдняя сельска-гаспадарчая школа, якая нават і ў малой меры не магла падтрымоўваць тых добрых грамадзянска-агранамічных традыцый, якімі жыла ранейшая Земляр. школа і зроблены з яе Земляр. Інстытут. Надышоў доўгі перыяд, калі шчыльны кантакт вучняў з сялянствам лічыўся за азнаку палітычнай няпэўнасьці. Калі ў перыяд Земляр. школы і Інстытуту становішча і побыт вакольных вёсак падняліся крыху вышэй за сярэдняга агульна-беларускага роўню, дык за гэты доўгі перыяд адбылося нівяляроўка іх да сярэдняга сялянскага роўню, тым больш, што гэты апошні, пасля зьнішчэньня прыгону, пачаў шпарка ўздымацца. У выніку гэтага, з погляду павярхоўнага наглядчыка, становішча і побыт тых 22 вёсак, якія мы вывучалі, у сучасны момант нічым не адмяняюцца ад становішча і побыту іншых вёсак Горацкага раёну.

Цяпер, з адчыненнем у г. Горках Беларускай Акадэміі С. Г., у жыццё Горацкага раёну ўвайшоў новы фактар;—у якой меры ён атаб'ецца на становішчы і на побыце сялянства гэтага раёну, пакажа будучына.

— 571 —

Д. М. ВАСІЛЕЎСКІ.

Народная асьвета ў Горацкім раёне.

У гісторыі народнай асьветы Горацкага раёну яскрава вызначаецца тры кругабегі, якія адпавядаюць стану гаспадаркі раёну. Такія кругабегі вызначаюцца:

- 1) Фэадалістычным ладам жыцця і ўзаемаадносін насельніцтва Горацкага раёну ў 17—18 стагоддзі;
- 2) Гандлёва-прамысловым—19 стагоддзі і
- 3) Савецкім ладам—пасля 1917 г.

Г Народная асьвета ў эпоху фэадалізму адзначаецца перавагай аўтарытарнасьці, рэлігійнасьці школьнага выхаваньня. Маруднае разьвіцьцё тэхнікі народнае гаспадаркі, перавага земляробства з яго залежнасьцю ад прыроды, параджаюць прызнаньне слабасьці, залежнасьці ад панюў, павышаную рэлігійнасьць. Такія настроі грамадзянства знайшлі сабе пэўны адбітак у працы брацкіх школ. Дробныя гандляры, з якіх пераважна складаліся брацтвы, ня пэўна адчувалі сябе ва ўзаемаадносінах з панскім гандлёвым капіталам. Загэтым дзейнасьць праваслаўных брацтваў кіравалася, галоўным чынам, на падтрыманьне сваёй нацыянальнай культуры і некаторай незалежнасьці інтарэсаў гарадскога рынку і рамёстваў ад маёнтка. Адсюль рэлігійная барацьба і перавага духавенства ў справе народнае асьветы. Ўсё выхаваньне ў брацкіх школах насіла выразны дробна-буржуазны, клясава-рэлігійны характар. Школы адчыняліся пры царквах і манастырох. Настаўнікамі і выхавальцамі былі пераважна папы і дзячкі, ці іх радня. Былі вандруючыя настаўнікі, якія пераходзілі з сям'і ў сям'ю гараджан, і вучылі дзяцей чытаньню царкоўна-славянскіх кніг, пісьму, катэхізму, малітвам і лічэньню. Брацкія школы павінны былі даць некаторую адукацыю будучаму члену брацтва, ці цэха. У залежнасьці ад гэтага, ў школах пераважвалі нахілы для прыстасаваньня вучобы патрэбам гандлю. Вывучэньне беларускай, царкоўна-славянскай, польскае і лацінскае мовы, арытмэтыкі займалі пачаснае месца. Для абслугоўваньня патрэб брацкіх школ працавалі друкарні пры манастырох Магілёва, Воршы і Вуйніч. Найбольш яскрава адбываючым свой час дапаможнікам школы зьяўляецца „Лексікон Славяно-Расійскі“, Памвы Беранды, перадрукаваны ў Аршанскай Кутэінскай друкарні ў 1653 годзе, ён адпавядаў патрэбе лепшага разуменьня

славянскай мовы прыроднымі беларусамі. Брацкая школа ў Горках, якая заснавалася каля 1676 г., насіла ўсе адзнакі брацкіх школ свайго часу. Але далейшыя палітычныя падзеі, вялікая паўночная вайна, мешканьне ў Горках шведаў і расійцаў дужа падарвалі быт насельніцтва і спынілі разьвіцьцё народнае асьветы ў Горках да канца 18-га стагодзьдзя. Ужо па далучэньні Беларусі да Расіі, у часы Кацярыны 2-й, у межах Магілёўскае губ. налічвалася 32 школы, з якіх 21 школу ўтрымлівала праваслаўнае духавенства і астатнія 11 школ былі ў руках духоўных каталіцкіх ардуноў („Опыт описания Могилевской г.", том 2-й 1895 ст.). Пераход Горацкага раёну да Расіі не адбіўся значна на характары навучаньня ў школах і толькі прыбавілася выкладаньне расійскае мовы ў школах. Далейшае разьвіцьцё народнае асьветы ў губэрні адбывала на сябе тая палітычная ваганьні царскага ўраду на Беларусі, якія назіраліся ў той час. З 1804 г. па 1825 г., калі школы ўсходняй Беларусі былі падначалены Віленскаму унівэрсытэту, панавала выкладаньне на польскай мове і школа пераважна абслугоўвала шляхецтва. Клясава-рэлігійны характар школьнага адукаваньня не мяняўся, мянялася толькі мова. З 1825 г., калі школы Магілёўскай губ. былі падначалены Пецярбургскай вучэбнай акрузе, пачалося ўзмацненьне расійскае мовы ў школах Беларусі, і гэта ўзмацненьне паступова выціснула польскую мову са школ і ў 1835 годзе быў выдадзены загад царскага ўраду аб невыкладаньні ў школах Беларусі польскае мовы. Расійская мова стала панаваньнем у школах заснаванай у 1829 г. беларускай, а пазьней Віленскай вучэбнай акругі. З пачатку 19-га стагодзьдзя па 1840 год мы не знаходзім у архівах матэрыялаў, якія-б сьведчылі аб існаваньні ў межах Горацкага раёну якіх-небудзь школ. Пасьля зачынення Віленскага унівэрсытэту Беларусь засталася бяз вышэйшае школы, што асабліва непакоіла беларускае дваранства, якое клапацілася аб выхаваньні сваіх дзяцей. Беларускае дваранства, беларускі гэнэрал-губэрнатар шмат разоў хадайнічалі перад царскім урадам аб адчыненні вышэйняй школы для дзяцей шляхты ў межах Магілёўскай і Віцебскай губ. Заняпад беларускае гаспадаркі, беднасьць краіны, частыя бунты сялянства клапацілі царскі ўрад. Беларускае вольна-эканамічнае таварыства ставіла сабе мэтай паляпшэньне сельскае гаспадаркі шляхам дасьледваньня краіны і пашырэння сельска-гаспадарчае асьветы. Яно некалькі разоў хадайнічала перад міністэрствам асьветы аб адчыненні на Беларусі земляробскае школы для падрыхтоўкі адукаваных старостаў для панскіх маёнткаў. У 1834 годзе царскі ўрад пачаў пабудову ў Воршы ліцэя для дзяцей шляхты, але ў наступным годзе ўсе сродкі, якія былі асыгнаваны на пабудову Аршанскага ліцэя, былі пераведзены ў Кіеў на пабудову унівэрсытэту сьвятога Ўладзімера, а ў 1840 г. ў скарбовым маёнтку, у Горках была адчынена земляробская школа; у 1848 г. гэтая школа была перароблена ў земляробскі інстытут. З гэтага году Горкі робяцца асяродкам вышэйняй сельска-гаспадарчай асьветы на Беларусі. У 1859 г. пры земляробскай школе былі адчынены каморніцка-таксатарскія курсы. Земляробская школа з 1850 па 1865 г. вы-

пусьціла 500 аграномаў і каморнікаў; 90% усіх скончыўшых Горацкія земляробскія школы працавалі па сельскай гаспадарцы і абслугоўвалі галоўным чынам, панскія маёнткі. Агульную адукацыю дзеці панскіх і купецкіх родаў з Горацкага раёну атрымлівалі ў народных і павятовых вучылішчах Воршы і Амсьціслава. Палепшаныя спосабы земляробства, якія праводзіліся ў панскай гаспадарцы, выклікалі неабходнасьць правяркі розных спосабаў вядзеньня сельскае гаспадаркі, паляпшэньня парод хатняе жывёлы, садоўніцтва і г. д. Горацкі земляробскі інстытут распачаў шырокую дасьледчую працу па вывучэньню прыроды, края, сельскае гаспадаркі. „Запіскі Горацкага земляробскага інстытуту“ зьяўляюцца ў сябе шмат цікавага краязнаўчага матэрыялу. Зачыненне земляробскага інстытуту ў 1864 г. пасля польскага паўстаньня 1863 г. ў Горках, надоўга спыніла разьвіцьцё навуковае земляробскае думкі на ўсходзе Беларусі. Замест інстытуту засталася земляробская школа, якая давала добра падрыхтаваных старостаў, кіраўнікоў панскімі маёнткамі. Расійская школа пачала агортаваць і ніжэйшыя станы насельніцтва Горацкага раёну. Для выхаваньня ў пажаданым кірунку дзяцей мяшчан і падгароднага скарбовага сялянства, царскі ўрад у 1842 г. адчыніў у Горках Горацкую-Казіміроўскую пачатковую народную школу. Такая-ж самая школа ў 1846 годзе была адчынена ў мястэчку Гарах. У гэтых школах навучалі дзяцей расійскаму пісьму і чытаньню, закону божаму, царкоўна-славянскаму чытаньню і пачаткам арытмэтыкі. („Опыт описания Могилевской губ.“, том 2-й, ст. 940).

Гэтыя-ж школы знаходзіліся пад шчыльным назіраньнем права-слаўнага духавенства. Пасля вызваленьня ад прыгону пачалі шырыцца прыходзкія народныя школы. Царскі ўрад і расійскае духавенства сумесна, пасяброўкі, працуюць над русіфікаваньнем праз школу беларускага насельніцтва.

Але значнага разьвіцьця школы Горацкага раёну не дасягаюць да канца 80-х гадоў 19-га стагодзьдзя. У 1865 г. па Магілёўскай губ. налічвалася 57 штатных школ для дзяцей абоіх родаў і адна жаночая народная школа, у якой навучалася 59 дзевачак, 45 народных вучылішч 2-га разр. навучалі 784 хлопчыкаў і 59 дзевачак. У 11 прыходзкіх школах навучалася 413 хлопчыкаў; 21 школа ўтрымлівалася міністэрствам дзяржаўных маёнткаў, у якіх навучалася 654 хлопчыкаў і 65 дзевачек. Па ўсіх 135 пачатковых школах Магілёўскае губ. у 1864 г. налічвалася 3857 вучняў, з якіх дзяўчат было ўсяго 375, так што на адну школу ў сярэднім приходзілася каля 29 вучняў. У далейшым назіраецца бязупынным ўзрост расійскае школы па Магілёўскай губ., у 1883 г. мы бачым ужо ў Горацкім павеце 15 пач. народных школ, у якіх навучалася 662 хлопчыкі і 44 дзевачкі. Так што, на адну школу приходзілася да 41 вучня. („Западно-русскі месяцеслов за 1865 г., ст. 89, і „Опыт описания Могилевской губ.“, том 2-й, ст. 942). Беларускае насельніцтва не асабліва спрыяла адчыненню расійскіх школ. Калі да 1864 г. сяляне самі наймалі

хаты і настаўнікаў, якім плацілі хлебам ці грашыма, то с абвяшчэнем у 1864 г. „Палажэньня аб пачатковых вучылішчах для паўночна-заходняга краю“. Адносіны насельніцтва да школы змяніліся. Беларускае насельніцтва ня толькі не спачувала адчыненню расійскае школы, але бачыла ў ёй свайго ворага. Выпісаныя з Расіі настаўнікі зусім ня былі падрыхтаваны да працы ў школах Беларусі. Усё гэта перашкаджала русіфікацыі Магілёўшчыны. У народных вучылішчах ужываліся такія падручнікі: па закону божаму „Начатки христианского учения“ „Библейская история“—Базарава „Рассказы из священной истории ветхого и нового завета“ съвяшчен. Сокалава. „Сокращенный молитваслов, чесаслов-псалтыр учебная, евангелие“ на расійскай і славянскай мовах. Па расійскай мове падручнікі: „Руководство к изучению русской грамоты, и счисления“ Глівінскага „Таблицы для взаимного обучения чтению и письму“ Золатава „Книга для чтения“ Паульсена „Арифметика“ Паульсена для настаўнікаў і „Задачник“ Пермских. Апроч таго пры народных школах былі бібліятэчкі для чытаньня настаўнікаў і вучняў. У гэтых бібліятэчках між іншым заўсёды меліся наступныя кнігі: „Путешествия по святым местам русским, письма о богослужении“ А. Н. Мураўёва, „Краткое изъяснение литургии“ Багданава, „Краткая русская история“ Ілавайскага, „Рассказы из русской истории“ Вадавозава, „Сказание о том, что была Россия“— князя Львова, „Исторические известия о возникшей в Польше унии“ Банты Шакшменскага, „Лекцыи па истории западной России“ Каяловича, „Рассказы из истории Западной России“ Шчэбальскага, „География“ Корнеля, Басьні Крылова, „Вестник юго-западной России“ і іншыя расійскія часопісі.

На ўсе 312 школ Віцебскай дырэкцыяй народных вучылішч, якая кіравала Магілёўшчынай, было раздадзена 11526 паасобнікаў розных падручнікаў на суму 14914 р. 87 кап. („Западно-Русский месяцеслов“ за № 866 г., ст. 91—92). Большасць настаўнікаў па Магілёўскай губэрніі і наогул па Беларусі было духоўнага званьня. Адных папоў было 362, а ўсіх настаўнікаў было 653. У кожнага папа-настаўніка былі яшчэ памочнікі, так што з імі па ўсёй Беларусі налічвалася 1328 настаўнікаў. У далейшым царскі урад пачаў рыхтаваць настаўнікаў для пачатковых школ з тубыльцаў, шляхам адчынення на Беларусі настаўніцкіх сямінарыяў. Віленская вучэбная акруга клапацілася прасоўваць расійскі падручнік у беларускую вёску: пры многіх пачатковых школах былі адчынены кніжныя склады. У Горацкім павеце такіх кніжных складаў у 1865 г. было 3: у селе Халбні, Раманава і м. Лядох. Гэтымі складамі загадвалі мясцовыя папы, у кожным з такіх кніжных складаў было па 325 паасобнікаў. Кніг, карцін сьвятога зьместу на суму 64 р. 11 кап. У 25 складах Магілёўскай губ. ў гэтым годзе мелася 8875 кніг, пераважна рэлігійнага зьместу на суму 1721 р. 35 к.; цана кніг была ад 1 к. да 1 р. 15 кап. Так што насельніцтва магло купляць неабходныя кнігі („Западно-Русский месяцеслов за 1866 г.“ ст. 111).

У 1872 г. была адчынена ў Горках рамесьніцкая школа, у якой навучалі сталярнаму, сьлясарнаму і кавальнаму рамёствам. Курс вучэньня цягнуўся 5 г. Вучні, па сканчэньні школы, набывалі званьне майстра і спецыялізаваліся ў працы па рамонту земляробскіх машын і прыладаў. Апроч рамёстваў, ў школах выкладаліся: закон божы, расійская мова, арытмэтыка, геамэтрыя, мэханіка, чыстапісаньне і рысаваньне. У далейшыя гады мы бачым паступовы ўзрост царкоўна-прыходзкае школы ў межах раёну і губ. К 1897 г. па Магілёўскай губ. назіраецца такі ўзрост: школ МНП—245, у іх навучалася 15087 хлопчыкаў і 2474 дзевачак, царкоўна-прыходзкіх школ па губэрніі было 295, у іх навучалася 10818 хлопчыкаў і 1738 дзяўчатак. У 1360 школах граматы—27660 хлопчыкаў і 2464 дзевачак. У адносінах да агульнага ліку дзяцей школьнага ўзросту ў школах навучалася 6,26% хлопчыкаў і 0,81% дзевачак. У 1898 г. мы ўжо маем наступны малюнак: школ міністэрства народнае асьветы—245, у іх навучалася 15527 хлопчыкаў і 2956 дзевачак, царкоўна-прыходзкіх школ—297; мальчыкаў—11633, дзевачак—1178; школ граматы 1395 з 25050 вучнямі. На адну пачатковую народную школу приходзілася 75 вучняў, на царкоўна-прыходзкую—45 вучняў і на школу граматы—23. („Памятная книжка Могилевской губ. за 1900 год“, 88 ст.). Агульны ўзрост асьветы па Горацкаму павету можна бачыць з ліку няпісьменных навабранцаў, якіх у 1894—98 г. г. было 51%, у той час, як у Аршанскім павеце няпісьменных навабранцаў было 70,5% (Там-жа, 93 ст.). Настаўніцтва па асьвеце ў гэтыя гады падзялялася:

Скончыўшых:	У народн. школах		Цар.-прих. школ		Школ граматы	
	м.	ж.	м.	ж.	м.	ж.
Настаўн. інстытут	43	—	—	—	—	—
Настаўніцкія сэмінарыі	141	—	9	—	—	—
Сярэдняю школу	58	50	—	109	—	3
Зван. настаўн.	48	35	—	19	—	10
Дух. сэмінарыю	—	—	54	—	7	—
Дух. вучылішчы	—	—	6	—	39	—
Папоў	—	—	3	—	—	—
Дзіаканаў	—	—	4	—	1	—
Дзячкоў	—	—	2	—	12	—
Сконч. двухклясн. школы	—	—	90	—	93	—
Скон. нар. цар.-приход. школы	—	—	23	2	1108	61
Спецыяльна вучэб. установы	24	—	—	—	—	—
	262	85	191	130	1316	80

Такім чынам, к пачатку 20-га стагодзьдзя ў школах Магілёўскай г. працавалі пераважна выхаванцы духоўнае школы і рост царкоўных школ назіраецца да рэвалюцыі 1905 г. Па Горацкаму павету мы назіраем у гэты час такі стан школ:

17 школ	М. Н. А.	вучылася	1228	хлопч.	211	дзевачак;	выпушчана	96.
29	„	цар. прых.	„	1392	„	196	„	60
126	„	граматы	„	2270	„	305	„	14
172 школы			4890	„	712	„	„	170

Насельніцтва павету складалася з 63000 муж. і 63449 жанч. а ўсяго 126459. Такім чынам, вучнямі было ахоплена каля 30% усех дзяцей школьнага ўзросту. („Памятная книжка Могил. г. 1900 г.“ вед. № 40). З 1905 году назіраецца ўзрост міністэрскіх і земскіх школ і змяншэнне школ духоўнага ведамства, асабліва школ граматы. К 1913 г. ў межах сучаснае Магілёўскае губ. мы маем 1282 школ міністэрскіх і 962 школ царкоўна-прыход. і ўсяго 37 школ граматы. Школа граматы зьяўлялася апорай уплыву духавенства на насельніцтва і такое іх змяншэнне сьведчыла аб падрыве ўплыву духавенства на насельніцтва („Памятная кн. Могілёвской губ.“ 1914 г. ст. 69) У 1909 г. каморніцка-таксатарскія курсы былі перароблены ў сярэднюю каморніцка-агранамічную школу, а ў 1911 г. рамесніцкая школа з 5-ці летняй перароблена ў 3-х летнюю з мэтай хутчэйшай падрыхтоўкі майстраў па розных рамёствах, якія датыкаліся сельскае гаспадаркі. У 1910 г. ў самых Горках мы налічваем: 1 прыходзкае, земляробскае і рамесніцкае вучылішчы, 3 бібліятэкі, 2 кніжныя лаўкі; вось і ўсё тое багацце, з якім Горкі ўвайшлі ў рэвалюцыйны кругабег нашае гісторыі. У 1918 г. ўсе Горацкія сярэднія школы былі рэарганізаваны ў школу другой ступені, а ў 1919 г. быў зноў адчынен земляробскі інстытут. З гэтага часу Горкі зноў робяцца асяроддзем сельска-гаспадарчае асветы на Беларусі. Час панавання расійскае школы ў межах Беларусі прыходзіў к канцу і закончыўся далучэннем Горацкага павету да БССР. К гэтаму часу ў межах Горацкага павету мы маем пачатковых школ 124, 6 школ другой ступені, 3 яўрэйскіх школ 1 прафтэхшкола, сяцевых хат чытален—12, несяцевых—30, лікбезаў—2, школ дарослых—1, клубаў—1, дзетдамоў—5, усяго ў павеце было 198 культасветных устаноў, у якіх працавала 388 асветнікаў і 104 асобы тэхпэрсаналу. Вучняў было ў школах сац. выхав.—12234. З рэарганізацыяй павету ў акругу, ў Горацкім раёне на 1/VIII 23/24 вуч. году мы мелі ў саміх Горках: 4 пачатковыя школы, 1 школу сямігодку, 3 дзетдомы, 1 дзетсад, 1 прафшколу, 1 школу дарослых, 2 лікпункты і 2 бібліятэкі. У раёне налічвалася 28 пач. школ, 1 школа другой ступені, 1 дзетдом, 1 клуб, 8 чытален і 2 бібліятэкі. Матар'яльны стан культасветных устаноў было кепскае. Падручнікаў і дапаможнікаў у школах вельмі мала. Запазычанасьць па зарплате настаўнікам павету дасягала 15000 р., амаль што за паўгоддзе. 2000 р. трэба было заплаціць за арэнду школьных памяшканняў. Уласных школьных будынкаў налічвалася ўсяго 60. Аршанскаму АКРАНА прышлося ўжыць надзвычайныя меры, каб ліквідаваць запазычанасьць і наладзіць школьную справу ў раёне. З далучэннем да Беларусі і правядзеннем раянавання, пачалася новая паласа ў жыцці краіны. Шпарка разьвіваецца дабрабыт насельніцтва, паляпшаецца стан

гораду і раёну (Справа № 6 Аршанскага Акрана за 1924 г., пратакол № 1). Пачынаецца паласа сталае плянавае працы па ўвядзенню ўсеагульнага навучання. Упяршыню за шмат вякоў у межах раёну з'яўляецца школа на роднай насельніцтву мове, і мы назіраем значнае падвышэнне як школ, так і вучняў. Зараз-жа пасля далучэння Горацкага павету прышлося зачыніць дзетдамы, перавесці дзяцей у Воршу. Такое сьцісканне сеткі дзетдамоў дало мажлівасць лепш здаволіць патрэбы выхавання дзіцячых дамоў і кінуць сродкі на паляпшэнне стану пачатковае школы. Школы ўсе паступова забяспечваюцца беларускімі падручнікамі, дапаможнікамі, апалам. Узрастае і колькасць культасветных устаноў. Так што, вытворчы плян Аршанскага АКРАНА на 1924/25 вуч. год зацвярджаецца ўжо наступным парадкам:

Горацкі раён: школ сямігодак—1, вучняў—320, 12 настаўнікаў; школ пачатковых—36, з іх аднакамплектных—13, двухкамплектных—21, і 4-х камплектных—2; разам—36 школ на 3150 вучняў. У іх павінна працаваць 63 настаўнікі і 14 тэхпрацаўнікоў. Вытворчы плян па палітасьвеце і глаўпрафобру зацверджан наступным чынам: Па раёну: клубы—2, працаўнікоў у іх—4; нардамоў—1, працаўнікоў у іх—2, хат чытален—3, працаўнікоў у іх—6; лікпунктаў—2, працаўнікоў у іх—2; бібліятэка—1, працаўнікоў у іх—3, усяго па палітасьвету—9 устаноў з 10 асобамі падпэрсаналу і 5 тэхпрацаўн.; 1 прафтэхшкола, такім чынам усіх культасветных устаноў працавала па раёну 46 з 86 асобамі падпэрсаналу і 20 тэхпэрс. Усе гэтыя культасветныя установы раёну абслугоўвалі 38,2% дзяцей школьнага ўзросту. (Справа АКРАНА № 7 1924 году, даклад а стане асьветы ў акрузе к 1-му акруговаму зьезду саветаў). Яўрэйскіх школ у раёне было 2. У 1925/26 г. г. ў Горацкім раёне працавала школ: сямігодак 1, вучняў—506, 14 настаўнікаў, 2 тэхпрацаўнікі, 38 пачатковых школ 65 настаўнікаў, 22 тэхпрацаўнікі. Ва ўсіх гэтых школах навучалася 7812 дзяцей школьнага ўзросту. Школьнымі дапаможнікамі і падручнікамі школы былі забяспечаны на 60%. Народная асьвета ў школах раёну паступова паляпшаецца і на 1/X-26 г. мы маем у Горацкім раёне 45 школ, прычым на адну школу прыходзіцца 5,16 паселішча і 20,38 кв. кілямэтраў. На 1/X-24 г. мы мелі ў Горацкім раёне 36 школ, прычым на адну школу прыходзілася 6,44 паселішча, 25,47 кв. кілямэтры і на адзін савет прыходзілася 2,57 школ. Такім чынам, значна павялічалася колькасць школ па раёну і ў сельсавеце і зьменшыўся лік вёсак школьнага раёну. („Очерки по народному хозяйству“, ст. 260). За гэтыя-ж часы было праведзена надзяленьне школ зямельнымі вучасткамі, так што на 1/X-26 г. мы маем ужо школ, забяспечаных зямельнымі вучасткамі 57, 78%. У гэтым-жа годзе ва ўсіх школах Горацкага раёну навучалася 4485 вучняў, у той час, як у 1924-25 вуч. годзе вучняў было 3569. Ахоплена школай у 26/27 вуч. годзе дзяцей школьнага ўзросту 46%, а калі палічыць пераросткаў, то 38% (там-жа, старонка 270). Настаўніцкім пэрсаналам раён забяспечан добра; на аднаго настаўніка на 1/X-24 прыходзілася 45,18

вучняў, а на 1/X-26 г. на аднаго настаўніка было 45,3 вучня. На справу народнае асьветы ў 1924-25 г. ў Горацкім раёне было затрачана 48094 р., на аднаго вучня, такім чынам, затрачана 13,48 р. ў 1925-26 г. на ўсе школы раёну зрасходавана 76093 р.; на аднаго вучня—17,56 р.; і ў 26-27 г. на ўсе школы раёну адпушчана 80484 р., а на аднаго вучня 17,95 р. Правядзеньне ўсеагульнага навучаньня, згодна 10-ці гадоваму пляну па Горацкаму раёну павінна быць скончана ў 1934-35 годзе. Для гэтага неабходна будзе адчыніць 92 новых камплектаў, на утрыманьне якіх прыдзецца затрачваць 63504 р. Згодна пляну ўвядзеньня ўсеагульнага навучаньня ў 1925/26 вучэбным годзе ў раёне налічвалася 54494 жыхароў, а іх дзяцей школьнага ўзросту—5449. У 1934-35 г. г. дзяцей школьнага ўзросту з 8 да 11 гадоў прыблізна будзе 6320 ч., разам з пераросткамі ўсіх вучняў будзе прыблізна 6650. Так што на працягу 10 год па раёну будзе прырост новых вучняў прыблізна па 260 чалавеку ў год. Аднак гэтаму будзе ўзрастаць і лік новых камплектаў, прыблізна па 11 ў год. У гэтыя-ж гады будзе праводзіцца і пабудова новых школьных будынкаў ад 2 да 5-ці. У 1925-26 г. 36 школьных камплектаў знаходзілася ў найманых будынках і на працягу 9-год будзе адчынена 92 школьных камплекты ў найманых будынках. Пабудову спецыяльна школьных будынкаў па Горацкаму раёну мяркуецца скончыць к 1940-41 г. г., калі ўсе 100% школ раёну будуць мець ўласныя спецыяльна пабудаваныя школьныя памяшканьні. Такім чынам, калі не перашкодзіць вайна, дык сацыялістычнае будаўніцтва шпарка пасунецца наперад. Год ад году ўсё будзе зьмяняцца цэпра ў Горацкім раёне, і ўсё будзе набліжацца дзень зьнішчэньня няпісьменасьці нашае краіны.

СРАГОВІЧ М. М.

Яўрэйскае насельніцтва Горацкага раёну.

(мінулае і сучаснае)

Кароткі гістарычны абгляд сацыяльна-эканамічных і
культурна-бытавых момантаў.

П Р А Д М О В А.

Мэта артыкулу—азнаёміць чытачоў з некаторымі гістарычнымі фактамі з жыцця яўр. насельніцтва раёну. Матар'ялаў-жа па гэтаму пытанню пад рукамі было мала, на зваротак ад імя краязнаўчага т-ва Горацкага раёну ў цэнтраархіў у Маскве аб маючыхся матар'ялах і граматах яўр. мястэчак Горацкага раёну (Горкі, Леніна, Горы, Дрыбіна, калён. Верацакі, Напрасноўка і Пічаўка) быў адказ, што неабходна правесці даследчую працу ў архіве, і архіў на сябе гэту справу ня можа ўзяць; прышлося карыстацца выняткамі з кагальнага „пінкоса“¹⁾. З прычыны таго, што гэтыя матар'ялы „пінкоса“ да гэтага часу нідзе ня былі апублікаваны, некаторыя з іх высвятляюць досыць добра эканамічнае і бытавое жыццё грамады, я нашоў мэтазгодным перавесці іх на беломову і прывесці цалкам у арыгінале. Моманты сучаснасьці прышлося апрацаваць па знаёмасьці з жыццём раёну праз удзел у грамадзкай і культасветнай працы ў гэтым раёне за апошнія дзесяцігодзье. Спадзяваюся, што чытачы і крытыкі возьмуць усе гэтыя абставіны пад увагу, з свайго боку буду вельмі задаволен указаньнямі альбо дадаткамі, якія будуць зроблены па гэтаму пытанню.

Рэвалюцыйны рух і яўрэйскія палітычныя партыі ў 1905 і 1917 г. выдзелены ў асобны артыкул.

Выпіскі с „пінкоса“ зроблены і дастаўлены мне т. Левіным, З. А., за што прынашу яму шчырую падзяку.

¹⁾ Пінкос—гэта кніга—детапіс куды запісваюцца важнейшыя адарэньні яўр. кагалу рабінатам і кіраўнікамі кагалу. У Горках такая кніга вядзецца ўжо каля 300 гадоў.

I.

Яўрэйскае насельніцтва ў Горацкім раёне, у межах быўшага павету (адміністрац. дзялен. да 1924 г.) жыве ў кампактных масах у наступных пунктах:

№ №	Назва пункту	Мужчын	Жанчын	Усяго	Агульны лік насельніцтва	% адносіны яўр. да агульнага ліку (прыблізна)	У В А Г А
1	Горкі	1.196	1.254	2.450	7761	29	Лічбы яўр. насельніцт. па матар'ял. Горац. пав. статбюро за 1923 г. лічбы агульн. ліку насельніцт. па матар'ял. Горацк. пав. статбюро за 1920 г. з адпавед. надбаўк. на нармальны прырост. Матар'ялаў апошн. перапісу 1926 г. яшчэ няма ў Горках.
2	Леніна	233	265	498	Без Акад. 4.725 1.108	56 45	
3	Горы	183	188	371	491	76	
4	Зем. кал. Верашч.	47 сям.		240	?	99	
5	Копысь	470	546	1.016	3.858	26	
6	Дуброўна	1.457	1.742	3.199	7.647	41.8	
7	Ляды	1.131	1.274	2.405	3.823	63	
8	Баява	116	127	243	900	27	
9	Дрыбін	277	327	604	—	—	
10	Расна	354	385	739	—	—	
11	Расасна	65	78	143	1.153	12	
12	Напраснаўка 48 сем. земл. кал.			232	—	100	
13	Пічаўка 12 сем. калёнія			50	—	—	

Цяпер у межах адміністрац. Горацкага раёну знаходзяцца першыя чатыры пункты: Горкі, Леніна, Горы і земляробск. калён. Верашчакі.

Тэрмін пасялення кожнага пункту не ўдалося высвятліць па адсутнасці матар'ялаў, але разважаючы па запісу „пінкоса“ можна лічыць, што ў Горках яўр. насельніцтва з'арганізавалася ў грамадскую адзінку ў першай чверці семнацатага стагоддзя, у Леніне і Гарах яшчэ раней і толькі земл. калёнія Верашчакі па матар'ялах Нікіціна заснована ў 1851 г.

У часы фэадалізму агульны урад, як і кожны пан-фэадал паасобку былі зацікаўлены ў развіцці і пашырэнні сваіх гандлёвых зносін (збыт тавараў сваёй гаспадаркі і закупка розных гаспадарчых прылад і прадметаў пышнасці, якія немагчыма было здабыць натуральным спосабам), вось і патрэбны былі фэадалу такія людзі, якія маглі бы выканаць гэту справу. Яўрэі, а ў заходняй Польшчы немцы, аказаліся здольным да гэтай справы, асабліва яўрэі, дзякуючы цэламу шэрагу гістарычных прычын (вялікі палітычны і нацыянальны ўдзіск, узмацнёныя фанатызмам духавенства ў сярэднявекі, баязь канкурэнцыі з боку жыхарства заходн. еўропы і інш.) і былі знаёмы з рынкам і мелі сувязі ў еўропе нават і акраінах Азіі, і пагэтаму, як казаў раней, фэадалы былі зацікаўлены пасяленнем яўрэяў у сваіх абшарах.

Урад прадстаўляе ім спачатку розныя прывілеі, гарантаваў ахову і забарону маёмасці, яны пазней атрымлівалі на выгадных умовах розныя арэнды: права спагнання падаткаў ад усяго жыхарства, права на продаж сьпірытусных напояў, якія вырабляліся ў панскіх браварнях, арэнды маёнткаў разам з прыгонным людам, арэнда млынаў у паноў, арэнда і гандаль панскімі лясамі,—вось гэтыя умовы і паслужылі прычынай перасяленьня значнай часткі яўр. насельніцтва з заходняй эўропы, але было-б вялікай памылкай лічыць, што ўся маса яўр. насельніцтва займалася выключна гандлем і буйнымі арэндамі,—гэтакія былі адзінкі і дзесяткі; значная частка займалася саматужнай працай на гэтага-жа пана фэадала і наогул сялянства, частка займалася дробным гандлем, і амаль што большую частку складалі людзі, ня маючыя ніякіх заняткаў, так званыя „дуфт-меншн“ (розн. маклеры), дэклісрав. элямэнты і прафесыян. бедната. Дзеля поўнага малюнку, трэба яшчэ дадаць і служачых рэліг. культу і нязначны лік інтэлігенцыі, вось гэтыя элямэнты і складалі такім чынам яўр. грамаду, альбо „кагал“ усюды, такі выгляд ён меў прыблізна і ў Горках. Вакол пана—фэадала, некалькіх заможных жыхароў і арандатараў пачалі гуртавацца ўсе іншыя вышэйадзначаныя сацыяльныя групіроўкі, жыццё якіх яскрава адбіваецца ў розных народных песнях, творах і апісаньнях яўр. пісьменьнікаў.

Эканамічныя умовы жыцця і матар'яльнае забеспячэньне хутка падзялілі гэту грамаду на розныя сацыяльныя групы, асабіста выдзяляюцца буйныя арандатары і гандляры „першая рука ў пана“, дзякуючы свайму сацыяльнаму становішчу і матар'яльнай залежнасьці ўсіх іншых сацыяльных груп ад гэтых арандатараў, гэта частка мае ў „кагале“ кіруючую ролю, стаіць на чале кіраўніцтва; усё эканамічнае і культурна-бытавое жыццё гораду не праводзіцца бяз ведама так званых „шыво тувей гоір“ г. зн. семі лепшых гораду. Дзеля зьнішчэньня канкурэнцыі яны выносілі пастановы пад пагрозай праклёну, якія адказвалі іх матар'яльным інтарэсам. Прадстаўнікі рэлігійн. культу былі таксама ў іх матар'яльнай залежнасьці (кіраўнікі ім плацілі пэнсыю з сум кагальных „каробачных“ збораў і павінны былі сваім аўтарытэтам і рэлігійнымі законамі дапамагаць гэтым самым заправілам іх хцівым інтарэсам, так, мы маем у „пінкосе“ пастанову такога зьместу. „Мы, тут сабраўшыся, старшыны і правадыры кагалу разам з абранымі грамады пастанаўляем, што ніхто ня мае права купляць у пана, гандляваць з панам, альбо з селянінам супольна¹⁾).

Усё вышэй адзначанае згоджана на сходзе прадстаўнікоў у кагальным пакоі, хто гэту пастанову ня выканае, падлягае праклёну і яго патрэбна перасьледваць, наколькі гэта магчыма. Нядзеля 13, іяра (траўня)“.

¹⁾ Супольны гандаль яўрэя; пана часта наглядаўся, заробак дзеліўся паміж гандляром і панам супольна па умове, пан-жа павінен быў пазычаць грошы на гэта, забараняць гэтыя супольныя тавары і г. д.

На стараж. яўр. мове арыгінал дакуманту:

בהתאספו יחד ה'ה כבוד אלופי המרוסמים ראשי מנהיגי הקהילה בצירוף האלופים ה'מ יחידיו סגולה השייכים להעדר עלה במוסכם שפה ברורה יחד שאין לשום אדם בעולם יהיה מי שיהיה להכניס ראשו ולשכור דאלי" מחזצר או לעשות שותפות עם איזה פריץ או ערל וגם לשכור הדאלי" מן ערלים מהארץ כל הנ"ל עלה במוסכם באסיפת שלחן המהור יחד בחדר הנ"ל הקהל בחרם ידו"ן ומי שיעבור על זה אוי להרפו ולרדפו עד שיר ישראל מנעת נירצה היום יום א' יג" אייר הנ"ל לפ"ק ובתכנו ותחמנו...

У гандлі яўрэяў часта прыймаў удзел і сам пан, як гэта было раней адзначана, нават былі выпадкі, калі пан або яго кіраўнік пазычаў грошы з скарбніцы і вось раз нашоўся такі круцель, што ўзяў грошы ў пана на супольны гандаль страціў іх на другія патрэбы і выплат сваёй ранейшай запазычанасьці. Яго за гэта штрафуюць, вось што мы чытаем у пінкосе па гэтаму здарэньню: „Аб яго сьветласьці ясна вельможным пане Вырэпскім. Яго сьветласьць, яснавельможны ваявода пан Вырэпскі, вялікі наш уладар, аказаў вялікую паслугу нашаму кагалу ў Горках, загадаў пазычыць гаспадаром нашага кагалу грошы з скарбніцы каб па-лепшыць іх становішча, таксама загадаў прадставіць грошы з скарбніцы на закупку тавараў на правах „супольнага заробку“ і вось на днёх Шлеймэ, сын Сымана зрабіў тое, што да гэтага часу ні бачна і ня чутна было: атрымаў грошы ад „скарбу“ на пакупку тавараў з правам супольнага заробку і ня толькі з заробку нічога ня даў „скарбу“, нават затрымаў пазычаныя яму „скарбам“ грошы, сумай сорак адзін чырвонец золатам, і больш таго, выплаціў; гэтымі „скарбовымі“ грашыма яго даўгі, якія ён вінават гаспадаром нашага кагалу гэтым выпадкам ён учыніў вялікую шкоду нашаму кагалу, пашоў супроць „скарбу“ яго сьвет-ласьці нашага пана, а дзеля гэтага, мы старшыны штрафуюм яго, каб з сёньняшняга дня, ён, Шлеймэ, больш не ўваходзіў ні ў склад савету ка-галу, ні у склад „семі лепшых гораду“, ні ў склад старшын—правадыроў грамады, каб ня меў права „кантара“ (запэвала) ў малітвах да таго часу, пакуль не перапросіць нашых паноў у „крэпасьці“ на гэтым мы падпі-сваемся. Серада. 2-го іяра (траўня) 1770 г. тут, у Горках“.

ע"ד שיג"פ רצקנסקי אבאנו ווירעפסקי קאמיסאר דהשר יאסנו וועלמאנו יג"פ וואוואדע ווירעפסקי דער הגדול שלנו יר"ה עשה בטובה והראה קערוראצרע (?) על אנשי קהילתנו גארקי יצו" וציוה להלוות מעות מסקארב לבעה"ב דקהילתנו בכדי שיהיה ספאסאב למעמד ומצב שלהם וגם ציוה ליתן מעות מסקארב לקנות סחורה למחיות שבר ובהיום ה'ה מ" שלמה כמה"ר שמעון עשה מעשה אשר לא יעשה שלא נראה ולא נשמע כמוהו שקיבל מעות מסקארב לקנות סחורה למחיצת שבר ולא די שלא נתן שום ריווח ולא שבר לסקארב, אך ורק שעבב בידו ממעות סקארב הנ"ל מגוף הקרן סך ארבעים ואחד אדומים והב והוסף הטא על פשע שמן מעות סקארב הנ"ל סילק לאנשי קהילתנו החובות שלו שהנ"ל נשאר חייב מקדם שלפב מעשה בזאת כמעת גרם רעה לכל אנשי קהילתנו והעיו נגד הסקארב דהאדון גדול שלנו יר"ה בכך אנתנו אלופי הקהל בקהילתנו יצו" קנסו אותו בקנס שמן היום דלמטה עד כל זמן חייו של מהו"ר שלמה הנ"ל לא יבא בחדר הקהל כן למנות בתוך שבעה טובי העיר ולא בתוך אלופי מנהיגי עדה ולא להתפלל בפני החיבה עד שיפייס רצון המבצר דקהילתנו שלנו ולתוקף ועזו באנו ע"ה ה"ח היום יום ר"ב" אייר שנת תקל"חית לפ"ק פה הארץ.

Наколькі кагальнікі баяліся пана відаць з таго, што яны абвінавчылі ня толькі таго, хто браў у „скарбе“ пазыку, але і таго крэдытора, каму ён выплаціў сваю запазычанасьць, так, мы чытаем далей пастанову таго дня: „Аб тым, што Шлэйма ўзяў грошы ў пана Вырэпскага, а Шлейма-Залман, сын Ізраіля, Сэгаль спагнаў свой доўг у Шлеймы з сум, якія апошні атрымаў у „Скарбе“, дзеля гэтага мы, старшыны кагалу г. Горак штрафуюм іх, каб былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

Гэты кагальнікі і старшыны паставілі на гэтым рашэнні, „яко былі ў іх сумы, якія яны атрымалі ў „Скарбе““.

новішча яўрэйскай масы значна пагоршала яшчэ, дзякуючы кепскаму становішчу беларуса—селяніна, заняпаласьці яго гаспадаркі з прычыны прыгону, няўраджаю і розных пошасьцяў. Царскі урад Паўла I-га выслаў нават камісію з міністрам—паэтам Дзяржавіным на чале дзеля абсьледваньня прычын заняпаласьці Беларусі „Северо-Западн. Края“. На сходзе дваран—абшарн. па гэтаму пытаньню выносіцца пастанова, што прычыны заняпаласьці гаспадаркі селяніна наступныя: 1) някультурнасьць і неразуменьне як весьці сельскую гаспадарку, 2) вялікія падаткі, 3) неўраджай і 4) пошасьці жывёлы, апырч гэтых прычын дваранства ўказвае яшчэ ў сваёй дакладнай запісцы—ёсьць галоўная прычына, якая павялічвае беднасьць селяніна—гэта яўрэі—шынкары і арандатары па вёсках і дзеля зваленьня сялян ад іх, неабходна перадаць бравары і ўвесь гандаль гарэлкай абшарнікам—панам. Аб прыгоне, як галоўнай прычыне заняпаласьці сялянскай гаспадаркі паны прамаўчалі. Дзяржавін тым самым не заўважыў, або лепш, не хацеў заўважыць сапраўдную прычыну заняпаласьці краю—паншчыну і складаецца праэкт у царскіх габінэтах гвалтоўнага масавага высяленьня яўрэяў з вёсак. Царскія міністры і думаць не хацелі аб тым, што фактычна яўрэй быў пасрэднікам паміж панам і селянінам, служыў прыладай і палкай у руках пана, дзеля вычэрпваньня сродак і эксплятацыі беднага селяніна на карысьць пана (карчма была панская, яўрэй арандаваў яе ў пана, падаткі і заробак па гандлю гарэлкай ішлі ў першую чаргу ў панскую казну).

Пры такіх цяжкіх умовах, пан Салагуб у Горках задумаў выгнаць яўрэяў з Горак, адбірае ў іх крамы і сьвіраны (1805 г. прычыны не ўстаноўлены: магчыма ён загадаў вялікую арэндную плату, альбо што-небудзь другое зрабіла такі уплыў на пана. Яўрэі, праўда, спадзяюцца, што гэты панскі гнеў пройдзе і настане час, калі можна будзе зьвярнуцца назад на сваі месцы і утварылі кагальную пастанову, аб замацаваньні за кожным права на ту краму або сьвіран, якіх кожны з іх арандаваў раней. У „пінкосе“ запісана: „У 5570 г. (яўр. календарн. хрэналёгія) 5-і год пасля таго, як былі выгнаны яўрэі з крам і сьвіранаў сваіх, якія знаходзяцца на базарнай плошчы. Вялікі пан грап Салагуб Леў Іваноў разгневаўся і выгнаў з крам і сьвіранаў...

З сёньняшняга дня пастанаўляем з згодай рабінату і старшых кагалу адзначыць кожнаму яго право „хазоку“¹⁾, каб памятаць што калі бог памілуе і зьнішчыцца або зьменіцца загад пана кожны зьвернецца на сваё месца, каб чужы ня ўмешаўся і ня меў бы права заўладаньня крамай, ніякія пратэндэнты не памогуць, кожны павінен застацца пры сваім даўнішнім праве „хазокэ“ на веку, нават і яго насьледнікі (тут зьмяшчаецца

¹⁾ „Хазока“—замацованае права ўладаць або арандаваць што-небудзь, другі-жа ня мае права набаўляць на арэндную плату, або адняць. Паны зацікаўленыя ў большай канкурэнцыі і павышэньні арэнды. платы імкнуліся яе зьнішчыць. У 1781 г. яна афіцыйна была зьнішчана, але ў жыцьці яшчэ доўга існавала Сосіс. „Эканам. стан.“ стар. б).

примітыўны плян і сьвіранаў). Усе вышэйадзначаныя крамы запісаны ўсім рабінатам нашага кагалу з удзелаў самага рабіна і старшын кагалу і дзеля гэтага нічога не павінна зьмяніцца ад таго адзначанага. Ніхто: ні мужчына ні жанчына не павінны захапіць чужое „(масыг гвул)“, ніхто не павінен купляць ніякай крамы ні ад скарбу, ні ад мяшчаніна, а хто гэта ня выканае, няхай на яго абрушацца ўсе праклёны торы, хто выканае — благаслаўлён. „У замацаваньні гэтага падпісуюся мы, рабінат і старшыны кагалу“. Чацьвер, 21 дзень Сывона (чэрвень) 5570—1810 г. Горкі.

בשנת תקע"ו לאלף הששית היא לפ"ק שהיא שנה חמשים להגירוש שנגרשו היהודים דקהילתנו הארקי יצו" מהחננויות והשפייכלער דבקהילה הנ"ל העומדים בשוק בראני האינו(?) אשר היו מחזיקים בחוקת החננויות והשפייכלער ככ"ת ויצא הקצף מהארון הגדול גראף שאלאהוב ליעזו אייואנאו וגרש אותם מהחננויות והשפייכלער... וכדיוס יום דלמטה עלה במיסבם בד"צ ובחסבם אלופי הקהל ועדת ישורון לרשום לבל אחד ואחד חוקתו שיהיה לזיכרון שאולי ירחם השם ית" וישיב מהרון אפו ויתבטל הגזירה אוי כל אחד ואחד יבא על מקומו בשלום לחוקתו לבל יתערב ור בחוקת החננויות וכו" הנ"ל ולא יועיל שום טענות מכל מן הארי אפי" שיהיה טענתו אמת אעפ"כ לא יהיה בטענתו שום ממש רק כל או"א יחזיק בחוקתו הראשונה שיהיה לו לצמיתות עלמין ולירשי אחריו ולב"ר (וזהו רושם סימנם של החננויות...) כל החננויות הנ"ל הנרשמים לבל או"א חוקת הנותו הם נרשמים עפ" בד"צ דקהילתנו ובתוכם הראב"ד ה"ה הרב המאור הגדול מוח" אפרים וגם עפ" אלופי רוזני הקהל דפה קהילתנו לפים בן לא ישונה לא דבר גדול ולא דבר קטן מן הנרשם הנ"ל והוטל גזירה רבה לבל בר ישראל או בת ישראל שלא יעשה רמי" חו" בהשגת גבול רעהו ושם בסתר להשיג גבול רעהו לעשות עפ" גרמא גרמות ולא מקרי דילי" שלא לקנות שום בר ישראל או בת ישראל שום הנות לא ממכצר. ולא מעירוני וכל מי שיעביר על זה או על אחת מכל פרטי הדברים הנ"ל אוי יהול עליו כל הקללות והארורים שבחורה ושכמשנה תורה והשומר לדברינו יונעם וחבא עליו ברכת טוב ולחוקר ראהו באני על החתומים אנחנו ב"ד צדק ואלופי ראשי הקהל על הח"ה... היום יום ה' אחד ועשרים יום לחודש סיון שנת תקע"ו הירא לפ"ק פה קק" הארקי.

Пасьля гэтага выпадку, калі пан, граф Салагуб, задумаў высяліць усіх яўрэяў з сваіх абшараў, становішча яўрэйскага насельніцтва стала крытычным. Вайна 1812 году, няўраджай 1821 г., пошасьці, гэты крызыс пагоршалі, гэтыя умовы зьнішчылі дашчэнту сялянскую гаспадарку, якая дзякуючы прыгону, была вельмі заняпалай. Зразумела, што вось гэтыя адзначаныя абставіны адбіліся на эканамічным становішчы яўрэйскага мястачковага насельніцтва, яно ня мела рынку і працы з прычыны згальеньня мас. Трэба дадаць, што пан Салагуб, уласьнік усіх маёнткаў і фольваркаў Горацкага раёну быў падрадчыкам і дастаўшчыком харчоў у армію Кутузава, якая апэрыравала супроць Напалеону. Ён ня выканаў умоў і за гэта ў 1828 годзе царскі ўрад канфіскаваў усе яго маёнткі¹⁾.

Як відаць, свае дрэннае забытанае становішча пан хацеў паправіць павялічэньнем сваіх падаткаў і арэнднай платы, узяўся за сваіх арандатараў і пад пагрозай высяленьня прымушаў плаціць вялікую арэндную плату. У 1822 годзе чытаем новую пастанову ў „Пінкосе“ досыць

¹⁾ Гудкоў. Гісторыя Горы-Горацкіх вучэбн. устаноў.

цікавую аб тым, што ўжо 13 гадоў як грамада церпіць ад пана (1809—1822 г.), нарэшце пан „злітаваўся“ і прадстаўляе ім арэнды на пажытчных умовах, вось гэта і прыважае многіх з акалічных мястэчак, і каб знішчыць магчымую канкурэнцыю, заправілы кагалу—арэндатары забараняюць пад пагрозай праклёну ўезд у горад з другіх пунктаў, пастаўляюць не даваць ім кватэр, у выпадку, калі гэтыя новапасяленцы пасяляцца ў мяшчан (ня яўрэяў), тады не дапускаць іх у сінагогі маліцца і забараняць „разьніку“ рэзаць іх жывёлу дзеля „кашэрнага“ мяса.

1-ы варыянт пастановы кагалу:

„Усюды вядома, па ўсіх губернях, вялікі ўціск, каля 13 год як пан на нас раззлаваўся, задумаў, знішчыць увесь горад і выгнаць усіх яўрэяў, жыхароў нашага кагалу з дзяцымі ў адзін дзень, увесь гэты час пакутуем, мы патрацілі многа сродкаў каб ня знішчыць горад...“

Вось, бог злітаваўся, зрабіў уплыў на пана, ён зьменіў адносіны да нас, прадставіў нам арэнды.

У першы год мы яму заплацілі вялікую суму, як бы ён да нас прыхільна аднёся і дзеля гэтага ўтрацілі вялікую суму па арэндзе „каробкі“¹⁾.

Пасьля гэтага, калі мы зноў зарганізавалі і паклалі падмурак гораду, ляжачы на пасыцелі, зашла думка нам у голаву, што цяпер хто небудзь з нашага кагалу альбо з другога гораду, які ня прымаў ніякага ўдзелу ў арганізацыі і будаваньні гораду могуць заарандаваць галоўную арэнду сабе, а мы застанемся ні з чым, дзеля чаго мы пастанавілі запісаць у „пінкос“, што абавязак кожнага нашага грамадзяніна зрабіць з такім, як хто можа, судзіць яго па законах нашай „торы“ і адняць у яго галоўную арэнду. Чацьвер. 18-га іяра (траўня) 5582 = 1822 г. Горкі.

הנה נודע בשערים ובכמה גובערנעס גדול הלחץ והדוחק אשר סבלנו זה כמה שנים היינו שלושה עשר שנים אשר יצא הקצף עלינו מאדון להרוס את כל העיר ולגרש את כל היהודים אנשי קהילתינו מן ונשים ביום אחד וסבלנו עול הגלות כל משך הנ"ל והפסדנו מבסנו הון רב ומה גם שקבצנו הון רב ממקומות אחרים בכדי שלא נהרסה עיר ואם בישראל והנה בחמלת ה' עלינו והעיר ה' את רוח האדון עלינו ונהפך לטוב עלינו ונתן לנו את הארענרעם ושכרנו בשנה ראשונה ביוקר גדול בכדי להחיות ולפצות את האדון והפסדנו הון רב בשנה ראשונה ושכרנו הקאראבקע בקהילתינו על הפסד והנה אחרי אשר יסדנו העיר עלה בדעתנו ורעיונינו על משכבנו בלבו פן יוכשר בעיר איזה איש יחיד הן מקהילתינו ומב"ש איזה מעירות אחרים אשר לא עמל ויגע ליסד העיר ויקח הארענרע גלאונו לעצמו ויקום יציא בארעא כי" עלה בדעתנו לרשום בפנקס שהדבר הזה החיוב מוטל על כל אנשי קהילתינו לעשות עמו בכל אשר יד ישראל מגעת ולדון בעובר על דת" תורתנו הקדושה עד להוציא מתחת ידו הארענרע גלאונו היום יום ה' הי" אייר תקפ"ב לפ"ק פה הארץ

Далей ідзе другая пастанова, датавана адной датай месяца і году толькі дзень другі замест „чацьвера“ запісана „нядзеля“, зьместам больш падрабязна высьвятляюцца забароны, тут прыводзіцца клішэ гэтага дакуманту і яго тлумачэньне:

¹⁾ Каробка арэнды ў пана, а пазьней у ворганах самакіраваньня на права рэзаць жывёлу, арандатар спаганяе з кожнае галавы, а разьнік павінен быў рэзаць тады калі маецца дазвол ад арандатара каробкі альбо квіток у тым, што „каробочны збор“ узьмекан.

„Мы тут, сабраўшыся, жыхарства Горак, сем лепшых гораду, у прысутнасці ўсёй грамады, абгаварваем: як усім вядома, 13 год мы цярпелі вялікі ўціск ад пана, у выніку чаго нашае становішча пагоршала, мы патрацілі многа сродкаў на затрыманьне высяленьня і з гэтай прычыны даўгі ў царскую казну сталі вялікімі і „абкруцілі нам шыю“. Бог зьлітаваўся і пан прадставіў нам арэнды. Калі многія жыхары другіх мястэчак даведаліся аб гэтым, задумалі пераехаць і пасяліцца ў Горках.

Як вядома, яны жылі там спакойна і бяспечна, а жыхарства нашай грамады жыве вельмі бедна і калі пасяляцца тут заможнія людзі другіх горадоў, яны падкапаюць заробак нашай беднаты, апроч гэтага яны ўнясуць у нашу грамаду сваркі і непакоі, як гэта часта бывае.

Дзеля гэтага мы ўсе пастанаўляем, каб без дазволу семі лепшых гораду не прадстаўляць і не заарэндоўваць нова-пасяліўшымся памяшканьняў, у выпадку калі хто з іх заарэндуе кватэру у мяшчаніна (не-яўрэя), тады ня прымаць іх у сінагогі, таксама забараняем „разьніком“ нашага гораду рэзаць ім розную жывёлу. На нас, старшынь, абавязак іх прасьледваць, як хто можа, мы ўсе павінны памагаць адзін другому ў гэтым, прасьледваць усіх тых, якія ня выканаюць гэтага, нават бацька сыну альбо наадварот—сын бацьку ня маюць права прадставіць памяшканьне. Усё вышэйадзначанае пастанавілі пры згодзе ўсёй грамады. Нядзеля (?). 18-го іяра (траўня) 5582 г. = 1822 г. Горкі.

Вось гэтая пастанова запісана ў „пінкосе“ чамусь ў двух варыянтах і сьведчыць яскрава аб тым, што заможная частка і тут скарыстоўвала ўсялякія мерапрыемствы дзеля забесьпячэньня сваіх клясавых, эканамічных інтарэсаў і калі гэта стала патрэбна, то рэлігія з сваімі ўласьцівасьцямі прыходзіць на дапамогу і становіцца моцнай прыладай заможнай часткі дзеля ажыццяўленьня сваіх плянаў, пад пагрозай праклёну яны пастанаўляюць не дапускаць новых у сінагогі, каб „кашэрнага мяса ня мелі. На апошнім дакуменце падпісана сем асоб і „разьнік“ гораду. Гэты дакумант яскрава выяўляе ролю і уплыў рэлігіі на клясавыя суадносіны людзей у напрамку забароны інтарэсаў заможнай часткі, як раней сказана.

У канцы 18-га стагодзьця (1797—1799 г.) зарадзіліся думкі ў царскіх сфэрах аб пераводзе яўрэяў на земляробства. Гандлёвы капітал расійскіх капіталістых пачаў прасоўвацца тады на поўдзень, стала неабходным калёнізацыя Новарасійскага краю.

У 1800 годзе міністр Дзяржавін быў камандыраваны ў Беларусь у другі раз з мэтай высвятленьня заняпаласьці краю і зноў выплывае пытаньне аб высяленьні яўрэяў з вёсак. Дзяржавіну патрэбна было заехаць у Шклоў, расьледваць некую справу аб шклоўскім пане, Жорыцы. У Шклове зьвярнуўся да Дзяржавіна багаты шклоўскі яўрэй падрадчык Нота Хаімаў Ноткін, які даўно задаваўся мэтай прыцягнуць сваіх сабратаў па рэлігіі да вьтворчай працы—да земляробства. Сам Ноткін часта езьдзіў па сваіх гандлёвых справах у Нямецчыну і Аўстрыю, дзе

некаторыя яўрэй займаліся земляробствам, арэндай зямлі і маёнткаў, магчыма, што Ноткін задумаў спрабаваць гэта ў Расіі, так, у 1797 годзе калі ён ехаў у Пецярбург па сваіх справах, ён атрымаў у сваяга пана, Жорыца пратэкцыйны ліст да гэнэрал-пракурора, князя Куракіна і там падняў аб гэтым пытаньне, падаў праэкт аб тым, што было-б карысна перавесці яўрэйў шынкароў на земляробства, апроч гэтага ён яшчэ праэктаваў заснаваць пры партах Чорнага мора тэкстыльныя фабрыкі па вырабу тканіны, вяровак і парусоў, дзе-б яны працавалі. Гэты праэкт Ноткіна дзе-то згінуў у царскіх канцэлярыях. Калі Ноткін даведаўся, што Дзяржавін збірае веды аб яўрэях, ён да яго звярнуўся і параіў яму гэты праэкт. Дзеля таго, каб яўрэйў не запалохаць кабай панскага прыгону, Ноткін праэктаваў пасяліць яўрэйў лепш на казённых землях, чымся на панскіх, а тут якраз царскаму ураду і патрэбен быў калёнізацыйны матар'ял, дзеля засяленьня Наварасійскіх стэпаў і гэтым пашырыць сферы уплыву гандлёвага капіталу. Загэтым праэкт калёнізацый яўрэйў у стэпах находзіць сабе шмат прыхільнікаў у царскіх кабінэтах. Па загаду цара ўтвараецца спецыяльны камітэт, які-бы займаўся гэтым пытаньнем. У склад гэтага камітэту ўвайшлі царскія міністры і гэнэралы. Гэты камітэт добра ня ведаў быт і традыцыі яўрэйскага насельніцтва і яўрэйская маса адносілася да яго недаверчыва, так, разьнесліся розныя страшныя чуткі сярод бяднейшай часткі, што іх думаюць гвалтам перахрысьціць і інш., прыйшлося міністру Качубею звярнуцца спецыяльным цыркулярам да губэрнатароў, каб яны супакоілі масу (1803 г.).

У 1804 г. Камітэт выдаў палажэньне аб падзяленьні яўрэйў на 4 катэгорыі: 1-я земляробы, 2-я фабрыканты, 3-я рамесьнікі і 4-я купцы і мяшчане. Камітэт гэты не паставіў справу калёнізацыі на належную вышыню. Ніякіх сродак і крэдытаў дзяржава не давала, прымушала браць толькі з сродак яўрэйскіх кагальных збораў: каробачнага і свечнага, чыноўнікі адносіліся ваража да гэтае ўсяе справы. Пачалося масавае гвалтоўнае высяленьне з вёсак Магілёўскай, Віцебскай і інш. губэрн. краю і перасяленьне гэтых людзей, застаўшыхся бяз даху, у Наварасійскі край. 1-я група паехала з Чэрыкава Магілёўскай г. З Фінкэльштэйнам на чале. Перасяленьне гэта не абышлося без вялікіх ахвяр, сотні і тысячы паўміралі падарозе, не даехаўшы туды, ад голаду, холаду і пошасьцяў. На працягу 1807—1815 гадоў былі заснаваны 9 калёніяў с 600 сем'ямі. Гэты быў першы этап калёнізацыі. На Беларусі ніякіх пасяленьняў таго часу ня было, адсюль браўся толькі жывы матар'ял. Вайна з Напалеонам справу калёнізацыі адсунула і на гэтым скончыўся яе першы этап.

У 1821 годзе, неўраджайны год на Беларусі, пачынаецца зноў, як выхад з дрэннага становішча, высяленьне яўрэйў з вёсак і перасяленьне іх у калёніі. Трохі пазьней Мікалай 1-ы ўвёў рэкрутчыну дзеля яўрэйў, кожны горад або мястэчка павінны былі даставіць належны лік хлопцаў, часам зусім маладых 10—12 г., кіравалі гэтай справай заправілы кагалу, і зразумела дзеля гэтага, што пападалі ў рэкруты бяднейшыя, сіроты,

багатыя выкупляліся за грошы. Гэтыя гады лічацца гадамі страшэннай рэакцыі. Яўрэй, якія пераходзілі з мяшчанскага стану ў земляробскі, ад рэкрутчыны вызваляюцца. Вось гэта становішча і ўтварае тое, што жадаючыя вызваліцца ад рэкрутчыны і пераходзяць на земляробства, перасяляюцца ў Нова-Расію, альбо пачынаюць займацца земляробствам тут жа на Беларусі. К гэтаму пэрыяду і адносім заснаваньне большай часткі яўрэйскіх земляробскіх пасяленьняў на Беларусі наогул і ў Горацкім раёне ў прыватнасьці. Часта былі такія выпадкі, калі багатыя яўрэй купляў у пана фонд зямлі, ад сябе засяляў гэты фонд яўрэямі, пераводзіў іх у земляробчы стан і вызваляў ад рэкрутчыны. Ад царскага ўраду ён атрымліваў за такія падзеі розныя тытулы і правы, так напрыклад, у Напраснаўцы (яўр. калёнія) да самай Кастрычнікавай Рэвалюцыі тры сям'і лічыліся ўласнікамі ўсяго зямельнага фонду і называліся „панамі“ а астатнія лічыліся іх арандатарамі і толькі пасля Кастрычні. Рэвалюцыі гэтыя суадносіны зьмяніліся.

Не ўдалося раздабыць падрабязных матар'ялаў па гісторыі ўтварэньня калён. быўш. Горацкага павету (Верашчак, Напраснаўка, Пічаўка і інш.) у архівах нашага раёну, але пра некаторыя знаходзім у працы В. Н. Нікіціна.

Гэты публіцысты і гісторык лібэрал сабраў усе матар'ялы па ўсіх адміністрацыйных установах і справаздачах розных чыноўнікаў, апрацаваў іх і выпусьціў дзьве кніжкі, у якіх падрабязна высьвятліў гісторыю і стан яўрэйс. земляробства 19 сталец.: 1) яўрэі земляробы на поўдні* (Хэрсоншчына і Кацярынаслаўшчына), 2) „яўрэі земляробы на захадзе“ (Кі-яўшчына, Падолія, Беларусь і Літва).

Вось што ён піша аб земляробстве нашага раёну па справаздачы аднаго царскага чыноўніка Жадоўскага, які зрабіў абсьледваньне яўрэйск. земляробства ў 1866 г. Па Магілёўскай губ. было тады 20 пасяленьняў у якіх лічылася 719 рэвіз¹⁾ душ., а сапраўдна жылі на вучастках 600 душ.

Па Горацкаму павету земляробства мела такі выгляд:

№№ па чарзе	Назва пункту	Час пасялення	Сямей		Д у ш		Зямельн. плошчы ў дзесяцінах		Жывёла		
			Па сьпісу	Фактычна ў наяўн.	Па сьпісу	Фактычна жылі	Надзеленая зямля	Пуставала	Коней	Кароў	Дробн.
1	Сяло Захады (Шкл. р.)	1852 г.	5	3	31	20	100	98	2	9	11
2	Вёска Яўдакімавіч. (М.р.)	1851 „	2	1	17	6	40	30	3	5	4
3	Калёнія Рудкоўшчына .	1849 „	5	5	31	30	72	62	4	17	1
4	„ Верашчакі . .	1851 „	9	9	64	60	126	91	14	15	23
5	„ Сава	1749 „	1	1	8	7	15	10	2	4	1
У с я г о . .		—	22	19	151	123	353	291	25	50	40

¹⁾ Рэвіз—афіцыйна запісаная.

Апісаньне Жадоўскага: „з 100 дз. зямлі села Захады апрацавалася толькі 2 дз. гародніны, у Яўдакімавічах адзін селянін—яўрэй апрацаваў 10 дз., у Рудкоўшчыне з 10 дз. 5 дз. апрацоўваліся яўрэямі, у чатырох гаспадарках было па 1 кані, 1 гаспадар зусім нічога ня меў, ні жывёлы ні земляробчых прыладаў. Пры калёніі лічыліся 3 запасных вучасткі, для далейшага засяленьня. У калёніі Верашчаках з 126 д. толькі на 30 дзес. працавалі яўрэі, часам пры дапамозе рабочых. З гаспадарчых будынкаў былі толькі часткова адрывы і сьвіраны і толькі у двух гаспадарках былі гумны. У Савах з 15 дз. апрацоўвалася 5 дз. У гэтых земляробаў былі яшчэ запасныя вучасткі зямлі, 15 дзес. вельмі кепскай якасьці (курсыў мой М. С.), часта заросшая хмызьняком. Заклучэньне Жадоўскага „яўрэйская калёнізацыя ня мела посьпеху, дарэмна міністэрства выдала цэлы шэраг цыркуляраў па ўпарадкаваньню яўрэяў. Гэтыя цыркуляры, у большасьці, зусім ня былі апублікованы чыноўнікамі. Яўрэі, прадстаўленыя самі сабе, жылі як раней па сваіх рэлігійных законах талмуду. Гэтыя законы талмуду цэлым шэрагам забаронаў і адмежаваньняў адштурхнулі яўрэяў ад земляробства, галоўнага занятку іх дзядоў, зрабілі іх пралятарамі? (курсыў мой М. С.) і адпіхнулі іх ад гэтай вытворчай працы. Такі вынік зрабіў царскі чыноўнік па яўрэйскаму земляробству пад уплывам яго абсьледваньня. В. Н. Нікіцін тут-жа з ім спрачаецца і піша: „з вынікамі Жадоўскага ні ў якім разе нельга згадзіцца. Праўда, яўрэйскія пасяленьні на казённых землях не далі тых вынікаў, якія ад іх чакалі. Але, усё-ж такі немалым посьпехам можна лічыць тое, што ня глядзячы на ўсе няспрыяючыя абставіны і перашкоды пры абсалютнай нягоднасьці значнай часткі прадстаўленай зямельнай плошчы, пры поўнай незацікаўленасьці ў жыцьці калёніяў з боку асоб, спэцыяльна прызначаных урадам (курсыў мой М. С.) аб чым не адзін раз адзначае і сам Жадоўскі, усё-ж такі, піша Нікіцін, значная частка учорашніх крамароў сталі земляробамі, а некаторыя з іх выказалі ў гэтым напрамку значныя посьпехі і зьяўляюцца ўзорнымі гаспадарамі, як сьведчыць і сам Жадоўскі.

Вынікі яўрэйскай калёнізацыі ў часы царызму гавораць за тое, што царскі урад адносіўся да гэтай усеі справы няпрыхільна, прадстаўленая зямля часта была вельмі кепскай якасьці, заросшая хмызьняком, земляробы ня былі забяспечаны належнымі крэдытамі і інвэнтаром, чыноўнікі па земляўпарадкаваньню злачынствавалі, бралі хабар, часам практыкавалі нават штрафаваньне розгамі, гэтыя адносіны стварылі ў яўрэйскага насельніцтва з свайго боку слабую зацікаўленасьць у працы па сваёй гаспадарцы. У Напраснаўцы існуе апавяданьне¹⁾, што калісьці прыехаў чыноўнік пракантраліраваць працу земляробаў, ва ўсёй калёніі быў толькі адзін плуг, каб ашукаць чыноўніка і скласьці ўражаньне, што яны пільныя земляробы і кожны мае плуг, яны перадавалі гэтыя адзіныя плуг праз парканы, тады калі чыноўнік пераходзіў з аднаго двара к другому праз вуліцу... Калі падзеі і адносяцца да пераходзіў з аднаго двара к другому праз вуліцу... Калі падзеі і адносяцца да пераходзіў з аднаго двара к другому праз вуліцу...

нення яўрэяў да правільнага вядзення сваёй гаспадаркі, Кісялёў (міністр дзярж. маёмасці) прадставіў 6 вакансыяў у Горы-Горацкім Земляробскім вучылішчы дзеля яўрэйскіх хлопцаў, якіх дазволілі прымаць, яшчэ апроч гэтага ў Вялікааנדальскую вучэбную фэрму, так, аднаго, Ілью Фрафона, скончыўшага курс у Горы-Горацкім вучылішчы, Кісялёў загадаў выдзяліць у Хэрсоншчыну дзеля наглядання па земляробству яўрэяў¹⁾. Настніўнікамі ў школы вызначылі 2-х яўрэяў, скончыўшых Горы-Горацкі Інстытут, адзін з іх, А. Б. Думашэўскі стаў пазней рэдактарам — выдаўцам часопісі „Судебный вестник“.

У Горках маюцца каля 6—8 малітвенных дамоў, якія тымсама выяўляюць сацыяльныя групіроўкі вакол сябе. Галоўны з іх „хасыдзкі“ групуе самую фанатычную частку, другі лічыцца рэфармісцкім пад назвай „нямецкі“ або „тайтшэр“ групуваў больш заможную частку, саміх заправіл гораду. Характэрна, што і нават у домах культу, дзе нібы моляцца ўсе аднаму богу, існуе сацыяльнае падразьдзяленне: багатыя займаюць галоўныя месцы, на покуці, бяднейшая частка гуртуецца каля дзвярэй і печак нават пры адпраўленьні самых абрадоў, існуюць пераважна ў багатых („балабатым“) і шаноўных (каганітаў і левітоў) перад беднымі і масавікамі (ізраільцянін „ам-горэц“). Вось гэта становішча і выклікае пабудовы працоўнымі самастойных малітвенных дамоў дзеля сябе і арганізацыі розных таварыстваў. Такі-жа малітвенны дом маецца ў Горках і групуе саматужнікаў, рамеснікаў і бяднейшую частку насельніцтва. З працягам часу, калі ў Горках высоўваецца фігура тыпічнага капіталіста—буржуа З. Д. Гінзбурга, які зьяўляецца ўласнікам значнай часткі дамоў гораду, ён лічыць, як гэта водзіцца, што патрэбна мець ўласны малітвенны дом „свай дамы“ „свой бог“, усё уласнае, і ён аддае адзін дом па в.Інтэрнац. вуліцы, супраць пошты, пад малітвенны дом. Ён і цяпер так і завецца „Залман-Довидс бесмедрэйш“, адзін завецца „амэрыканскім“ ня ведаю чаму, а ўсе астатнія знаходзяцца на пэрыфэрыі на Амсьціслаўскай вул. і на Слабадзе.)

Асьвета ў яўрэяў наогул мела рэлігійны напрамак. Кожны хлопец абавязкова павінен быў вучыцца ад 6 да 13 гадоў ў „хэдэрах“ дзе вучылі малітвы, біблію і „прарокі“, больш здольныя пераходзілі ў вышэйшую установу „Ешыбот“. „Хэдэры“ былі ва ўсіх гарадох і мястэчках, „ешыботы“ толькі ў некаторых. Уся гэта сыстэма выхаваньня насіла схаластычны характар і рэлігійна-шавіністычны зьмест, ніякіх ведаў сьвецкіх, жыццёвых яны не давалі. Хэдэры знаходзіліся ў цесных прыватных памяшканьнях і процісанітарных умовах, вучні знаходзіліся па 10—12 гадзін, зранку да позьняга вечару. Бяднейшая частка вучылася у „талмуд-торах“, установы, якія былі на ўтрыманьні кагалу з сродак „каробачн. збору“ альбо філантропаў. У гэтых установах умовы выхаваньня былі яшчэ горшымі. У Горках і ва ўсіх мястэчках былі гэтыя самыя „хэдэры“, у Горках існавала „талмуд-тора“. У апошнія дарэвалю-

¹⁾ В. Н. Нікіцін. Яўрэі земляробы.

цыйныя гады, пачалося імкненне да агульнай асветы. Адсутнасць масавых школ, устаноўленая царскім урадам „процантавая норма“ для яўрэяў, пры паступленні ў дзяржаўныя навучальныя установы давалі магчымасць атрымаць адукацыю толькі дзецям багатых, перад дзяццмі працоўных дзверы навукі былі зачынены. У апошнія дарэвалюц. гады існавала філантрапічная арганізацыя „ОПЕ“—таварыства асветы яўрэяў Яна адчыняла і падтрымлівала школы. У Горках існавала каля 20 г. ніжэйшая школа „пансыён“, куды прымаліся толькі дзяўчаты. Мова выкладання была расійская, выхаванкам забаранялася гутарыць паяўрэйску. Школа атрымлівала дапамогу ад „ОПЕ“, зачынілася яна ў 1916 годзе, існавала таксама „талмуд-тора“ у спецыяльным будынку па Інстытуцкай вуліцы на ўзгорку супраць слабадзкага маста. Гэты будынак быў знішчаны пажарам, калі згарэла значная частка гораду. Пры гэтай талмуд-торы існавалі „спэцыяльныя клясы“, дзе вучылі старэйшых вучняў сьлясарнаму рамесству.

Увесь быт і ўклад жыцця рэгуляваўся прадстаўнікамі культу і кагалу. Па стылю малітваў і форме рэлігійнасці яўрэйскае насельніцтва Горацкага раёну адносіцца да групы „хасыдым“¹⁾; прыхільнікаў групы „міснагдым“²⁾ тут няма, тлумачыцца яно тым, што ў гэтым раёне, у ваколіцах жылі цадыкі—старшыны хасыдызму і мелі уплыў на масу, так, у Лядах была рэзідэнцыя аднаго з самых віднейшых цадыкаў Шнэур-Залмана Шнэерсона, непасрэднага вучня заснавальца хасыдызму Бэшта. Ён-жа, Шнэерсон, і быў аўтарам рэлігійна-містычнай кніжкі „Таньё“. Яго ўнукі і праўнукі мелі рэзідэнцыі ў Копысі, Любавічах. У Копысі існавала і друкарня яўр. рэлігійн. кніжак³⁾.

З гэтага зразумела, што ўвесь гэты раён быў пад уплывам хасыдызму. Калі гандлёвы капітал пачаў разьвівацца, калі зносіны з захадам сталі больш блізкімі, калі пачаліся частыя рэйсы Берлін—Шклоў па гандлёвых справах, тады пачынаецца новы рух, які ставіць сабе мэтай весці рашучую барацьбу з адсталымі формамі і рэлігійным адмежаваннем яўрэяў, прыцягнуць і далучыць да агульнай культуры—маскілізм. Рух гэты па істоце сваёй быў рухам буржуазным, але прагрэсыўным у свой час. Шклоў лічыўся гняздом гэтага вольнадумства, там існавала таксама яўрэйская друкарня. У тыя гады пачынаюць разьвівацца на захадзе ідэі сацыялізму, выдаецца першы сацыялістычны часопіс на стараж. яўр. мове „Гоэмес“.

1) Хасыдызм—рух які пачаўся яшчэ ў 18 стагоддзі на Валыні, на чале яго стаяў Ізраіль „Еэшт“; рух гэты меў на мэце прыцягнуць шырокія колы мас да рэлігійных звываў і малітваў. Хасыды былі прыхільнікамі кабалы і вельмі шанавалі старшыну—цадыка. Міснагдым жа наадварот аддавалі перавагу пяршыньства вучэнню талмуду а не малітвам. Кожная група моліцца па асобнай схэме і зьместу. Калісь-то паміж імі былі нават варажыя адносіны, але цяпер, з паслабленьнем рэлігійнасці наогул граніцы гэтых паміж групамі сьціраюцца.

2) Цадыкі перадавалі старшыньства свайму роду па спадчыне, хоць бы яны і не мелі належнае рэлігійнае падрыхтоўкі. Міснагдым жа выбіраюць рабіна толькі пад яго падрыхтаванасці і па спадчыне не пераходзіць, аўтаматычна, як у хасыдымаў.

3) І. Васілеўскі. Друк на Аршанчыне.

II.

Кастрычнікавая Рэвалюцыя ўнесла радыкальныя змены ў жыццё гораду і мястэчак раёну, нават самы сацыяльны склад насельніцтва змяніўся, праізашла сацыяльная перагрупіроўка ў напрамку таго, што павялічыўся лік займаючыхся вытворчай працай (праца на прадпрыемствах у якасці рабочых, у савецкіх установах ў якасці служачых, земляробы, саматужнікі і інш.) і зменшыўся лік займаючыхся нявытворчай працай (гандляры, дэкласывав. эляменты „люфт меншн“ і інш.).

Як некаторы прыблізны прыклад сацыяльнага складу яўр. насельніцтва на гэты год могуць даць лічбы Райпрафбюро на 1-ое мая 1927 г. адносна складу сябраў прафсаюзаў яўрэяў у ‰ стасунку да агульнага ліку сябраў усіх іншых саюзаў.

№№	Назва саюзу	Агульны лік сябраў	З іх яўрэяў			‰ ‰ адно- сіны да агульнага ліку
			Па го- раду	Па раёну	Усяго	
1	Краўцоў	27	25	—	—	62,6
2	Мэталістаў	77	18	—	—	23,4
3	Нар. Харчаваньня . . .	107	8	—	—	7,5
4	Мэдсанпрацы	61	25	—	—	41
5	Будаўнікоў	174	35	—	—	20
6	С. Г. Акадэмія	245	11	—	—	4,5
7	Дрэваапрацоўнікі . . .	60	18	—	—	30
8	Скурнікоў	24	15	—	—	62
9	Камунальнікаў	48	12	—	—	25
10	Сувязі	33	1	—	—	3
11	Харчавікоў	45	12	3	15	33,3
12	Саўганд. служ.	237	65	5	70	28,6
13	Транспартнік	13	5	—	5	38,4
14	Мастацтва	13	8	—	9	61,5
15	Працасьветы	174	24	3	27	15,5
16	Друкароў	26	23	—	—	88,4
17	Чыгуначнікаў	77	—	—	—	—
18	Працэямлес(з студ.) . .	1.232	127	27	154	12,5
У с я г о . . .		2,673	432	38	470	17,6

Гэта табліца дае характэрны ўзор сяброўства яўр. нац., у якіх саюзах яны складаюць пераважаюю большасць як напр.: краўцы—92,6‰, скурнікі—62‰, і друкары—88,4‰, мастацтва—61,5‰, у некатарых саюзах яны слаба прадстаўлены, як напр. нарсувязь—3‰, чыгуначнікі—0‰, што тлумачыцца гістарычнай прычынай, але за тое агульныя лічбы даюць 17,6‰ яўрэяў сябраў саюзаў калі ‰ ‰ стасунак насельніцтва складае ўсяго 10—14‰. праўда, трэба прыняць пад увагу, што па пунктах горадоў і мястэчак гэты ‰ большы, як напрыкл. у Горках ён складае

29⁰/₀ яўр. да агульнага ліку жыхароў гораду. Далей цікава разгледзець дынамічнасьць гэтай катэгорыі, гэта дае нам наступная табліца.

На 1-ае студзеня 1926 г. зазначыць 16 месяцаў раней прыв. табл. маем сябраў саюзаў па раёну:

	Агульны лік сябр. прафс.					Усяго	% стасу- нак яўр. да агульн. ліку
	Белар.	Расійц.	Яўр.	Паляк.	І інш.		
По гораду .	1223	210	353	37	40	1863	—
Па раёну .	264	79	10	14	10	377	—
Усяго . .	1.487	289	363	51	50	2.240	16,2

Агульнае павялічэньне сябраў саюзаў за гэтыя 16 месяцаў 1877—2203) на 19,4⁰/₀, а павялічэньне яўрэяў за гэты самы час складае (363—470)—29,4⁰/₀.

Далей калі возьмем лічбы, то па гораду маем на 1-е мая 1927 г. сябр. саюзаў 432, калі на кожнага будзем лічыць па 2,5 утрыманцаў—1080 душ, саматужнікаў лічаць прыблізна каля 195 сям. па 5 утрыманцаў—975 душ., падлічыўшы, маем, што з агульнага ліку яўрск. насельніцтва займаюцца працай і не карыстаюцца найманай сілай—2055, што ў стасукну да агульнага ліку насельніцтва складае да 77⁰/₀. У дарэвалюцыйны час мы мелі значна меншы % працоўнага элемэнта насельніцтва. Гэтыя лічбы, і таксама тое, што цяпер з'яўляюцца новыя працоўныя групы, аб якіх у дарэвалюцыйныя часы нельга было думаць (сяляне, раб. служачыя) сьведчаць аб тым, што ў шэрагах яўрэйскай масы прыкмячаецца прадуктывізацыя, удзельная вага непрацоўнага элемэнта зьмяншаецца, мерапрыемствы савецкай улады і камуністычнае партыі значна ўжо зрабілі ў гэтым напрамку, такія-жа перспэктывы маюцца і на далейшы час: індустрыялізацыя і аграрызацыя яўр. насельніцтва ідуць поруч з агульнымі нашымі задачамі сацыялістычнага будаўніцтва нашай старонкі. Няхай капіталістыя-яўрэі ня льюць кракадылавых сьлёзы што мерапрыемствы савецк. улады ідуць супроць інтарэсаў яўрэйск. мас, што кааперацыя шкодзіць прыват. гандлю, савецкая ўлада дае магчымасьць і дапамагае кожнаму, які займаецца нявытворчай працай, зьмяніць сваё заняцьце і стаць ў шэрагі працоўных.

У раёне, сярод яўрэйскага насельніцтва значнае месца займаюць сяляне—яўрэі, так, у Леніне маем земляробаў каля 80 сямей, якія пачалі працаваць у 1918 годзе пасья Кастрычнікавай Рэвалюцыі на зямлі быўш. ўласніцы княгіні Дундаковай-Корсаковай, адзін земляроб Тамаркін працуе на гаспадарцы яшчэ з 1907 году, экспанаты яго фігуруюць амаль што на ўсіх выстаўках раённых і акруговых, на выстаўках па яўр. земляробству ў Маскве 1923 і 1926 г., мае многа пасьведчаньняў і дыплёмаў, але мае вялікі недахоп, што ня робіць вучоту сваім досьледам і не сачыць за іх практычнымі вынікамі, апроч гэтага часта

так захапліваецца сваімі досьледамі, што не сваячасова праводзіць працу па сваёй гаспадарцы. У Гарах маюцца 2 групы (каляктывамі іх нельга лічыць); адна 6 сямей на 29 дзес. зямлі з 1922 году, 2-я 10 сямей на 20 дзес. з 1925 г. жаяцца, што мала зямлі і вельмі нецярпяліва чакаюць земляўпарадкаваньня, калі мажліва будзе „прырэзка“, ёсьць у Гарах адна гаспадарка Бранзбурга, якая мае асобны хутар, вядзе гаспад. абразцова сее сартавым насеньнем, мае ўраджай больш высокі чымся вакольнае насельніцтва. У 1923 г. заарэндаваў зямлю ў выехаўшага суседа, але апроч земляробства займаецца яшчэ гандлем. У Верашчаках займаецца земляробствам уся калёнія, каля 40 сямей. Яны даўно чакаюць земляўпарадкаваньня, бо ёсьць такія, што маюць па 10, 12 і 15 дзес. і такія, якія маюць па 2 і 3 дзес.

У сучасны момант нашымі савецк. установамі пастаноўлена пасяліць на зямлі, якая адыйдзе ў фонд ад абрэзкі хутароў Жаўвачоўкі, яўрэяў якія жадаюць пасяліцца на гэтай зямлі. Запісалася 16 сямей з Горак, 2 сям'і з Верашчак і 6 з Леніна, усяго зямлі праэктуецца перадаць 113 дз. ад абрэзкі і дзес. 40—50 адыходзіць ад лясніцтва. „Пушча“. Наогул трэба адзначыць, што ў насельніцтва маецца імкненьне да пераходу на земляробства, так, калі праводзілася рэгістрацыя па загаду Наркамзему Беларусі, пасяля ўтварэньня Комзету, тых якія жадаюць атрымаць зямлю, то зарэгістравалася:

№ №	Тып	Назва пункту	Колькасць сямей	Колькасць сям. за рэгістр.	0/0 ад-нос.
1	Горад	Горкі	490	39	8
2	Мяст. аб с/с	Леніна	100	90	90
3	М. с/с	Горы	81	55	68
4	М. р.	Дрыбіна	140	45	32
5	Калён.	Верашчакі	40	40	100
6	Вёска	Пічаўка	11	11	100

Значнае месца паміж працоўных яўрэяў насельніцтва займаюць саматужнікі, якіх налічваецца ў Горках каля 195 сям. у Леніне 41, у Гарах 28, у Верашчаках каля 10. Яны аб'яднаны ў дэцэнтралізаваныя таварыствы саматужн. У першых трох пунктах яны маюць самастойныя клубы, якія вядуць сярод іх культурную-палітасьветную працу. У Горках існуе саматужна-крэдытнае каапірацыйнае т-ва з Ліпеня 1924 г. Яўр. во-во „Еко“ у час арганізацыі дапамагло танным, доўгатэрміновым крэдытам разьмерам 2000 руб., потым та-ва было ўключана ў сетку і атрымлівае крэдыты з Дзяржаўнага Банку да 5.000 р. У час арганізацыі было пайшчыкаў 69 чал. цяпер, на 1-ое чэрвеня 1927 г. налічвае 322 пайшч., склад пайшчыкаў: саматужнікаў розных прафэсіяў—299, 21 служачых, цяпер лічба

зьменшана, і 2 установы. Па месцу іх пражывання: Горкі—237, Леніна—32, Горы—24, Верашчакі—7, Дзяцель—1, Дрыбін—2; паяв. ўзнос 10—15 рубл., уступны—50 кап., разьмер пазыкі: мінімальн.—10 руб. максымальн.—300 рубл., $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$ па пазыках— $2\frac{1}{4}$, прычым $\frac{1}{4}\frac{0}{10}$ з гэтых адлічваецца для мэт касы на абслугоўваньне мэдыцынскай дапамогай бяднейшай часткі саматужнікаў, арганізаваныя ў во-ва саматужнікаў, Т-ва прымае ўклады і плошчы $\frac{0}{10}\frac{0}{10}$ па ўкладах $1\frac{1}{4}$ тэрм. і $1\frac{0}{10}$ —бягуч.

Паявога капіталу т-ва мае—2.196 р. 50 к.

грунтоўн. „ „ 1.230 р. 24 к.

чыстаго прыбытку т-ва мела за мінулы год 906 руб. 54 к. па краме—180 р. 15 к., разам—1086 р. 69 кап. Трэба дадаць, што т-ва састаіць пайшчыкам у Белкустпромсаюзе, атрымлівае тавары ў парадку разьвёрсткі і мае краму, праз якую забясьпечвае сваіх пайшчыкаў сыравінай.

Крэд. та-ва за гэтыя тры гады сябе апраўдала, карыстаецца аўтарытэтам у сваіх пайшчыкаў, па водгуках інструктароў, якія рабілі абсьледваньне, яно працуе досыць добра.

Яўрэйскае насельніцтва абслугоўваецца, зразумела, нашымі партыйнымі саведкімі і прафэсыян. ворганамі на агульных падставах і толькі з прычыны таго, што пераважная частка гутарыць паяўрэйску, для лепшага абслугоўваньня пры Пав.кам. КПБ існавала яўсэкцыя, а цяпер пры Р. К. К. П. Б. працуе яўрэйскі арганізатар а па лініі асьветы пры П. А. Н. А. працаваў яўр. інспэктар з 1922 году па жнівень 1924 г. час раянаваньня, калі гэтую справу пераняў інспэктар пры Акрана.

З грамадзкіх арганізацыяў, якія абслугоўвалі працоўнае яўр. насельніцтва трэба адзначыць бюро „Орт“, якое працавала ў Горках з 13-го мая 1923 г. да часу раянаваньня, калі яно ліквідавалася і праца перайшла да Белорту.

Бюро „Орт“—Таварыства распаўсюджваньня працы было арганізавана з мэтай лепшага абслугоўваньня земляробаў і саматужнікаў на тэрыторыі Смаленскай губ., у склад якой Горацкі павет уваходзіў, бюро займалася галоўным чынам працай сярод земляробаў Горацкага і Амсьціслаўскага паветаў, сродкі для канструкцыйнай дапамогі земляробам, забесьпячэньня іх інвэнтаром бюро атрымлівала часткова ад амэрык. арганізацыі „Джойнт“. Склад бюро быў наступны: 1) т. З. Х. Ошароў—дэкан, рабфаку і выкладчык гістар. матар'ялізму ў С. Г. Інстытуце, ён жа старшыня бюро, цяпер у Менску заг. яўр. культаддзелам пры Наркамасьветы 2) праф. Бурштэйн, 3) т. Зайцаў А.Н.—сябра калегіі ПЗУ, 4) Сраговіч М.М. інспэктар яўр. культуры пры ГАНА і 5) т. Генін, С. А.—прадстаўнік яўр. аграгуртку. Бюро правяло абсьледваньне яўр. земляробаў пад кіраўніцтвам праф. Грыгор'ява сіламі яўр. аграгуртку пры Інстытуце на сродкі „Джойнта“ па анкетах „Орта“ і бюджэт. анкетах формы катэдры с.-г. інстытуту. Бюро правяло чыстку калякт. гаспадарак ад спэкуляцыйных элемэнтаў, якія ў першыя гады рэвалюцыі залезьлі і шкодзілі працы каляктыўа.

Бюро прымала актыўны ўдзел у арганізацыі с. гаспадарчага аддзелу

ў яўрэйск. павільёне на ўсесаюзнай с.-г. выстаўцы ў 1923 г. і рэгулявала перасяленьне. З Расны былі накіраваны „жадакі“ на поўдзень, яны атрымалі там зямлю. У бюро працавалі 2 аграномы, якія праводзілі працу і аграпрапаганду сярод сялянства. У працы бюро дапамагаў яўрэйскі агранамічны гурток. Гэты гурток арганізаваўся ў снежні 1921 г. па ініцыятыве некаторых студэнтаў. Гурток паставіў сабе мэтай папулярызаваньне с. г. ведаў сярод сялянства і ўцягнуць студэнтаў у грамадскую працу. Гурток вёў навукова-дасьледчую працу па эвалюцыі земляробства яўрэяў; некаторыя сябры правялі абсьледваньне земляробства па даручэньню бюро „Орт“ потым гэтыя матар’ялы былі апрацаваны пад кіраўніцтвам праф. Грыгор’ява, гурток прыймаў удзел у падрыхтоўцы матар’ялаў да яўр. павільёна ўсесаюзнай с.-г. выстаўкі, праводзіў рэгістрацыю жадаючых перайсьці на земляробства і арган. яўр. аддзелы пры раённых і акруговых с.-г. выстаўках. У канцы 1924 г. выявіліся настроі „акадэмізму“ гэта значыць, зьменшыць увагу грамадзкай працы, а больш увагі аддаць акадэмічнай, другая група была такога погляду, што аграном не павінен быць вузкім спэцам а грамадзім працаўніком і актыўна дапамагаць савецкаму будаўніцтву. Пры рэарганізацыі схэмы студэнцкіх арганізацыяў гурток пачаў працаваць пад непасрэдным кіраўніцтвам выканаўчага бюро прафэс. сэкцыяў. У прошлым годзе гурток падзяліў дзейнасьць на дзьве часткі: пры шэфкамісіі па абслугоўваньню земляробаў—яўрэяў і пры культкамісіі—па абслугоўваньню сваіх сяброў, вывучэньне пісьменьнікаў яўрэйскай літаратуры. Гурток налічваў 40—50 сяброў, у 1925 годзе, калі многія студэнты рабфаку таксама прыёмалі удзел, ён налічваў да 70 сябраў, у апошні час мае каля 30—35 сябраў, большая частка з іх студэнты аграфаку.

Культасьветная справа на яўр. мове ў раёне пачала разьвівацца пасля Кастрычнікавае Рэвалюцыі і шпаркімі крокамі пасунулася наперад асабліва ў апошнія гады, пасля далучэньня раёну да Б. С. С. Р. школьная сетка запоўнена на цэлых сто процантаў. Так, у Горках маецца разьвіваючаяся яўрэйская сямігодка, якая абслугоўвае яўр. насельніцтва гораду і раёну, у будучым 28—29 будзе першы выпуск. У школе маюцца на ²⁷/₂₈ навучальны год сем груп 0—6 з лікам вучняў да 215, па свайму сацыяльнаму складу: каля 50%—дзяцей саматужнікаў, 10%—дз. рабочых, 14%—дзяцей служачых, 8%—сялян, 8%—беднаты, 6%—гандляроў і 4% усе інш. Па партыйнасьці: 6—камсамол, 100 піанэраў, 64 акцябрат месца пражываньня: 14—Леніня, 2—Горы, 2—Верашчакі, астатнія—Горкі. Цікава прасачыць і гісторыю гэтай установы. Школа адчынілася ў кастрычніку 1917 году, як яўрэйская пачатковая школа, хацелі ўзяць яе пад свой уплыў арганізацыі „Опе“, якая і дала школе нават і дапамогу 1000 р. і „тарбут“, якая была зацікаўлена прыдаць школе такі нацыянальна-шавіністычны характар. Сталага каштарысу школа ня мела, а ўтрымлівалася на ўсялякія добрачынныя сродкі і падарункі. Пасьля Кастрычнік. Рэвал., каля снежня—студзеня школа была ўключана ў сетку дзяржаўных школ

як яўр. 2-х класнае вучылішча, пры рэарганізацыі сыстэмы асьветы яна стала 3-й савецк. школай 1-й ступені з лікам 5-ці, а потым 4-х груп; у школе вучылася 100—120 дзяцей саматужнікаў і беднаты; гандляры і інтэлігэнцыя у большасці вучылі сваіх дзяцей у другой школе 1-й ступ., дзе мова выкладання была расійская.

Пасьля раянаваньня, далучэньня да Беларусі, разам з гэтым, рэарганізацыі сыстэмы асьветы, Акрана прынцыпова ухваліў рэарганізаваць школу ў сямігадовую, з 25/26 году школа зацьверджана як разьвіваючаяся сямігадовая школа і забяспечана адпаведным бюджэтам з сродкаў мясцовага бюджэту да 8000 р. і спэц. сродкаў, якія паступаюць ад вучняў у якасьці платы да 1000 р. У гэтым годзе 27/28, Р. В. К. перадаў школе 2 дамы, добра прыстасаваных да школьнай працы з зямельным участкам. Згодна пастановы Акрана ў 25/26 навуч. годзе школа павінна прыняць з другога канцэнтру сельск. гаспадарчы ўхіл.

Школ аднакамплектных маецца па раёну 3, яны даюць веды за 1—3 класы сямігадовай школы, пасьля чаго вучні пераходзяць у 4 класу мясцовых беларускіх прымітывак, альбо яўрэйск. сямігодкі ў Горках.

№№	Назва пункту.	Год адчын. школы	Лік вучняў на 27-28 г.	УВАГА.
1	Верашчакі	1924	да 30	1-ы год школа была на ўтрыманьні саміх бацькоў.
2	Леніна	1925	42	
3	Горы	1926	30	

„Хэдэр“ як установа выхаваньня зьнішчана па раёну, але „меламеды“ выхаваўцы прыстасаваліся к новым умовам і практыкуюць такі мэтад: зьбіраюць вучняў па 2—3 і ходзяць дадому вучыць зранку, або—вечарам, калі вучні вольны ад школы. Барацьба з імі цяжкая, бо немагчыма прасачыць дзе яны займаюцца, але гэта сьведчыць аб вялікай кансэрватыўнасьці некаторых бацькоў і патрэбна ў гэтым напрамку весьці штодзённую працу па растлумачэньню бацькам сутнасьці і шкоднасьці „хэдэра“ як установы выхаваньня.

Засьветных устаноў на яўр. мове трэба адзначыць яшчэ: 1) дзіцячы сад, які існаваў з 1919 году па 1922 г. з некаторымі перарывамі, цяпер зачынены, 2) яўр. літаратурна—драмат. гурток пры пав. „Упрафбюро“, імя Шолом-Алейхема, які працаваў у 1920, 1921 і 1922 годзе, аб'яднаў мясцовых прыхільнікаў мастацтва і сцэны, праводзіў частыя пастаноўкі на яўр. мове і разбор некаторых класікаў, 3) яўр. аддзел пры цэнтральнай гарадзкой бібліятэцы, які мае каля 1000 экзэмпляраў яўр. літаратуры, найбольш выданьня дарэвалюцыйнага, патрабуе аднаўленьня і папаўненьня Лік чатачоў выключна на яўр. мове, праўда нязначны, патрабуе ад бібліятэкі большую папулярызацыю і разбор н

Паміж асьветнымі ўстановамі асоблівае месца, рэспубліканскага характару, займае катэдра пры С.-Г. Акадэміі па яўр. землябудаўніцтву і яўр. гісторыі.

Гэта катэдра ўтворана ў мінулым годзе па пастановах вышэйшых устаноў Комзету пры Ц. В. К. і Н. К. А. Яна яшчэ не разгарнула сваю працу канчаткова, паколькі пры с.-г. вышэйш. навучальн. ўстановах катэдра такога зьместу справа зусім новая, яна ня мае яшчэ вызначаных шляхоў, але факт яе утварэньня сам па сабе ўжо зьяўляецца фактам вялікай важнасьці і лішні раз падкрэсьлівае нац. палітыку нашага Савецкага Ураду. У мінулым годзе аграном Комзету Беларусі т. А. В. Каз прачытаў некалькі лекцыяў аб характары яўр. каляктыўн. гаспадарак.

У Горках працуе добрахвотнае таварыства па дапамозе яўр. земляўпарадкаваньню і земляробству „Озет“. Гэта та-ва а'рганізаваліся ў сакавіку 1927 г. і налічвае да 100 сяброў з працоўных гораду і студэнцтва, да гэтага часу яна яшчэ добра не развярнула сваю працу. Неабходна ў далейшым павялічыць лік сяброў т-ва, уцягнуць і неяўрэяў, як гэта назіраецца ў рабочих цэнтрах Р. С. Ф. С. Р. і Украіны і прыцягнуць да працы та-ва навуковых працаўнікоў С.-Г. Акадэміі, якія могуць значна дапамагчы т-ву ў сваёй працы, бо справа калёнізацыі і прадуктывізацыі яўрэяў ёсьць пытаньне агульнадзяржаўнае, у якім зацікаўлены ўсе працоўныя.

Зрабіўшы параўнаньне мінулага і сучаснага ва ўсіх галінах жыцьця: эканамічнай, палітычнай і культурна-бытавой маецца з аднаго боку вялікі ўпідск, беспраў'е, цемра. З другога—эканамічная перабудова сацыяльнага складу насельніцтва, шырокае ўцягненьне працоўных у Савецкае будаўніцтва, роўнапраў'е моў, шырокае культурнае будаўніцтва і г. д.

На падставе адзначанага яскрава вынікае, што толькі Вялікі Кастрычнік канчаткова вызваліў працоўных усіх нацыянальнасьцяў, у тым ліку і яўрэяў, што ён канчаткова развязаў забытанае нацыянальнае пытаньне, прыцягнуў шырокія колы працоўных усіх нацыяў да сацыялістычнага будаўніцтва, што асабліва хочацца падкрэсьліць у дні дзесятай гадавіны перамогі рабочих і сялян і ўтварэньня дыктатуры пралетарыату як дзяржаўнай сыстэмы.

С Ы П І С

скарыстанай літаратуры.

1. І. С о с і с. Сац.-эканам. становішча расійск. яўрэйства першай паловы 19-га стагоддзя. Выд. „ОПЕ“ 1919 г.
2. „ Сацыяльны і культурны стан яўрэйства ў Літве і Беларусі. Наш край № 4—5 1926 г.
3. „ Да сацыяльнай гісторыі яўр. у Расіі. Часопіс яўр. аддзелу Інбелкульту 1926 г.
4. Зборнік „Россия“ пад рэд. Сямёнава, стар. 213—224.
5. Гейлікман. Да сацыяльнай гісторыі яўрэяў у Літве і Беларусі. Выд. Цантр. К-ва нацыян. СССР. 1926 г. (на яўрэйск. мове).
6. Х. Дунец. Калёнізацыя яўр. ў 19 стагоддзі. Часопіс „штэрн“.
7. В. Н. Нікіцін. Яўрэі земляробы на захадзе. Час „нов. усход“.

רעזיומע

(RESUME)

- (1) די יידישע באפעלקערונג האט זיך באזעצט אין הארקי אין ערשטן פערטל פון 17-יאַר הונדערט ד. ה. אנערצן מיט דריי הונדערט יאר צוריק, די קאלאניע ווערעשצאק איז געגרינדעט געווארן, לויט די מאטעריאלן פון וו. ג. ניקיטין, אין 1851 יאר.
- (2) די באפעלקערונג איז באשטאנען פון פארשיידענע סאציאלע שיכטן. די ארענדאטארן באס פארייך-פאדאל, וויענדיק מאטעריעל מער באזארגט און שטארק, האבן ביסלאבויז פארבאפט די גאנצע אנפירונג אין שטאט, זיי זיינען געווען די גאנצע רעדלי-פירער, דאס ווערט באשטעטיקט דורך אנאנצער דיי דאקומענטן, אויסצוגן פון פינקאס, וואס ווערן דא געבראכט.
- (3) דער גאנצער וויילשטאנד פון שטעטל היינט אפ פון פארציעס בעסער: איז ער גוט האנדלט ער מיט זיי בעשומפעס, לייט זיי געלט פון „סקארב“ אף האנדלען און מען טיילט זיך מיט דער פארנאסע. אמאל ווערט דער פארייך ביז איז אלץ פארלארן, ער נעמט בא זיי אפ די קראמען. דער וואנד פון קהילע רעגולירט דעם גאנצן אינערלעכן און אויסערלעכן לעבן פון שטעטל. די אנפירער פון דער קהילע, די שטאט-גאבאים „שיווא טוויי האיר“ נוצן אויס זייער לאגע אלס געוועלשאפטלעכע פארשטייער אין די אייגענע אינטערעסן, זיי פאר-פעסטוקן זיך מיטן קויאך פון דער רעליגיע אז ביירעם. אזוי באשטימען זיי די באזאקעס אף די קראמען, ווען דער פארייך טרייבט זיי ארויס, אין 1809 יאר. זיי פארבאטן דעם אריינפאר אין שטאט, וועלנדיק זיין געוויכערט פון קאנקורענץ אין 1822 יאר (קלישע), נאכמער, מען נעמט אן אבאשלוס נישט פארדינגען די נייאריינע-פארענע קיין דירעם, נישט צולאזן זיי אין בייסמערדעש דאוונען און פארבאטן דעם שוויכעט קוילן זיי. צווישן די זיבן גאבאים איז געבאסמעט אייך דער שוויכעט. אבאילעטער פאקט אף וויפל די רעליגיע שטעלט זיך אף דינסט און ווערט אוועקצויגן אין די הענט פון די פארמעגלעכע שיכטן, ווען דאס איז נויטיק פאר זייערע קלאסן-אינטערעסן.
- (4) די ערד ארבעט האט זיך אנגעהויבן אנטוויקלען בא יידן אין הארקער ראיאן אין 19-טן יאר הונדערט. אראנק דעם וואס די צארישע מאכט האט זיך וויער ווייניק אינטערעסירט מיט דער פראגע, פלעגט אויסטיילן פאר די יידן נישט קיין גוטע ערד-שטאכס, פארוואקסענע

מיט קוסטעס, קיין קרעדיטן פלעגן נישט אפגעלאזן ווערן פון דער מעלוכע אין אנגעהערדיקער מאס, די צארישע טשינאוויניקעס, וועלכע האבן געדארפט באדינען די יידן דער ארבעטער, פלעגן זיי וויער שלעכט באהאנדלען, אפילו שטיין, פלעגן נעמען באבאר און צושלעפן די אזוי אויך קליינע געלט מיטלען, וואס פלעגן אפגעלאזן ווערן דורך דער „קאראבקע“. די ערד ארבעט האט זיך דעריבער וויער שוואך אנטוויקלט, אף ערד פלעגן גיין די, וועלכע פלעגן וועלן פאטער ווערן דורכדעם פון ניקאלאי'ס רעקרוטישניע, וואס איז געווען נאך אסאך ערגער.

(5) אף אזא עקאנאמישן באדן האט זיך געשאפן אשטענדיקע אפגעוונדערטקייט פון יידן אין אלע געביטן פון לעבן, דער גאנצער וועלט באנעם איז געווען: „געשעפטן“, קרעמל, מעלאבע פארנאסע, בייסמערדעש און רעליגיעזע בעווערעס. מיט באטיימערדאשים איז הארקי גראד רייך, גאנצע 8 וויינען זיי פאראן, זיי שפיגלען אויך אפילו אפ און אנגעוויסער מאס די סאציאלע גרופירונגען, יעדער סאציאלע גרופע האט זיך איר אייגן ווינקל: פאנאטיקער בא וויער „בסודישן“ גאטס הויז, די רעפארמאטארן-באלעבאטיס האבן א „טייטשן“, די באלעמלאבעס, באליידיקט פון דעם, וואס זיי קומט קיינמאל נישט אן קיין „שלישי“, „אברון“, „מאפטיר“, נישטא קיין „אויבן אן“, די פעטע ביסנס נעמען צו די נעגירדס פאר זיך, בויען זיך אויס אלס פראטעסט אן אייגענעם בייסמערדעש. שפעטער שוין אז הארקי האט שוין בא זיך אן אייגענעם „בויר“, ער איז אנהאנטער מעכטן מיטן „איספראוויניק“, פארמאגט קימאט אהאלבע שטאט מיט הייזער און געשעפטן, דארף מען שוין האבן אויך אן „אייגענעם“ בייסמערדעש, לעפאנים קומע אמאל אין יאר אין שול, מאשמאעס: מיינע אשירעס איז דאך אגאטס-דאך, ווייט פרום, יידעלאך און אט ווערט נאך איינער „זאלמען דאוויד גינבורג'ס בייסמערדעש“ נאר מישטיינס געוואגט, פון אלע וויינע גאנצע מויערן האט ער פארן בייסמערדעש אפגעגעבן אקליינע הילצערנע שטיבל.

(6) די ערצייגונג פון די יידישע קינדער איז געניינגען דורכן ביידער, ווי דער שטייגער איז, ארימקייט יינגלאך האבן געהאט א טאלמערטוירע מיט ספעציעלע קלאסן פאר מעלאבע, פאר מיידלעך איז געווען א „פאנסיאן“ געשטיצט דורך „אפע“ ווי מען פלעגט פארבאטן ריידן יידיש (7) די אקטאבר-דעוואלוציע האט געמאכט אן איבערקערעניש אין לעבן פון די יידישע מאסן, אפילו אין פארנעם פון הארקער ראיאן: ס'איז פארגעקומען אן איבערגרופירונג אין סאציאלן צוזאמענשטעל פון דער ייד. באפעלקערונג, ס'וויינען צו געקומען נייע גרופן ארבעט טנדע (ארבעטער), אנגעשטעלטע און ערד ארבעטער אין לענינא, הארי, און היינטיק'ס יאר וואלואטשאווקע וועגן דעם שפעטער. ס'איז דא מיטגלידער פון פארייניגטן אפן 1-טן מאי דעם יאר אין ראיאן 470, צוזאמען מיט די קוסטארן בילדן זיי אין הארקי 77% פון דער גאנצע באפעלקערונג. ערד-ארבעטער אין ראיאן 152 פאמ.

(8) נאך דער אקטיבר רעוואלוציע האבן אין דער געוועזענער שטעטל לענינא אנגעהויבן באארבעטן ערד 81 פאמ. נאציאנאליזירט בא דער פריצטע דונדאקאווי-קארסאקאווא, אין הארי האבן באקומען ערד 16 פאמ. 49 דעם, היינטיקס יאר גייט איבער „אברעזקע“ פון די באלעגיסים אין וואלואטשאווקע ביז 130 דעם. פאר יידישער ערד איינארדנונג, אף וועלכער ס'האבן זיך שוין פארשריבן 16 פאמ. פון הארקי, 6 פון לענינע און 2 פון ווערעשצאק.

(9) אין 1924 יאר האט זיך ארגאניזירט אקוסטארן קרעדיט געוועלשאפט וועלכע באפט ארום דעם מיטעלן און ארימן שויכט פון ראיאן אף גאנצע 100%, איבער 300 מיטגלידער, ס'איז אויסגעטיילט א פאנר פון 500 רובל קאאפערירן די ארימקייט און פארשטעלן זיי אף האנאבע יעסודיעס (לאנגדויערנדיקן מערמין) קרעדיטן. בא דער געוועלשאפט איז דא אקראם וואס באזארגט די קוסטארן מיט סבוירעס פון „בעלקוסטפראמסאיוו“. די געוועלשאפט האט זיך גאנץ נישט אנטוויקלט און ארבעט, לויט דער מיינונג פון די אינסטרוקט. גאנץ באפרידקט. האט אן אייגענעם גרונט און פאן קאפיטאל ביז עטלעכע טויזנט רובל, באקומט קרעדיטן פון מעלוכע-באנק ביז 5000 רובל. אין די פונקטן הארקי, לענינא און הארי האבן די קוסטארן קלובן ווי ס'ווערט דורכגעפירט פאליט אויפקלער ארבעט צווישן די מיטגלידער.

אין הארקער שטאט ראט וויינען דא 28% יידן-מיטגלידער. 26 מאן פון 90

(10) די פילדונגס-ארבעט אין ייִדש איז אויסגעוואקסן אין די יארן נאך דער אקטאבער-רעוואלוציע. אין הארץ איז דא אויבנאריקע שול אין וועלכער ס'לערנען זיך ביז 215 קינדער. דער ראיאנס-פירקאם האט אפגעגעבן היינטיקס יאר דער שול 2, גוט צוגעפאסטע און אפגערעמאנירטע געביידעס מיט אנארט-פלאץ, די שול באקומט פון ארטיקן ביורזשעט לויט דער סמעטע פון 27/28 יאר ביז 8 טויזנט רובל. ס'איז באשטימט געווארן אז די שול דארף האבן אלע אנדערשטשאפטלעכן אפניג.

אין די אלע דריי פונקטן לענינא, הארי און ווערעשאק ווינען דא פרומיטיוו-שולן אוי, אז די בילדונגס-געץ איז פארפילט אפ 100%. בא דער לאנדווירטשאפטל-אקאדעמיע האט זיך געעפנט פארירן יאר אידישע קאפערע און געלייענט געווארן לעקציעס דורכן אנראנאם קאז ווען די יידישעקאלווירטן אין וויסרוסלאנד.

(11) פון די געוועלשאפטלעכע ארגאניזאציעס ארבעט „געווערד“ וועלכע ציילט אן ביז 100 מיטגלידער; ס'שטייט נאך פאר אנרויסע ארבעט פון ווערברין מיטגלידער אין שטאט און צווישן די וויסנשאפטלעכע טוער אין אקאדעמיע.

דער יידישער אנאקרויו בא דער אקאדעמיע ציילט אן בא 30-40 מיטגלידער, נעמט די נאנצע צייט אן אקטיוון אנטויל אין דער ארבעט פון „געווערד“ און באדינט טיילווייז די ערדארבעטער אין ראיאן.

(12) פארגלייבנדיק דעם צישטאנד פון די יידן אין ראיאן אמאל און היינט ווארפט זיך בוילעט און די אויגן דער גרויסער אונטערשייד. פון איין ווייט: רעכטלאזיקייט, פינסטערניש, אפגעשטאנעקייט, פון אנדערן-עקאנאמיש-סאציאלער איבערכוי פון דער באפעלקערונג, פולע גלייכבארעכטיקונג ניט אפן פאפיר, נאר וואס ווערט פראקטיש דורכגעפירט אין לעבן, קולטור רעלע בויוונג און! און. וו. דער ארבעטערקלאס, אוועקשטעלנדיק זיך באס רודער פון דער מעלובע נאכן גרויסן אקטיאבר, האט באפרייט אלע אונטערדריקטע און האט צוגע-צויגען צו דער סאציאליסטישער בויונגס-ארבעט אלע נאציאנאליטעטן, צווישן זיי אויך די יידן, וואס ס'איז נייטיק אונטערשטריכן און אפצייבענען אין די טעג פון גרוסן יאנטעו, צעניאריק זיגרייכן יוביליי פון ארבעטער און פויער און דאס איינשטעלן די דיקטאטור פון פראלעטאריאט אלס אמעלובע-סיסטעם.

Т. КОТАЎ,

настаўнік вёскі Куртасы Горацк. раёну.

I.

Вясельле¹⁾).

На вёсцы сялянская моладзь жаніцца не заўсёды па выбару сэрца, часцей гэта залежыць ад патрэбы гаспадаркі. Таму ў змовінах маладыя бадай ня прымаюць удзелу, змовінамі цалкам кіруюць старыя—бацькі жаніха і нявесты. Звычайна дзяўчына выходзе замуж, гэта значыць яна ідзе ў сям'ю хлапца. Але калі гаспадар мае дачок і ня мае сына, то ён бярэ ў хату зяця—прымака, які карыстаецца правам спадчыны на гасп-ку. Сяляне добра ведаюць закон аб узросьце і ступені сваяцтва, якія не дазваляюць браць шлюб. Таму дзяўчаты ня выходзяць замуж раней 16 год, а хлопцы ня жаніцца раней 18 год. Але пасля ўставу 1874 году аб усеагульнай вайскавой павіннасьці сяляне пачынаюць устрымлівацца ад жаніцьбы да 21 году. Маладыя часцей бываюць прыблізна аднаго ўзросту. Але здараюцца і выключэньні, што пажылыя ўдовы выходзяць замуж за 20 гадовых хлапцоў, або старыя жаніцца на маладзенькіх і жывуць згодна і ладна. Аб пасагу кляпоцяцца мала, больш зьвяртаюць увагу на добры характар і працавітасьць.

Парадак запоін (сватаньня) наступны: выбіраецца гаманкі сват, адзін альбо два, якія бяруць з сабою бутэлькі дзьве гарэлкі ідуць к бацькам нявесты (калі-небудзь ідзе і жаніх). Увайшоўшы ў хату, вітаюцца і гавораць розныя басчкі, напрыклад: „мы купцы заморскія, шукаем тавару не ляжачага, а радзячага, калі ў вас ёсьць пакажыце ліцом, а мы пахвастаем сваім гандляром“, альбо: „бегла лісічка-сястрычка ды ў ваш двор, а мы за ёю і дзьверы на запар, пашукаць, паглядзець яе прышлі і гарэлачкі прынясьлі“. Бутэлька гарэлкі зьяўляецца пры гэтым на стале.—„Калі ласка аршынчык, тавар памерыць“ гэта знача чарку“. Гаспадар з гаспадыняй адказваюць, што ў іх няма нічога. Але сват ідзе сам шукаць дзеўку і знайшоўшы цягне яе да столу: „вось тавар харошы, а нам прыгожы“. Сват падносе дзяўчыне гарэлку з просьбай выпіць. Тая спачатку адмаўляецца, але калі падрыхтавана маткаю і згодна ісьці замуж, то п'е гарэлку. Пасля гэтага маладыя выходзяць, а старыя умаўляюцца аб дні заручын і аб пасагу. Вярнуўшыся ў хату жаніха сваты абвяшчаюць, што „папілі гарэлку“, г. з. справа зроблена.

На заручыны запрашаюцца музыкі, хлопцы і дзяўчаты, а з старых

¹⁾ Гэты артыкул паступіў ад настаўніка Т. Котава і друкуецца як матэрыял характарызуючы некаторыя рысы быту сялян да рэвалюцыйнай вёскі.
Рэдакцыя.

только матуся і татусь, бліжэйшыя суседзі і сваякі. Старэйшыя садзяцца за стол і бацька нявесты частуе іх, а калі бацькі няма, то гаспадар хаты. Хлапцы і дзяўчаты за стол не садзяцца, а сама нявеста частуе іх сярод хаты, альбо сяней. Музыкі граюць, моладзь скача. Пяюць наступныя песні:

1.

Заручоначка Марынка,
Заручылася ў суботу,
У вялікую работу.
Вялікую работу работала,
Шаўковую хустачку вышывала,
Пад вакенцам седзячы,
На ясну зару гледзячы.
Як тая зорачка зарала
Так наша Марынка вышывала,
Зарала зорачка ясьненька,
Вышывала Марынка красьненька.

2.

На заручынах, на запоінах
Цешча з зяцем гаварыла.
— Зяця мой любы,
Ня будзь ты скупы,
Калі зяця мой будзеш
Кладзі тарэля на талерачку
Каб пілі гарэлачку.
Кладзі другога ўсё залатога,
Каб дзевачкі пелі.
Кладзі трэцяга па канец стала,
Што Марыначка твая.

3.

Марынка Грышачку
Верна прасіла
На свае заручыны.
— Чаму ты ня быў,
Чаму ня прыбыў
На мае заручыны;
Ці ў дварэ ня быў,
Ці каня ня меў,
А ці маці ня пусьціла?
— Я ў дварэ быў,
Коніка карміў,
Мяне маці пасылала.
Ёсьць у мяне сястра,
Лет не дарасла.

Тая мяне ня пусьціла:
— Ня едзь, брахнінка,
Ня едзь, родненькі,
На яе заручыны:
Нап'ешся віна,
Звалішся з каня,
Будуць людзі сьмяюцца.

4.

Ой чый жа то сын горкі п'яніца,
Па начы шатаецца?
Якубаў-жа сын горкі п'яніца,
Па начы шатаецца,
Напіўся віна, зваліўся з каня,
Ля яго людзі сьмяюцца.

Цераз некалькі дзён пасья заручын бацька жаніха з сватам прыносяць да нявесты пірог і бутэльку, альбо дзьве гарэлкі. Нявеста запрашае дзяўчат, будучых паднявесьніц, частуе іх гарэлкаю і пірагом. Музыкі няма і песьні ня сьпяваюцца. У гэты дзень сваты канчаткова умаўляюцца аб пасагу і аб часе вясельля. Пасья гэтага бацька жаніха ідзе да папа умовіцца аб шлюбе і дае яму ўсе патрэбныя для шлюбу весткі.

Адным з важнейшых момантаў напярэдадні сялянскага вясельля лічыцца дзень у які пякуць каравай. Пякуць яго ў некаторых месцах у дзень вясельля, а ў некаторых за дзень да яго. Запрашаецца некалькі дзяўчат, часьцей няцотную лічбу, адна з паміж якіх атрымлівае назву старэйшай каравайніцы. Вечарам пачынаюць яны ўтвараць каравай з пшанічнай мукі, прычым старэйшая каравайніца сьпявае:

Стаўце дзяжу цясовую,
Нясіце ваду крынічную,
Сыпце муку пшанічную.

Сярод хаты стаіць ўжо лубка з жытам, накрытая кажухом на яе і стаўляюць дзяжу з каравайным цестам. Утварыўшы каравай усе, па слову старшай каравайніцы, бяруць дзяжу і нясуць яе ў больш цёплае месца, а потым усе кідаюцца на лубку з жытам. Пачынаецца барацьба паміж хлопцамі і дзяўчатамі: хлопцы хочаць ускінуць лубку на печ, а дзяўчаты стараюцца перакінуць яе цераз парог. Гэта мае такое значэньне: калі дзяцюкі ускінуць лубку на печ, то дзяўчаты сёлета ня выйдучь замуж і наадварот.

На другі дзень зьбіраюцца госьці і пяюць:

Ой золата Марынка,
Пайдзі па двару ціхенька,
Пакланіся свайму бацьку нізенька;
Няхай бацька па сялу паходзіць,
Няхай ён жончак папросіць,
Няхай яны каравай зьдэлаюць,

Зьдзелаўшы ў красну печ пасодзяць.
Скупы гаспадар,
Ня стой за дзэвярмі,
Нясі бочку піва,
Бачонак гарэлкі,
Дзеля нашае дзеўкі.

Кожан з гасьцей абавязкова павінен прынесці што-небудзь на каравай, як напрыклад: муку, яйцы, грошы. Госьці нарэшце сабраліся, мука ссыпана ў адно месца. Тады бяруць дзяжу з печы, ставяць яе на падрыхтаваны сярод хаты крыж і старэйшая каравайніца пачынае мясіць цеста. Перад гэтым яна просіць блаславеньня ў бацькоў жаніха ці нявесты, а потым і ў прысутных: „ёсьць тут суседзі блізкія і дальнія, мужыкі статэчныя, бабкі запечныя і дзеўкі заплечныя? Блаславіце каравай замясіць“. Гэта гаворыцца тры разы і кожан раз прысутны адказваюць: „бог блаславіць“. Пасьля гэтага прымаюцца за справу, зацягнуўшы наступную песьню:

Блаславіце людзі,
Блізкія суседзі,
Гэтаму дзіцяці
Каравай замясіць,
Ручкамі бяленькімі,
Песьнямі весяленькімі.

Калі па меркаваньню каравайніцы цеста павінна падняцца, яны пачынаюць рабіць каравай. Цеста выкладаюць на стол і падзяляюць на некалькі частак. Старэйшая каравайніца робіць вялікі каравай, а астатнія падрыхтоўваюць для яго аздобы ў выглядзе птушак і інш.

Часам пры гэтым іграе музыка і пяюць песьні:

Лаўкі дрыгаюць,
Вокны мігаюць,
Печка рагоча
Караваю хоча.
Каравайніцы з места
Накралі ў кішэні цеста.
На дзіва ім прышло,—
У кішэнях цеста падайшло.

Чым большы каравай тым лепш. Часам яго робяць такім вялікім, што вырасшы ў печы, ён ўжо ня лезе адтуль. У такім разе не пашкадуюць выламаць колькі цэглін, бо па думцы сялян чым большы каравай, тым шчаслівейшае будзе жыцьцё маладых. Калі саджаюць каравай у печ, то тры разы стукаюць лапатай аб падлогу, цэлячы каб за трэцім разам зламаць і лапату. Каравайніцы нарэшце скончылі сваю справу, пасадзілі каравай у печ і запелі:

Расьці, расьці каравай
Вышэй печы медзяной,

Вышэй столі залатой,
Вышэй Ганны маладой.

Зноў пачынаюцца скокі. Але думка аб караваі не пакідае каравайніц і яны пяюць:

Стану я ў печы
Каравай глядзеці,
Каб ён не абпёкся,
Каб ён не абжогся,
Каб нам сорам ня быў
Ад чужых людзей.

Каравайніцы пачынаюць глядзець ці ня сьпёкся каравай, ці ня час яго з печы вымаць. Спачатку дзеля пробы вымаюць некалькі шышак, частку каторых аддаюць дзяцям. Калі прыходзе час вымаць каравай, каравайніцы пачынаюць песню:

Дайце нам меч,
Расьсячом мы печ,
Вымем дзіўны каравай.
Час ужо вынімаці,
Пара ў клець хаваці.

А ў хаце ўжо падрыхтавана месца для каравая—пастаўлена века ад дзяжы, накрытае чыстай скацёркай. Каравай урачыста вымаюць з печы і пяюць:

Палажылі каравай на стол,
Сталовыя ножкі зыблюцца,
Усе людзі дзівяцца,
Што удаўся наш каравай
Добрым людзям на славу.
Вы добрыя людзі глядзіце,
І грошыкі нам кладзіце.

Пасьля гэтага каравай са стала пераносяць у клець. Сьпераду ідзе сам гаспадар, за ім каравайніцы з караваем і госьці пад гукі сьпеваў:

Пыжыўся каравай у перапечы,
А куды сьцежка да клеці,
А ты каравай вараны
Часта ў клеці бываеш,
Сьцежкі дарожкі пытаеш,
Вазьмі палку, папірайся,
Сам сьцежкі ў клетку дабівайся.

Прыстойная вячэра, скокі і музыка канчаюць урачыстасьць, пасьля чаго госьці разыходзяцца. Напярэдадні вясельля зьбіраюцца да нявесты запрошаныя дзяўчаты. Прыходзе і жаніх з адным, альбо двума музыкам і гуляюць дзявічнік. Тут дзяўчаты прыпяваюць маладым розныя песні:

Ой наш Грышачка панок быў,
Ён у Кіеве вянок віў,

А ў Магілеве маляваў,
Сваёй Марынцы дараваў.
Я вас дзевачкі не дару,
Адну Марынку падару.
Ды ён жа ёй не абы як даў—
Нізка пакланіўся і шапачку зняў.

На дзявічніку нявеста выбірае сабе паднявесніцу, каторая пры шлюбе трымае вянец. Таксама і жаніх запрашае паджанішка. Шлюб у сялян зазвычай бывае ў нядзелю пасля абеда. Маладыя павінны быць

значыць таму пацяшацца сямейным жыццём. У часе шлюбу нявеста імкнецца як бы няўмысля стаць жаніху на нагу, пасля гэтага, па думцы сялян, жаніх будзе слухацца сваёй жонкі. Пасля шлюбу маладыя кланяюцца ў ногі папу, сваякам, знаёмым і ўсім прысутным. Пасля чаго ўсе едуць да нявесты, прычым маладыя садзяцца ўжо разам на калёсы нявесты, а на калёсы жаніха садзяцца паднявесьніцы і паджанішкі. У хаце на парозе іх сустракаюць бацька і матка нявесты, бацька з абразамі, а маці ў вывернутым кажусе з хлебам і сольлю, бласлаўляюць маладых і пасыпаюць іх жытам, каб былі багатыя і доўгавечныя. Музыкі граюць, усе пяюць:

1.

Шамнулі вазочки на дварэ.

— Паглядзі, мамачка, ці не па мяне?

— Па цябе, дачухна, па цябе.

— Гатуй-жа, мамачка, кубло мне.

— Ідзі, дачушка, бяз кубла,

Чаму мычачкі ня скубла.

2.

Цераз гай, цераз гай

Ды зялёненькі,

Цераз гай бяжыць конь

Ды вароненькі.

Галавой, галавой

Ды пабаўтываець,

Грудзілам, грудзілам

Ды пабразгваець.

Як вышла Полічка за вароціны,

Узяла коніка ды за павадочак,

Маладога Яначку за ручаньку.

Павяла коніка на стаенку,

Маладага Яначку за цясовы стол.

А дала коніку аўса, сена,

Маладому Яначку піва, мёду.

3.

Зборная нядзеля настала,

Полічка падружак сабрала.

Сабор, сабор повен двор,

Пасадзіла яна іх за свой стол.

А сама яна села вышэй ўсіх,

Скланіла галоўку ніжэй ўсіх,

Задумала думухну большы ўсіх.

4.

Да дуба, зязюля, да дуба

Ты свайму салаўю ня любя.

Тады я салаўю любя была,
Як на дубочку гняздо віла.
Цяпер я салаўю ня любя,
Як адлятаю ад дуба.
Да шлюбя, Дарачка, да шлюбя
Ты свайму татухну ня любя.
Тады я татухну ня любя,
Як ад'яжджаю да шлюбя.
Тады я татухну любя была,
Як у каморы вянкi віла.

5.

А ў барку, у барку на клінку
Рубіў Яначка каморку.
А туды йшла Дарачка
—Памажы божа, Яначка,
Зрубіць каморку шчытненька.
Прасячы ваконца на ўсход сонца.
А ў нас мамачка не свая,
Раз яна пабудзіць, пагудзіць,
Ў другі пабудзіць, пагудзіць,
—Негадзяй нявестка, негадзяй,
Нітачкі прала драмала,
Кросенцы ткала ўсе спала.

Калі нявеста сірата, то пяюць:

Ой пачым пазнаць красну дзевачку,
Што яна сіраціна.
Двор невялік і збор невялік
Ня ўся яе радзіма.
Няма радзімы да палавіны,
Няма роднага таткі.
Ой пашлю, пашлю салавеечку
На тэй сьвет па татачку,
А зязюлечку на ўкраіначку
Па яго радзімачку.
Салавей ляціць не далятае
Татухна адказае:
Рад бы я ўстаці, свайму дзіцяці
Парадачак даці.
Сырая зямля грудзі залягла
Нельга мне парыцца;
Дубовыя дошкі сьціснулі мне ножкі,
Не магу я ўстаці;
Жоўтыя пясочкі засыпалі вочкі
Не магу я праглянуць.

Між тым адзін з сватоў бярэ маладых і заводзе іх за стол, гаворачы:

Блаславіце, айцец і маць,
І вы жоначкі белагалавачкі,
Маладых на куце саджаць.

Усе адказваюць: „бог блаславіць“ і тады ўсе садзяцца за стол. Падаюць абед, бязумоўна нязвычайны, некалькі страў. За кожнай стравай ідзе кругавая чарка. За сталом сядзяць так: маладыя побач, каля жаніха—паджанішок, каля нявесты—паднявесьніца; далей ад паджанішка сядзяць хлапцы, ад паднявесьніцы—дзяўчаты, а потым ужо іншыя госьці. Страву падае маці з другімі хатнямі, а гарэлкай частуе сват з боку маладой, сват з боку жаніха сядзіць на ганаровым месцы. У абодвух сватоў для адзнакі завязаны цераз плечы даўгія кавалкі палатна, якія завуцца „рушнік“. Пасля абеду ўсе вылазяць з-за стольця, моляцца і дзякуюць гас-ра за хлеб-соль. Пачынаюцца скокі і сьпевы да змроку. У гэты час прыходзяць чужыя паглядзець маладых. Звычай патрабуе каб кожнага, хто прыдзе ў хату гаспадар, ці гаспадыня пачаставалі чаркай гарэлкі. Той, хто увайшоў бярэ чарку, жадае шчасця маладым і скоро выходзе. Змрокам жаніх няпрыкметна накіроўваецца дамоў у сваю хату, а нявеста застаецца ў сваіх бацькоў з сваімі таварышкамі і гасьцямі. Кожнага з маладых, нявесту ў яе хаце, а жаніха ў яго, сваты саджаюць зноў за стол і сваякі, суседзі і ўсе госьці пачынаюць іх дарыць. Пры гэтым пяюць:

Расступіцеся баяры
Чым мяне татачка даруе,
Ці вялікім дарам пасагам,
Ці хлебам сольлю пірагом,
А ці вешным другам, Яначкам.

Так пяюць бацьку, маці, братам і інш. Калі-ж нявеста сірата, то пяюць:

Станьце вы дзевачкі
Усе ў рад,
Пойдзе Адарачка
Татку шукаць.
Увесь радочак абайшла
Свайго татухны не знайшла;
Галоўка мая ў вяночку,
Няма майго татухны
У радочку;
Галоўка мая у цьвеце,
Няма майго татухны
На сьвеце.

Сват бярэ талерку з чаркаю гарэлкі і гавора: „хто жадае маладую княгіню („маладога князя“—калі гэта жаніх) дарыць дарагім падаркам, заморскім кітайкам, той ка мне падхадзі, хлеба-солі прыкусі і падарак

паднасі". Падыходзяць, кладуць на талерку грошы, палатно, намёткі, хусткі, а іншыя даруюць скаціну, абвяшчаю якую і кожны па чарзе п'е гарэлку. Сват бярэ падарунак і кожны асобна падносе маладой (а ў хаце жаніха другі сват маладому), прыгаварывая: „такі-то (называе яго імя) у нашым сяле не апошні баярын даруе вас, маладая княгіня, золатам, серабром, дарагім падаркам, заморскім кітайкам, каб вы з падзякаю прынялі і да схову атдалі (называе маладой імя жаніха, а жаніху—нявесты) і каб рана ўставалі, адзін аднаго прабуджалі". Па сканчэнні церамоніі дарэння жаніх з сватамі і гасцямі накіроўваюцца за нявестай. Але там хлопцы ня пушчаюць яго ўехаць у вароты, патрабую водкі, так званана „зайца"; жаніх дае бутэльку ці дэвэ і тады яго пушчаюць на двор. Матка нявесты у вывернутым кажусе выходзе насустрачу маладому с хлебом-солью. З поўнай чаркай у руцэ цешча сустракае свайго зяця і гавора: „зяценьку! п'ю да цябе поўным кубкам, добрым здароўем, што мысляю сабе, то і табе" і падае маладому. Малады цераз галаву вылівае гарэлку ня зямлю, на ўсе чатыры бакі, потым прыгубляе чарку і перадае цешчы, якая і выпівае гарэлку. Уся дружина уваходзе ў хату пры розных сьпевах. У гэты час брат маладой, а калі няма брата, то іншы які блізкі сваяк, ідзе за стол, садзіцца побач з нявестай, бярэ яе за касу і крычыць: „во касу атрэжу, калі хто ня выкупіць". Жаніх дае яму некалькі грошы. Брат атрымаўшы грошы ідзе, а на яго месца сват содзе жаніха, сам садзіцца поплец і надзявае на нявесту шапку жаніха. Дзяўчаты ськідаюць з нявесты шапку, сват іх просе і п'е:

Дзевачкі галубачкі мае,
Вы ня знаеце прычынушкі свае,
Ня век-жа вам на сьвеце дзеваваць,
І бяз шапкі гараваць.
Сьвякроў галоўку памые,
Мужык шапкаю пакрые,
Годзе табе дзеваваць,
Парэ прышла галубушцы
Шапку надзяваць.

Пасьля гэтага сват зноў надзявае маладой шапку, а дзяўчатам пагражае. У хаце шмат народу, музыкі граюць, усе скачаць і п'юць. Нарэшце даюць вячэру, за вячэрай дзеляць каравай. Пасьля гэтага сват выганяе дзяўчат з-за стала, яны узяўшыся за рукі уцякаюць, цягнуць з сабою нявесту і хаваюць яе. Сват бегае за імі і злавіўшы нявесту крычыць: „шыла ў мяшку не схаваеш, шапка дае ведама" бярэ яе і жаніха за рукі, вядзе да дэвярэй і сьпявае:

Во табе маці галавата
Апусьцеець твая хата,
Дуньку мы вазьмём
І песьню запяём,
Ня кукобіць табе дзеўку
Прашчай матка,
Прашчай хатка.

Сват вядзе маладых, за імі нясуць кубло і пасаг. Матка плача, госьці пяюць, музыкі іграюць марш. На дварэ саджаюць на калёсы маладых і кладуць пасаг. Чым больш вазоў з пасагам, тым лепшае вясельле; чым цяжэй кубло, тым багацей нявеста. Між тым госьці сыпашаюцца каб раней маладых прыехаць к жаніху і там папярэдзіць яго хатніх. Бацька і маці выходзяць на сустрэчу і бласлаўляюць маладых хлебам-солью. Маладых з песьнямі вядуць у хату, саджаюць за стол і пачынаюць частаваць. Пад канец ставяць кашу і маці жаніха гаворыць нявесце: „нявестушка, галубушка, калі будзеш есці кашу, пераступі тры разы цераз стол і скажы праўду, чым грэшна“. Калі нявеста бязвінна, то ідзе цераз стол і есць кашу, калі-ж яна вінна, то выходзе з-за стала і кланяецца ўсім. Пасьля гэтага маладых вядуць спаць. На другі дзень жанчыны двохзначнымі сыпевамі абвяшчаюць стан маладой. Часта вясельле гуляюць яшчэ некалькі дзён.

II. Купальле.

Па думцы сялян Горацкага раёну ноччу з 23 на 24 чэрвеня ведзьмы ходзяць адбіраць у кароў малако, ведзьмакі псуюць на начлезе коні, робяць у жыце заломы і г. д. Каб забараніць кароў гаспадыні кладуць пад вароты пунь (хлеў куды заганяюць кароў) дзядоўнік і vascaвую свечку, з каторай хадзілі на „страсьць“, гаспадары ня пушчаюць коні на начлег. У гэту ноч цвіце папараць і хто знойдзе яго цвет, той здолее знайсці ўсе грошы, закапаная ў зямлю з закліццём; гэтыя скарбы сьцеражэ нячыстая сіла. У купальскую ноч скарбы выходзяць з зямлі для перасушкі і на тым месцы гарыць агонь. У каго ёсць кветка папарці той можа ўзяць усе скарбы, калі-ж ісьці бяз краскі, то нячыстая сіла можа асьляпіць, адняць рукі ці ногі і нават атабраць памяць. У вёсцы напярэдадні купала хлапцы і дзяўчаты ідуць у лес альбо на луг. Там яны ірвуць краскі і ўюць вянкi. Гэтыя вянкi хлапцы і дзяўчаты кладуць сабе на галовы, бяруцца папарна і ідуць к рацэ. Там кожная пара па чарзе пушчаюць вянкi на вадз і варажаць аб сваёй долі—напрыклад: калі вянкi разлучацца—няма долі пары; спыніцца адзін вянок, або прылучыцца к другому—так сама, патоне вянок—хутка сьмерць будзе таму, чый вянок і г. д. Пасьля варажбы пачынаюцца гульні і скокі для якіх выбіраюць кіраўніка і кіраўніцу „купаліша і купалку“. Раскладаюць вогнішча і, пабраўшыся за рукі, скачуць наўкола яго, а то і цераз яго, каб ачысьціцца ад грахоў, а пасьля скачуць звычайныя скокі, аж пакуль ня зморалца; тады па загаду купаліша, ці купалкі садзяцца ў кола, дзяўчаты вымаюць прыпасёныя закускі, а хлапцы—выпіўку, частуюцца, а потым зноў скачуць і пяюць аж да самага раньня.

1.

Цёмная ночка купалачка

Купала Івана

На вулку звала

Хадзі ты Іван на вуліцу.
Пойдзем Іваня ў чыстае поле
Жыта сьцерагчы
Ад тыя зьмяі чараўніцы,
Што ў жыці заломы заламае,
У кароў малако адбірае,
Мужа з жаною разлучае.

2.

Купала наша купала
Дай нам катлы злата.
Во папарць цьвіце,
Я сяду ля яе,
Паначую ля яе,
Падсьцерагу красачку,
Сарву папаратку
Буду багач багатыр.

3.

Закукуй, зязюля шэранькая,
Нямножка табе кукуваць—
Ад чыстага чацьвярга
Толькі да Пятра.
Мінецца Пятро і Паўла,
Мінецца тваё кукуваньне.
Нямножка зязюлька кукувала.
Наша Марылька ўсю ноч
Ня спала.
Усю ноч ня спала,—
Горы капала.
Горы капала,
Стаўбы стаўляла.
Стаўбы стаўляла,
Шнуры сукала.
Стаўбы стаўляла
Усё дубовыя,
Шнуры сукала
Усё шаўковыя.

Наступная песня апавядае пра нешчасьлівае каханьне брата і сястры, якія жылі ў розных старонках, спаткаўшыся ня ведалі аб сваім кроўным сваяцтве, пабраліся і зрабіліся краскою „брат сястра“ з сінімі і жоўтымі кветкамі. Пра іх і яецца песня:

А ў горадзе на рынку
П'е худоба гарэлку,
А багаты дзівіцца,
Як худоба жывіцца.

Худобушка з рукаўка,
А багаты з кулака;
— Шынкарачка малада,
Падай мёду і віна
І гарэлкі чаркі дзьве.
— А за колькі маладзец,
А за колькі беленькі?
— Шынкарачка малада,
Хоць за тысячу рублей;
— Не сап'еш ты маладзец,
Ня згуляеш, беленькі;
— А сам-жа я не сап'ю,
Худобушку напаю.
— А калі-ж ты гэткі пан,
Адай-жа мне сіль жупан.
— На што табе сіль жупан,
Ёсьць у мяне грошы жбан,
Ёсьць у мяне грошы жбан,
Пад парогам закапан.
— Калі ў цябе грошы жбан
Я за цябе дачку аддам;
Мая дочка Тацяна,
У святліцы раджана,
У святліцы раджана
А ў саборы хрышчана
А ў саборы хрышчана,
А ў цэркаўцы зьвянчана,
А ў цэркаўцы зьвянчана,
Ў каморы спаць кладзёна.
Пытаецца дзяціна,
— Адкуль родам, дзяўчына?
— З Кіева папоўна
Па бацюшку Ёваноўна.
Пытаецца дзяўчына
— Адкуль родам дзяціна?
— З Кіева паповіч,
Па бацюшку Ёвановіч.
Бадай паны прапалі,
Што з сястрою вянчалі,
Бадай маці прапала,
Што з сястрою спаць клала.
Як бог мяне засьцярог,
Што з сястрою спаць ня лёг.
Маць прачыста зьберагла,
З братам спаці не лягла.

Пойдем, сестра, у цёмны лес,
Рассеемся травою,
А травою такою,
Што брахненька з сястрою.
На Івана купала
Прыдуць дзеўкі краскі рваць.
Прыдуць дзеўкі краскі рваць,
Будуць песенкі сьпяваць.
Будуць песенкі сьпяваць,
Нас з табою паминаць:
А дзе тая травіца,
Што брахненька-сястрыца.
На брахненьку жоўты цвет,
На сястрыцы сіненькі.
Ад таго яна сіненька,
Што плакала сільненька.
А брахненька жоўценькі,
Што плакаў ён моцненька.
На Івана купала
Сястра з братам
Прапала.

Гэты звычай у вёсцы Куртасах Горацкага раёну ўжываецца да гэтага часу. Песьні перадаюцца з роду ў род і ніхто ня памятае як яны зьявіліся

М. М. ГАНЧАРЫК.

Да гісторыі вышэйшай сельска-гаспадарчай школы ў Гары-Горках.

Гісторыя сельска-гаспадарчай школы ў Гары-Горках, разам з тым ёсць і гісторыя вышэйшай с.-гасп. асветы і ня толькі Беларусі, але і ўсяго Саюзу, бо заснованая ў 1840 годзе ў Гары-Горках земляробская школа, вышэйшы разрад якой з 1848 году пераймяноўваецца ў Земляробскі Інстытут, была першай і да 1865 году адзінай вышэйшай с.-г. школай на тэрыторыі б. Расіі, якая дала першы асноўны падмурак к развіццю ўсёй агранамічнай навукі, узгадвала шэраг яе выдатнейшых дзеячоў (Стэбут, Саветаў, Чарнапятаяў і інш.), а пасля свайго трагічнага канца (1865 г.) ўзрадзіла новы асяродак агранамічнай навуковай думкі, ужо на тэрыторыі Расіі—Маскоўскі Сельска-Гасп. Інстытут, цяперашняму Цеміразеўскую с.-г. Акадэмію.

Але Гары-Гарэцкі Земляробскі Інстытут перш за ўсё зьяўляўся беларускім навукова-агранамічн. асяродкам. Тэрытарыяльная належнасць яго да Беларусі не магла не адзначыцца на тым, што ў сваім творчым поступе наперад, ён ужо з першых дзён свайго існавання пачаў глыбока ўрастаць у мясцовую глебу. І ня толькі навукова-даследчая яго праца ў галіне сельскай гаспадаркі, для якой у гэтых адносінах прыродна-гістарычныя умовы зьяўляюцца рашаючымі, але і ў сваёй навучальнай працы ён зразу абапёрся на мясцовыя умовы з цягам часу ўсё глыбей і глыбей зрастаючыся з мясцовай беларускай гаспадаркай, як праз асноўны кантыгэнт сваіх слухачоў-студэнтаў, гэтак і праз сваю арганізацыйна-творчую працу (навуковыя экскурсыі, с.-г. зьезды, выстаўкі і інш.), выяўляючы ў гэтым вялікую здольнасць сваіх выдатнейшых дзеячоў.

Пасля зачынення Гары-Гарэцкага Інстытуту, Беларусь на доўгі час утраціла вышэйшы навукова-агранамічны асяродак і толькі дзякуючы Кастрычнікавай Рэвалюцыі ён зноў адраджэўся тут-жа ў Гары-Горках (з 1918 г. па 1925 як Горацкі С. Г. Інстытут, а з 1925 году—Беларуская Дзяржаўная Акадэмія С. Г. імя Кастрычнікавай Рэвалюцыі), прычым пераемнасць пасля зачынення Інстытуту да яго адраджэння захавалася існаваньнем увесь гэты прамежны час шэрагу сярэдніх і ніжэйшых с.-гаспадарчых школ і вучэбна-дапаможных устаноў пры іх¹⁾.

¹⁾ К аднаўленьню Горацкага С.Г. Інстытуту ў 1918 г. такімі школамі і ўстановамі былі: сярэдняя с.-г. школа, каморніцка-агранамічная школа (сярэдняя), с.-г. рамесніцкая школа (ніжэйшая) з заводам с.-г. машын і прылад, садовыя установы з памалыгчнымі садамі і вялікім выхавальнікам, вучэбная ферма ў Горках і Іванове, конскі завод (нарвега-ардэнаў) і інш.

I.

Думка аб адчыненні ў Расіі вышэйшай с.-гаспадарчай школы ўпершыню была высунута яшчэ ў 1831 г. камітэтам¹⁾, які быў складзены царскім урадам з мэтай знайсці лепшыя і пэўныя сродкі к развіццю і падняццю ў Расіі сельскай гаспадаркі: „на падставе навукі з прыста-саваннем яе к умовам Расіі і сялянскаму быту“. Вялікая адсталасць сельскай гаспадаркі, у той час, амаль выключна аграрнай Расіі, з самымі прымітыўнымі прыёмамі гаспадаравання на фоне паспешнага ўздыму аграрна-мэханічнай навукі ў заходняй Эўропе з заснаваннем шэрагу вышэйшых аграрна-мэханічных школ, прымушала царскі ўрад звярнуць на гэта ўвагу. Але, як праўдзіва адзначае В. В. Вінер, найбольш буйныя дзяржаўныя рэформы ў галіне сельскай гаспадаркі ў Расіі амаль заўжды выклікаліся катастрофамі народнае гаспадаркі, затым вялікі неўрадавай, выклікаўшы галадоўлю ў большай частцы Эўрапейскай Расіі ў 1833 годзе і з'явіўся тым фактарам, што думка камітэту, аб неабходнасці заснавання земляробскай школы не засталася толькі думкай, а была здзейсненая і трэба сказаць даволі тэрмінова.

Мал. 1. Галоўны будынак Бел. Дзяр. Акадэміі С. Г.
(з боку сядзібы).

У гэтым-жа 1833 годзе складаецца новы камітэт па палепшанню сельскай гаспадаркі ў Расіі, які праз 2½ месяцы ў сваім заключэнні высоўвае думку аб неабходнасці пашырэння с.-гасп. ведаў сярод земляўласнікаў праз выданне земляробскай газеты, падрыхтоўкі кіраўнікоў маёнткамі і заснаванне спецыяльнай земляробскай школы, а гэтак-жа і пабудову механічнага заводу для вырабу палепшаных земляробскіх прыладаў і машын.

Ня гледзячы на нязначнасць вызначаных мерапрыемстваў, яны спачатку не знайшлі сабе падтрымання з боку Рады Міністраў і Дзяржаўнага Савету па прычыне чыста фінансавага парадку, але ўсе-ж, у скорым часе праводзяцца ў жыццё. Ужо ў 1835 годзе міністэрствам грашовых спраў (дэпартаментам сельскай гаспадаркі) пачынаецца выданнем „Земледельческая газета“, пры С.-Пецярбургскім Тэхналагічным Інстытуце

¹⁾ Камітэт быў складзены з 2-х міністраў і 4-х сяброў Дзяржаўнага Савету.

адчыняецца майстэрня розных палепшаных с.-г. прылад і іх мадэляў, гэтак-жа пашыраецца мэханічны завод с.-г. прылад у Маскве і прымаюцца належныя крокі кадчыненню земляроб. школы, для чаго ў 1835 г. міністэрствам грашовых спраў камандыруецца аграном Штэйгер у Магілёўскую і Кіеўскую губ. каб агледзіць казённых маёнткі ў іх з мэтай падшукання найбольш прыгоднага места для пабудовы і адчынення такой школы. Указам, дадзеным Урадаваму Сэнату ад 24/IV-1836 году вызначаецца, што галоўны сродак дасягнуць паступовае палепшаньне сельскай гаспадаркі ў Расіі, як галоўнай крыніцы прыватнага і агульнага багацьця, ёсьць у пашырэньні патрэбных ведаў і ў прыгатаваньні практычных асоб для лепшых мэтадаў выдзеньня сельскай гаспадаркі і разам з гэтым прапануецца пабудова ў Гары-Горках Магілёўскай губ. земляробскай школы, тэрмін адчынення якой вызначаецца на 15/VIII-1840 г.

Чаму царскі ўрад застанавіўся на глухім мястэчку Беларусі Гары-Горках для адчынення ў ім земляробскай школы агульна-дзяржаўнага значэньня, ўпэўнена сказаць даволі цяжка. Згадзіцца з думкай В. В. Вінёра, што прычынай гэтага зьявіліся чыста фінансавыя меркаваньні, немагчыма, калі прымем пад увагу, што незадоўга да гэтага адбылося першае польскае паўстаньне (1831 г.), ў выніку якога, як рэпрэсіі, Беларусь страціла адзіны свой навуковы асяродак — Віленскі Унівэрсытэт (зачынены ў зьвязку з паўстаньнем у 1832 г.). Ё ёсьць бязумоўна, няўхільна правадзімая царскім урадам палітыка удурэньня ўсякага праяўленьня мясцовага жыцьця апасьля паўстаньня, не магла быць выпушчана з пад увагі па чыста фіскальных меркаваньнях. Ужо самы той факт, што міністэрства грашовых спраў даручыла аграному Штэйгеру падшукаць месца для школы ў адным з казённых маёнткаў Магілёўшчыны ці Кіеўшчыны, кажа аб тым, што не грашовыя, а іншыя меркаваньні ляжалі ў аснове таго, каб нова праектуемую школу адчыніць на „краіне бунтарскай Польшчы“ к таму-ж, дзе шляхта мясцовая (ў большасьці польская, ці спалучаная) альбо актыўна ўдзельнічала ў паўстаньні, альбо сымпатызавала яму.

Скарэй усяго, чыста палітычныя меркаваньні мелі ў гэтым пераважную ролю, калі ня былі адзінай рашаючай прычынай, і адчыненне земляробскай школы на ўсходзе Беларусі лічылася з гэтага боку як падачка беларускай шляхце за зьнішчаны Віленскі Унівэрсытэт і іншыя рэпрэсіі, якія былі ўжыты да Беларусі пасля паўстаньня. Ё мажліва, пры адчыненні земляробскай школы ў Гары-Горках мелася на увазе, што яна будзе пазбаўлена ўплыву патрыятычна настроеных польскіх колаў, якому так падлягаў Віленскі Унівэрсытэт і заглядзіць крыху тую жорсткасьць, якая была выяўлена зачыненьнем апошняга, а разам з далейшай тактыкай, зьявіцца крокам к таму, каб перацягнуць на свой бок больш лагодна настроенае шляхецтва. Немалую ролю ў гэтым, напэўна, сыграла і хаданьне самой беларускай шляхты, якая па прычыне эканамічнага заняпаду краіны пасля вайсковай навалы 1812 г. асабліва вялікае значэньне прыдавала ўздыму сельскай гаспадаркі і якая ад імя Беларускага Вольна-эканамічнага т-ва (зарганізаванага ў 1825 г. з шляхты Магілёў-

шчыны і Віцебшчыны) хадайнічала перад царскім урадам¹⁾ аб адчыненні земляробскай школы на ўсходняй Беларусі. Трэба думаць, што кіраўнікі Беларускага Вольна-Эканамічнага Т-ва, якімі зьяўляліся Магілёўскі губэрнатар і Магілёўскі шляхецкі маршалак, пры гэтым хадайніцтве мелі на увазе і тую палітычную ролю, якую адыграе адчыненне земляробскай школы на ўсходзе Беларусі ў сэнсе адпаведнай змены настрою мясцовай шляхты.

Згодна ўказу ад 24/IV 1836 г. міністэрствам грашовых спраў раз-жа была ўтворана ў казённым маёнтку Гары-Горкі будаўнічая камісія²⁾, якая павінна была к тэрміну адчынення школы пабудаваць будынкі і абзавесціся патрэбным абсталяваннем.

Прадстаўлены для школы Гары-Гарэцкі маёнтка, адзін з буйнейшых у краі казённых маёнткаў, які па словам А. Кіркора³⁾ адзначаўся ў пачатку XIX стагоддзя шыкам і багаццем панскага жыцця грапоў Салагубаў, ад якіх ён быў канфіскаван у казну апасля вайны 1812 г. хоць і быў запушчаны, але прадстаўляў вялікія мажлівасці для далейшага развою пры умове дармовай прыгоннай сялянскай сілы і значнай колькасці сенажацў, мяса і гаспадарчага абсталявання. З 16-ці фольваркаў маёнтку (16.000 дзесяцін пахаці, ля 25.000 дзесяцін лесу і 13.000 прыгонных сялян) для школы, у ведама будаўнічай камісіі было перададзена пяць фольваркаў⁴⁾ з прыпісанымі к ім землямі, аброчнымі стацыямі і 2.735 душами прыгонных сялян, якія павінны былі апрацоўваць землі школы і выконваць усе гаспадарчыя працы.

Прыбытак-жа ад маёнтку павінен быў ісці на патрэбы школы, а здавацца ў казначэйства павінны былі толькі тыя сродкі, які заставаліся апасля задавалення патрэб школы. Меркавалася, што па меры патрэбы, школе могуць перадавацца і другія фольваркі маёнтку.

Апрача гэтага, на ўтрыманне школы, на пэнсію яе працаўнікам, вучэбныя і інш. траты, быў вызначан штогодны водпуск сродкаў з дзяржаўнай казны ў ліку 135.000 руб. асыгн.

У канкрэтных сваіх задачах Гары-Гарэцкая земляробская школа павінна была па-першае падрыхтоўваць людзей для атрымання неабходных тэарэтычных і практычных ведаў у мэтах выконвання пляну палепшанай сельскай гаспадаркі і па другое, падрыхтоўваць практычных аграномаў, якія змаглі-б кіраваць буйнымі маёнткамі і паляпшаць іх гаспадарку па ўласнаму пляну.

Для прыстасавання гаспадаркі школы к навучальным мэтам у ёй павінна была быць заснавана паказальная запашка і не ў выглядзе досьледу, а для ўзорнай пастанаўкі ўсёй гаспадаркі ў галінах земля-

¹⁾ Па дадзеных Д. Васілеўскага, на падставе справы Беларускага Вольна-Эканамічнага т-ва у Віцебскім акруговым архіве.

²⁾ Старшыня камісіі Кад'ян, сябры барон Дэ-Рыдэль, аграном Штэйгер, архітэктар Анджэла Кампіоні, галоўны кіраўнік Гары-Гарэцкім маёнткам Станкевіч, а штатам пісьмавода, бухгалтара і 3-х пісцоў.

³⁾ „Живописная Россия“ т. III. Литовское полесье і Белорусское полесье.

⁴⁾ Фольваркі: Горкі, Іванова, Наталінск, Нікадзімава і Пуцлы.

робства і іншых, мяркуюна з мясцовымі ўмовамі і пастаноўка досьледаў на асобным участку—дасьледчым полі.

Згодна гэтаму, узорная запашка павінна была мець на меце агульнае палепшаньне гаспадаркі, праз увядзеньне многакліннага паляводзтва ў розных яго відах, з угнаеньнем тукамі ад уласнай скаціны, развод палепшанай скаціны, абсушка і ўгнаеньне балотаў, штучныя сенажці і г. д. Разьвіцьцё паасобных галін сельскай гаспадаркі згодна мясцовым умовам, як-та: лесагадоўля, аўчарства з заснаваньнем каранной аўчарні ў мэтах палепшаньня мясцовых авечак і падрыхтаваньня сьведуючых аўчароў¹⁾, садоўніцтва, гародніцтва, пчалярства, а гэтак-жа тэхнічная перапрацоўка (практычнае браварства па навейшых дасягненьнях і правілах) з увагай на скарыстаньне для гэтага бульбы, якая разводзілася на Беларусі ўжо і ў той час у значнай колькасьці.

Мал. 2. Фізыка-хэмічны будынак Бел. Дз. С.-Г. Акадэміі.

На дасьледчым полі мяркаваўся развод у меншай колькасьці, з мэтай акліматызацыі і практычнага азнаямленьня выхаванцаў школы, розных красільных, гандлёвых і іншых расьлін нязвычайных для Беларусі.

Гэтак-жа пры школе, павінны былі быць сабраны ўсе навейшыя ўдасканаленыя прылады для выконваньня прац і азнаямленьня з імі вучняў, земляробскія машыны, для чаго павінен быў быць арганізаван музэй с.-гасп. машын і прылад і іх мадэляў.

Маючы на увазе гэтак-жа падняцьцё і палепшаньне сельскай гаспадаркі сялян, мелася на ўвазе пасылка ў гаспадарку школы сялян казённых маёнткаў іншых губэрняў, якія разам з прыгоннымі сялянамі школьных фольваркаў павінны былі выконваць працы па гаспадарцы.

¹⁾ Па дадзеных праф. А. Н. Грыгор'ева, аўчарства на Беларусі ў той час было больш рэнтабельна чым-сь ўтрыманьне буйнай малочнай скаціны. Трэба мяркаваць аб значным пашырэньні аўчарства на Беларусі ў тэй час па той вялікай колькасьці суконных фабрык, якія былі раскіданы асабліва ў заходняй Беларусі. Так, па адной Гродзеншчыне ў 1845 годзе налічвалася 56 суконных фабрык (Слоніmsкі павет—5, Гродзенскі—3, Ваўкавыскі—4, Пружанскі—2, Кобрынскі—1, Беластанскі—20, Сокалаўскі—2, Бельскі—18, Брэсцкі—1).

Прабыўшы ў гаспадарцы школы вызначаны тэрмін і навучыўшыся практычна розным прадметам і прыёмам, мяркавалася, што яны, зьвярнуўшыся дамоў, будуць пашыраць набытыя імі карысныя веды сярод сваіх аднасельчан.

Прыгон з сялян, якія былі прыпісаны к гаспадаркам школы, з падушнага разьліку быў пералічан на зямлю і іншыя ўгодзьдзі прадастаўленыя ў карыстаньне кожнай сям'і. Захоўваючы па колькі мажліва сярод іх сялянскі быт, школа павінна была клапаціцца аб паступовым увядзеньні ў іх гаспадаркі палепшаных спосабаў земляробства з тым, каб гаспадаркі прыпісаных школе сялян маглі-б зьвяіцца прыкладам.

Для забесьпячэньне школы пэдагогічным пэрсаналам, міністэрства грашовых спраў яшчэ ў 1834 г. вызначыла для далейшай спэцыяльнай падрыхтоўкі 9 студэнтаў, скончыўшых Дэрпскі Унівэрсытэт, зьмясьціўшы іх у Агранамічны Інстытут пры Дэрпскім Унівэрсытэце, з тым, каб па яго сканчэньні, больш здольных камандыраваць для далейшай адукацыі за межы. Двое з іх І. Г. Цэлінскі і Б. А. Міхельсон, па сканчэньні Тарандскай Земляробскай і Лясной Акадэміі ў Нямеччыне зьвяіліся аднымі з першых навуковымі працаўнікамі Гары-Гарэцкай Земляробскай школы і найбольш выдатнымі яе дзеячамі праз увесь час існаваньня Ё. Інстытуту.

За час дзейнасьці будаўнічай камісіі (з 1836 па 1840 г.) у Гары-Горках былі пабудаваны неабходныя будынкi для адчыненьня школы¹⁾, а гэтак-жа была праведзена іншая неабходная арганізацыйная праца. З 1837 году пачалася закупка для гаспадаркі школы рабочай і малочнай скаціны, адна партыя якой была ў 1839 годзе закуплена ў Ромнах, а гэтак-жа малатарняў, веяльных машын плугоў і інш. с.-г. машын і прылад. Для заснаваньня каранной, аўчарні з Рыгі быў выпісан гурт танкаруных авечак (1840 г.) у ліку 558 шт. з аўчаром Лютцам, з якім быў заключан кантракт па пяць гадоў на загаваньне аўчарняй і наўчаньню аўчарству²⁾.

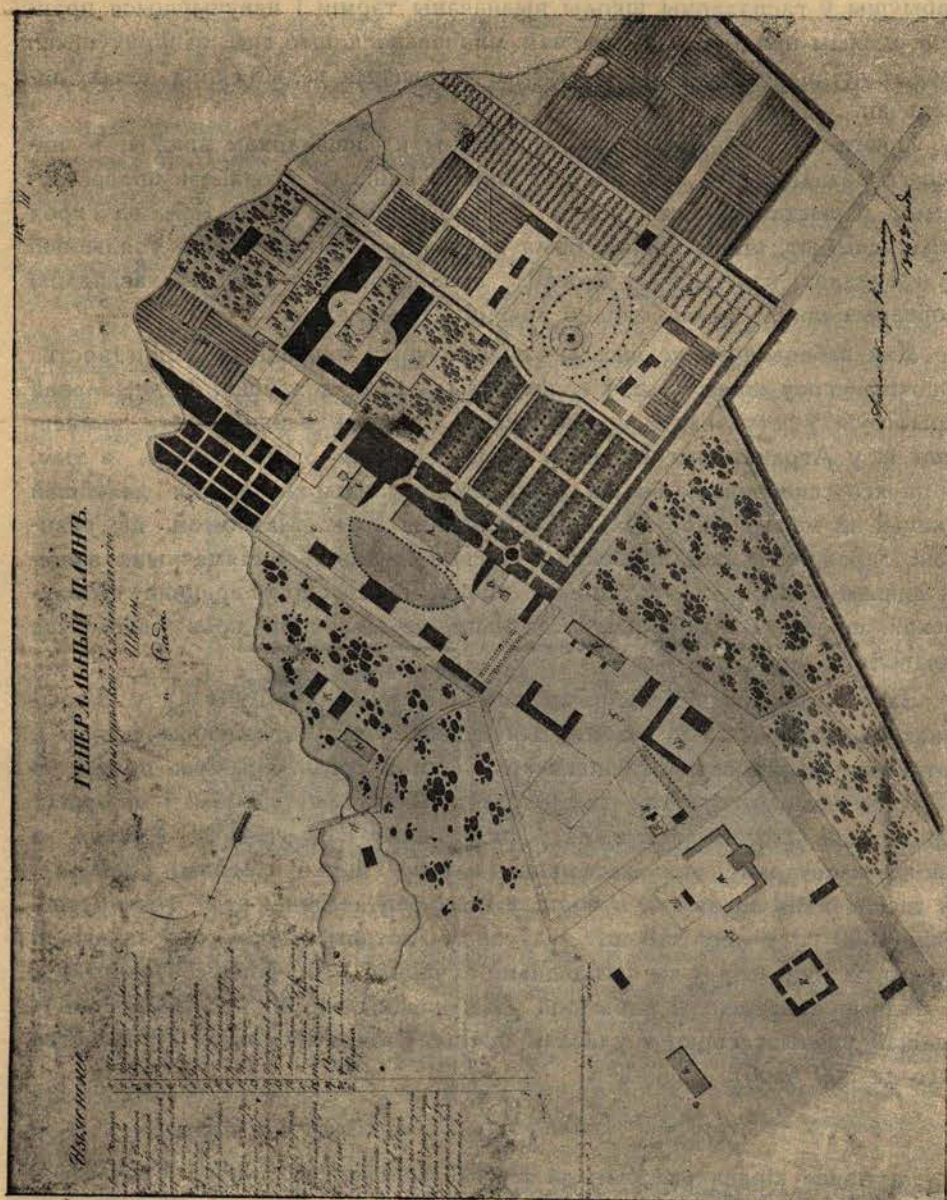
Адчыненьне школы адбылося ў вызначаны тэрмін 15 жніўня 1840 г. з вялікай урачыстасьцю, з удзелам буйных земляўласьнікаў і сялянства (усяго да 300 асоб).

II.

Агульнае кіраваньне школай і ўсімі фольваркамі, якія ей належалі было ўзложана на дырэктара школы, які зьяўляўся загадчыкам як адміністрацыйнай гэтак вучэбнай і маральнай часткай школы. Для выкладаньня вучэбных дысцыплін быў вызначан штат з прафэсара земляробскіх

¹⁾ Галоўныя з будынкаў, якія былі пабудаваны за гэты тэрмін у сучаснасьці захаваліся: галоўны будынак Акадэміі (з дабудовай правай часткі пазьнейшых часоў) бальнічні і канцэлярскі будынак, паграбны флігель, фэрма, конны двор Акадэміі, лядоўня супраць галоўнага корпусу і некаторыя інш.

²⁾ Аўчарня і школа аўчароў была ўвешчана ў ф. Іванова, дзе быў пабудаван спэцыяльны цагляны двухпавярховы будынак (цяпер будынак заняты лабораторыямі і інш. памяшканьнямі дасьледчай станцыі).

Мал. 3. Генеральны плян сядзібы Гары-Гарэцкай Земляробскай школы, складзены архітэктарам А. Кампіоні ў 1846 г.

навук з 2-ма ад'юнктамі і 8-м настаўнікаў на правах ад'юнктаў, за выключэньнем настаўніка нямецкай мовы. Для вядзеньня практычных заняткаў з выхаванцамі школы і для кіраваньня ўзорнай гаспадаркай пры школе па вызначанаму пляну, прызначаўся практычны аграном, з двума памочнікамі, адным па практычнай, другім па пісьмовай частках.

Першым дырэктарам школы, ў 1840 годзе быў прызначан Стэндэр, дзейнасьць якога ў Гары-Гарэцкай школе абмяжавалася вельмі кароткім часам. Відаць, за яго даволі ліберальныя погляды, якія былі імі выка-

заны ў адносінах да палепшання становішча прыгонных сялян школы, ён у 1841 годзе быў зволен і на яго месца прызначан за дырэктара Дэ-ла-Гардэ.

Першая заява на замяшчэнне штатнай пэдагагічнай пасады была атрымана яшчэ будаўнічай камісіяй у 1839 г. ад сакратара Інстытуту сельскай гаспадаркі ў Марымонце (недалёка ад Варшавы) Апаліпара Ачапоўскага¹⁾, але які атрымаўшы адказ, што зацьвярджэнне яго на пасаду 1-га ад'юкта прафэсара аграрнага залежыць ад міністэрства, таяго жайца не маёмасці, больш аб сабе вестак не падаў.

У 1840 г. выконваючым абавязкі прафэсара аграрнага ў Гары-Гарэцкую школу быў прызначан, скончыўшы Таранскую Земляробскую і Лясную Акадэмію І. Г. Цалінскі і малодшым ад'юнктам Б. А. Міхельсон і старэйшым ад'юнктам—скончыўшы Маскоўскую Земляробскую школу Фёдарэў, С.

Настаўніцкі персанал павінен быў замяшчацца па гледжанню самага дырэктара школы з настаўнікаў і іншых асоб беларускай вучэбнай акругі, з зацьверджаннем іх дэпартаментам с.-г. Але для замяшчэння, неабходных у першыя два годкі працы школы, настаўнікаў (настаўніка рускага законадаўства і славеснасьці, хэміі і фізікі, батанікі і мінералёгіі, нямецкай мовы) дырэктарам адпаведныя кандыдатуры ня былі падшуканы, за выключэннем замяшчэння пасады практычнага аграрнага раней прызначанага на гэтую пасаду сябра будаўнічай камісіі аграрнага Штэйгера і двух яго памочнікаў, па практычнай частцы Ф. Г. Юнгмейстэра і па пісьмовай частцы І. В. Азаравіча, прычым апошні І. В. Азаравіч у 1841 г. быў пераведзён на штатную пасаду настаўніка рускага законадаўства і славеснасьці.

Дзякуючы гэтаму выкладанне прадметаў па незамяшчальных пасадах было часова даручана асобам займаючым іншыя пасады пры школе і мясцовым настаўнікам. Так, геадэзісту школы, маёру Варанцову А. А. было даручана выкладанне геамэтрыі і рысавання, і часова на выкладанне арытмэтыкі быў прызначан настаўнік павятовых дваранскіх школ Лем, А. С., на выкладанне расійскай мовы—настаўнік Берасьцэўскага чыстапісання—Тупылаў і ў 1841 г. прызначан настаўнікам пчалярства Грэбнер.

Такім чынам, штат школы 1840—41 году складаўся з наступных асоб:

1. Дырэктар, рускай мовы С. Г. Дэ-ла-Гардэ (з 1841 г. "Дэ-ла-Гардэ").
2. Прафэсар аграрнага (выконваючы абавязкі)—І. Г. Цалінскі (выкладаў: палыводзтва, жывёлагадаўлю і лугаводзтва).
3. Ад'юнкт прафэсара (старэйшы) Фёдарэў (выкл. папярэдніе разуменьне аб сельскай гаспадарцы).
4. Ад'юнкт прафэсара (малодшы)—Міхельсон Б. А. (выкл. геаграфію).

¹⁾ Апаліпары Ачапоўскі скончыў Слуцкую гімназію, пасля чаго слухаў лекцыі ў Мэдзіцынска-Хірургічнай Акадэміі ў Вільні, з 3-га курса якой перайшоў у Інстытут С.-Г. ў Марымонце які і скончыў, пасля чаго займаўся сельскай гаспадаркай і быў прызначан сакратаром Інстытуту ў Марымонце.

5. Практычны аграном Штэйгарт, загадчык гаспадаркай школы (кіраўнік практычных прац па гаспадарцы).

6. Настаўнік расійскага законадаўства і славеснасьці—Азарэвіч.

7. Архітэктар Андж. Кампіоні (выкл. сельскае домаўпарадкав.).

8. Геадэзіст—Варанцоў (выкл. геаметрыю і рысаваньне).

9. Настаўнік пчалярства—Грэбнер.

10. Памочнік практычнага агранома па практычнай частцы—Юнг-мэйстэр.

11. Доктар вэтэрынар, лекар 1-га разраду—фон Вількен і ў парадку часовага замяшчэньня, 4 настаўнікі (арытмэтыка, руская мова, чыстапісаньне і закон божы).

Першапачатковае складаньне арганізацыйнага пляну вучэбнай працы школы, яшчэ да яе адчыненьня, дэпартамэнтам сельскай гаспадаркі было даручана Б. А. Міхельсону і некаму Вітэ, якія гэтую працу павінны былі выканаць згодна мэтам школы вызначаных указам ад 24/IV 1836 г. аб адчыненні школы, ў аснове вызначаючы пашырэньне і паглыбленьне с.-г. ведаў па ўсёй Расіі праз падрыхтоўку тэхнікаў сельскай гаспадаркі (асоб падрыхтаваных для выконваньня пляну палепшанай гаспадаркі) і аграномаў арганізатараў (асоб падрыхтаваных для складаньня пляну палепшанай с.-г.).

Але складзены імі вучэбны плян школы быў далёк ад выконваньня пастаўленых перад школай задач і толькі часткова падыходзіў да вырашэньня першай задачы—падрыхтоўкі практычных гаспадароў. Абмежавашы адукацыйны цэнз прыёму ведамі пісьма, асноўных правіл граматыкі і 4-х правіл арытмэтыкі, сваім праектам, вучэбны курс самой школы яны падзялялі на 3 гады ў наступным: першы год—паглыбленьне ведаў арытмэтыкі, агульнай геаграфіі (кароткія веды) з геаграфіяй Эўропы закон божы, першая частка рускай граматыкі з сынтаксам, пачатковае сітуацыйнае рысаваньне (для каморніцкіх і архітэктурных плянаў), чыстапісаньне, кароткі энцыкляпэдычны агляд сел.-гасп. з практычнымі заняткамі па ўсіх яе галінах, другі год—практычнае вывучэньне прадметаў (галін) сельскай гаспадаркі, як паляводзтва, лугавозтва, жывёлагадоўлі, пчалярства, птушніцтва і рысаваньне с.-г. машын і прылад, трэці год—вызначаўся выключна для практычных заняткаў. Дзякуючы ўжо самога характару пастаўленай гэтым плянам задачы, к прыёму ў школы яны прадугледжвалі асоб розных пахаджэньняў (сасловій) маючы на ўвазе пераважна прыгонных, казённых і панскіх сялян і вольнаадпушчаных, якія-б па сканчэньні школы, працуючы ў сваіх ранейшых умовах, аднольковых з акаляючым іх насельніцтвам, паказалі-б і прывілі ўсю станоўчасць рацыянальнага земляробства.

У дакладной запісцы к арганізацыйнаму пляну тэарэтычных і практычных заняткаў, якая была пададзена ў дэпартамент с.-г. дырэктарам школы, праф. Цэлінскі звярнуў увагу на тую неадпаведнасьць за-

даньням школы, якая ёсьць у складзеным вучэбным пляне і побач з гэтым дадаў свой праект арганізацыйнага пляну вучэбнай працы школы. У сваім праекце І. Г. Цэлінскі вымагаў падвышэньня агульна-адукацыйнага цэнзу паступаючых у школу ня ніжэй сярэдняй асьветы (гімназічны курс за выключэньнем чужаземных моў), падвышаючы адпаведным чынам і выкладаньне навук у самой школе. Вучэбны курс (3-х гадовы) падзяляўся на тэарэтычныя (клясныя) і практычныя заняткі, прычым тэарэтычныя заняткі былі разьбіты ім на тры катэгорыі, агульна-адукацыйныя прадметы¹⁾, прадметы дапамагальныя²⁾ і прадметы спецыяльныя³⁾ прыстасавана к умовам беларускай гаспадаркі, а практычныя заняткі на дзвё: першая ахоплівала гаспадарча-вучэбную практыку, якая аб'яднала ўсе вытвары самой гаспадаркі і с.-гасп. тэхналёгіі прыстасавана к мясцовым умовам, а другая—вучэбныя практыкі незьвязаныя з мясцовымі акалічнасьцямі гаспадаркі, але неабходныя для вучэбных мэт.

Гэтым сваім праектам, Цэлінскі ня толькі поўнасьцю вырашаў задачу падрыхтоўкі школай аграномаў арганізатараў рацыянальнай с.-гасп., але і зусім слухна вучэбную працу школы ставіў на мясцовы грунт.

Яго праект, дэпартамантам с.-г., па разгледжаньню ў камітэце аграномаў пры дэпартаманце, быў перададзены ў Вучоны Камітэт, дзе і быў зацьверджан к 1842 году, да якога часу школа працавала па пляну выпрацааванаму Міхельсонам і Вітэ.

Пры разглядзе праектаў вучэбных плянаў Міхельсона і Цэлінскага, камітэт аграномаў, мяркоўна з мэтай школы выпускаць спецыялістых двух катэгорый, практыкаў гаспадароў і аграномаў арганізатараў, вырашыў больш мэтазгодным, для правядзеньня гэтага ў жыцьцё, арганізаваць пры Гары-Гарэцкай школе два зусім самастойных разрады, кожны адпавядаючы аднаму з гэтых заданьняў. Паскольку тая праца, якая вялася ўжо Гары-Гарэцкай школай, па пляну Міхельсона і Вітэ⁴⁾ адпавядала адной з гэтых катэгорый, дадзеным указам ад 19/1 1842 года вызначалася адчыненьне другога, вышэйшага разраду, з восені 1842 г., у аснову працы якога і быў вызначан прыняты з невялікімі зьменамі Вучоным Камітэтам вучэбны плян выпрацаваны Цэлінскім. Згодна гэтаму указу, к прыёму ў вышэйшы разрад дапушчаліся толькі асобы прывілейных станаў⁵⁾, маючыя поўную сярэднюю адукацыю (поўны курс гімназіі), ці вытрымаўшыя экзамены ў адзін з расійск. Унівэрсытэтаў, альбо

¹⁾ Сюды адносіліся: фізыка, хэмія, мінеральная, расьлінная і жывёліная, батаніка і заалёгія, а гэтак-жа звычайна-адукацыйныя, які граматыка, геаграфія, расійская мова, пачатак лёгікі, гэаметрыя і закон божа.

²⁾ К якім: гаспадарчая статыстыка, сельская архітэктура, каморніцтва з пачаткам трыганамэтрыі, нівіляваньне, сельская мэханіка, сельская тэхналёгія, каморніцкае і архітэктурнае сысаваньне.

³⁾ Якія складаліся з наступных прадметаў: земляробства, разнашэньне расьлін, садоўніцтва, лесагадоўля, жывёлагадоўля, піварства і вучэньне; аб абзавядзеньні, сыстэмах гаспадарак і кіраваньні гаспадаркамі.

⁴⁾ У далейшым гэты вучэбны плян прыняты для ніжэйшага разраду школы быў значна перапрацаван з зьменен.

⁵⁾ Патомнай і асабовай шляхты сьвяшчэнаслужыцеляў і купцоў 1 і 2-й гільдыі.

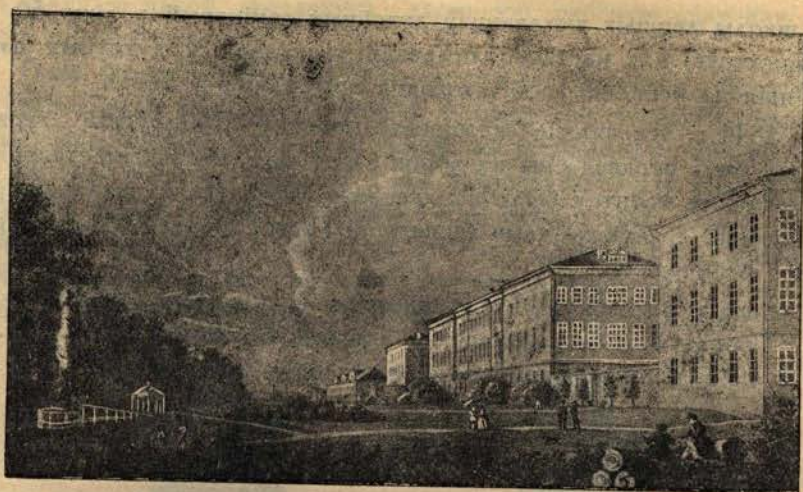
па экзамену ў самой школе ў паказаным зьмесьце. Разам з тым падвышались і правы скончыўшых вышэйшы разрад школы, даючы ім права на годнасьць 14-га разраду і правы па службе як выхаванцам устаноў 2-га разраду.

Такім чынам з 1842 году ў Гары-Горках засноўваюцца дзьве самастойныя земляробскія школы, ніжэйшы разрад, для азнаямленьня маладых людзей з практычнымі навыкамі вядзеньня рацыянальнага земляробства і вышэйшы разрад (фактычны пачатак вышэйшай с.-гасп. школы) для падрыхтоўкі асоб тэарэтычна і практычна к рацыянальнаму вядзеньню сельскай гаспадаркі і не адным практычным навыкам, а сазнацельным, вывучэньнем як навуковай дысцыпліны. Згодна гэтаму да пляну Цэлінскага былі дадазены карэктывы на большую ўвагу навукам спецыяльным, выкладаньню іх ва ўсёй паўнаце і абшырнасьці, не ўпускаючы гэтак-жа з увагі і навукі дапаможныя, для лепшага ўразуменьня тых законаў, на якіх заснована навука сельскай гаспадаркі, і якія былі разьбіты на 3 клясы. Першая кляса—навукі падрыхтоўчыя (расійкая мова, гісторыя, геаграфія і статыстыка, у другі—дапаможныя (фізыка, хэмія, геалёгія, мінералёгія, батаніка, матэматыка, маляваньне і рысаваньне) і трэці кляс складалі навукі спецыяльныя, уласна с.-гасп. навукі як сельская гаспадарка, навука аб разьвіцьці розных сел.-гасп. расьлін, Pflanzenproduction-Lehre агульнае і прыватнае, жывёлагадоўля агульная і прыватная, навука аб пабудове і правільным вядзеньні гаспадаркі, с.-гасп. тэхналёгія, лесагадоўля, ветэрынарная мэдыцына, ці скоталячэбныя навукі ў тэй абшырнасьці, як гэта патрэбна для сельскай гаспад.

У першы год навучаньня павінны былі праходзіцца прадметы I і 2-ае клясы, а ў другія два—прадметы III-я спецыяльнае клясы. Практычныя заняткі мяркавалася арганізаваць паўзбыхуча з тэарэтычнымі, для чаго неабходна была арганізацыя вучэбна-дапаможных устаноў, якія павінны былі падзяляцца на вялікія гаспадарчыя, пабудаваныя згодна мясцовым умовам і патрэбам і тэхнічныя вытвары двух катэгорый, першай—выгадныя па мясцовых умовах і акалічнасьцях і другой—эканамічна нявыгодныя ў мясцовых умовах, але патрэбныя для практычна паказальных мэт школы.

Такімі вучэбна-дапаможнымі ўстановамі лічыліся фермы: Горкі, Іванова, Наталіна, дзе павінны былі быць заведзены шматпольныя пладазьменныя севазвароты з ухілам на падвышэньне ўраджайнасьці глебы, не выходзячы аднак з эканамічных разрахункаў, дасьледчае поле ў 26 дзесяцін з арганізацыяй пладовага і дэндралагічнага гадавальнікаў, галоўная аўчарня з школай аўчароў пры ёй, конскі завод, шэраг тэхнічных вытвараў (як браварнае, цукравое, воцатавае, піваварае і інш.) бібліятэка, габінэты—мадэльны, фізычны, хэмічны і др.

Гэтая арганізацыйная форма працы школы, якая выпрацавалася к 1842 году і зьявілася тэй асновай, па якой пашло далейшае паглыбленьне яе працы і нарастаньне яе культурных здабыткаў і каштоўнасьцяў.

Мал. 4. Галоўны будынак Гары-Гарэцкай земляробскай школы (цяпер галоўны будын. Акадэміі) па літаграфаванаму малюнку пяцідзясятых гадоў мінулага стагоддзя. Выгляд з боку парка.

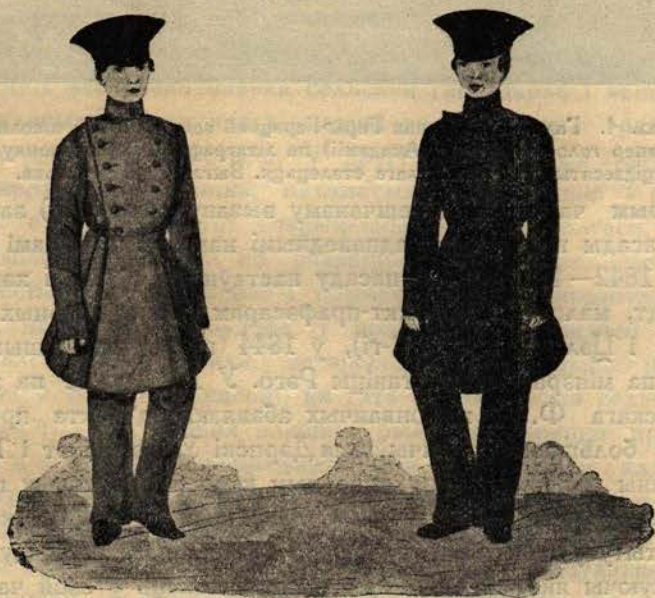
У скорым часе, па абвешчанаму вызаву (конкурсу) замяшчаюцца вакантныя пасады настаўнікаў адпаведнымі навуковымі сіламі (пераважна немцамі). У 1842—43 годзе на пасаду настаўніка фізікі і хэміі прызначаецца Шмідт, малодшым ад'юнкт-прафэсарам па спецыяльных прадметах Краўзе В. І. і Цэлінскі Ф. І. (2-гі), ў 1844 годзе, малодшым ад'юнкт-прафэсарам па мінералёгіі і батаніцы Рэго. У 1845 годзе па выбыцці з Горак Цэлінскага Ф. І., выконванчых абавязкі ад'юнкта прызначаецца Кнюпфэр. У большасці, скончыўшы Дэрпскі Універсітэт і Тарандскую Акадэмію, яны з'явіліся тым асноўным кадрам навуковых працаўнікоў Горацкай земляробскай школы (а ў далейшым Гары-Гарэцкага Земляробскага Інстытуту) на працягу ўсяго яго першага перыяду працы (да 1865 г.), дзякуючы якому Гары-Горкі здалелі заняць ў свой час выдатнае месца ў справе вышэйшай с.гасп. асветы на ўсёй тэрыторыі б. Расіі. І ня дзіва, што з прызначэннем іх ў Горкі, скоро адчулася неадпаведнасць ранейшага прызначэння Фёдарова (старшы ад'юнкт-прафэсар) і Штэйгера (практычны аграном), якія па слабасці сваёй падрыхтоўкі павінны былі, скоро пакінуць Горкі і толькі ў далейшыя часы сваёй працы Гары-Гарэцкі Інстытут з сваіх сыцен выпусціў шэраг новых выдатных працаўнікоў на ніве сельскай гаспадаркі, частка якіх ў свой час прымала ўдзел і ў працы Інстытуту ў якасці навуковых працаўнікоў (Саветаў, Стэбут, Касовіч і др.).

У першыя гады працы школы, вучнямі яе зьяўляліся амаль выключна ўраджэнцы Беларусі, затым ў далейшым быў вызначан раён абслугоўвання школы ў межах б. Магілёўскай, Віцебскай, Смаленскай, Менскай, Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Пскаўскай і частках Валынскай, Падольскай і Кіеўскай губерняў. Але разам з гэтым з 1843 г. па хадаўніцтву Сіноду ўстаноўлена было паслаць для наўчання ў вышэйшы

разрад школы лепшых выхаванцаў духоўных сямінарыў у ліку 50 асоб для падрыхтоўкі з іх настаўн. сельскай гаспадаркі ў духоўных сямінарыях¹⁾, якія па некалькі асоб штогодна прыймаліся ў Горкі.

Ля 1844 г. ўсе сяляне казённых маёнткаў Беларускіх губерняў з прыгону былі пераведзены на аброк і веданьне аброчнымі стацыямі па Гары-Гарэцкаму маёнтку было перададзена Магілёўскай палаце Дзяржаўнай маёмасьці, дзякуючы чаму гаспадаркі Гары-Гарэцкай школы ўтрацілі дармовую рабочую сілу.

У зьвязку з гэтым М.Д.М.²⁾ прызнала неабходным утварэньне пры школе ў Горках Вучэбнай фэрмы на асновах, устаноўленых М.Д.М. для фэрм і ў 1845 г. такая фэрма пры школе была адчынена. Для яе прак-

Мал. 5. Форма для вучняў вышэйшага разраду школы устаноўленая М. Д. М.

тычнай гаспадаркі з раней належачых школе зямель было вылучана 1,098 дзесяцін зямлі і перададзены некаторыя гаспадарчыя установы школы, як каранная аўчарня, конскі завод. За школай, у непасрэдным яе веданьні засталіся заснаваныя к гэтаму часу батанічны сад, памалыгінны і дэндралагічны выхавальнікі, лясны участак у 156 дз. для вучэбна-паказальных мэт.

Сама вучэбная фэрма, апрача таго, што павінна была зьявіцца вучэбна-дапаможнай установай школы, зьяўлялася гэтак-жа школай для падрыхтаваньня сялян прктычнымі навыкамі к палепшанаму вядзеньню сел. гаспадаркі і павінна была ўкамплектоўвацца аброчнымі сялянамі азёных маёнткаў з губ. раёну абслугаваньня школы, а гэтак-жа і прыгон-

¹⁾ Дзякуючы ўвядзеньню ў курс духоўных сямінарыў прадметаў сельскай гаспадаркі.

²⁾ Міністэрства Дзяржаўнай Маёмасьці.

нымі сялянамі паноў, складаючы дармовую рабочую сілу для абслугавання самой фэрмы.

Такім чынам з 1845 г. ў Гары-Горках засноўваецца і трэцяя ступень сел. гаспадарчай асветы—ніжэйшая ў выглядзе вучэбнай фэрмы, што разам з развіццём даследчай працы на заснаваным пры школе, першым ва ўсёй Расіі даследчым полі, з разгортваннем шырокай працы па ўвязцы працы школы з мясцовай беларускай гаспадаркай праз сел. гаспадарчыя з'езды, с.-г. выстаўкі, зрабіла Гары-Гарэцкую земляробскую школу (ў далейшым Земляробскі Інстытут) сапраўдным асяродкам сел. гаспадарчай навуковай думкі і ня толькі ўсёй Беларусі але і ўсёй б. Расіі.

Мал. 6. Форма для вучняў ніжэйшага разраду школы, устаноўленая М. Д. М.

Дзякуючы заснаванню ў Гары-Горках трох ступеняў сел. гаспад. асветы, ўзнікла скоро думка аб лепшай ўвязцы іх як паміж сабой, так і узгодненаму выкананню адзінай мэты. Для гэтага М.Д.М. ўкладае новае палажэнне аб Горы-Гарэцкіх школах, зацверджанае ў 1848 г. па якому вышэйшаму разраду школы даецца назва Гары-Гарэцкага Земляробскага Інстытуту з пашырэннем яго тэарэтычнага і практычнага курсу навучання і пашырэннем правоў канчаючых яго.

Курс навучання з 3-х, пашыраецца на 4 гады, прыём устанаўліваецца па асветнаму цэнзу аднолькавы з расійскімі Універсітэтамі¹⁾ а па сканчэнню, гледзячы па поспехах вызначаліся годнасьці, сапраўднага студэнта аграноміі з правам на 12 клас, ці годнасьць агранома, якая адпавядала універсітэцкай годнасьці кандыдата з правам на чын 10 кл. Скончыўшыя з годнасьцю агранома, мелі права аднолькава з універсітэцкімі кандыдатамі, пры універсітэтах трымаць магістэрскі экзамен па

¹⁾ Для прыёмных выпытаў, у кіраваньне, прынята праграма прыёмнага экзамену С.-П. Універсітэту.

сельскай гаспадарцы, лесагадоўлі ці с.-г. тэхналогіі. Лепшыя з аграномаў маглі быць пасылаемы за межы, для далейшай падрыхтоўкі ў галіне сел. гаспадаркі.

Было гэтак-жа устаноўлена 25 стыпэндый з поўным утрыманьнем, быў устаноўлен пансіянат для жадаючых за плату 125 руб. сер. у год, рэшта вольнапрыходзячыя дапушчаліся к слуханьню лекцый дармова.

Выкладаньне тэарэтычных дысцыплін вучэбнага пляну¹⁾ па праграмах занова разгледжаных і зацьверджаных Вучоным Камітэтам разьмяркоўвалася паміж 14 асоб пэдагагічнага пэрсаналу, які на 1853-54 г. склаўся з 3-х прафэсараў (Цалінскі, Шмідт, Краузе) 5-ці ад'юнктаў (Рэго, Азарэвіч, Кнюпфэр, Каралёў, Гінцаль), 5-ці настаўнікаў (Венцкоўскі, Одынец, Жабенка, Раздольскі, Брэмзен) і дырэктара, які вёў вячэрнія бяседы з студэнтамі 3-га курсу на розныя тэмы сел. гасп. з чытаньнем часопісных артыкулаў і інш.

Мал. 7. Форма для выхаванцаў вучэбнай фэрмы, устаноўленая М. Д. М.

Практычныя заняткі па многіх прадметах вяліся паўзбыхуча з тэарэтычнымі, гэтак жа як і ў складах настаўніцтва па сваіх прадметах, і толькі практыка па сельскай гаспадарцы з яе галінамі вялася кіраўніком фэрмы (Міхэльсонам) і яго памочнікамі, для чаго студэнты IV-га курсу з 15-га красавіка II паўгодзьдзя паступалі выключна ў веданьне кіраўніка фэрмы.

Ніжэйшы разрад школы пераімянаваўся ў земляробскую школу з пастаўленай мэтай падрыхтоўкі другарадных сельскіх кіраўнікоў, пры-

¹⁾ Глядзі дадатак № 1.

казчыкаў і бухгалтараў. Курс навучання гэтак-жа пашыран да 4-х гадоў і па сканчэнні выпускаліся з годнасьцю кіраўніцкіх памочнікаў, якая праз 6 гадоў згодна дзейнасьці скончыўшага альбо пераводзілася на вучонага кіраўніка, альбо адымалася зусім з прадстаўленьнем правоў скончыўшым вучэбныя фэрмы.

Гэтак-жа былі ўстаноўлены стыпэндый, пансіянат у 80 руб. с. і вольна прыхадзячыя. Выкладаньне навук вялося амаль поўнасьцю¹⁾ пэдагогічным персаналам Інстытуту.

Паўзбягуча з арганізацыйным афармленьнем школы, якое, як бачым, ішло да 1848 году, прароблена была вялікая праца па ўтварэньню неабходнай вучэбнай абстаноўкі, па арганізацыі вучэбна-дапаможных устаноў.

З гэтага часу пачынаецца вельмі хуткі рост і ўмацаваньне Гары-Гарэцкага Інстытуту з дасягненьнем найбольшага свайго росквіту 1855—1858 гадох. Апроч існуючай школы аўчароў²⁾ і садаводаў, спраектавана была к адчыненню ў 1848 годзе школа льнаводства і ткацтва, для чаго быў выпісан з-за межаў Бельгійскі фэрмер—льнавод Дупрэлі³⁾ для апрацоўкі лёну па Фламайдскаму спосабу была, выпушчана друкованая абвестка аб прыёме ў школу, але Дэпар. С.-Г. адклаў адчыненне гэтай школы спачатку на 1 год, потым да 1853 г., цягнуў далей адчыненне да 1858 г., калі зноў адклаўшы гэтае адчыненне да будучага часу, канчаткова пахаваў яе. Значна раней (1843 г.) пры школе была арганізавана ткацкая майстэрня на пяць станкоў, якая, праўда, вучэбнага значэньня амаль ня мела, і насіла характар гаспадарчага абслугаваньня патрэб школы.

Заснованая з самага пачатку гаспадарка пры школе, з 1845 году пераарганізаваная ў вучэбную фэрму, апрача розных закупаў скаціны і с.-г. машын і прылад, зробленых ў свой час яшчэ будаўнічай камісіяй, папаўнялася новымі закупкамі і іншым абсталяваньнем. Так, ў 1842 годзе была атрымана партыя с.-г. машын і прылад, як плугі бароны, арфы, каткі, сячкарні, карнярэзы і інш ад Бутэнона, і ў далейшым шэраг с.-г. машын атрымоўваўся з розных замежных с.-г. выставак.

Значнае папаўненьне вучэбнай фэрмы скацінай было зроблена ў 1851-52 г., закупленай на Лёнданскай Усясьветнай выстаўцы і ў іншых замежных краінах, а гэтак-жа ў 1852-53 годзе, для чаго быў камандыраваны за межы кіраўнік фэрмы Міхельсон з скончыўшым аграномам Саватавым і ў 1860 г.—Стэбутам, які быў за межамі.

Гэтак-жа з году ў год ішло папаўненьне і музэю мадэляў с.-г. машын і прылад, заснованага з першых дзён працы школы і на пашырэнне якога зьвярталася вялікая увага. Папаўненьне ішло пераважна з розных с.-г. выставак.

Пры фэрме былі пабудаваны розныя майстэрні, як сьлясарная, ка-

¹⁾ На 1853-54 г. меўся адзін малодш. наст. Вільбоа, які выкладаў толькі ў Земляробскай школе, ня маючы адносін да Інстытуту.

²⁾ У якой ў 1842 годзе было 4 вучні.

³⁾ У 1847 г.; быў у Горках да 1851 году.

вальнае, сталярнае, кажамячнае, шавецкая, бандарнае і інш., а таксама вытвары, алейня, тарфяны, цагляны, сыраваранны, апрацоўка лёну і г. д. Меўся свой браварны завод (Сенькаўскі), перададзены школе ў 1841 годзе, быў заснован гэтак-жа конскі завод, пад загадваннем (з 1849 па 1864 г.) Раздольскага, пры якім у далейш. была заснавана школа канавалаў.

Арганізоўваюцца ў розныя часы батанічны сад з аранжарэямі і грунтавым хлевам, дэндралёгічны і памалёгічны сад, дасьледчае поле і дасьледчае лясніцтва, пчэльня, бібліятэка, ветэрынарная клініка (1852—1853 г.) і шэраг габінэтаў і лябараторый як: фізычны габінэт, хэмічная лябараторыя, мінералёгічны габінэт, заалёгічны габінэт, батанічная калекцыя, паталёгічны і анатамічны габінэт, калекцыя ветэрынарных струментаў, ветэрынарная аптэка, габінэт геадэзічных струментаў, заатэхнічны габінэт, музэй сельскай прамысловасьці, ў якіх к 1856-57 г. было:

У бібліятэцы	6.116	тамоў
„ фізычным габінэце	310	нумароў
„ хэмічнай лябараторыі	1.226	прадметоў
„ габінэце с.-г. машын і прылад	1.609	„
„ мінералёгічным габінэце	3.036	„
„ заалёгічным	6.453	„
„ батанічнай калекцыі	3.855	„
„ паталёгічным і анатам. габінэце	461	„
„ калекцыі ветэрын. струментаў	357	„
„ ветэрынарнай аптэцы	134	„
„ габінэце геадэзічных струментаў	60	„

Апрача таго на 1850—51 г. значылася, па музэі сельскай прамысловасьці 2100 прадм.

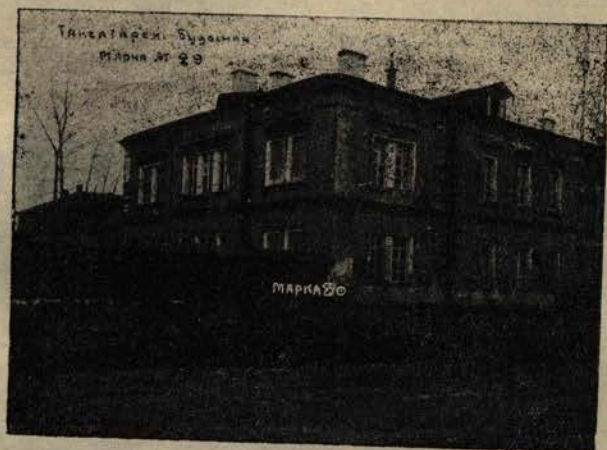
У батанічным садзе розных расьлін	950	экз.
„ „ „ аранжарейных і цяплічных	1.417	„
у батанічным садзе ў кветніках аднагэд. і групавых	382	расьл.
у дэндралёгічным выхавальніку	9.085	экз.
„ пчэльні невялікі лік вульлёў рознай будовы з вучэбнай мэтай.		

Папаўненьне габінэтаў, музэяў, лябараторый вялося шляхам паступовых, амаль штогодных закупаў і прысылак непасрэдна ад Д. С. Г.¹⁾ як паасобнымі прадметамі, гэтак часам цэлымі буйнымі калекцыямі. Так, у 1851 годзе выпісана з-за межаў буйная памалёгічная калекцыя, у 1852 годзе праз Валынскую Палату Дзяржаўнай Маёмасьці атрымана буйная калекцыя мінералаў, закуплена калекцыя мадэляў с.-г. машын і прылад на Лёнданскай усесьветнай выстаўцы і закуплена ў Гогенгеймскім Земляробскім Інстытуце партыя садовых струментаў. Батанічная калекцыя значна папоўнілася ад падарожжа ад'юнкта Рэго з

¹⁾ Дэпартамент сельскай гаспадаркі.

студэнтамі па Крыму і Наварасійскаму краю і г. д., апрача таго здараліся паступленьні ад прыватных асоб, а музей сельскай вытворчасьці значна быў папоўнен апасьля с.-гасп. і саматужных выставак, арганізаваных пры Інстытуце.

Апрача таго, згодна вучэбнаму пляну Цэлінскага пры школе павінна было быць арганізавана шэраг с.-гаспадарчых вытвараў, як вучэбна-дапаможных прадпрыёмстваў. Узвязку з гэтым яшчэ ў першыя гады працы школы М. Д. М. быў камандыраван у Гары-Горкі інжынэр-мэханік Дзюго для абсталяваньня гэтых вытвараў, менавіта маючы па увазе пабудову браварнага, цукровага, патачнага, воцатнага, крухмальнага, піўнога, смалярнага. для дабываньня смалы, дзёгцю і вугалю, паташнага заводаў, заводу с.-гасп. машын і прыладаў, млыну для памолу жытняй мукі і крупчаткі (а 6-ці камянёх) з алейняй на р. Проні, заводу для вырабу фарбаў, сукнавальні і крупадзёркі. Дзюго быў складзён праект і

Мал. 8. Будынак земляробскай школы, пабудованы ў 1853—55 г. цяперашні таксатарскі корпус (студ. інтэрнат № 3).

складзены каштарысы на гэтыя вытвары, якія прадуглежвалі пабудову ў Гары-Горках асноўнага 2-х павярховага будынку з 2-ма флігелямі к яму, а гэтак-жа пабудову некаторых з гэтых прадпрыёмстваў у Іванове, Наталінску і Нікадзімаве.

Праект і каштарысы былі зацьверджаны М. Д. М. у 1844 годзе з дазволам распачаць пабудову калі гэта стане мажлівым. Такой мажлівасьці ў скорым часе, відаць, ня было, зачым пабудова будынку была адкладзена на доўгі час і распачата толькі ў 1852 годзе і скончана к 1854 году¹⁾, калі скончыўшы Інстытут аграном А. Саветаў, камандыраваны за межы для падрыхтоўкі ў галіне с.-г. тэхналёгіі, звярнуўся ў Горкі і замясьціў, адчыненую ў Інстытуце з 1855—56 вуч. году, катэдру сельска-гаспадарчай тэхналёгіі. З 1853 году прадпрыняты былі меры к набыцьцю неабходных устаноў для вытворчасьці, але

¹⁾ Цяперашні расьлінаводны будынак Акадэміі.

усё-ж завод абсталяваць не ўдалося і пабудованы будынак ня быў скарыстан для вызначанай мэты.

У 1853 годзе пачалася пабудова спецыяльнага будынку для земляробскай школы (б. ніжэйшага разраду), які быў скончан у 1855 г. і куды былі пераведзены вучні (інтэрнат і класы) школы.

З 1854—55 г. ад'юнкт-прафэсар Жэбенка заарганізаваў развядзеньне тутавых дрэў і шаўкавічных чарвякоў, што ў далейшым зьявілася дапаможным сродкам к азнаямленьню студэнцтва з шаўкаводзтвам¹⁾.

Апрача гэтага, для практычнага азнаямленьня студэнцтва скарыстоўваліся розныя гаспадарчыя працы, якія праводзіліся па гаспадарках школы і вучэбнай фэрмы. Так, з 1851—52 году была распачата праца па

Мал. 9. Расьлінаводны будынак Акадэміі, пабудованы 1852—54 г. для тэхнічных вытвараў.

дрэніраваньню сенажаці ў ф. Іванова, зачым студэнты Інстытуту былі скарыстаны для дасканалага азнаямленьня з дрэніроўкай, праводзілі ні-вэліроўку і г. д., пры розных будаўнічых працах студэнцтва знаёмілася з вытворам гэтых прац і г. д. Такім чынам, апрача практычнага азнаямленьня з выкладаемымі прадметамі ў габінэтах і лябараторыях і практыкі на вучэбнай фэрме, летнія часы скарыстоўваліся на шэраг розных азнаямленьняў. Па лесагадоўлі ў дэндралагічным выхавальніку знаёміліся з пасадкай і сяўбой дрэў, па пчалярству, знаёміліся з рознымі пчаляр-

¹⁾ Тутавыя дрэвы да гэтага часу захаваліся на тэрыторыі сядзібы Акадэміі, як жоканы шаўкавічніцы ў заатэхнічным габінэце.

скімі прыёмамі, як штучнае раенне, перагонка падразаньне сот, харчаваньне пчол, развод мядуніх расьлін і інш.

Па геадэзіі, займаўся нівэліроўкай, межаваньнем і сітуацыйнай здымкай пры дапамозе нівэліра, экера, астралябіі і мэнузы. Па кадастру і люстрацыі знаёміўся з баніціроўкай глебы, па мэханіцы знаёміўся з вырабам у майстэрнях фэрмы земляробскіх машын і прылад, па вэтэрынарыі, у вэтэрынарнай клініцы знаёміўся з даглядам за хворай жывёлай, рабілі назіраньні, прысутнічалі пры апэрацыях і інш. па жывёлагадоўлі знаёміўся на скотным дварэ з правіламі дагляду, харчаваньня і ўтрыманьня скаціны, гэтак-жа сьвіньней, коняй, авечак, як і з перапрацоўкай і захаваньнем малочных прадуктаў, адкормам сьвіньней, баніціроўкай воўны і інш. Па тэхналёгіі знаёміўся і ў зімовы час з вытворамі на фэрме (кажамяцтва алейная вытворчасць, цукраварэньне, апрацоўна лёну і інш.) а ў летні час, дабываньне торфу, вытвор цэглы і інш.

Трэба сказаць што ў часы свайго найбольшага росквіту ў 1855—88 гадох Гары-Гарэцкі Зям. Інст. выяўляў сабой моцную і добра арганізаваную вышэйшую навучальную установу з штатам адпаведных высокакваліфікаваных навуковых працаўнікоў.

Можна прызнаць праўдзівай думку, выказаную ў гадовай справаздачы за 1853 г., што ня было ў той час ні ў адной дзяржаве спэцыяльнай с.-гасп. школы, якая змагла-б параўнацца з Гары-Гар. Інстытутам па абшырнасьці курсаў і паўнаце агранамічнай асьветы, заўважаючы, што гэта ў значнай меры залежыць і ад таго, што ў замежных агранамічных школах і Акадэміях на агранамічную асьвету адводзіцца 1—2 гады ня больш, у той час як поўны курс Інстытуту ў Гары-Горках праходзіцца ў цягу 4-х гадоў*).

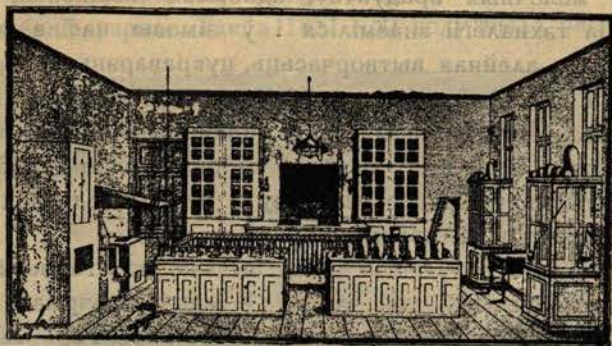
III.

Побач з арганізацыяй навучальна-дапаможных устаноў і паступовым разгортваньнем вучэбнай дзейнасьці, як вышэйшай навучальнай установы, Гары-Гарэцкі Зямляробскі Інстытут гэтак-жа разгортвае працу па ўвязцы сваёй навукова-дасьледчай і навучальнай працы з мясцовай беларускай гаспадаркай.

Неабходнасьць такой ўвязкі выклікалася дзвюма асноўнымі прычынамі. Па першае, распачатая Інстытутам дасьледчая праца ў галіне сельскай гаспадаркі, з заснаваньнем дасьледчага поля (1840 г.), вымагала арганізацыі шэрагу апорных пунктаў, якімі мажліва было зрабіць прыватна-ўласніцкія маёнткі суседніх магнатаў і па-другое, першы крок па шляху сельска-гаспадарчай дасьледчай працы пры адсутнасьці якога-б ні было фактычнага матар'ялу ў гэтай галіне, вымагаў звярнуцца за такім матар'ялам к багатай шматвяковым вопытам акаляючай Інстытут беларускай гаспадарцы.

¹⁾ З „Справаздачы па Г.-Г.З.І. за 1852—53 акад. год“ Запіскі Гары-Гарэцкага Зям. нст. к. III. С. п.-б. 1854 г.

З гэтай мэтай, прадугледжана новым палажэньнем Гары-Гарэцкага Земляробскага Інстытуту ад 1848 году, дзякуючы ініцыятыве некаторых працаўнікоў Інстытуту, пачынаюць арганізоўвацца зьезды сельскіх гаспадароў (шляхты—паноў), выстаўкі вытвараў сельскай гаспадаркі, экскурсыі—паездкі навуковага пэрсаналу і студэнтаў па гаспадарках Беларусі (а гэтак-жа і інш. мясцін), а з мэтай пашырэння зацікаўленасці к працы Інстытуту з боку мясцовай шляхты і заахвочваньня яе к большдаснай сувязі з ім, устанаўліваецца ганаровае сяброўства Інстытуту, ў якое абіраецца штогодна шэраг мясцовых земляўласнікаў і іншых асоб, карысных для працы Інстытуту.

Мал. 10. Хэмічная лябараторыя Гары-Гарэцкага Земляр. Інстытуту, арганізаваная праф. Шмідтам у 1845 годзе.

Першая выстаўка была арганізаваная Інстытутам у Гары-Горках у 1850 г., прыцягнуўшы да сябе вялікую колькасць удзельнікаў. Аб характары і значэньні гэтых выставак можна бачыць з наступнага. Другая выстаўка (1853 г.) зьмяшчала ў сябе 1.432 экспанаты (супраць 813 на першай выстаўцы), 560 экспанатаў і па колькасці выстаўленых экспанатаў і ліку ўдзельнікаў мела характар усебеларускай выстаўкі (з тэрыторыі Беларусі прымала ўдзел у выстаўцы 555 асоб з 1.318 экспанатамі). Пярвацтва па колькасці на ёй мела Магілёўшчына, за ёй Віцебшчына, Смаленшчына, Меншчына, Гродзеншчына і Віленшчына, апроч таго былі прадстаўлены Валагодзкая, Калуская, Пскаўская, Харкаўская і Таўрычаская 6. губ.—5-цю ўдзельнікамі з 114 экспанатамі. Па характары, экспанатаў выстаўка падзялялася на наступныя аддзелы: 1. Прадукты земляробства (збожжа, травы, караньплоды, алейныя і валакністыя расліны, прадукты тэхнічнай пераапрацоўкі—усяго 427 нумароў), 2. Прадукты садоўніцтва і гародніцтва (68 калекцый), 3. Прадукты пчальства (40 нум). 4. Хатная жывёла і яе прадукты (68 шт. скаціны), 5. Скураныя вырабы (62 нумары), 6. Тканіны і прадзіва (313 нумароў), 7. Сельска-гаспадарчыя машыны і прылады (54 нумары), 8. Мэталічныя вырабы (196 нумароў), 9. Гліняныя і ганчарныя вырабы (154 нум), 10—Вырабы з дзерава і саломы (139 нумароў).

Сельска-гаспадарчыя зьезды, згодна асоба выдадзеных правілах аб

іх павінны былі ахопліваць сабой беларускія губ. Зываліся яны ў ся-
рэдзіне жніўня амаль што годна пачынаючы з 1853 г.

Аб тым значэнні, якое прыдавалася гэтым з'ездам іх арганізатарамі,
можна бачыць з уступнай прамовы на адчыненні першага з'езду праф.
агранаміі Інстытуту Б. І. Цалінскага:

„Для навукі сел. гасп., калі чакаецца, што яна павінна даць кары-
сныя вынікі, неабходна грунтавацца на глебе практыкі, неабходна дыхаць
паветрам досведу“.

„Быў час калі кабінэтная вучонасць грэбавала практыкай, ня лічучы
адпавядаючай сваёй увагі прымітыўнаю працу сельскага гаспадара на
полі, у стадоле, ў гародзе і г. д., быў час калі агітавалі, што веды зако-
наў прыроды і ўменне тлумачыць яе зьявы, раскрываюць нібы перад намі
зразу ўсе сакрэты пасьпешнага вырашчваньня расьлін, гадоўлі жывёл і
што ў параўнаньні з гэтым тысячагадовы вопыт мільёнаў земляробаў,
вельмі мала, альбо нічога ня значыць“.

Дзякуючы таму, што ў той час існавала думка, што бела-
руская гаспадарка вельмі проста, прымітыўна, мала цікава і
нават безнадзейна, цікавым зьяўляецца тая думка, якая наконт
гэтага існавала ў арганізатараў такіх беларускіх с.-г. зьездаў: „Па
мойму пераконаньню“, кажа праф. Цалінскі ў гэтай-жа уступнай прамове
на адчыненні 1-га з'езду: „беларуская гаспадарка ня толькі не прадстаў-
ляе матар'ялу для абгавору і вучонага разбору, а наадварот, у гэтых
адносінах можа даць занадта многа матар'ялу. Скажу больш, наша бе-
ларуская гаспадарка мае ня толькі прывабны і шматбаковы інтарэс для
абгавору, але ў сваім сучасным стане можа даць найлепшыя і бясспрэч-
ныя доказы навуцы, можа нават абагаціць яе новымі здабыткамі“.

Вандраваньні навуковага пэрсаналу Інстытуту са студэнцтвам па тэ-
рыторыі Беларусі, гэтак-жа дапамагалі большаму зьбліжэньню і азнаям-
леньню з мясцовымі прыродна-гістарычнымі і гаспадарчымі умовамі.

VI.

Калі першае польскае паўстаньне можна палічыць узбочнай пры-
чынай заснаваньня вышэйшай земляробскай школы ў Гары-Горках, то
другое польскае паўстаньне 1863 году зьявілася бясспрэчнай прычынай
яе зачынення.

За ўдзел студэнцтва Інстытуту ў гэтым паўстаньні Гары-Гарэцкі
Земляробскі Інстытут ў 1865 г. быў пераведзен ў С.-Пецябург, дзе,
адарваны ад глебы яго ўзрасьціўшай, ён, праіснаваўшы ля 10-ці год, пе-
растаў існаваць як земляробскі, уліўшыся ў С.-Пецябургскі Лясны Ін-т.

Значная колькасць найбольш каштоўнага абсталяваньня кабінэтаў,
лябараторый, бібліятэкі была вывезена разам з ім у С.-П.¹⁾, туды-ж
была пераведзена большая колькасць усіх навуковых працаўнікоў. У
Гары-Горках была застаўлена толькі земляробская школа (б. ніжэйшы
разрад) да адчынення ў 1858 каморніцка-таксатарскія клясы.

¹⁾ Вывезена ў С.-П. 76 скр. вагай у 667 пуд, коштам па таму часу ў 36.590 руб.

Як і той буржуазны дзярж. лад б. царск. Расіі, які парадзіў былы Гары-Гарэцкі Земляробскі Ін-т, так і сам Ін-т на працягу сваёй працы праходзіў міма прыгоннай сялянскай працоўнай гаспадаркі. Але затое, за час свайго 25-ці гадовага існавання ён у інтарэсах панска-землеўласніцкай гасп-кі Беларусі прарабіў нязвычайна вялікую працу. Праз сваю грамадскую дзейнасць ён сумеў ў значнай ступені прывіць сярод беларускіх землеўласнікаў—паноў інтарэс да палепшання сельскай гаспадаркі, даў той імпульс, дзякуючы якому не аслабеваў і ў далейшым іх паступовы культурны развой. Гэтаму яшчэ ў большай ступені дапамаглі некалькі сот агранамічна адукаваных гаспадароў з ліку 500 асоб скончыўшых Гары-Гарэцкі Інстытут за час яго існавання, бо значна большая частка іх зьяўлялася параджонамі Беларусі.

У цягу больш паўсотні гадоў па зачыненні Г.-Г. З. І. ў Гары-Горках памалу цепліўся агонь агранамічнай думкі. Земляробская школа (з 1911 Горацкая Сярэдняя Сельска-Гаспадарчая Школа), Каморніцка-таксатарскія класы (з 1909 Каморніцка-Агранамічная Сярэдняя Школа) і адчыненая з 1872 году ніжэйшая с.-г. рамясловая школа, з шэрагам вучэбна-дапаможных устаноў не давалі канчаткова Горкам зыйсці са сцэны як агранамічнаму асяродку Беларусі, пакуль воляй рабочых і сялян праз Кастрычнікавую Рэвалюцыю Гары-Горкі зноў не ўзьялі высока сцяг сваёй культурнай вартасці. І ўжо не ў інтарэсах паноў-землеўласнікаў, а ў інтарэсах рабочых і працоўнага сялянства Савецкага Саюзу, Гары-Горкі адрадзіліся ў 1918 годзе, як асяродак вышэйшай с.-г. асветы сялянскай гаспадаркі Беларусі.

На спадчыне былога Земляробскага Інстытуту існуючых к моманту Кастрычнікавай Рэвалюцыі с.-г. школах, адраджаецца Горацкі Сельска-Гаспадарчы Інстытут і ў хуткім часе з яго сьцен, дзякуючы вялікай праробленай арганізацыйнай працы на беларускі працоўны палетак вышаў новы чырвоны аграном.

З 1918 па 1925 Горацкі Сельска-Гаспадарчы Інстытут, у значнай меры энэргіяй сваіх лепшых працаўнікоў арганізатараў, (Н. М. Галадзед В. І. Кіркор, В. В. Вінер і інш.), узмацняецца настолькі, што ў 1925 г. ўтвараецца далученне да яго Менскага С.-Г. Інстытуту з пераарганізацыяй у Белар. Дзярж. С.-Г. Акадэмію імя Кастрычнікавай Рэвалюцыі.

Толькі правільнае вырашэнне нацыянальнага пытання, па вырашэнні сацыяльнага Кастрычнікавай Рэвалюцыяй, беларускі рабочы і сялянін атрымаў па праву належачыя яму сродкі для далейшага гаспадарчага і культурнага развіцця, не ў выглядзе нейкай часовай уступкі, якім быў ранейшы Гары-Гарэцкі Інстытут і не ў інтарэсах паноў-землеўласнікаў, а ў інтарэсах сваёй працы, сваімі мазолістымі рукамі буйна ўзрастае зараз на руінах старога новая будыніна—Беларуская Дзяржаўная Акадэмія С.-Гаспадаркі.

У асноўных сваіх спецыяльнасцях, адпавядаючым галоўным галі-

нам беларускай гаспадаркі (агранамічная з падзеламі на арганізацыйную жывёлагадоўлю і расьлінаводства, лясная, мэліарацыйная з гідратэхнічным і культур-тэхнічным напрамкамі і землябудаўнічая) Беларуска С.-Г. Акадэмія крок у крок з агульным савецкім будаўніцтвам ідзе па шляху перабудовы нашай сельскай гаспадаркі на новых пачатках сацыялістычнай перабудовы, з цвёрдым імкненьнем наперад да сацыялізму!

ДАДАТАК № 1.

Вучэбны плян Гары-Гарэцкага Земляробскага Інстытуту за 1854—55 ак. г.

№ №	НАЗОВА ПРАДМЕТАЎ	1-ы курс		2-і курс		3-ці курс		4-ы курс	
		1-шы семестр	2-гі семестр	1-шы семестр	2-гі семестр	1-шы семестр	2-гі семестр	1-шы семестр	2-гі семестр
1	Закон божы	1	1	1	1	—	—	—	—
2	Лёгіка	2	—	—	—	—	—	—	—
3	Энцыклапэдыя с.-гасп.	4	—	—	—	—	—	—	—
4	Ворганаграфія расьлін і тэрміналёгія	3	—	—	—	—	—	—	—
5	Хэмія неарганічная	2	—	—	—	—	—	—	—
6	Фізыка ч. I	3	—	3	—	—	—	—	—
7	Паўтор матэматыкі	3	2	2	—	—	—	—	—
8	Нямецкая мова	4	4	3	3	3	1	—	—
9	Рысаваньне	1	1	1	1	1	1	2	—
10	Маляваньне	2	2	2	2	1	1	—	—
11	Гісторыя расійскай літаратуры	—	3	—	—	—	—	—	—
12	Заалёгія	—	2	—	—	—	—	—	—
13	Фізыялёгія, паталёгія, фізыяграфія і гісторыя батанікі	—	2	—	—	—	—	—	—
14	Хэмія мэталюў	—	3	—	—	—	—	—	—
15	Фізыка 2-я ч.	—	2	—	2	—	—	—	—
16	Пчальарства	—	—	2	—	—	—	—	—
17	Мінэралёгія	—	—	3	—	—	—	—	—
18	Гаспадарчая батаніка	—	—	3	—	—	—	—	—
19	Хэмія арганічная	—	—	2	—	—	—	—	—
20	Гэадэзія	—	—	2	—	—	—	—	—
21	Практыкаваньні ў расійскім слове	—	—	—	2	—	2	—	—
22	Заатомія і Заафізыялёгія	—	—	—	3	—	—	—	—
23	Гародніцтва і садоўніцтва	—	—	—	3	—	—	—	—
24	Хэмія аналітычная	—	—	—	2	—	—	—	—
25	Агульная і прыкладн. мэханіка	—	—	—	3	—	3	2	—
26	Пачаткі прававеданьня	—	—	—	2	—	—	—	—
27	Падгатоўчыя веды з кадастра і люстрацыі	—	—	—	—	3	—	—	—

№ №	НАЗОВА ПРАДМЕТАЎ	1-шы курс		2-гі курс		3-ці курс		4-ы курс	
		1-шы семестр	2-гі семестр	1-шы семестр	2-гі семестр	1-шы семестр	2-гі семестр	1-шы семестр	2-гі семестр
28	Дыятыка, экстар'ер і апаратыўная заахірургія	—	—	—	—	3	—	—	—
29	Земляробства	—	—	—	—	5	—	—	—
30	Жывёлагадоўля	—	—	—	—	4	—	—	—
31	С.-Г. тэхналогія	—	—	—	—	4	—	—	—
32	С.-Г. архітэктура	—	—	—	—	3	2	3	2
33	Расійскія станоўчыя законы	—	—	—	—	2	3	—	—
34	Гісторыя кадастра і люстрацыі і яе галоўныя асновы	—	—	—	—	—	3	—	—
35	Паталёгія, тэрапія і фармакалогія	—	—	—	—	—	3	—	—
36	Спэцыяльн. расьлінав. і лугаводзтв.	—	—	—	—	—	4	—	—
37	С.-Г. бухгалтэрыя	—	—	—	—	—	1	—	—
38	Лесагадоўля	—	—	—	—	—	2	—	—
39	Практыкаваньні па кадастру, кіраваньню грашовых збораў і пострац.	—	—	—	—	—	—	3	—
40	Арганіз. гаспадаркі і адміністрацыя	—	—	—	—	—	—	4	—
41	Энцыклап. камаральных навук	—	—	—	—	—	—	4	—
42	Рэпэтыцыя с.-г. навук	—	—	—	—	—	—	3	—
43	Лесаўпарадкаваньне	—	—	—	—	—	—	2	—
44	Рэпэтыцыя па прыродазнаўч. навуках	—	—	—	—	—	—	3	—
45	Гаспадарчая статыстыка Расіі	—	—	—	—	—	—	2	—
46	Рэпэтыцыя па геадэзіі	—	—	—	—	—	—	1	—
47	Практычнае судасправаводства.	—	—	—	—	—	—	3	—
48	Земляробская мэханіка	—	—	—	—	—	—	—	2
		25	22	24	24	29	28	34	4

Разам з гэтым у 2-гі семестр 4-га курсу студэнты рыхтуюцца к канчатковым выпытам, а з 2-й паловы красавіка—паступаюць у распаджэньне кіраўніка фэрмы выключна для практычных заняткаў, асабліва ў галіне кіраваньня.

Сьпіс скарыстанага матар'ялу і крыніц.

1. Архіў Гары-Гарэцкага Земляробскага Інстытуту ў справах з 1836 па 1865 год.
2. „Записки Горы-Горецкого Земледельческого Института“, кн. I, 1852 г., II—1853, III—1854 г., IV—1855 г., V—1856 г., VI—1857—СПБ. изд. Д.С.-Хоз. М.Г. Им.
3. В. В. В и н е р—„Краткий обзор истории Горы-Горецкого Земледельческого Института“, „Записки Горецкого С.-Хоз. Института“ т. I за 1923 г.—Горы-Горкі 1924 г.
4. Н. Гудков „Краткий исторический очерк Горецких учебных заведений“—г. Орша 1890 г.

А. І. ГАРЭЛІКАЎ і К. С. ЗАГОРСКІ.

Статыстычны абгляд Горацкага раёну.

Калі зьбіраліся пісаць гэты артыкул, думалі перакапаць архівы ўсіх раённых устаноў, у справах якіх можна знайсці шмат цікавага і каштоўнага дзеля характарыстыкі гаспадаркі і быту раёну. Але, за недахопам часу, ўдалося зрабіць толькі нязначную частку намечанага—гэта якраз: звесткі аб насельніцтве і яго занятках, аб становішчы народнай асьветы і аховы здароў'я, аб пажарах і здахце рагатай жывёлы і аб бюджэце райвыканкому. Усё гэта, ў кароткіх славах, і зьмяшчаецца ніжэй.

I. Насельніцтва раёну.

Аб колькасці ўсяго насельніцтва раёну поўныя звесткі маюцца толькі па перапісу 1926 г. (17 XII).

Па гэтых дадзеных лічыцца:

Усяго ў раёне			У паселішчах вясковага тыпу			У паселішчах гарадскога тыпу		
Мужч.	Жанч.	Разам	Мужч.	Жанч.	Разам	Мужч.	Жанч.	Разам
27804	29025	56829	22844	24931	47775	4960	4094	9054
У % 48,7	51,3	100	47,8	52,2	100	54,7	45,3	100

Як відаць з гэтай таблічкі, родавы склад насельніцтва ў паселішчах вясковага і гарадскога тыпу не аднолькавы. У той час, як у паселішчах вясковага тыпу на 100 душ мужчынскага роду прыходзіцца 100 душ жаночага (а наогул па раёну—104), у паселішчах гарадскога тыпу—толькі 82 душы.

Пераважнасьць колькасці душ мужчынскага роду над колькасцю жаночага насельніцтва ў паселішчах гарадскога тыпу тлумачыцца прысутнічаннем, у момант перапісу ў Горках, каля 300 дапрызыўнікаў з вёскі, а таксама наяўнасцю каля 1500 прыезджых студэнтаў.

Што датычыцца разьмеркаваньня насельніцтва на вясковае і гарадское, то на долю першага прыходзіцца 84,5%. другога—15,5% ад

усяго ліку насельніцтва ў раёне. Па Аршанскай акрузе вясковага насельніцтва 87,4⁰/₀, а наогул па Беларусі—85,0⁰/₀.

Адносна-ж насельніцтва так званых паселішчаў гарадзкага тыпу ёсць звесткі і за ранейшыя гады.

Вось яны па 2 паселішчах такога тыпу ў раёне.

Па Горках (З Слабадой і Зарэччам)							П а Г а р а х					
Год	М.	Ж.	Разам	У процантах			М.	Ж.	Разам	У процантах		
				М.	Ж.	Разам				М.	Ж.	Разам
1897	3491	3244	6735	51,8	48,2	100	849	853	1702	50,0	50,0	100
1923	4025	3747	7772	51,8	48,2	100	248	269	517	48,0	52,0	100
1926	4665	3862	8527	54,7	45,3	100	295	232	527	56,0	44,0	100

Тая акалічнасць, што па Горках родавы склад насельніцтва ў 1923 г. не змяніўся ў параўнанні з 1897 г., чаго зусім натуральна належала б чакаць, таму што значная частка мужчынскага насельніцтва часткова загінула на вайне, а часткова не звярнулася яшчэ з Чырвонай Арміі, і што мы наглядаем па Гарах, магчыма тлумачыць штагоднім павялічэннем ліку студэнтаў Горацкага с.-г. Інстытуту (з 1919 г.), якое пакрывала змяняшэнне караннога насельніцтва. У 1926 г. давалі вялікая перавага мужчынскага насельніцтва над жаночым па Горках тлумачыцца яшчэ большым павялічэннем колькасці студэнтаў Беларускай С.-Г. Акадэміі і, як вышэй указвалася, прысутнічэннем ў Горках, у момант перапісу, каля 300 дапрызыўнікаў з вёскі, а па Гарах—таксама пражываннем у гэтым мястэчку 17.XII.27—значнага ліку дапрызыўнікаў з бліжэйшых вёсак.

Другога роду змяненні ў ліку насельніцтва па абодвух пунктах адбыліся ў дынамічным разрэзе. Так, калі лік насельніцтва па гэтых паселішчах у 1897 г. узяць за 100⁰/₀, то па Горках яно роўна: у 1923 г.—115,1⁰/₀, у 1926 г.—126,6⁰/₀, а па Гарах: у 1923 г.—30,4⁰/₀, у 1926 г.—30,9⁰/₀.

Павялічэнне насельніцтва па Горках зусім добра тлумачыцца як натуральным прыростам, так і штогоднім павялічэннем колькасці прыездных студэнтаў.

Вельмі-ж рэзкае змяняшэнне колькасці насельніцтва, пачыная з 1923 г., па Гарах тлумачыцца тым, што каля гэтага часу гэтае мястэчка земляўпарадкавана і большасць сельска-гаспадарчага насельніцтва, якая ў 1897 г. была перапісана як гарадзкое, высялілася з Гор, і ў час перапісу 1923 г. перапісана ня было.

II. Заняткі насельніцтва.

Галоўны занятак насельніцтва—сельская гаспадарка—гэта было відаць ужо па ⁰/₀ вясковага насельніцтва (84,5). Яшчэ больш аб тым-жа

гавораць дадзеныя перапісу 1926 г. Па гэтых дадзеных, пры перапісу зарэгістравана ў раёне 10116 двароў, з іх не сялянскага тыпу на вёсцы—356 (каля 3⁰/о) і ў Горках (з Слабадой і Зарэччам)—1262 двары (каля 12⁰/о). Прычым тут-жа трэба адзначыць, што добрая палова з 1262 двароў, якія лічацца па Горках, таксама займаюцца сельскай гаспадаркай. Таму сьмела можна сказаць, што сельская гаспадарка—галоўны занятак амаль-што 90⁰/о двароў раёну.

Што датычыцца прамысловых заняткаў насельніцтва раёну, то аб іх ёсць такія звесткі. (Адданы Горацкім раённым статыстыкам тав. Н. С. Шыманскім, які сабраў іх па даручэньню Аршанскага акрстатбюро).

№№	НАЗВЫ ПРОМЫСЛАЎ	Колькасць прамысл. прадпрыем. у 1926 г.		У займаюцца прамысламі гаспадарак ёсць сваёй зямлі	Занята ў прамыслов. прадпрыем.					
		Усіх	З іх зай-малі сельск. гаспад.		На вёсцы		У Горках		Наогул па раёну	
					Сяброў сваёй зямлі	Найманых рабочых	Сяброў сваёй зямлі	Найманых рабочых	Сяброў сваёй зямлі	Найманых рабочых
1	Вятракі	65	?	269,7	85	3	—	—	85	3
2	Вадзян. млыны . . .	6	—	—	9	8	—	4	9	12
3	Вадз-нафтав. млыны .	2	—	—	2	2	—	—	2	2
4	Паравыя млыны . . .	2	—	—	0	8	—	—	0	8
5	Нафтавыя млыны . . .	1	—	—	1	2	—	—	1	2
6	Воўначоскі	19	12	16,48	18	4	6	—	24	4
7	Маслабойні	3	2	3,5	4	3	—	—	4	3
8	Крупадзеўкі	2	1	2,0	1	1	1	1	2	2
9	Сукнавальні	1	1	2,1	1	—	—	—	1	—
10	Кузьні	30	21	76,66	27	1	8	4	35	5
11	Цагельні	3	2	2,5	4	8	—	—	4	8
12	Шаўцы	44	26	40,71	36	4	17	7	53	11
13	Аўчынікі	41	38	127,58	51	4	3	—	54	4
14	Шорнікі	3	1	3,12	1	—	2	1	3	1
15	Краўцы	69	45	137,25	65	8	21	6	86	14
16	Бандары	184	184	509,49	298	3	—	—	298	3
17	Берднікі	54	54	174,18	69	—	—	—	69	—
18	Верацёншчыкі	7	7	20,35	9	—	—	—	9	—
19	Сталяры	46	7	150,14	52	3	—	—	52	3
20	Калеснікі	5	7	8,8	5	—	—	—	5	—
21	Шэрстабіты	3	—	—	—	—	4	—	4	—
22	Шапачнікі	8	1	5,0	3	—	7	2	10	2
23	Сьлесары	3	1	1,9	1	—	3	2	4	2
24	Цукерн. прадпр. . . .	1	—	—	—	—	1	—	1	—
25	Каўбасн. прадпр. . . .	1	—	—	—	—	2	—	2	—
26	Гаршэчнікі	10	10	15,1	11	—	—	—	11	—
27	Мылавары	1	—	—	—	—	1	—	1	—
Разам		614	420?	1566,56	753	62	76	27	829	89

Пры разглядзе гэтай табліцы відаць, што прамысловыя заняткі займаюць досыць важнае месца ў гаспадарцы раёну. Так, % двароў з промысламі—7,0, амаль што столькі-ж будзе і прамыслоўцаў, калі ўзяць % іх ад мужчынскага насельніцтва, бо промыслы выключна такія, якімі займаюцца мужчыны рабочага ўзросту. Сярод промыслаў першае месца па колькасці прадпрыемств займаюць промыслы па апрацоўцы дрэва (48%), далей ідуць: пераапрацоўка зерня (13,5%), краўцы (11,2%), шаўцы (7,1%), аўчыннікі (7%), кавалі (5%), апрацоўка шэрсці (3,6%); іншыя віды прамысловых заняткаў распаўсюджаны слаба.

Па тэрыторыі раёну 16 відаў прамысловых прадпрыемств размяшчаны больш-менш роўнамерна; бандары сканцэнтраваны ў Любіскім і Панкратаўскім сельсаветах, гаршэчнікі—ў Казіміраўскім, берднікі—у Рэцянскім, шэрстабіты, каўбаснае і цукернае прадпрыемствы—у Горках. Наогул-жа каля 90% усіх прадпрыемств знаходзіцца на вёсцы. Ня гледзячы на гэта, сельскай гаспадаркай займаюцца толькі каля 70% двароў з промысламі.

Урэшце трэба адзначыць, што ў ліку занятых на ўсіх прамысловых прадпрыемствах працаўнікоў каля 10% прыходзіцца на долю найманых рабочых. Прычым % найманых рабочых на вёсцы—7,5, у Горках—27,0 ад усяго ліку занятых працаўнікоў.

Адносна-ж вытворчасці прамысловых прадпрыемств звестак знайсці не ўдалося. Роўным чынам немагчыма было разглядзець склад прамыслоўцаў з сацыяльна-эканамічнага боку.

III. Становішча народнай асветы.

Гістарычны нарыс становішча народнай асветы Горацкага раёну досыць станоўча напісан для гэтага зборніку тав. Васілеўскім (глядзі старонку 169).

Нам застаецца толькі дапоўніць яго некаторымі дадзенымі аб становішчы народнай асветы быўшага Горацкага павету—ён складае большую частку тэрыторыі цяперашняга Горацкага раёну і разглядзець гэта пытаньне у ім за дарэвалюцыйны перыяд досыць цікава. Апрача таго, нам прыдзецца больш дэталёва застанавіцца на сучасным становішчы народнай асветы ў раёне.

З матар'ялаў дзеля адказу на першую частку пытаньня нам служылі: справаздача Горацкай Павятовай Земскай Управы за 1912 г., адбітак дакладу той-жа Управе аб царкоўна-прыходзкіх школах Горацкага павету за 1912—1913 вуч. год і каштарыс той-жа Управы на 1917 год.

Па гэтых крыніцах справа народнай асветы ў Горацкім павеце была ў такім становішчы.

Земскіх школ было:

аднакам-
плектных

двохкам-
плектн.

двохклас-
ных

на 1 студзеня 1909 г.

26

1

Земскіх школ было:	аднакам- плектных	двохкам- плектн.	двохклас- ных
на 1 студзеня 1910 г.	42	—	1
" " 1911 "	49	2	1
" " 1912 "	55	1	5
" " 1913 "	61	4	5
" " 1917 "	89	4	(?)

Царкоўна-прыходзкіх школ у 1912-1913 г. было: аднакамплектных—63, двухкамплектных—13, двухкласных—1, другаякласных—1. У гэтым жа 1912-1913 г. было:

У ЯКІХ ШКОЛАХ	Настаўніцкага пэрсаналу				Вучылася ў школах			Скончыла школы			Пакінула школы		
	Настаў- нікаў	Настаў- ніц	Закана- настаўнікаў	Разам	Хлопч.	Дзевач.	Разам	Хлопч.	Дзевач.	Разам	Хлопч.	Дзевач.	Разам
У земскіх школах	40	42	55	137	2888	701	3589	160	25	185	258	40	298
У царкоўна-прыходзк. школах	?	?	?	93	3120	1247	4367	230	72	302	?	?	?
Разам	—	—	—	—	6008	1948	7966	390	97	487	—	—	—

З гэтых табліц відаць, што ў 1913 г. земскіх школ было ўсяго толькі на 8 меней, чым царкоўна-прыходзкіх, ня гледзячы на тое, што сваю дзейнасць у Горацкім павеце земства пачало значна пазней (з 1908 г.) духоўнага ведамства. Прычым грашовыя асыгнаванні земства на народную асвету растуць даволі шпарка (з 1912 па 1917 г. павялічыліся на 106%), што часткова тлумачыцца пашырэннем удзелу земства ў ўтрыманні царкоўна-прыходзкіх школ, а таксама даволі значным павялічэннем ліку земскіх школ.

Па земскіх школах відаць, далей, склад пэдагагічнага пэрсаналу, з якога 40% прыходзіцца на долю законанастаўнікаў.

Колькі было законанастаўнікаў,—бо 93 гэта толькі настаўнікі і настаўніцы,—у царкоўна-прыходзкіх школах, а таксама колькі вучняў пакінулі гэтыя школы на працягу году з вышэйпамянутага дакладу ня відаць.

І наогул больш лічбаў, якія-б адбівалі справу народнай асветы з боку колькасці „учащих“ і „учащихся“ ні па земскіх, ні па царкоўна-прыходзкіх школах нам знайсці ня ўдалося.

Па „Справаздачах“ жа Горацкага райвыканкому становішча народнай асветы ў раёне такое:

Было школ	У в е с к а х:						У Г о р к а х:						
					У с і х		Сямёхгодка						
	1-х кам- плектн.	2-х кам- плектн.	3-х кам- плектн.	4-х кам- плектн.	Школ	Кам- плектў	Бела- руская	Яўрэй- ская	Школ	рабочай моладзі	Агульн. адукац. курсаў	Праф- тэхнічн. школ	У с і х
У 1925-26 г.	16	20	2	1	39	66	1	1	1	1	1	—	5
У 1926-27 г.	19	20	3	1	43	72	1	1	1	1	—	—	4

З гэтых школ у вёсках: быўшых царкоўна-прыходзкіх—9, быўшых земскіх—14, быўшых міністэрства народнай асьветы (так званых-народных)—4, адчыненых Савецкай уладай—14, па двух школах у раённым аддзеле народнай асьветы няма звестак аб іх гісторыі.

Ня было таксама магчымасьці высветліць пытаньне і аб тым, у складзе скалькіх камплектаў дасталіся Савецкаму ўладу быўшыя

Лік скончыўшых вясковую школу—няхай пакуль што, як і раней, школу толькі з 4-х груп, год ад году павялічваецца. Значна меней, леташняга скончыла ў 1926-27 вуч. г. Горацкія школы, але гэта паўна магчыма тлумачыць асаблівасцю арганізацыі Горацкіх школ, між якіх пераважае месца займаюць сямігодкі.

Троху затрымаліся таксама у параўнанні з мінулым годам (на 1,4%) і вясковыя дзевачкі, але у 1926 г. дзевачак скончыла школу на 4,6% (ад усяго ліку вучняў) больш, чым у 1913 г.—у земскіх школах % скончыўшых дзевачак толькі 20.

І потым, у 1913 г. скончыла вясковую школу: хлопчыкаў на 1000—65, дзевачак—50; у 1926 г. скончыла гэтую-ж школу: хлопчыкаў на 1000—105 і дзевачак—67.

Кіданьне вучнямі школы на працягу году—надта сумнае з'явішча ў сялянскім быццё—пакуль што і цяпер наглядаецца ў досыць значнай ступені. Так, у 1926 г. з 1000 хлопчыкаў—вучняў пакінула школу за год 171, з 1000 дзевачак—112.

Багата прычын ў аснове гэтага з'явішча. І хваробы, і неабходнасць памагаць бацьку ці матцы ў працы дома, і немагчымасць купіць вучэбныя прылады.

Галоўная-ж прычына, якая параджае амаль што і ўсе толькі што названыя прычыны, беднасць—з прычыны яе бывае большасць выпадкаў кідання школы на працягу году. Спачатку году малы з радасцю бяжыць у школу—босы і голы. Але выпаў сьнег, заскрыпеў мороз. У аднаго пасталоў няма, ў другога сьвіткі, і як ня хочыцца вучыцца, а прыходзіцца дома сядзець.

А вясной, чуць паявіліся праталіны,—скаціну пасьвіць. І тую акалічнасць, што ў параўнанні з 1913 г. лік выпадкаў кідання школы ў годзе як хлопчыкамі, так і дзевачкамі павялічыўся амаль што ў 2 разы, ў значнай ступені і прыходзіцца тлумачыць тым, што, ў сувязі з шырока праведзеным земляўпарадкаваннем, вельмі багата двароў пасуць жывёлу кожны на сабе, прычым пастушкі—амаль што выключна хлопчыкі і дзевачкі школьнага ўзросту. Мае пры гэтым, зразумела, значэнне і тое, што для тых двароў, якія вышлі на пасёлкі, ці на хутары, школа значна аддалілася,—а гэта перашкаджае хадзьбу ў яе для школьнікаў.

Тое-ж, што ў 1926-27 вуч. г. лік выпадкаў кідання школы значна больш леташняга, тлумачыцца толькі тым, што звесткі 1926-27 г. сабраны на месяц пазней, чым леташнія.

Цяпер фінансавая забяспэка народнай асветы. Пра ранейшы час ёсць лічбы толькі па земскіх школах. Вось яны.

На ўтрыманьне земскіх школ:	Затрачана рублёў у:		Прызначана рублёў ў:
	1912 г.	1915 г.	1917 г.
а) пачатковых	41.725	49.337,71	76.972
б) двухклясных	—	6.958,77	3.200

На утриманье земских школ: Затрачена рублѣй у: Призначана рублѣй у:

в) професыянальных	160	155	580
на вучѣбныя і класныя прылады	4.982	9.354,02	6.000
на дапамогу царкоўна-пры- ходзкім школам	4.315	4.580	5.780
арганізацыя настаўніцкіх курсаў			5.000

Разам 53.319,5 73.884,45 109.692,5

У процантах:	ад 1912 г.	100%	139%	206%
	ад усяго бю- джету	—	31,5	25,5

Па бюджету Горацкага райвыканкому расходы на народную асьвету прадстаўляюцца ў такім відзе:

	Аддзелы расходаў	Школы I ст.	7-х годкі	Дзіцяч. сады	Біблі- ятэкі	Лік- пункты	Лікві- дацыя напаве- сарод да прыв.	Школы для даросл.	Усяго	
		Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	Руб.	У % ад та- дав. бодж.
У 1924-25 г.	Зарплата	21.801	4.909,5	—	2.405	299,8	—	—	29.415,3	
	Гаспадарч. расходы	2.676	189,71	—	339	—	—	—	3.204,71	
	Капітальны рам.	1.200	—	—	—	—	—	—	1.200	
	На вучэбн. прылады	1.296	491,5	—	493,81	—	—	818,87	2.281,31	
	Разам	29.592,5	5.663,46	—	3.537,61	299,8	—	818,87	39.912,24	54,2
	У % да 24-25 г.	100	100	—	100	100	—	100	100	
У 1925-26 г.	Зарплата	29.463,4	10.033	—	4.224,96	783,84	—	907	45.382,2	
	Гаспадарч. расходы	3.073,94	163	—	740,74	—	—	—	3.977,68	
	Капітальны рам.	1.249,94	—	—	—	—	—	—	1.249,94	
	На вучэбн. прылады	2.677,96	283,5	—	1.118,47	—	—	—	4.079,93	
	Разам	39.939,21	11.602,57	150	6.734,22	1.041,79	180	1.347,05	60.994,84	40,6
	У % да 24-25 г.	135	204,1	—	—	—	—	—	153	
У 1926-27 г.	Зарплата	34.179	14.407	—	2.370,0	1.287	—	792	53.035	
	Гаспадарч. расходы	7.851	950	—	285	72	—	48	9.206	
	Капітальны рам.	1.600	—	—	—	—	—	—	1.600	
	На вучэбн. прылады	3.600	330	—	944	300	—	100	5.274	
	Новае будаваньне	8.000	—	—	—	—	—	—	8.000	
	Разам	61.420	18.764	200	3.969	1.819	—	1.289	87.461	42,6
	У % да 24-25 г.	207,5	382,2	—	—	—	—	—	219,1	

З гэтых двух таблічак відаць, што расходы земства на народную асьвету з 1912 па 1917 г. павялічыліся больш, чым у два разы, і далей, што народная асьвета ў бюджэце земства паглынала 25,5%. Куды шпарчэй растуць асыгнаваньні на народную асьвету ў бюджэце Горацкага райвыканкому,—на працягу 3-х год яны павялічыліся больш, чым у 2 разы, тады як земскія за 3 гады нармальнага мірнага жыцця і 2 гады ваенных павялічыліся толькі на 39%. Апрача гэтага на народную асьвету ў бюджэце райвыканкому адводзіцца цэлых 42,6%.

Вельмі цікава вось гэтая таблічка.

З а т р а ч а н а ў с я р э д н і м						
К і м	На 1 вясковую школу		На 1 вясковага вучня		На 1 душу насельніцтва	
	Руб.	Кап.	Руб.	Кап.	Руб.	Кап.
Земствам у 1912 г. . .	667	25	13	01	—	42
Райвыканкомам у 25-26 г.	1124	32	13	51	1	07
Ім-жа ў 26-27 г. . . .	1428	37	16	66	1	54

З яе відаць, што досыць шпарка паляпшаецца і якасныя бакі народнай асьветы, бо штогодны рост расходаў у сярэднім на адну школу і на аднаго вучня ці ня кажуць аб тым, што шырыцца і паляпшаецца абсталяваньне школ, што з кожным годам вучню прадстаўляецца для карыстання ўсё больш і больш вучэбных дапаможнікаў і прыладаў.

Пасья такога агульнага абгляду становішча народнай асьветы ў раёне, паглядзім ў якой ступені роўнамерна абслугоўваюцца асобныя сельсаветы раёну і адначасна-ж паглядзім, у якой ступені існуючыя школы ахопліваюць дзяцей школьнага ўзросту. Трэба пры гэтым агава-рыцца, што дадзеных аб колькасці дзяцей школьнага ўзросту ў райвыканкоме няма. Атрымаў я іх шляхам вылічэння вось як. Па табліцы: „Паўзростны склад насельніцтва па перапісу 1923 г.“—(Штогоднік Беларускага Ц.С.У. за 1925 г.) знаходзіў лік дзяцей школьнага ўзросту (ад 8 да 12 год уключна) для паселішч Аршанскай акругі (бяз Воршы). Прычым хлопчыкаў у такім узросьце зьявілася 14,4% ад ўсіх мужчын, дзевачак—13,5% ад усіх жанчын, хлопчыкаў і дзевачак разам—13,9% ад усяго насельніцтва. Маючы лічбы дапушчаемага ліку дзяцей школьнага ўзросту, знаходзім процант абслугоўвання школамі гэтых дзяцей.

Цяпер прывядзём табліцу аб становішчы народнай асьветы па асобных сельсаветах раёну (гл. таб. на стар. 250).

Пры разглядзе гэтай табліцы відаць, што асобныя сельсаветы ня-зусім роўнамерна забяспечаны школамі. лепш за ўсіх забяспечан школамі Панкратаўскі сельсавет: пры сярэднім ліку двароў на 1 школу па вёсках 214, у ім прыходзіцца на адну школу толькі 148 двароў, тады як ў Казіміраўскім—616; ў 7 другіх сельсаветах раёну адпаведная велічыня таксама больш сярэдняй, у 4—меней за ёе. У ім і на адзін камплект

№№	НАЗВА СЕЛСАВЕТУ		Па перапісу 1926 г.:		У іх		Вучыцца		ПРЫХОДЗІЦА:		Вучыў на:		% абсалютна- навадня школы- нага ўзросту (8-12 г.)									
			Двароў	Душ абодв. рад.					На адну школу	На дзін кам- плект.			Вучыў на:	Хлоп- чык	Дзе- вачак	Разам						
																	Лік школ	Камплект.	Груп	Хлопчыкаў	Дзевачак	Разам
1	Алхавуцкі (Павенкуцкі)	478	2.663	2	3	8	156	51	207	3.239	1.332	1,5,4	159	888	78	69	26	84,3	27,6	56,0		
2	Шаршпскі	810	4.439	5	8	19	258	80	338	64	162	888	1,6,3,6	101	555	76	42	18	82,1	25,4	55,0	
3	Ракіцкі	735	3.988	4	7	15	262	129	391	81	189	997	1,8,3,8	105	590	98	56	26	98,0	45,0	70,7	
4	Алобіскі	744	3.890	3	4	12	200	105	305	43	248	1,297	1,3,4	186	973	78	76	25	71,7	40,0	56,3	
5	Макараўскі	638	3.821	4	4	12	188	38	226	39	159	955	1	3	160	955	59	57	19	71,4	14,0	42,4
6	Казіміраўскі	616	3.047	1	4	4	103	106	209	36	616	3,047	4	4	154	762	69	52	52	46,6	52,0	49,1
7	Панкратэўскі	742	4.067	5	8	19	300	152	452	83	148	813	1,6,3,6	93	508	111	56	24	108,7	52,4	80,0	
8	Ленінскі	949	5.044	3	6	11	276	101	377	41	316	1,681	2	3,7	158	841	75	63	34	79,0	28,6	53,6
9	У т. д. без м. Леніна	757	4.285	1	2	4	65	16	81	10	757	4,285	2	4	378	2,143	19(?)	41	20	21,8	5,4	13,6
10	Астрадопаўскі	629	3.375	3	6	12	236	89	325	54	210	1,128	2	4	105	564	96	54	27	10,1	37,5	69,0
11	Кацялаўскі	779	4.220	3	4	11	156	37	193	44	260	1,407	1,3,3,7	195	1,055	564	46	48	18	53,0	12,3	32,4
12	Паршынскі	707	3.892	4	6	14	250	93	343	68	177	973	1,5,3,5	118	649	88	57	25	93,6	32,6	66,1	
13	Каме́нскі	685	3.736	2	3	8	205	61	266	26	343	1,868	1,5,4	228	1,246	71	89	33	94,0	22,8	51,0	
	Гарскі	976	5.121	3	6	10	244	89	333	38	325	1,707	2	3,3	163	854	65	56	33	76,5	28,0	52,2
	У т. д. без м. Гор	884	4.594	1	2	4	94	39	133	14	884	4,594	2	4	442	2,297	30(?)	67	31	30,0	12,1	20,0
	Па раёну (бяз гор. Горак)	9.448	51.303	42	69	155	2.834	1.131	3.965	620	214	1.138	1,7,3,7	137	1.222	78	57	26	79,9	31,4	55,5	
	Па мястэчках	284	1.286	4	8	13	361	135	496	55	71	322	2	3,3	36(?)	161(?)	390(?)	62	38	390,0	140,0	260,0
	Па Горках	658	5.528	5	?	?	544	483	1.027	55	?	?	?	?	?	?	?	?	?	—	—	—
	Наогула ў раёне	10.116	56.831	47	?	?	3.378	1.614	4.992	675	216	1.209	?	?	?	87	?	?	?	84,4	41,2	63,0

лік двароў меней сярэдняга па раёну, а ў Каменскім сельсавеце—больш за ўсіх; і па ліку душ, як на адну школу, так і на адзін камплект Панкратаўскі сельсавет таксама на першым месцы ў раёне, ў той час, як Казіміраўскі і Каменскі сельсаветы займаюць апошнія месцы.

Зразумела, што і вучняў у Панкратаўскім сельсавеце больш за ўсіх у раёне (а ў Кацялёўскім—менш за ўсіх). Ён ахапіў сваімі школамі 80% усіх дзяцей школьнага ўзросту (ад 8 да 12 год), прычым хлопчыкі нават з другіх узростных груп вучацца ў яго школах, у той час як у другіх сельсаветах да гэтага яшчэ далёка.

У лепшым становішчы адносна забяспечкі школамі ў параўнанні з вёскамі знаходзяцца Горкі і наогул мястэчкі, калі далей разбіраць гэтую табліцу. Але гэтая-ж табліца зусім ясна падкрэслівае, што ў мястэчковых школах даволі багата дзяцей вучыцца і з суседніх вёсак і хутароў. Таму што зусім магчыма, што ня ўсе мястэчковыя дзеці школьнага ўзросту ходзяць у школу. Няхай нават пераросткі (старэй 12 г.) вучацца ў мястэчках і то іх столькі не набярэцца. І значыцца добрую палову процанту ахопу дзяцей мястэчковымі школамі пэўна можна залічыць у рахунак вёскі.

Наогул-жа па ліку вучняў на 1000 душ Горацкі раён вышэй сярэдняга па Беларусі (81 вучань на 1000 душ у 1924 г., другіх дадзеных у нас ня было) і па Аршанскай акрузе (72 вучні на 1000 душ у тым-жа годзе).

Каб назваць гэтыя лічбы вялікімі—няможна. Бо у нас, у раёне, пакуль што толькі 83 вучні на 1000 душ насельніцтва, тады як у Паўночна-Амерыканскіх Злучаных Штатах іх—236,2, ў Англіі—189, ў Японіі—180, у Нямеччыне—159, ва Францыі—127,8 („Увесь Сьвет“ за 1925 г. Дзяржаўнага Выдавецтва).

Мы вельмі ад іх адсталі. Амаль што палова дзяцей школьнага ўзросту у нас яшчэ бегае па вуліцах.

пахарашэ і тады ня толькі з радасьцю прыме ў сябе ўсіх дзяцей, якія прыдуць у яе ахвотаю, але сілком пасодзіць на лаўку, як таго пузана, які цяпер з кіям па вуліцы носіцца, так і таго, які сядзіць на печы босы і голы.

IV Ахова народнага здароў'я.

Ахова народнага здароў'я ў дарэвалюцыйны перыяд знаходзілася ў Горацкім павеце далкам у руках павятовага земства; у сучасны момант яна знаходзіцца ў веданьні Горацкага райвыканкому. Таму па дарозе з характарыстыкай сучаснага становішча гэтага пытаньня, разгледзім і яго становішча ў быўшым земстве.

Дзейнасьць земства ў галіне аховы народнага здароў'я відаць з вышэйпамянёных „Справаздачы“ за 1912 г. і „Каштарысу“ на 1917 г.

У 1912 г. ў Горацкім павеце, пры насельніцтве ў 128.741 чалавек, было 3 доктарскіх вучасткі і 7 фэрчальскіх пунктаў. Усе гэтыя установы абслугоўваліся агульным складам 3 дактарамі, 11 фэрчаламі, 4 акушэркамі і 2 эпідэмічнымі фэрчаламі.

На доктарскіх пунктах, ці дакладней ў больніцах, было 35 штатных ложкаў, якімі карысталіся на працягу году 449 мужчын, 402 жанчыны і 73 дзяцей, агулам 8966 больнічных дзён. Амбуляторных хворых усімі лячэбнымі ўстановамі за гэты-ж год было прынята 101.662 пры 117.848 даведваньнях.

Па „Справаздачах“ жа Горацкага райвыканкому на тэрыторыі раёну з насельніцтвам у 56.913 чал., у 1924-25 і ў 1925-26 гадох было: у Горках: больніца, амбуляторыя, дзіцячая кансультацыя; ў м. Леніне—доктарскі пункт, у м. Горы—фэрчальскі пункт, у в. Гарадзец вясковыя ясьлі і пры Беларускай с.-гаспадарчай акадэміі—амбуляторыя. Пэрсанал дзеля абслугоўваньня гэтых устаноў маецца такі: 6 доктараў, 7 фэрчалаў, 3 акушэркі, 3 зубных дактары, 5 сясьдэр міласьлівасьці.

Што датычыцца дзейнасьці цяперашняга мэдыцынскага пэрсаналу, то яна відаць з гэтых лічбаў.

Па Горацкай больніцы:	1925 г.	1926 г.
Было хворых на 1 кастрычніка	30	27
Паступіла хворых на працягу году	888	1.090
Выпісалася за год	834	1.027
Памерло ў гадзе (галоўным чынам ад шкарлятыны)	61	62
Праведзена ўсімі хворымі больнічных дзён	10.551	11.237
Амбуляторная дапамога ўчынена:		

	Усяго чалав.	З іх дома	З усіх хворых прынята падру-гому разу	З іх дома
У 1924-25 г.	56.419	3.803	27.456	1.987
У 1925-26 г.	65.090	3.022	33.715	?

Учынена, далей, дапамога па зубных хваробах:

	Усяго давед- ваньняў	З іх першы раз	Накладзена плёмбаў	Вырвана зубоў
У 1924-25 г.	15.796	4.068	3.990	1.318
У 1925-26 г.	17.596	4.854	3.855	1.306

У дзіцячай кансультацыі было дзяцей на 1 кастрычніка: 1924 г.—117, 1925 г.—207, 1926 г.—403. Лік дзяцей, звязаных з дзіцячай кансультацыяй павялічваецца з кожным годам вельмі шпарка. Троху павольней расьце лік даведваньняў дзіцячай кансультацыі, якіх было:

	Усяго	З іх дома
У 1924-25 г.	1.562	580
У 1925-26 г.	1.976	510

Прышчэпка воспы была зроблена: у 1924-25 г.—8245 чалавекам (асобным спэцыялістам, які быў прыслан з цэнтру) і ў 1925-26 г.—1460 чалавекам.

У вясковых ясьлях у Гарадцы ўлетку 1925 г. было 25 дзяцей ад 6 месяцаў да 5 год, а ў Сяльцы, улетку 1926 г. 11—13 дзяцей.

Урэшце трэба адзначыць тую дапамогу, якая была ўчынена тым-жа мэдыкасам пры радох. Яна выказваецца ў наступных лічбах.

Было выпадкаў дапамог пры:

У якім годзе:	радох		абортах		Разам
	У боль- ніцы	На ву- частку	У боль- ніцы	На ву- частку	
У 1924-25 г.	60	129	34	22	245
У 1925-26 г.	120	40	59	21	241

Акрамя працы непасрэдна па лячэньню хворых, мэдыкасам ўтваралася яшчэ санітарная і санітарна-асьветная праца, аб якой ёсьць такія лічбы:

Зроблена абглядаў: У 1924-25 г. У 1925-26 г.

Прадпрыемств	724	435
Харчавых прадуктаў	18	137
Мяшканьняў	112	50
Устаноў	46	30
Крыніц вадазабесьпекі	73	52
Школ	40	45
Праведзена санітарных лекцый і гутарак:		
У гарадзе	44	21
На раёне	60	38
Разам	104	59

З усіх вишэйпрыведзеных лічбаў аб складзе лячэбных устаноў і мэдыцынскага пэрсаналу пры земстве і цяпер, відаць, што сучасны склад лячэбных устаноў абагаціўся такімі вельмі важнымі ў народным быце ўстановамі, як дзіцячая кансультацыя і вясковыя ясьлі, якіх пры земстве і ў паміне ня было.

Потым, сярод мэдпэрсаналу земскіх лячэбных устаноў Горацкага навету зубных дактароў няма ніводнага, цяпер іх цэлых 3.

А калі зрабіць параўнаньне наконт абслугоўваньня насельніцтва мэдыцынскім пэрсаналам пры земстве (у 1912 г.) і цяпер, то атрымаем такія лічбы.

Прыходзілася душ насельніцтва:

	На 1 доктара	На 1 фэрчала	На 1 акушэрку
У 1912 г. . .	42.917	11.158	32.185
У 1925-26 г. .	9.489	8.116	18.977

Што азначаюць гэтыя лічбы? Яны зусім выразна кажуць, што на кожную адзінку мэдыцынскага пэрсаналу прыходзіцца значна (амаль што ў 1½-2-4 разы) меней насельніцтва, чым было пры земстве. У такой-жа самай ступені насельніцтва цяпер мае, значыцца, больш магчымасьці звярочвацца за дапамогай да доктара, альбо да акушэркі. А што гэта так, падкрэсьліваюць наступныя лічбы:

На 100 душ насельніцтва прыходзілася:

	У 1912 г.	У 1924-25 г.	У 1925-26 г.
Амбулаторных даведваньняў .	7	18,5	20
Бальнічных дзён	80	100	116

Трэба далей адзначыць, што павялічэньне колькасьці мэдпэрсаналу у сучасны момант, дае мэдыцынскім працаўнікам магчымасьць шляхам санітарна-асьветнай працы паміж насельніцтва лячыць яго ня толькі ад хвароб фізычных—тыфусоў, каросты і г. д., але і ад такіх хвароб духоўных, як вера ў пагане вока, ў знахарак і шаптух, якія на працягу ўсей гісторыі горш тыфусаў і каросты разьяздаюць цела і душу народныя і якія не пераваліся месцамі яшчэ і цяпер.

Што датычыцца матар'альнай забясьпекі аховы народнага здароў'я, то яна відаць з наступнай табліцы.

Затрачана рублёў у:	1912 г.	1915 г.	1916 г.	1917 г.	1924-25г.	1925-26г.	1926-27 г.
1. На ўтрыманьне мэдыцынскага пэрсаналу .	10.851,60	16.789,80	16.658,0	20.988,00	6.551,50	11.761,84	21.036,0
2. На ўтрыманьне больніц і амбулаторн. пунктаў	14.974,25	9.704,73	17.204,00	22.006,00	3.975,75	5.324,35	2.643
3. На мэдыкамэнты . .	6.112,78	6.068,12	8.865	7.830	1.747,87	2.258,73	6.554
4. На будоўлю і рамонт больнічных будынкаў і ўпарадкаваньне іх .	1.426,10	13.299,99	7.800	12.300	1.525	779,63	6.647

Затрачана рублёў у:	1912 г.	1915 г.	1916 г.	1917 г.	1924-25г.	1925-26г.	1926-27 г.
5. На лячэньне параджонных Горацкага павету ў іншых лячэбн. установах	7.000	2.554	5.500	9.100	—	—	—
6. Іншых затрат	2.059,60	138,83	840	—	1.722,88	2.098,15	10.617
Разам	42.524,33	48.555,47	56.867	107.291	15.523	22.222,70	47.497
	100%	114,0%	133,7%	252,2%			

Раней, чым разглядаць гэтую табліцу, трэба абмовіцца, што лічбы расходаў за 1924-25, 25-26 і 26-27 г.г. не поўныя: досыць значныя сумы кожны год адпушчаюцца на ахову народнага здароў'я страхкасай (фонд Г) і вось гэтыя то сумы і не ўключаны намі ў 1924-25 г. і 25-26 г. — цалкам, а ў 1926-27 г. — часткова (гэтых лічбаў мы не знайшлі ў Р.В.К.). Наогул жа з гэтай табліцы відаць, што земскія асыгнаваньні на лячэбную справу з кожным годам растуць досыць шпарка. За адсутнасьцю ўсіх неабходных лічбаў па бюджэту райвыканкому, немагчыма, на жаль, прасачыць гэтае пытаньне і за апошнія гады. Але ўсё-ж такі мы можам зрабіць параўнаньне расходаў па ахове народнага здароў'я пры земстве і цяпер. Атрымоўваюцца такія лічбы.

У сярэднім на адну душу насельніцтва.

	Земства траціла ў 1912 г.	Райвыканком затраціў у 1926-27 г.
На ўсю лячэбн. справу	33 к.	84 к.
Толькі на зельля і іншыя мэдыкаменты	4,6 к.	11,5 к.

Гэтыя лічбы досыць выразна кажуць, што райвыканком больш клапаціцца аб ахове народнага здароў'я, чым клапацілася земства. Прымаючы-ж пад увагу ўсё вышэйсказанае, мажліва зусім выразна сказаць што справа аховы народнага здароў'я з кожным годам ня толькі пашыраецца колькасна, але і паляпшаецца якасна.

V. Пажары.

Дзеля ўсебаковага вивучэньня гэтага пытаньня ў архівах страх-агэнцтва можна знайсці шмат усялякіх звестак за цэлы шэраг гадоў. Наша мэта—высьвятліць толькі некаторыя бакі гэтага зьявішча. Дзеля гэтага, з адбіткаў актаў за 1924-25 г., 1925-26 г. і 1926-27 г., якія складае страхагэнт на месцы пажару, пры ліквідаваньні яго, мы выпісалі такія дадзеныя: месца пажару, час, прычына, кошт страт па ацэнцы, выплачаная ўзнагарода. Вынікі апрацоўкі гэтых звестак і паслужылі нам матар'ялам для напісаньня гэтага артыкулу.

Колькасьць пажараў і разьмеркаваньне іх па роду прычын відаць з наступнай таблічкі.

Было пажараў ад:	Падпалаў			Невядомых прычын	Няспраўных комінаў	Невысцёржанага звыртання з агнём	Маланкі	Топкі ёўні	Іншых прычын	Усяго	У тым ліку па Горках было пажар.	
	Яўных	Падзронных	Разам								Усіх	Ад падпалаў
У 1924-25 г. . .	4	35	39	12	5	10	5	6	4	81	14	10
У 1925-26 г. . .	36	18	54	29	8	4	4	3	3	105	32	21
У 1926-27 г. . .	28	18	46	4	9	5	5	11	—	81	13	13
У сярэднім . . .	23	24	47	15	7	6	5	7	3	90	19	15
У 0/0/0 . . .	25,5	26,6	52,1	16,5	8,0	6,6	5,5	8,0	3,3	100	21,1	79,0

Мы бачым, што ў сярэднім за 3 гады больш паловы (52,1%) усіх пажараў прыходзіцца ад падпалаў. Падпалы і па кожнаму году асобна даюць каля паловы ўсіх пажараў. Далей ідуць пажары ад невядомых прычын і потым ад няспраўнасьці комінаў і топкі ёвень.

Потым, больш пятай часткі усіх пажараў па раёну (21,1%) даюць Горкі з Слабадой і Зарэччам, дакладней толькі Слабада і Зарэчча, таму што па Горках выпадкі пажараў—толькі адзінкі.

Прычым каля 30% усіх падпалаў па раёну прыходзіцца таксама на Слабаду і Зарэчча, дзе 79% пажараў здарыліся толькі ад падпалаў.

На працягу-ж году, па месяцах, разьмеркаваньне пажараў прадстаўляецца ў такім відзе.

	Было пажараў у:	Студзені	Лютым	Сакавіку	Красавіку	Маі	Чэрвені	Ліпені	Жніўні	Верасьні	Кастрычніку	Лістападзе	Сьнежні	За год
Ад усіх прычын у:	1924-25 г. . .	11	3	4	6	7	4	7	4	2	12	12	9	81
	1925-26 г. . .	9	2	7	11	9	12	7	12	7	11	12	6	105
	1926-27 г. . .	2	2	5	7	7	10	6	4	6	12	16	4	81
	У сярэднім . . .	8	2	5	8	8	9	7	7	5	12	13	6	90
	У 0/0/0 . . .	8,9	2,2	5,5	8,9	8,9	10	7,7	7,7	5,5	13,5	14,6	6,6	100
Ад падпалаў у:	1924-25 г. . .	1	3	4	3	1	1	5	2	1	6	6	6	39
	1925-26 г. . .	6	0	1	2	6	6	5	6	7	6	6	3	54
	1926-27 г. . .	1	0	2	3	4	3	4	4	2	9	11	3	46
	У сярэднім . . .	3	3	2	3	3	3	5	4	3	7	7	4	47
	У 0/0/0 . . .	6,4	6,4	4,5	6,4	6,4	6,4	10,5	8,5	6,4	14,8	14,8	8,5	100

З гэтай табліцы відаць, што разьмеркаваньне наогул усіх пажараў па асобных месяцах году ня зусім роўнамернае. Больш роўнамерна разьмяркоўваюцца выпадкі пажараў ад падпалаў. Прычым, амаль што дзьве трэці як наогул усіх пажараў, так і пажараў ад падпалаў прыходзіцца на лета і восень.

Гэта і зразумела. Больш паловы ўсіх пажараў, як мы бачылі, адбываецца ад падпалаў. Пажар наогул—запраўдны бізун вёскі. Падпальшчык жа—самы горшы вораг яе. Асьляплёны злосьцю на свайга ворага, ён,

як кажуць гэтыя лічбы, стараецца канчаткова знішчыць яго—спаліць ня толькі ўсе яго будынкi, але i плады гадовай працы ўсяе яго сям'і—хлеб. Таму ён i падпальвае больш за ўсяго ўлетку i ўвосень, калі i будынкi сухія i снапы амаль што ўсе з поля сабраны. Яму мала важна, што падпалам ворага ён, магчыма, пусьціць па старцох не адну сям'ю яго суседзяў—была-б яго мэта дасягнута.

Што датычыцца гэаграфічнага разьмеркаваньня пажараў па тэрыторыі раёну, то трэба адзначыць, што па кожнаму з трох гадоў, вёсак, у якіх пажары былі-б больш 2-3 разоў на працягу году, былі адзінкі. Зато вельмі рэзка выдзяляюцца ў гэтых адносінах Зарэчча i Слабада. Каля адной пятай усіх пажараў прыходзіцца на іх долю. Прычым каля чатырох пятах гэтых пажараў падаюць на падпалы.

Па ліку двароў, якія пацярпелі ад пажараў, апошнія разьмяркоўваюцца такім чынам.

Было пажараў ад якіх згарэла двароў																	Р а з а м			
	1	2	3	4	5	6	7	9	10	11	13	16	22	37	Было пажараў		Згарэла двароў			
															Наогул па ра- ёну	У Гор- ках	Наогул па ра- ёну	У Гор- ках		
У 1924-25 г.	66	9	1	2	1	—	2	—	1	—	—	—	—	1	81	14	159	32		
У 1925-26 г.	86	8	3	1	1	1	2	—	—	1	2	—	—	—	105	32	177	74		
У 1926-27 г.	62	4	3	4	2	2	—	1	1	—	—	1	1	—	81	13	174	50		

Як бачым з гэтай таблічкі, пераважная большасьць пажараў—невялікія,—якія знішчаюць адзін—два двары. Пажараў, якія знішчылі больш 10 двароў, за 3 гады было ўсяго толькі 6. Далейшы-ж характар пажараў відаць з наступнай табліцы.

У якім годзе	Згарэла двароў ад падпалаў		За 1 пажар зга- рэла двароў у сярэдным		На 100 двароў зга- раўшых у 1924-25 г. прыходзіцца зга- раўшых двароў		На 100 двароў страхаваных будынкi зга- рэла двароў	
	Наогул параёну	У Горках	Наогул параёну	У Горках	Наогул параёну	У Горках	Наогул параёну	На Слаб.
У 1924-1925 г. . .	57	16	1,9	2,3	100	100	1,7	5,33
У 1925-1926 г. . .	100	74	1,5	3,9	111,3	203,1	1,59	12,3
У 1926-1927 г. . .	122	49	2,1	1,8	111,0	156,2	1,84	8,0
У сярэднім за 3 г.	92	46	1,8	2,3	—	—	1,7	8,7

Дзякуючы падпалам згарэла ў сярэднім за 3 гады, каля паловы ўсіх згарэўшых двароў наогул па раёну i каля чатырох пятах—па Зарэччы з Слабадой.

Зарэчча i Слабада наогул адрозьніваюцца ў пажарных адносінах. I пажары ў іх бываюць значна большыя, чым па ўсяму раёну, дзе за адзін пажар у сярэднім згарэе каля двух двароў, тады, як на Зарэччы з Сла-

бадой—каля двух з паловой двароў. І гараць яны значна шпарчэй, чым іншыя паселішчы раёну,—наогул па раёну лік згарэўшых двароў з 1924-25 па 1926-27 г. павялічыўся на 11,0%, тады як па Зарэччы з Слабадой на 56,2%.

Наогул гарымасьць усяго раёну амаль што нармальная—1,7%, гарымасьць-жа Слабады з Зарэччам проста катастрафічная—8,7%, гэта значыць, што кожны двор наогул па раёну ў сярэднім згарае адзін раз больш, чым у 50 год, тады як па Зарэччу з Слабадой кожны двор павінен гарэць, калі яны і далей будуць так старацца наконт падпалаў, адзін раз у 10-15 год.

Мы зацікавіліся далей пытаньнем—якая ёсьць сувязь паміж пажарамі і формай землекарыстаньня. Лічбы адносна разьмеркаваньня пажараў і згарэўшых двароў ў залежнасьці ад форм землекарыстаньня прыведзены ў наступнай табліцы.

У якім годзе	Па сёлах і вёсках		У тым ліку па Слабадзе з Зарэччам		Па хутарох		Па пасёлках		Па гораду і мястэчках		Іншым		Усяго	
	Пажараў	Двароў	Пажараў	Двароў	Пажараў	Двароў	Пажараў	Двароў	Пажараў	Двароў	Пажараў	Двароў	Пажараў	Двароў
1924-25 г. .	57	129	14	33	18	18	—	—	5	11	1	1	81	159
1925-26 г. .	72	129	32	70	22	22	2	3	4	18	5	5	105	177
1926-27 г. .	45	134	13	49	29	29	2	5	3	4	2	2	81	173
У сярэднім	58	131	20	51	23	23	2	4	4	11	2	2	89	170
У %/о . .	65,1	77,0	34,5	35,0	25,7	13,2	2,2	2,4	4,8	6,2	2,2	1,2	100	100

З гэтай табліцы відаць, што дзье трэці ўсіх пажараў і больш трох чвэрцяў усіх згарэўшых двароў па раёну прыходзіцца на сёлы і вёскі, прычым каля трэцяй часткі ўсіх пажараў і згарэўшых двароў па апошнім даюць Слабада і Зарэчча. Далей ідуць хутары, якія далі чвэрць усіх пажараў і васьмую частку згарэўшых двароў.

Што датычыцца разьмера сярэдняга пажару, то, як і трэба было чакаць, ён значна большы па вёсцы і на пасёлку, чым на хутары, бо на хутары ў час пажару рэдка калі згарыць больш аднаго двара, тады як на пасёлку,—а тым болей у вёсцы,—дзе двары нярэдка вельмі скучаны, ёсьць поўная магчымасьць для пажару зьнішчыць дзесятак, а то і паўсотню двароў.

Наогул вёска хавае ў сабе без параўнаньня больш магчымасьцяў для пажару, чым хутар ці пасёлак, бо на вёсцы і неасьцярожны зварот з агнём, і неспраўнасьць комінаў, асабліва ж—злосьць аднаго на другога выяўлены ў значна большай ступені, чым на хутары альбо на пасёлку.

Што гэта так, падкрэсьліваюць наступныя лічбы.

	Вёсак	Хутароў	Пасёлк.	Усяго
Разьмеркваньне двароў у % па формах землекарыстаньня (з аграапісаньня раёну)	62,1	32,5	5,4	100

	Вёсак	Хутароў	Пасёлк.	Усяго
Разьмеркаваньне пажараў по формах землякарыстаньня (бяз гораду і іншых)	65,2	25,7	2,2	100
Разьмеркаваньне згарэўшых двароў	77,0	13,2	2,4	100

Па ліку двароў вёскі займаюць 62,1%, па ліку пажараў—65,2%, а па колькасьці згарэўшых двароў—77%. Хутары наадварот, па ліку ўсіх двароў складаюць трэцюю частку, па ліку пажараў—чацьвёртую, а па колькасьці згарэўшых двароў—толькі восьмую частку. Цікава далей вось гэтая таблічка.

Ад падпалаў было пажараў:

У якім годзе:	У вёсках		На хутарох:	
	Усяго	У %	Усяго	У %
У 1924-25 г.	32	54,4	7	40,0
У 1925-26 г.	30	41,7	12	54,5
У 1926-27 г.	42	93,3	9	31,0
У сярэднім	34	60,0	9	40,0

Лічбы гэтай табліцы кажуць, што ў вёсках значна часцей бываюць пажары ад падпалаў, чым па хутарох (з кожных 10 пажараў падпалы ў вёсках даюць 6 пажараў, а па хутарох—4).

Апошняя пытаньне—страты, якія церпіць ад пажараў народная гаспадарка раёну. Лічбы наконт гэтага—ў наступнай табліцы.

У якім годзе:	Кошт у рублѣх згарэўшых					Выдана ўзнага роды рублѣў	Расход Горацкага рай-выканкома	
	Застрахов. будынкаў наогул па раёну	У тым ліку		Незастрахованай рухомай маёмасьці па раёну	Усяе маёмасьці		На ўсе галіны гаспадаркі рублѣў	На народную асьвету рублѣў
		У вёсках	На ху-тарох					
У 1924-25 г. .	33.322,40	21.119,40	3.994	500(?)	33.822,40	17.459,11	73.550,97	39.912,24
У 1925-26 г. .	55.407	45.581	2.439	10.846(?)	66.253	27.617	150.018,62	60.994,84
У 1926-27 г. .	48.562	33.028,8	6.266,5	45.616	94.178	26.397,36	205.000	87.461
У сярэднім .	45.431	33.243	4.233,2	28.231	64.751	23.827,7	142.856,5	62.789,36

З гэтай табліцы відаць, што страты ад пажараў вельмі вялікія. Каб яскравей прадставіць гэтыя страты, разгледзім вось гэтую табліцу.

У якім годзе	Страты ад 1 пажару				Разьмер страт у сярэднім на 1 двор страхаваных маёмасьць				Прыходзіцца рублёў страт на 100 р. страчаных райвыканком				На 100 рублёў усяіх страт прыходзіцца на падпалы	На 100 рублёў страт выдана ўзнагароды па абсягу	На 100 р. налічанага с.г. падатку прыходзіцца стратаў ад пажараў
	Наогул у раёне	У вёсках	У т. ліку на Зарэччы а Слабадой	На ху-тарох	Наогул у раёне	У вёсках	У т. ліку на Зарэччы а Слабадой	На ху-тарох	На ўсе галіны гаспад.	На на-родную асьвету	На 100 рублёў усяіх страт прыходзіцца на падпалы				
У 1924-25 г.	411,2	372,5	442,4	222,0	2,73	—	10,4	—	45,3	90,0	28,2	63,5	13,5		
У 1925-26 г.	334,3	437,7	472,4	111,0	4,93	8,0	25,6	0,80	37,0	91,0	53,1	61,7	40,0		
У 1926-27 г.	503,4	745,7	962	216,0	3,76	—	20,5	—	23,6	92,8	65,0	56,0	46,0		
У сярэднім	410,5	514,4	577,6	184,0	3,70	?	19,4	?	32,8	97,3	55,1	59,5	30,0		

З яе відаць, што разьмер страт ад аднаго пажару па вёсках (і селax) значна большы, чым наогул па раёну і амаль што ў 3 разы большы, чым на хутарох; яшчэ большы пажар у сярэднім на Зарэччы з Слабадой.

Вельмі вялікі, далей, разьмер страт па застрахованай маёмасьці (толькі!)—у сярэднім за 3 гады 3 р. 70 к. на адзін двор наогул па раёну. Калі-ж узяць толькі вёскі і сёлы, то гэтыя страты ў сярэднім на адзін двор раўняюцца 8 руб., а на хутарох—толькі 80 кап. Страты на 1 двор па Слабадзе з Зарэччам прама жудасны—да 20 р. у сярэднім у год. Наогул-жа па паселішчах вясковага тыпу гэтыя страты ў 1925-26 г. выявіліся роўна ў адзін руб. на душу.

Амаль што адну трэць (у сярэднім за 3 гады) расходаў райвыкан-кому на ўсе галіны народнай гаспадаркі раёну і дзевяць дзесятых усіх расходаў на народную асьвету можна было-б пакрыць тымі стратамі, якія церпіць гаспадарка раёну ад пажараў.

Гэтымі-ж стратамі, далей, можна было-б заплаціць адну трэць (у сярэднім за 3 гады) таго сельска-гаспадарчага падатку, які быў налічан на раён.

Але гэта-ж яшчэ ня ўсе страты ад пажараў. Разьмер іх, як кажа і раённы страхавы агэнт, сьмела можна павялічыць амаль што ў два разы, бо рэдка пры якім пажары разам з застрахованымі будынкамі (каштоўнасьць якіх таксама значна больш той сумы, у якую яны застрахоўваюцца) не згарыць незастрахованы хлеб ў гумне ці ў каморы, альбо адзежа з абуткам і хатняй маёмасьцю.

Гэта так званыя матар'яльныя страты. А ва што ацаніць тыя мучэньні, якія перажылі раненыя і кантужаныя на пажарах за 2 гады 22 мужчыны, 1 жанчына і 4 дзяцей, з якіх, як значыцца па актах, абгарэла 1 жанчына і 2 дзяцей. Няма гэтаму цаны. Няма таксама цаны і таму гору, якое перажылі пагарэльцы ў сувязі з пажарамі.

Далей адносна выданай пагарэльцам узнагароды за панесеныя страты. Яна ў сярэднім за 3 гады раўняецца 59,5% ад сумы страт. Калі прыняць пад увагу тое, што ўзнагарода па закону павінна выдавацца ня больш, як 75% ад застрахованай сумы, то разьмер выданай узнагароды досыць вялік. Дзяржава, такім чынам, значную частку страт сялянства ад пажараў зварочвае яму.

Для насельніцтва гэта вельмі добра; але для народнай гаспадаркі наогул гэта ня зусім так, бо калі-б меней пажараў, значную частку грошай, выданых у якасьці страхавой узнагароды, можна-б патраціць на другую галіну народнай гаспадаркі. Таму і з гэтага боку пажар—вораг гаспадарчага прагрэсу.

Пажары—самы люты вораг народнай гаспадаркі, бо яны зруйнаюць народную гаспадарку, яны вельмі затрымліваюць яе разьвіцьцё. І ўзімку, і ўвосень і вясной селянін не вылазіць з пасталоў, а пажары зьнішчаюць кожны год усялякага дабра амаль што на 10.000 пар чобатаў.

Каля паловы дзяцей школьнага ўзросту ня маюць магчымасьці

хадзіць у школу—не хапае школ. А пажар кожны год знішчае будынкаў і іншай народнай маёмасці як раз на столькі, колькі патрэбна, каб павялічыць лік школ у два разы. Пажар, такім чынам, сее цемру на вёсцы.

Мы таксама бачылі, што больш паловы ўсіх страт ад пажараў мы церпім дзякуючы падпальшчыкам. Яны затрымліваюць і разьвіцьцё народнай гаспадаркі і разьвіцьцё народнай асьветы.—Бязьлітасная барацьба з падпальшчыкамі! Багата двароў, як кажа страхагэнт, згарае ад вельмі густога разьмяшчэньня будынкаў, трэба больш увагі зьвярнуць на выкананьне закону аб засяленьні.

Але гэтага мала. Пакуль што вёска—саламаяная. У гэтым усё няшчасьце, усё зло.

У якасьці сельска-гаспадарчага крэдыту кожны год адпушчаюцца вёсцы досыць вялікія сумы на насенне, на будынкі, на скот. Але здарыўся пажар і ад усяго гэтага забеспячэньня застаюцца адныя галавешкі. А селянін яшчэ бядней стаў.

Больш увагі агнятрываламу будынку, бо толькі агнятрывалы будынак ратуе селяніна ад такога няшчасьця. Агнятрывалае будаўніцтва і падпальшчыкаў перавядзе і народную гаспадарку ад пажарных страт захаве і пашырэнню народнай асьветы паможа ў вельмі значнай ступені. Будуйце агнятрывалыя будынкі! У іх заклад матар'яльнага і культурнага дабрабыту селяніна.

Бюджэт Горацкага Райвыканкому

(па каштарысу РВК 1924-25 і 1925-26 г.г.).

Як відаць з табліц, якія прыкладаюцца, прыбытковая частка бюджэту апошняга 1925-26 г. ў агульным падрахунку выяўляецца ў суме 157.715 р. 75 к., што ў параўнаньні з 1924-25 годам дае павялічэньне больш, чым у два разы. Галоўнай крыніцай, складаючай прыбытковую частку бюджэту, як відаць з той жа табліцы, зьяўляюцца адлічэньні ад дзяржаўных падаткаў (с.-г. падатку і прампадатку) і наддатак да іх і збораў, якія даюць у 25-26 годзе 52% усіх прыбыткаў РВК (а ў 24-25 г. нават 71%), і потым дапамога з агульнадзяржаўных сродкаў (субвэнцыі на нізавы апарат і г. д.), складаючыя 19,98%; на трэцім месцы ідуць прыбыткі па камунальнай маёмасьці і аброчных стацыях—каля 9%. Гэтыя тры разьдзелы складаюць больш 80% усіх прыбыткаў па каштарысу, чаму на іх трэба застанавіцца больш падрабязна. У 1925-26 бюджэтным годзе, калі прыняць за 100% усе „наддаткі“ і адлічэньні ад дзяржпадаткаў і збораў, якія даюць у суме 83568 р. 30 к., характарыстыка гэтага разьдзелу ў % будзе такая:

	У рублёх	У %
1. Адлічэньне ад с.-г. падатку	36.147,45	43,3
2. „ „ дзярж. прам. падатку	7.037,13	8,3
I. „ „ усяго	43.184,58	51,6

	У рублѣх	У %
1. Наддаткі да с.-г. падатку	—	—
2. " " дзяржпрампадатку	29.575,25	35,4
3. " " прыбытк.-памаём. падат.	9.258,06	11,1
4. " " збораў за засьведчаньне ў натар. установах актаў, умоў, дагавораў і г. д.	1.025,98	2,9
II. Наддаткаў усяго	40.383,72	49,4
Разам	83.568,30	100%

Такім чынам відаць, што гэты разьдзел, які дае 52% усяго прыбыткавага каштарысу, амаль што пораўну разьмяркоўваецца паміж адлічэньнямі і наддаткамі да дзяржпрампадатку (51,6% і 49,4%), але адлічэньні ад падатку падаюць галоўным чынам на с.-г. падатак (43,3 з 51,6%), а наддаткі да падатку—амаль што выключна на дзяржпрампадатак (35,4%) і напрыбытковы (11,1%) і зусім не чыпаюць с.-г. падатку.

На другім месцы па значэньню ў агульнай лічбе прыбыткаў стаіць разьдзел „дапамога з агульнадзяржаўных сродкаў“, якая дае 31399 руб., альбо 19,98% усех прыбыткаў 25-26 году. Наступная табліца характарызуе гэты разьдзел:

Дапамога з агульнадзяржаўн. сродкаў:

	У рублѣх	У %
1. Дапамогі на нізавы апарат	1.008	3,2
2. " " нарсуд	504	1,6
3. " " пэд. пэрсанал I і II ступ.	19.128	60,9
4. " " лекарскі і сярэдн. мэд. пэрс.	3.372	10,7
5. " " аграпэрсанал	840	2,7
6. " " вэтэрынары пэрсанал	552	1,7
7. " " ўтрыманьне лікпунктаў	360	1,1
8. " " школьнае будаўніцтва	3.785	12,0
9. " " рамонт і забесьпячэньне больніц	1.680	5,3
10. " " земляўпарадка. будн. насельніцтва	170	0,8
Разам	31.399	100

Першае і пераважнае месца ў дапамогах дзяржавы займае школа. Калі ўзяць разам дапамогу на пэдагагічны пэрсанал і школьнае будаўніцтва, гэта будзе 72,9% усіх дзяржаўн. дапамог. Потым ідзе больніца бо на лекарскі і сярэдні медпэрсанал і рамонт і забесьпячэньне больніц ідзе 16% усіх дапамог дзяржавы, далей—агра-і вэт-пэрсанал 4,4% і г.

Тут жа, калі забегчы троху ўперад, цікава параўнаць атрыманыя лічбы з аналітычнымі дадзенымі „Сметы Горэцкай Усходняй Земской Урады на 1913 год“.

Дапамогі Земству і зварот выдаткаў:

Ст. 1. Ад „казны“ паступіла:

	У рублѣх	У %
На ўтрыманьне земскіх коняй	7395,19	12,9
„ „ арыштоўні і арыштантаў	4312,00	7,6
„ „ настаўнікаў у земск. школах	37650,97	66,1
„ дапамогу эканамічн. становішчу (агран.)	2112,50	3,7
$\frac{1}{6}$ адлічэньняў ад дзярж. падатку на маёмасьць	385,25	0,9
З сродкаў супрацьчумнай камісіі на набыв- так дэзынфэкц. камары і г. д.	5050,0	8,8
Разам	56905,91	100

Агульная сума дапамогі земству ад „казны“ (56905,91) складае 18,9% усех прыбыткаў земства ў 1915 годзе, што блізка падыходзіць да таго-ж % цяпер па каштарысу Горацкага РВК. На першым месцы стаіць таксама школа — 66,1%, потым утрыманьне земскіх коняй — 12,9%, барацьба з пошаснымі хваробамі — 8,8, потым арыштоўня — 7,6%, і агранамія 3,7. Калі параўнаць гэтыя дадзеныя з вышэй прыведзенымі для 25/26 году, то розніцу відаць з наступнага:

% дапамогі з агульнадзяржаўных сродкаў ці „казны“, які прыходзіцца на:

	У 1915 г.	У 1925/26 г.
Школу	66,1	72,9
Больніцы і лячэньне	8,8	16,0
Арыштоўню	7,6	—
Агранамію	3,7	4,4

На трэцім месцы ў прыбыткавай часьці бюджэту стаяць „Прыбыткі па камунальнай маёмасьці і аброчных стацыях“, якія складаюць каля 9% усіх прыбыткаў РВК.

Характар гэтых прыбыткаў такі:

	У рублѣх	У %
Гарадзкія землі (дадатковая рэнта)	2304,37	16,6
Памяшканьні для жылішча (арэндн. плата)	1048,22	7,5
Гандлёва-прамысл. памяшканьні, склады і г. д. (арэндн. плата)	8151,99	58,9
Месцы пад гандль на пляцох, рынках, ву- ліцах і г. д. (арэндная плата)	1615,90	11,6
Іншыя	732,49	5,4
Разам	13852,97	100

У гэтым разьдзеле прыбыткаў галоўную ролю грае арэндная плата за гандлёва-прамысловыя памяшканьні і месцы пад гандаль і потым дадатковая рэнта з гарадзкіх зямель.

Ня затрымліваючыся на астатніх разьдзелах прыбыткавай часьці бюджэту, якія ўсе разам складаюць менш за 20% усех прыбыткаў, больш дэтальна разьдзела застанавіцца на выдатковым каштарысе за тры-ж гады.

За 1925—26 год усе выдаткі Горацкага РВК выявіліся ў суме 149359,25 рублёў, што ў параўнаньні з папярэднім 24—25 годам дае павялічэньне як раз у два разы. Пры разглядзе табліцы выдаткаў па асобных разьдзелах, найперш за ўсё кідаецца ў вочы разьдзел „Народн. Асьвета“, які ў % паглынае 40,8% усех выдаткаў РВК, потым ідзе разьдзел „Агульна-адміністр. установы—17,4%, Нар. Здароўя“—14,87, камунальная гаспадарка—6,15, Ахова грывмадзянскага парадку—4,77% і г. д. У такім парадку і трэба будзе застанавіцца на кожным з разьдзелаў выдатковай часьці бюджэту 25—26 году, прычым першых два разьдзелы (Нар. асьветы і Нар. здароўя) ўжо разгледжаны ў сваім месцы, калі гаварылася наогул аб становішчы Народн. асьветы і Народн. здароўя ў Горацкім раёне.

Разьдзел „Агульна Адміністрацыйныя установы“, які адыймае 17,42% усех выдаткаў у сваю чаргу разьбіваецца на параграфы:

	У рублѣх	У %
1. Райвыканком	10881,10	41,6
2. Гарсавет і сельсаветы	14768,32	56,7
3. Саветы фізкультуры	388,57	1,7
Разам	26037,99	100

Выдаткі па ўтрыманьні самога РВК складаюць амаль што 42% выдаткаў гэтага разьдзелу і 7,25% усех выдаткаў па бюджэту.

Наступным ідзе разьдзел „Камунальная гаспадарка“, які адыймае 6,15% выдаткаў па каштарысу. Падзяляецца ён на параграфы:

	У рублѣх	У %
1. Муніцып. жылыя дамы, камун. будынкі, гандл.-прамысл. памяшканьні, склады і г. д.	5767,91	62,7
2. Утрыманьне мастоў, тратуараў, шляхоў і г. д.	249,35	2,7
3. Асьвятленьне вуліц і пляцоў	95,00	1,0
4. Супрацьпажарная ахова	3075,38	33,6
Разам	9187,64	100

Пераважае значэньне ў выдатках па камунальнай гаспадарцы мае першы параграф— камунальн. будынкі, гандлёва-прамысловыя памяшканьні, прычым галоўная маса выдаткаў падае на грунтоўны рамонт, на які страчана 4838,91 руб., з 5767,91 г. зн. амаль не 84% пайшло на пабудову камунальнай маёмасьці.

Далей, 4,77% у сех выдаткаў РВК приходзіцца на разьдзел „Ахова грамадзянскага парадку“, прычым:

	У рублѣх	У %
Адміністр. аддзел, міліцыі і арыштоўні . . .	6298,35	89,6
Крымінальнае шуканьне	726,14	10,4
Разам	7024,40	100

Галоўным прадметам выдатку па гэтаму разьдзелу будзе зарплата супрацоўнікам адм. аддзелу, міліцыі і г. д.: з 7024,49 рублѣў на зарплату затрачана 5071,25, г. зн. 72,2% у сех выдаткаў на ахову грамадзянскага парадку.

Наступным па займаемаму месцу ў бюджэце будзе разьдзел „Сельская гаспадарка“, які адыймае 3,45% выдатковага каштарысу і які разьбіваецца на параграфы:

	У рублѣх	У %
1. Райзямкамісія	192	3,7
2. Вэтэрынарыя	1988,62	38,5
3. Утрыманьне аграсеці	2514,07	48,8
4. Пракатны пункт, зярночысьц. ст.	461,86	9,0
Разам	5156,55	100

Галоўную ролю (48,8%) ў выдатках на сельскую гаспадарку грае аграсець, прычым з 2514,07 р. приходзіцца: на зарплату аграпэрсаналу—1770 рублѣў (70,4%), на гаспадарчыя выдаткі—125,07 р. (5,0%), на выдаткі выхавальнага і культ-асьветнага характару—122,09 р. (48%) і г. д. Ня малае значэньне ў гэтым разьдзеле мае вэтэрынарыя (38,5%), прычым з 1988,62 руб. на зарплату приходзіцца 1212 р. ці 61,0%. У § 4 гэтага разьдзелу выдаткі выявіліся выключна ў відзе набытку новага інвэнтару для пракатнага пункту і зярночыст. станцыі.

Па наступнаму разьдзелу „Надзвычайныя выдаткі“ (4,72% у сех выдаткаў) фігуруе адзіны параграф выдатку на пагашэньне даўгоў і вылат %-у па пазыхах, а папярэдні разьдзел („Адлічэньне ў фонды ўнутры-рэспубліканскага рэгуляваньня“ — 3,35% у сех выдаткаў) ёсьць адлічэньне ў акруговы фонд.

На наступным месцы стаяць выдаткі на „органы юстыцыі“—2,39% у выдатковай частцы бюджэту. У адзіным параграфі гэтага разьдзелу стаяць нарсуд і працкамара, прычым на зарплату супрацоўнікам затрачана 64,5% ад усей сумы па разьдзелу.

Далей ідзе разьдзел „Сацыяльныя забясьпекі і аховы працы“ (0,78% у сех выдаткаў), прычым з 1170 р. затрачана на аддзел „Сацыяльнай забясьпекі“—720 руб., і на пэнсіі і дапамогі—450 руб.

Выдаткі на „Шляхі зносін“ (0,66%) ёсьць ня што іншае, як грунтоўны рамонт шляхоў і дарожных будынкаў, а выдаткі на „Утрыманьне

пам'яшкання для війська" — (0,35%) — господарчія видатки ў сувязі з знаходженьнем у Горках дапрызыўнікаў.

У заключэньне цікава правесці некаторыя супаставы і параўнанні. Паперш за ўсяго, як ужо адзначана, выдатковая часць бюджэту Горацкага РВК за 1925—26 год, у параўнанні з папярэднім годам павялічылася як раз у два разы. Калі-ж правесці такое параўнаньне па асобных разьдзелах, то выдаткі па камунальнай гаспадарцы павялічыліся больш чым у тры разы (318%), потым выдаткі на агульна-адмінстр. установы (260%) і шляхі зносін (249)—у два з паловаю разы, на сац. забяспеку і ахову працы, сельскую гаспадарку — больш чым у 2¼ разы і на нар. асьвету і ахову народн. здароўя—у 1½ разы.

З гэтага відаць, што агульнае павялічэньне выдаткаў РВК (адпаведна з прыбыткам) ідзе па лініі выраўніваньня, г. зн. што ў тых галінах мясцовай гаспадаркі, якія да гэтага часу карысталіся меншай увагай па тых ці іншых прычынах (камунальная гаспадарка, сельская гаспадарка, шляхі зносін і г. д.), цяпер укладаньне выдаткаў у іх павялічваецца інтэнсыўней, а такія, як Народн. Асьвета, Народн. Здароўя, якія паглыналі ў 24—25 годзе разам 75% усех выдаткаў, узрастаюць больш плынна.

Далей цікава параўнаць выдатковую часць бюджэту Горацкага РВК і быўшага Горацкага Павятовага Земства. З прыведзенай табліцы можна відзець розьніцу:

Год	На 1 душу ўсяго насельніцтва затрачана рублёў на:				
	Народн. асьвету	Народн. здароўе	Сельск. гаспад.	Усіх выдаткаў	
1. Горацкае Павятовае Земства	1912	0,41	0,33	0,02	1,14
у 0/0-ах	100	100	100	100	
2. Горацкі РВК	1925—26	1,07	0,39	0,09	2,62
у 0/0-ах	261	118	450	230	

Калі земства ў даваенны час траціла на 1 душу насельніцтва 1 р. 14 к., то ў сучасны момант мясцовыя установы Савецкага ўраду—Горацкі Райвыканком, ня гледзячы на перажытыя вайну, зруйнаванасьць, заняпад народнае гаспадаркі, ужо мае такі бюджэт, што ў 2—3 разы больш траціць на аднаго чалавека, а па некаторых галінах (сельск. гаспадарка, народ. асьвета) і таго болей. Розьніца гэтак відавочна, што гаварыць аб ёй многа ня прыходзіцца. Падобныя лічбы будучых гадоў у умовах мірнага будаўніцтва народнай гаспадаркі скажуць самі аб сабе.

Паступленьне сум мясцовых прыбыткаў па каштарысу
Горацкага РВК за 1924-25 і 1925-26 г.г.¹⁾.

№ разьдзелу	ХАРАКТАРЫСТЫКА РАЗЬДЗЕЛУ	1924-25 г.			1925-26 г.		
		Паступіла		У % ад усяго да- ходу	Паступіла		У % ад усяго да- ходу
		Руб.	К.		Руб.	К.	
1	Астача нескарыстан. прыбыткаў паступіўш. на 1/X	—	—	—	2.200	73	1,39
2	Бюджэтн. нядоімкі па падатках і зборах (адлі- чэньні ад дзяржпататкаў і надбаўкі к дзярж- падаткам)	2.971	30	3,9	6.976	71	4,42
3	Непадатковыя прыбыткі недапаступіўш. ў мін. годае (прыбыткі па с.г. і камунальн. гасп.— арэнды. плата)	—	—	—	1.811	94	1,15
4	Прыбыткі па сельск. гаспадарцы: (лугфонды, сады і гароды—арэндная плата)	752	45	1,0	715	40	0,45
5	Прыбыткі па камунальн. маёмасьці і аброчн. стацыях (гарадзкія землі, жылыя памяш- каньні гандлёва-прамысл. памяшк., месцы гандлю на пляцох і г. д.—арэндная плата)	6.744	86	9,0	13.852	97	8,78
6	Прыбыткі па камунальн. прадпрыемствах	—	—	—	616	—	0,39
7	Прыбыткі ад прамысловасьці і гандлю (мука- мольн.—арэндная плата)	2.276	43	3,0	3.936	50	2,45
8	Прыбыткі ад іншых прадпрыемстваў (апрача с. г., камунальн. і мясцов. прамыслов.)	—	—	—	526	15	0,33
9	Розныя паступленьні (спягнаньні і штрафы, продаж нягожай маёмасьці)	1.647	63	2,3	5.540	76	3,51
10	Адлічэньні ад дзяржпрыбыткаў (ад лясных)	—	—	—	3.372	89	2,14
11	Адлічэньні ад дзяржпадаткаў (ад с.-г. падатку і прапідатку)	—	—	—	43.184	58	27,38
12	Надбаўкі к дзяржпадаткам і зборам	53.452	96	71,5	40.383	72	25,61
13	Мясцовыя падаткі і зборы (падатак з будынкаў, збор з адпушчаемай драўніны, з жывёлы ў гарадох, збор за вэт.-саніт. абгляд жывёлы)	3.404	49	4,6	3.198	38	2,02
14	Дапамогі з агульнадзярж. сродкаў (дапамогі на нізавы апарат, на нарсудзьдзей, па пэд- пэрсанал, мэдпэрсанал, аграпэрсанал, вэт- пэрсанал, лікпункты, больніцы і г. д.)	3.536	29	4,7	31.399	—	19,98
Усяго па прыбытк. каштарысу		74.688	83	100	157.715	75	100

¹⁾ Па дадзеных фінчасьці Горацкага РВК.

Траты з сум мясцовых сродкаў па каштарысу Горацкага
РВК за 1924-25 і 1925-26 г. г.

№ разьдзелу	ХАРАКТАРЫСТЫКА РАЗЬДЗЕЛУ	1924-25 г.			1925-26 г.			25-26 г. у % ад 24-25 г.
		Затрачана за год		% ад усіх трат	Затрачана за год		% ад усіх трат	
		Руб.	К.		Руб.	К.		
1	Агульна-адміністрацыйн. установы	9.995	80	13,5	26.037	99	17,42	260,5
2	Ахова грамадзянскага парадку	—	—	—	7.024	49	4,77	—
3	Установы юстыцыі	—	—	—	3.571	62	2,39	—
4	Народн. асьвета	39.912	24	54,1	60.994	84	40,82	153
5	Ахова нар. здароў'я	15.523	—	21,0	22.222	70	14,87	143
6	Сац. забяспэка і ахова працы	500	—	0,7	1.170	—	0,78	234
8	Камунальн. гаспадарка	2.895	50	3,9	9.187	64	6,15	318
9	Шляхі зносін	400	—	0,6	999	13	0,66	249
10	Утрыманьне памяшканьняў для войск	—	—	—	525	33	0,35	—
11	Сельская гаспадарка	2.286	68	3,2	5.156	55	3,45	226
13	Адлічэньні ў спэц. сродкі і капіталы	—	—	—	412	—	0,27	—
14	Адлічэньні ў фонды ўнутрырэспублік рэгуляв.	2.237	96	3,0	5.004	64	3,35	224
15	Надзвычайныя траты	—	—	—	7.052	32	4,72	—
Усяго траты		73.751	18	100	149.359	25	100	202,0

Каштарис даходаў Горацкага Павятовага Земства за 1912 і 1915 гады¹⁾.

№№ по пар.	ЗЬМЕСТ СТАЦЫЕЙ	Усяго па- ступіла за 1912 г.		У % к па- раўну	Усяго па- ступіла за 1915 г.		У % к па- раўну
		Руб.	К.		Руб.	К.	
1	§ I. Залічваюцца слабодных астац	—	—	—	47.105	32	15,6
2	§ II. Розныя зборы (судовыя зборы)	1.175	39	0,6	590	61	0,2
3	§ III. Дапамогі земству і зварот выдаткаў (ад каз- ны—на ўтрыманьне настаўн. персанау ў земскіх школах: з спэц. сродкаў на ўпарадка- ваньне памяшканьняў для арыштованых, таксама для ўтварэньня шляховага капіталу; ад губ. земства—на мерапрыемствы су- процівараных хворых хатніх жывёл і г. д.) . .	28.275	58	16,4	120.828	21	40,1
4	§ IV Розныя паступленьні (пені, штрафы, спа- нашні і налічэньні)	1.341	21	0,7	4.628	83	1,5
5	§ V. З дакументаў на права гандлю і про- мыслаў	5.835	66	3,3	4.949	82	1,6
	§ VI. Зборы з нярухомай маёмасьці, з аямлі і лясоў	123.125	81	70,4	105.489	28	35,4
	З памяшканьняў заводах і гандлёва-пра- мысл. устаноў	2.711	66	1,5	2.799	04	0,9
	З нярухомай маёмасьці ў гарадох	12.425	14	7,1	13.297	56	4,4
	З дамоў у межах павету	—	—	—	978	49	0,3
	Усяго на § VI	138.262	61	79,0	122.564	37	41,0
	Усяго даходаў	174.890	45	100	300.667	16	100

¹⁾ Справаздача Горацкай Павятовай Земскай Управы за 1912 год, Горкі, 1913 г. і
Каштарис даходаў і расходаў Горацкага Павятовага Земства на 1917 г., Горкі, 1917 г.

Каштарыс расходаў Горацкага Павятовага Земства за 1912 і 1915 г. г.

№ стацыі	ЗЬМЕСТ СТАЦЫЙ	У 1912 г.			У 1915 г.		
		Усяго рас- ходавана		У %	Усяго рас- ходавана		У %
		Руб.	К.		Руб.	К.	
1	Удзел у расходах урадавых устаноў (утрыманьне коняй і земскіх станцыйных пунктаў і разьезды)	12.134	44	8,3	18.561	99	7,9
2	Утрыманьне Земскага Кіраўніцтва	13.300	—	9,1	22.068	84	9,3
3	Упарадкаваньне і ўтрыманьне месц зьявяленьня	3.706	06	2,5	3.047	11	1,3
4	Шляховая павіннасьць	9.974	29	6,8	24.160	80	10,2
5	Народная асьвета	53.319	50	36,5	73.884	45	31,4
6	Грамадзкая апека	1.336	56	0,9	850	—	0,3
7	Медыцынская частка	42.524	33	29,1	48.555	47	20,6
8	Вэтэрынарная частка	2.700	—	1,8	5.194	38	2,2
9	Расходы па дапамозе эканамічнаму стану	100	—	0,1	9.588	47	4,1
10	Розныя расходы і выплат даўгоў	750	—	0,5	23.304	17	9,9
11	Адлічэньні на ўтварэньне капіталаў	2.198	—	1,5	2.503	—	1,1
12	Адлічэньні на ўтварэньне запасн. сумы	4.082	57	2,9	3.558	15	1,7
	Усяго расходаў	146.125	75	100	235.276	83	100

VII. Здахата хатний живёлы.

(у сувязі з кармавым пытаньнем).

Кожны год, амаль што з кожнага двара, рознага роду хваробы ўносяць адну—дзве галавы таго ці іншага віду хатний живёлы. Ў сялянскім быце гэтае зьявішча стала да таго абыдзённым, што сяляне глядзяць на здахату живёлы, як на нейкага роду падатак. З тэй толькі розьніцай, што падатак—у казну ідзе, тады як живёла, дзякуючы нядогляду, недакорму, урокам, пошасьцям розным і проста „карам гасподнім“, ідзе ў... зямлю. Разам з каровай, разам з сьвіньней выцягнутымі за хлеў, селянін нярэдка хавае і тую сваю надзею на палепшаньне свайго жыцьця, якую ён паставаў некалькі месяцаў.

Колькі страт нясе народная гаспадарка ад гэтых „караў“, дакладна нікому не вядома. Бо ніхто не рэгіструе ўсіх выпадкаў здахаты сьвіньней, авечак, рагатага і конскага маладняку. Таму і невядома, колькі штук іх штогодна ўходзіць ў зямлю.

Значна ляпей справа адносна зьвестак аб здахаце рагатай скаціны страхавога ўзросту, а з 1 кастрычніка гэтага году—і коняй, як падлягаючыя абавязковаму страхаваньню, яны ўсе на вучоце ў страхагэнтстве. За кожную здохшую з застрахованых живёліну селянін атрымоўвае страхавую ўзнагароду. Таму ён і заяўляе аб ёй страхагэнту. Ў страх-агэнтстве, такім чынам, адносна выпадкаў здахаты застрахованай живёлы маюцца зусім дакладныя лічбы.

Але раней, чым гэтыя лічбы вывучаць, разгледзім спачатку зьвесткі аб хваробах і здахаце хатний живёлы па „Справаздачы“ Горацкага раённага ветэрача за 1925 і 1926 г. Зразумела, што гэтыя зьвесткі дасканала няпоўныя, бо яны адносяцца толькі да тых выпадкаў хвароб і сьмерці живёлін, якія перайшлі праз вэтпункт. Такіх-жа выпадкаў, вядома, ня так багата, па-першае таму, што вэтпэрсанал не спраўляецца поўнасьцю абслугоўваць усё насельніцтва, а па-другое—само сялянства пакуль што не прызвычалася кожны раз звачацца за дапамогай у вэтпункт. Аднак, гэтыя зьвесткі цікавы ў тым сэнсе, што яны ўсё-ж такі да некаторай ступені характарызуюць раён у ветэрынарных адносінах. Зьвесткі-ж гэтыя такія:

Адзкой хваробы	Ш а л у					Ч у м ы					М ы т а					Крывавай мачы					Інфлуэнцы				
	1925 г.		1926 г.			1925 г.		1926 г.			1925 г.		1926 г.			1925 г.		1926 г.			1925 г.		1926 г.		
У якім годзе	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла
Якая жывёла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла	Колькі пункт.	Хварэла галоў	Колькі пункт.	Галоў	Здохла
Коні	*)	6	3	3	—	—	—	—	—	—	977	3	26	—	1	—	—	—	—	—	2	5	4	7	—
Рагат. скац.	9 11 29	7	6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9 49	21	90	—	14	—	—	—	—	—
Сьвіньні . . .	—	9	4	5	8	91	16	201	—	107	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Авечкі	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Разам	9 11 29	22	13	9	8	91	16	201	—	107	9 77	3	26	—	1	9 49	21	90	—	14	2	5	4	7	—

*) Лічбы: 9, 11, 29 адносяцца да першых 3 відаў.

З гэтай таблічкі відаць, што шал за 1926 па колькасці пунктаў, у якіх ён быў, пашырыўся больш чым у 3 разы, а па колькасці згнінуўшай жывёлы—ў 4 разы (акрамя 22 галоў, паказаных у табліцы, хварэла шалам яшчэ: 16 сабак, 6 кошка і 1 воўк—таму ў табліцы і пунктаў значна болей, чым хварэўшых жывёлін) ў параўнаньні з 1925 годам.

Чума, крывавае мача і інфлуэнца як па колькасці пунктаў, так і па колькасці хварэўшых жывёлін пашырыліся ў параўнаньні з тым-жа 1925 годам амаль што ў 2 разы, тады як мыт у 3 разы зьменшыўся.

Трэба, далей, адзначыць, што з усіх гэтых хвароб самая апусцшыцельная—шал, ад якога згинулі ўсе хварэўшыя жывёліны, чума, напалову унёсшае хварэўшых ёю сьвіньней, і крывавае мача, дзякуючы якой здохла больш 15% хварэўшых ёй кароў.

Цяпер разгледзім лічбы адносна здахаты рагатай скаціны страхавога ўзросту, якія ўзяты мной з архіва Горацкага страхгэнцтва.

У ЯКІМ ГОДЗЕ	Лік двароў стра- хаваўшых раг. ск.	Лік застрахована галоў раг. ск.	Здохла галоў			У % да 1924-25 г.	
			Усяго	На 100 двароў страхаваўш. раг. скаціну	На 100 застра- хованых галоў	Застрахована галоў рагат. скаціны	Здохла гэтай скаціны
1924-25 г.	8.592	11.417	279	3,25	2,45	100	100
1925-26 г.	8.841	13.125	375	4,24	2,85	115	135
1926-27 г.	8.604	14.258	223	2,63	1,57	125	80
У сярэднім	8.679	12.933	292	3,44	2,31	—	—

З прыведзеных лічбаў мы бачым, што колькасць галоў застрахованай скаціны з кожным годам правільна павялічваецца, тады як колькасць выпадкаў здахаты гэтай скаціны ў 1925-26 павялічваецца больш як на адну трэць, а потым у 1926-27 г. падае да 80%. Такая-ж самая карціна назіраецца і з колькасцю выпадкаў здахаты рагатай скаціны на 100 двароў і на 100 застрахованых жывёлін.

Трэба адзначыць, што, як гэта будзе відаць з далейшага, за ўсе разглядаемыя 3 гады пошасных хвароб на тэрыторыі раёну ня было. Галоўная „пошасць“—гэта кармавы крызіс. І тая абставіна, што ў 1926-27 г. лік выпадкаў здахаты застрахованай рагатай скаціны ў параўнаньні з 1924-25 зьменшыўся на 20, а з 1925-26 г.—на 55%, кажа аб тым, што гэтая „пошасць“ у 1926-27 г. як быццам значна пашла на зьмяншэнне. Між тым у сапраўднасці мы бачылі зусім адваротнае: 1926-27 год быў самым цяжкім у кармавых адносінах.

Гэтая супярэчнасць паміж прыведзенымі лічбамі і сапраўднасцю тлумачыцца вось якім зусім уцешным фактам: у 1925-26 г. з граніц Горацкага раёну, як гэта відаць з „справаздачы“ раённага ветврача,

вывезена коняй і кароў сумесна 55 галоў, а ў 1926-27 годзе кароў 430 і коняй 207, а усяго—637 галоў.

Навучаны, як кажуць, горкім вопытам 1925-26 г. адносна здахаты рагатай скаціны ад бяскорміцы, увосень 1926 году селянін загадзя збыў часьць тэй скаціны, якую ён не спадзяваўся пракарміць. Аб гэтым-жа гаварыў мне і мясцовы страхагэнт, якому ў мінулую восень прыходзілася мець справу з масавым продажам застрахованай рагатай скаціны.

Паглядзім, далей, як разьмяркоўваюцца выпадкі здахаты застрахованай рагатай скаціны па асобных месяцах.

У ЯКІМ ГОДЗЕ	Студзень	Люты	Сакавік	Красавік	Май	Чэрвень	Ліпень	Жнівень	Верасень	Кастрычнік	Лістапад	Сьнежань	Разам
1924-25 г. . . .	20	19	30	22	32	28	22	23	22	10	—	51	279
1925-26 г. . . .	22	34	57	60	37	26	24	32	21	25	23	14	375
1926-27 г. . . .	9	9	30	26	39	22	15	5	12	27	19	10	223
У сярэднім . . .	17	20	39	36	36	25	20	20	18	20	21	25	297
У ‰ . . .	5,72	6,80	13,20	12,20	12,20	8,45	6,78	6,78	5,81	6,78	6,83	8,45	100

Ужо адна гэтая таблічка гаворыць аб тым, ад чагодохне рагатая жывёла. Амаль што чатыры дзесятых (37,60%) усіх выпадкаў здахаты яе, у сярэднім за 3 гады, прыходзіцца на вясну, калі ў селяніна ў гумне ні саломы, ні сена.

Яшчэ ясьней гэта будзе відаць, калі разглядзець разьмеркаваньне выпадкаў здахаты па прычынах, якія ўказваюцца ў актах аб здахаце застрахованых жывёлін. Праўда, прычыны гэтыя ўстанаўляюцца ў пераважнай большасьці самімі сялянамі, якія, зразумела, мала чага ведаюць па вэтэрынарыі. Па-свойму яны называюць хваробы. Проста, але і так ясна, што некалькіх такіх азначэньняў зусім даволі для таго, каб абмаляваць і ўсе жакі і кармавога і папаснага пытаньня, і недахопы сялянскіх будынкаў для скаціны і вэтэрынарную няпісьменнасьць сялян, а таксама і іх норавы.

За апошнія 3 гады мне давялося перабраць гэтыя акты аб здахаце скаціны ў шмат колькіх раёнах Беларусі. Часам я запісваў сабе найбольш характэрныя „дыягназы“. Вось некаторыя з іх па Кармянскаму раёну, Магілёўскай акругі: 1) азалела, 2) выхад задняга паносу, 3) ад атрутнага ўкушэньня, 4) хворая, дужа цяжка стагнала, 5) зарэзана злодзеям, 6) зламысьнік адрэзаў язык; па Прапойскаму раёну, Магілёўскай акругі: 1) больш месяца ня ела, худзела, скрыгатала зубамі, 2) ад холаду, 3) захаладала, 4) забіта, як ня ўставала цэлы месяц і „запахла“; па Гомейскаму раёну: 1) войстра галадала, 2) не магла стаяць на нагах, 3) стагнала; па Горацкаму раёну: 1) замерзла, 2) прастудзілася.

А цяпер прывяду і самыя лічбы.

У якім годзе	Хваробы, якія звязаны												І н ш ы я				П р ы ч ы н ы						
	З кармавым харчаваннем										З папасным харчаваннем		Катараль, гаручка	Лёгачныя	Задавіў воўк	Ударыла другая жавяліна	Выпадковы ўшбы	Сібірка	Грызё	Шал	Ангіна	Згарэла	
	Раздучце бруха	Катар жалудка	Зацярдушэнне жалудка	Запаленне жалудка	Хвароба жалудка	Колікі	Панос	Высіленне	Нерасейска	Р а з а м	Крывавы панос	Крывавая мача											Р а з а м
1924-25 г. . .	88	5	7	16	—	—	19	5	35	175	11	13	24	8	3	4	13	0	1	—	3	3	2
1925-26 г. . .	124	4	10	6	1	1	11	6	67	230	17	7	24	12	4	1	8	6	1	1	4	1	10
1926-27 г. . .	69	1	4	4	—	—	10	5	37	130	9	8	17	4	2	—	10	2	—	1	2	1	3

У якім годзе	Іншыя прычыны здахаты														Здохла				
	Запаленне			Заражэнне крыві	Пухліна	Удавілася	Выцяканне слязю	Аномія	Рэўматызм	Змерзла і прастуду	Гаручка	Сэрдэчныя болі	Невядомыя прич.	Разам	Усяго	У тым ліку ў 0/10 ад агульн. ліку выпадк.			
	Вымя	Мазга	Почак													Ад прычын			
																Звязан. з кардыяч. патайм.	Звязан. з пачк. патайм.	Іншых	Разам
1924-25 г. . .	1	—	—	—	9	4	11	2	1	—	—	1	15	80	279	62,7	8,6	28,7	100
1925-26 г. . .	—	2	2	2	9	4	5	2	—	—	17	—	30	121	375	61,3	6,4	32,3	100
1926-27 г. . .	—	—	1	—	16	6	4	—	1	2	—	2	20	76	223	58,3	7,6	34,1	100

Лічбы гэтай табліцы, калі ўважліва разгледзець іх, зусім падкрэсьліваюць вышэйпрыведзеныя прыклады сялянскіх „дыягназаў“ адносна прычын здахаты сваёй рагатай скаціны. „Яны кажуць, што ўсе пакуты, ўсё гора сялянскай „гарэтніцы—тасканкі“ ў кармавым і папасным пытаннях, а таксама і ў тых умовах, у якіх ёй прыходзіцца жыць.

Сапраўды, што яе за жыццё „ў большасці сялянскіх гаспадарак Беларусі? Хлеў—халодны і „святлы“, як казаў майму таварышу па працы, адзін селянін у Мазыршчыне, бо дзірак у ім шмат ня толькі ў плотах, але часам і ў страсе. Таму вецер „жартуе“ з ёй, як толькі хоча. А ў яе ад такіх жартаў—простуда, рэўматызм. Кормяць яе саломай, ці асакой, якія толькі распыраюць ёй живот, карысці-ж ёй ад такога корму вельмі мала. З кожным днём яна слабее і слабее. Мацярынства—радасць для усяе жывёлы—для яе, тасканкі, у 15% (у сярэднім за 3 гады) ад усіх выпадкаў здахаты—прычына сьмерці. Зразумела толькі ад паганнага корму, да ад халоднага хлеба. Колькі іх яшчэ задоўга да вясны, як людзей, пасля мучыцельнай хваробы, падымаюць на ногі. І адныя з іх хоць з дапамогай гаспадара, да вывучаюцца хадзіць, а другія... ляжаць пакуль пролежні на баках утвараюцца, як гэта мне багата апавадал у 1925 г. у Мазыршчыне пакуль „пахнуць“ пачнуць, тады іх рэжуць ці самі яныдохнуць. Уся прырода з радасцю сустракае вясну, бо вясна

пара аднаўленьня жыцця, заклад дасканалвання яго. А для „тасканкі“ вясна—самая страшная пара ў годзе. Высіленай голадам і холадам, ёй бы трэба даваць добры, сытны корм. Замест гэтага ёй альбо даюць паўзгніўшую салому са стрэхі, альбо, — што яшчэ горш, — зусім выганяюць яе з двара... каб вочы ня бачылі. З прагавітасцю хапае яна „стрэху“ ці гальлё ў лесе. Набраўшыся да нельга гэтага „харчу“, яна лажыцца і, нярэдка,... на заўсёды, бо ёй распырае бруха, разрывае жалудак і... дух вон,—32% у сярэднім за 3 гады, усіх выпадкаў здахаты прыходзіцца на раздуцце бруха. А ўсе „кармавыя хваробы“ даюць цэлых 60% ад усіх выпадкаў здахаты.

Недахоп корму страшан і для самога селяніна. Часам да таго страшан, што селянін... канчае з сабой. Так, у мінулым годзе мне апавядалі ў Мазыршчыне, як адзін селянін Жыткавіцкага раёну, каб ня бачыць мучэнняў сваёй скаціны вясной,... задавіўся.

Даволі значная доля (7,4%) ад усіх выпадкаў здахаты падае, далей на „папасныя хваробы“. Гэта і зразумела, бо на нашых выпасах месцамі месяц, месцамі два наядзецца скаціна. У вастатні-жа час блудзіць яна ці па талоцы, голай як ток, ці па чорных ад куп'я балоцьвінах ды па кустох. Не знайшоўшы добрай травы, яна „нажыраецца“ атрутных траў да кустоў, бо ў дварэ нават часам і саломы няма—ўсё вясна паела. А пасля такой пашы—зноў гора: крывавы панос і крывавая мача апошнія сілы выцягаюць. І так кожны год, кожную вясну, кожнае лета... гэта-ж цэлая трагедыя!

З кожных 30 двароў адзін, амаль што як закон, павінен кожны год выцягнуць карову ці паддёлка, а гэта дае ў год амаль што па рублю страт на кожны двор. А колькі сілы ды часу траціцца на падыманьне „тасканкі“ узімку і вясной. Колькі сьлёз праліваецца пастушкамі—дзецьмі пры немагчымасьці сваімі сіламі падняць гарэтніцу на сухім месцы ці выцягнуць яе з балота.

Нарком земляробства тав. Прышчэпаў, у сваім артыкуле (сельская і лясная гаспадарка, № 2) апавядае аб тым, што прыбытковасьць рагатай скаціны ў Даніі вельмі высокая, што Данія ў 1923 г. вывезла за межы масла 6.813.834 пудаў, тады як Беларусь у 1927 г. ледзь-ледзь назьбірала 10.000 пудоў масла і 30.000 пудов сыру.

Па займаемай прасторы Данія ў два з невялічкім разы меней Беларусі, а рагатай скаціны ў яе ў 1923 г. было 57 галоў на 1 кв. кілямэтр („Увесь сьвет“ за 1925 г.), тады як у Беларусі рагатай скаціны, па статыстычнаму штогодніку Белар. ЦСУ на 1927 г., у гэтым апошнім годзе... 19 галоў на 1 кв. кілямэтр. Ня глядзячы на тое, што ў Беларусі на 1 галаву рагатай скаціны роўна ў 3 разы больш прасторы, чым у Даніі, Данія ў 1923 г. вывезла на кожную галаву рагатай скаціны па 2 п. 27 з паловай хунтаў масла, Беларусь-жа ледзьва назьбірала па... адной пятай хунта масла і па тры пятах хунты сыру на 1 галаву раг. ск.

Чым растлумачыць гэтае зьявішча? Каб сказаць, што беларуская

карова нічога ня варта, так не: усе вучоныя кажуць, што беларускую карову прырода надзеліла добрымі задаткамі...

С Ы П І С

поселішчних пунктаў Горацкага раёну, Аршанскай
акругі па Усесаюзн. перапісу 1926 г.

(Зорачкі супраць поселішчаў азначаюць лік школ у іх).

№№ па парадку	Назва с/савету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып па- селішча	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сямейнага тыпу	Іншых	Усіх	Муж. роду	Жан. роду	Усяго
1	ПАЛЁНСКІ (ЛІХАЧОЎСКІ)	Падна	Вёска	36	1	37	123	122	245
2		Палёнка	"	69	—	69	190	234	424
3		Дыбаўскія	"	34	—	34	94	96	190
4		Грывец	"	37	—	37	112	130	242
5		Ліхачоўка*	"	33	—	33	83	73	156
6		Зубры	Хутар	6	—	6	16	15	31
7		Ліхачова	"	4	—	4	7	9	16
8		Грывец	"	5	—	5	15	16	31
9		Сялец*	Вёска	117	2	119	307	328	635
10		Ташэвая	Хутар	4	—	4	15	13	28
11		Ташэвая	Вёска	51	—	51	137	149	286
12		Арлоўчына	"	32	—	32	82	97	179
13		Гразіна	Пасёл.	13	—	13	35	38	73
14		Раўкі	Хутар	8	—	8	15	22	37
15		Чайкі	Хутар	9	—	9	28	27	55
16		Сялец	Мястэчк.	4	1	5	12	11	23
17		Чыгуначн. казарм.	148 кіл.	—	12	12	12	—	12
		Па с/савету		462	16	478	1283	1380	2663
18	І К С П Ы Р А Ш	Паташы	Вёска	30	—	30	73	95	168
19		Паташы	Хутар	17	—	17	57	57	114
20		Кастрычнік	—	—	—	—	—	—	—
21		Звязда	Коллект.	6	—	6	29	22	51
22		Пьянькава*	Вёска	31	—	31	74	99	173
23		Верашчакі*	Калён.	43	10	53	109	111	220
24		Сава	"	5	3	8	15	16	31
25		Сава	Высял.	11	1	12	21	29	50
26		Сава*	Хутар	130	3	133	313	348	661
27		Чарнішнае	Пасёл.	26	—	26	64	72	136
28	І К С П Ы Р А Ш	Пасек	Хутар	5	—	5	12	15	27
29		Выхары	"	2	—	2	4	8	12
30		Міхалоўскі	Высял.	15	—	15	64	34	98
31		Ржаўскі	Пасёл.	12	—	12	39	38	77
32		Сябрыцкі	"	14	—	14	32	36	68
33		Масалыкі	"	9	—	9	24	21	45
34		Масалскі	Хутар	92	—	92	228	274	502
35		Вял. Шарыпы*	"	51	2	53	127	154	281
36		Мал. Шарыпы	"	86	1	87	235	283	518
37		Маралёўка	"	39	—	39	107	108	215

№№ па парадку	Назва с/савету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып па- селішча	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сялянскага тыпу	Іншых	Усіх	Муж. роду	Жан. роду	Усяго
38	ШАРЫПСКІ	Красуліна*	Вёска	71	2	73	175	199	374
39		Юркава	Хутар	50	—	50	147	159	306
40		Калацілы	"	46	—	46	124	145	269
41		Мікалаеўскі	Пасел.	7	—	7	21	22	43
		Па с/савету		738	22	810	2094	2345	4439
42	І	Шышава	Хутар	70	—	70	192	216	408
43		Шышава*	Сяло	26	—	26	64	75	139
44		Новыя Халмы	Хутар	9	—	9	24	23	47
45		Лясн. старонка 2 абходу		1	—	1	7	2	9
46	С	Сенькава	Аграпун.	1	—	1	2	4	6
47		Барэц	Хутар	12	—	12	36	38	74
48		Глінькава	Пасел.	7	—	7	18	19	37
49		Глінькава	Вёска	20	—	20	47	54	101
50	Н	Глінькава	Хутар	36	1	37	86	91	177
51		Халмы	Хутары	56	—	56	163	185	348
52		Вульляшына	"	54	—	54	142	180	322
53		Сенькава*	"	57	—	57	148	176	324
54	Ц	Чапялінка*	"	102	1	103	253	291	544
55		Выжары	"	26	2	28	66	69	135
56		Мацюты	"	25	3	28	56	79	135
57		Шавароўка	Вёска	30	2	32	80	93	173
58	К	Шавароўка	Хутары	11	1	12	23	32	55
59		Папкоўка	Вёска	35	—	35	94	99	193
60		Чыгуначн. казарма	41 кілям.	—	2	2	3	1	4
61		Рэкта*	Хутары	99	3	102	265	309	574
62	Р	Мацюты	Вёска	41	2	43	86	97	183
		Па с/савету		718	17	735	1855	2133	3988
63	І	Сальнікі	Хутары	31	1	32	86	79	165
64		Сялец	"	6	—	6	19	19	38
65		Асіповічы	Вёска	68	2	70	177	175	352
66		Ходараўка*	"	77	—	77	199	220	419
67	А	Гулідаўка	"	84	1	85	224	236	460
68		Любіж*	Сяло	155	5	160	432	392	824
69		Шэды	Хутары	41	1	42	108	98	206
70		Аўсянка	Вёска	76	—	76	203	207	410
71	Ю	Ракіта	Хутары	2	—	2	5	5	10
72		Крыўцы	Вёска	56	—	56	126	148	274

№№ па парадку	Назва с/вету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып па-селішча	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сялянскага тыпу	Іншых	Усіх	Муж. роду	Жан. роду	Усяго
73	ЛЮБІСКІ	Цімохаўка	Вёска	28	—	28	64	84	148
74		Цімохаўка	Хутары	27	—	27	61	82	143
75		Выдрыца	„	2	1	3	5	5	10
76		Дубінец	„	3	—	3	10	14	24
77		Новыя Душкі	„	7	—	7	19	21	40
78		Халмы	„	3	—	3	9	8	17
79		Таўкачы	„	4	—	4	11	11	22
80		Душкі	Хвальвор	5	—	5	8	8	16
81	МАКАРАЎСКІ	Душкі	Хутары	17	—	17	41	44	85
82		Душкі*	Вёска	40	1	41	111	116	227
		Па с/савету		732	12	744	1918	1972	3890
83		Макароўка	Вёска	11	—	11	37	49	86
84		Арлоўшчына	„	10	—	10	30	35	65
85		Зайцава	„	23	—	23	70	79	149
86		Лугіны	„	28	—	28	75	83	158
87		Піліпава*	„	48	5	53	139	148	287
88		Арлы	Вёска	14	1	15	41	37	78
89		Шыманоўка	Хутары	41	1	42	105	112	217
90	КАЗІМІРАЎСКІ	Нешкава	„	118	—	118	360	413	773
91		Воўкаўшчына*	„	41	—	41	117	128	245
92		Антропянікі	Пасёл.	6	—	6	23	20	43
93		Воўкаўшчына	Высял.	10	—	10	24	26	50
94		Рудня	Хутары	11	—	11	31	27	58
95		Куртасы*	„	85	1	86	257	284	541
96		Шырокія	„	24	2	26	82	71	153
97		Шырокія	Пасёл.	10	—	10	27	34	61
98		Шалуханаўка	Хутары	26	1	27	65	81	146
99		Цяплухі	„	16	—	16	54	54	108
100	КАЗІМІРАЎСКІ с/сов	Чашнікі	Вёска	59	—	59	155	172	327
101		Андрухі	„	40	—	40	112	125	237
102		Шведы	„	6	—	6	19	20	39
		Па с/савету		627	11	638	1823	1998	3821
103	КАЗІМІРАЎСКІ с/сов	Гошч	Хутары	4	1	5	10	11	21
104		Казіміраўскі	Пасёл.	3	2	5	10	13	23
105		Чыгуначн. будка		—	2	2	2	2	4
106		Зарэчча				270	751	699	1450
107		Слабада							

№№ па парадку	Назва савету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып па-сёлішча	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сялянскага тыпу	Іншых	Усёіх	Муж. роду	Жан. роду	Усяго
108	Гораікі і Гарсавет	Горкі	Станцыя			334	755	788	1543
109		Асабнякі							
110		Шыманоўка							
111		Горкі****	Горад			658	3159	2375	5534
		Усяго { Сялянск. тыпу		7	5	12	22	26	48
		{ Горадзк. тыпу				1262	4665	3862	8527
112	ІСКІ	Стан*	Вёска	127	1	128	347	377	724
113		Стан	Высял.	4	1	5	14	14	28
114		Шупілава	Хутар.	1	—	1	6	6	12
115		Тушкава*	Вёска	70	5	75	185	200	385
116		Тушкава	Хутар	1	—	1	3	3	6
117		Тушкава № 1	Пасёл.	8	—	8	19	34	53
118		Тушкава № 2	„	6	—	6	18	22	40
119		Тушкава № 3	„	6	—	6	16	17	33
120		Ракіта	Хутары	2	—	2	6	3	9
121		Балбечына	Вёска	20	1	21	38	64	102
122		Балбечына	Хутары	63	1	64	171	195	366
123		Сахараўка	Вёска	52	3	55	138	145	283
124		Панкратаўка	Вёска	47	1	48	138	156	294
125		Панкратаўка	Хутары	35	—	35	93	101	194
126		Галышына*	Вёска	49	—	49	127	143	270
127		Галышына	Хутары	9	—	9	21	25	46
128	ПАНКІ	Цёплае	Пасёл.	9	2	11	31	28	59
129		Ярмакі	Вёска	37	1	38	82	112	194
130		Рэкатка*	„	57	2	59	155	161	316
131		Рэкатка	Хутары	26	—	26	68	69	137
132		Добры Двор	„	4	2	6	13	17	30
133		Цьвяткоў	Высял.	5	—	5	11	15	26
134		Паўдзённы	„	18	—	18	41	55	96
135		Добрае	Вёска	50	3	53	138	144	282
136	ЛЕНІНСКІ	Добрае	Хутары	13	—	13	40	42	82
		Па с/савету		719	23	742	1919	2148	4067
137		Сысоева	Вёска	50	—	50	152	179	331
138		Паўзухі	„	48	1	49	137	134	271
139		Жыўлачоўка	Хутары	15	—	15	45	50	95
140		Машковы	„	2	—	2	5	5	10
141		Трыгубава	Вёска	74	1	75	206	236	442

№№ па парадку	Назва с/савету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып па- селішча	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сямейскага тыпу	Іншых	Усёіх	Муж. роду	Жан. роду	Усяго
142	Л Е Н І Н С К І	Леніна	Савгасп.	—	50	50	109	101	210
143		Майсеява	Вёска	52	—	52	147	170	317
144		Леніна**	Мястэчка	174	18	192	354	405	759
145		Сушчак	Хутары	4	—	4	17	16	33
146		Іванькава	„	1	—	1	—	2	2
147		Пнявішча	„	6	—	6	20	23	43
148		Стараселья	„	82	—	82	221	233	454
149		Лагавіна	Вёска	71	—	71	212	206	418
150		Міколенка	„	25	—	25	81	79	160
151		Пузікі	„	13	—	13	39	34	73
152	Л Е Н І Н С К І	Пузікі	Хутары	37	1	38	113	100	213
153		Часьцікі	Вёска	42	2	44	95	133	228
154		Часьцікі	Хутар	7	1	8	19	25	44
155		Бацьвіньява	„	51	2	53	140	139	279
156		Каравякі — — — —	Вёска	37	1	38	101	99	200
157		Каравякі	Хутары	19	1	20	64	64	128
158		Старына	„	58	3	61	150	184	334
		Па с/савету		868	81	949	2427	2617	5044
159	А С Т А Л О П А Ў С К І	Канюхі	Вёска	68	2	70	169	199	368
160		Лукі	Хутары	64	4	68	176	184	360
161		Блажки	„	46	1	47	123	134	257
162		Андзекалава	„	104	—	104	319	345	664
163		Клімацічы	„	39	1	40	103	111	214
164		Скакаўшчына*	„	33	6	39	89	95	184
165		Кангрэс	„	27	2	29	67	95	162
166		Мяжэвічы	„	9	4	13	23	22	45
167		Мяжэвічы	Пасёл.	4	—	4	14	7	21
168		Навасёлкі	Хутары	12	1	13	48	42	90
169	КАЦЯЛЕЎСКІ	Буда	Вёска	66	2	68	178	184	362
170		Гарадзея*	Сяло	90	1	91	209	238	447
171		Асталапава	Вёска	41	2	43	104	97	201
		Па с/савету		604	25	629	1622	1753	3385
172		Дуброва	Пасёл.	27	—	27	65	71	136
173		Тармоль	„	14	—	14	43	39	82
174		Турышчэва	Хутары	70	—	70	205	222	427
175		Вялік. Марозава	„	29	—	29	69	82	151
176		Мал. Марозава	„	26	1	27	61	72	133
177		Засьценкі	Пасёл.	9	1	10	26	29	55

№№ па парадку	Назва с/савету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып па-сёлішча	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сялянскага тыпу	Іншых	Усіх	Муж. роду	Жан. роду	Усяго
178	КАЦЯЛЁўСКІ	Мікуліна	Хутары	36	—	36	88	110	198
179		Мікуліна	Пасёл	17	—	17	40	44	84
180		Славякі	Хутар	61	—	61	161	154	315
181		Буда	„	84	—	84	188	215	403
182		Кварцяны	„	33	—	33	82	94	176
183		Троіцкі	Пасёл	22	—	23	61	69	130
184		Кварцяны	Вёска	38	—	38	89	103	192
185		Задаражжа	Пасёл	10	—	10	31	38	69
186		Задаражжа*	Хутары	105	1	106	321	300	621
187		Эмігрант	Пасёл.	3	—	3	10	10	20
188	КАЦЯЛЁўСКІ	Сураўцава	Вёска	19	2	21	59	50	109
189		Кацялёва	„	127	—	127	303	345	648
190		Кацялёва*	Сяло	44	—	44	143	128	271
		Па с/савету — — —		775	4	779	2045	2175	4220
191		Тосна	Вёска	38	—	38	118	131	249
192		Асада Целяшоўка	„	24	—	24	77	59	136
193		Целяшоўка	„	18	—	18	50	58	108
194		Зялезны	Пасёл.	7	—	7	14	21	35
195		Паляшчыцы	Вёска	111	—	111	309	373	682
196		Нівішчы*	Хутары	78	—	78	234	236	470
197	КАЦЯЛЁўСКІ	Іванова	Фольвар.	30	1	31	33	35	68
198		Азаравічы	Вёска	21	—	21	64	58	122
199		Азаравічы	Хутары	25	—	25	63	64	127
200		Каралёўка	Вёска	36	1	37	78	102	180
201		Каралёўка	Хутары	24	1	25	62	64	126
202		Ваўкалакі	Вёска	38	2	40	101	115	216
203		Кузавіна	Хутары	102	—	102	264	306	570
204		Рэвячына	Вёска	32	—	32	97	83	180
205		Паршына*	„	48	—	48	112	145	257
206		Халмы	Пасёл.	5	—	5	9	16	25
207	КАЦЯЛЁўСКІ	Павінскі	„	4	—	4	12	13	25
208		Глінішча	„	4	—	4	8	11	19
209		Альховец	„	4	—	4	8	13	21
210		Круты	„	4	—	4	13	14	27
211		Запаложжа	„	16	—	16	40	37	77
212		Рагавы	„	7	—	7	24	15	39
213		Грабянеўка	„	6	—	6	16	11	27
214		Пуплы	„	10	—	10	25	34	59

№№ па парадку	Назва савету	НАЗВА ПАСЕЛІШЧА	Тып пасельніцтва	ДВАРОЎ			НАСЕЛЬНІЦТВА		
				Сяленскага тыпу	Іншых	Усіх	Муж. полу	Жан. полу	Усяго
215	КАМЯНСКІ	Пуплы	Хвольв.	10	—	10	22	25	47
		Па с/савету		702	5	707	1853	2039	3892
216		Гушчына	Хутары	52	10	62	162	176	338
217		Саракапуды	"	50	5	55	153	155	308
218		Камянка*	Вёска	56	2	58	155	168	323
219		Шаўнева	Хутары	97	8	105	234	242	476
220		Палішына	Вёска	45	3	48	128	141	269
221		Ходараўка	"	79	9	88	229	268	497
222		Акушкі	"	50	—	50	149	188	337
223		Першына	"	79	1	80	200	233	433
224	ГАРСКІ	Аршань*	Хутары	85	—	85	217	247	464
225		Малькі	"	32	—	32	77	92	169
226		Альховец	"	22	—	22	63	59	122
		Па с/савету		647	38	685	1767	1969	3736
227		Валынцава*	Хутары	84	—	84	207	241	448
228		Высоцкія	"	24	—	24	65	65	130
229		Высоцкія	Вёска	34	—	34	91	96	187
230		Валынцава	"	41	—	41	92	105	197
231		Закамчынскія	Хутара	91	—	91	227	223	450
232		Курганскія	"	80	—	80	197	213	410
233	ГАРСКІ	Быстрынскія	"	78	—	78	211	195	406
234		Слабада	"	108	3	111	302	300	602
235		Сокалава	"	74	—	74	212	242	454
236		Лебядзева	"	143	—	143	355	414	769
237		Запрудзкія	"	48	2	50	137	148	285
		Нікадзімава	Вёска	44	—	44	121	135	256
		Па с/савету		879	5	884	2217	2377	4595
		м. Горы**	Мяст.	—	92	92	295	232	527
		Па раёну		8498	356	10116	27805	29026	56831

